

DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

TEMMUZ/2022

73

73. Sayı - Temmuz 2022
Number 73 - June 2022

DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
DUMLUPINAR UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

DPUJSS

Sayı / Number: 73
TEMMUZ / JULY 2022

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Kazım UYSAL
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Rektörü

Editör / Editor

Prof. Dr. Şahmurat ARIK
Dr. Öğr. Üyesi Esra IŞIK

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Şahmurat ARIK
Prof. Dr. Nurettin GÜLAÇTI
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf UYSAL
Dr. Öğr. Üyesi Esra IŞIK
Dr. Öğr. Üyesi Ercan YAŞAR

Yazışma Adresi / Correspondence Address:

Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kütahya-Türkiye
Tel: 0 274 443 43 43
sbd@dpu.edu.tr

E - ISSN 2587-005X

Alan Editörleri / Field Editors

- Ahmet AĞCA (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Anısı Sev ATEŞ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Ayhan KAHRAMAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Aydın KAYABAŞI (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Berna Hızarcı BEŞER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Cantürk CANER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Ceren Karavelioğlu (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Emine DİNGEÇ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Eray ACAR (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Ercan TAŞKIN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Eren Evin KILIÇKAYA (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Ersen ERSOY (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Esra IŞIK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Esra S. DEĞERLİ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Fariz ÖNCÜ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Fatih KIRIŞIK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Fatma ŞENYÜZ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Feyzullah ÜNAL (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Fikret ÖZBAY (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Gökhan COŞKUN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Gülnur KEÇEK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Güray AKALİN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Habibe Yelda ŞENER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Hüseyin ÖNDER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Işıl Y GÖKTÜRK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
İbrahim ARIK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
İlhan KORKMAZ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Levent MERÇİN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Mahmut ZORTUK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Münire BAYSAN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Nezire Derya ERGUN ÖZLER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Özlem KAYABAŞI (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Selçuk YALÇIN (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Semra GÜLER (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)

Dil Editörleri / Language Editors

Doç. Dr. Münire BAYSAN
Dr. Öğr. Üyesi Fariz ÖNCÜ
Dr. Öğr. Üyesi Anısı SEV ATEŞ

Dergi Sekreteryası / Secretariat of Journal

Arş. Gör. Pınar ÖZER BURHAN
Arş. Gör. Zeynep YILDIRIM

Görsel Tasarım ve Dizgi / Graphic Design & Typeset

Öğr. Gör. Betül AYHAN

Kapak Tasarımı / Cover Design

Öğr. Gör. Ceyda BAYRAKDAR

Web Tasarım / Web Design

Alper YILMAZ

Her hakkı saklıdır. Sosyal Bilimler Dergisi Ocak, Nisan, Temmuz ve Ekim aylarında olmak üzere yılda dört kez yayınlanan, EBSCOHOST, ULAKBİM TR Dizin Sosyal Bilimler Veri Tabanında ve SOBİAD'a taranan uluslararası hakemli bir dergidir. Sosyal Bilimler Dergisi'nde yayınlanan makalelerdeki görüş ve düşünceler yazarların kendi kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nün veya Kütahya Dumlupınar Üniversitesi'nin görüşlerini ifade etmez. Makaleler sadece referans verilerek kullanılabilir.

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

- Ahmet ÖZEN – Dokuz Eylül Üniversitesi
Ali ARI - Marmara Üniversitesi
Ann Marie BISSESSAR - University of the West Indies
Arzu AL - Marmara Üniversitesi
Assem Abdel FATTAH - Minia University
Ceenbek ALIMBAYEV - Kyrgyz-Turkish Manas University
Cengiz TOMAR - Ahmet Yesevi Üniversitesi
Elena MIHAJLOVA - Ss. Cyril and Methodius University
Elmira ZULPIHAROVA - Ahmet Yesevi
Ersen ERSOY- Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Fadil HOCA - International Vizyon University
Gulnar NADIROVA - Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesi
Gülden ÜLGEN - İstanbul Üniversitesi
Gültekin YILDIZ - Milli Savunma Üniversitesi
H. Murat ARABACI - Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi
H. Mustafa PAKSOY - Gaziantep Üniversitesi
H. Nüvit OKTAY - Anadolu Üniversitesi
Hakan ÇETİNTAŞ - Balıkesir Üniversitesi
Halim DEMİRÜREK - Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Hasan Basri KARADENİZ- Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Henrietta NAGY - Kodolanyi Janos University
Hüseyin Sami ÖZTÜRK - Marmara Üniversitesi
Jose' R. Pires MANSO - Universidade da Beira Interior
József KÁPOSZTA - Szent István University
Kamil TÜĞEN - Dokuz Eylül Üniversitesi
M. Levent YILMAZ - Polis Akademisi
Mehmet GÜNEŞ - Marmara Üniversitesi
Mehmet YÜCE - Uludağ Üniversitesi
Metin Kamil ERCAN - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Muhammet ŞEN - Ege Üniversitesi
Musa MUSAI - Universiteti i Tetovës
Mustafa Serhan YÜCEL - Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Muzaffer DOĞAN - Anadolu Üniversitesi
Nagy HENRIETTA - Szent István University
Nazım CAFERSOY - Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi
Okan YEŞİLOT- Marmara Üniversitesi
Ozan YILMAZ - Sakarya Üniversitesi
Ömer Faruk GENÇKAYA - Marmara Üniversitesi
Özlem DURGUN - İstanbul Üniversitesi
Ramazan AKTAŞ - TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi
Ricardas BARTKEVICIUS - Vilnius Pedagogical University
Sedat MURAT - İstanbul Üniversitesi
Selehattin KARABINAR - İstanbul Üniversitesi
Seval Kardeş SELİMOĞLU - Anadolu Üniversitesi
Vahdettin ENGİN - Marmara Üniversitesi
Zoran FILIPOVSKI - International Vizyon University

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Relationship Between Municipal Services and Happiness Level: An Empirical Study from TR90 Region in Turkey

Belediye Hizmetleri ile Mutluluk Düzeyi Arasındaki İlişki: TR90 Bölgesi Üzerine Ampirik Bir İnceleme

Ferhat ÇITAK, Canan ÇAKIR

1-14

1980-2020 Döneminde Türkiye’de İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Eşbütünleşme ve Nedensellik İlişkileri

The Cointegration and Causality Relationships Between Export, Import and Economic Growth in Turkey in the Period 1980-2020

Nazım ÇATALBAŞ

15-32

Türkiye’de Siyasi Partilerin Teröre Yaklaşımları

Approaches of Political Parties in Turkey to Terrorism

Süleyman EKİCİ, Mehmet Emin GÜVEN, Alpcan ACAR

33-52

2016 Yılından Günümüze Türkiye-ABD İlişkilerinin Güvenlik Bağlamında Değerlendirilmesi

Analysis of Turkey-USA Relations in the Context of Security from 2016 to the Present

Eren Alper YILMAZ

53-71

Türkiye için Fisher Etkisinin Analizi: Doğrusal Olmayan ARDL Modeli Yaklaşımı

Analysis of Fisher Effect for Turkey: The Approach of Nonlinear ARDL Model

Cevat BİLGİN

72-87

Althusserci Teoride “İdeoloji” Kavramının Analizi:

Klasik Marksist Anlayıştan Farkları ve Kapitalist Devlet Kuramındaki Rolü

Analysis of the Concept of “Ideology” in Althusserian Theory:

Differences from the Classical Marxist Understanding and its Role in the Theory of the Capitalist State

Osman AÇAR

88-99

Orhan Pamuk’un Romanlarında Göç, Kültür ve Kimlik İlişkisi

Relationship Between Migration, Culture and Identity In Orhan Pamuk's Novels

Erdi DEMİR

100-113

Osmanlı İmparatorluğu’nda Cinayet ve Yaralama Vakaları: 478 Numaralı Ayniyat Katl Defteri Örneği

Murder and Injury Crimes in Ottoman Empire: Example of 478th Ayniyat Murder Book

Özlem POYRAZ, Merve ÖNER

114-129-

Şiddetin Önlenmesi Konusunda Bir Kamu Politikası Olarak Kamu Değeri

Public Values as a Public Policy on the Prevention of Violence

Emrah FİRİDİN

130-145

COVID-19 Salgınının Borsa İstanbul Pay Endekslerine Etkisi: Sürü Davranışı Üzerine Bir Araştırma

The Effect of the COVID-19 Pandemic on Borsa Istanbul Stock Indices: A Research on Herding Behavior

Nasif ÖZKAN, Kıymet YAVUZASLAN

146-170

Cumhuriyet Dönemine Kadar Kütahya Şehrinin Gelişim Süreci

Development Process of the City of Kütahya Until the Republic Period

Arif KOLAY

171-184

Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze Kütahya’da Şehircilik Anlayışı

Urban Approach in Kütahya from the Foundation of the Republic to the Present

Yavuz BOZKURT

185-195

Kömür İhraç Eden Ülkelerde STIRPAT Modeline Dayalı Çevresel Etki Analizi

Environmental Impact Analysis Based on the STIRPAT Model in Coal Exporting Countries

Güller ŞAHİN

196-216

“Adil Devlet Düzeni” ve “Devlet-Millet Kaynaşması”: Necmettin Erbakan’ın Başkanlık Sistemi Tahayyülü

“Fair State Order” and “State-Nation Integration”: Necmettin Erbakan’s Imagination of The Presidential System

Emel ÇOKOĞULLAR BOZASLAN

217-228

Yeni Kapitalizm ve Erkeklik Krizi: Ankara’da Hizmet Sektöründe Çalışan Erkekler

The New Capitalism and the Masculinity Crisis: Men Working in the Service Sector in Ankara

Tuğba Metin AÇER

229-244

Afyonkarahisar Müzesinden Kybele Figürin Grubu
Kybele Figurine Group from Afyonkarahisar Museum
Ashlan ÖZBAY, Fikret ÖZBAY
245-255

**Comparison of the Performances of OECD Countries in the Perspective of Socio-Economic
Global Indices: CRITIC-Based Cocoso Method**
Sosyo-Ekonomik Küresel Endeksler Perspektifinde OECD Ülkelerinin Performanslarının
Karşılaştırılması: CRITIC Tabanlı Cocoso Metodu
Eylem ACAR
256-277

DÜZELTME / ERRATUM

2022 yılı 72. Sayıda yayınlanan; “Boreout (İş Yerinde Sıkılma) Ölçeğinin Türkçe Formu:
Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması” başlıklı makaleye yapılan düzeltme
278

Research Article/ Araştırma Makalesi

RELATIONSHIP BETWEEN MUNICIPAL SERVICES AND HAPPINESS LEVEL: AN EMPIRICAL STUDY FROM TR90 REGION IN TURKEY*

Ferhat ÇITAK¹
Canan ÇAKIR²

Abstract

This paper investigates the relationship between services offered by municipalities and individuals' self-reported levels of happiness using data from 2013 obtained in the Life Satisfaction Survey (LSS), which is Turkey's first nationally representative survey at the city-level. In this study, we focused only on cities located in the TR90 region. The findings highlight that satisfaction with municipal services varies from city to city. In particular, municipal services such as garbage/ environmental waste collection, air pollution quality, public safety, amount of green space, health/fitness center facilities, zoning/settlement/licensing, regulations for disabled people, lighting, fire, cemetery, street sign/exterior numbering and inspection of food processing facilities were found to affect the individuals' happiness.

Keywords: Happiness level, Municipal services, Life satisfaction, Ordered logit model, Turkey

JEL Codes: C21, I31

BELEDİYE HİZMETLERİ İLE MUTLULUK DÜZEYİ ARASINDAKİ İLİŞKİ: TR90 BÖLGESİ ÜZERİNE AMPİRİK BİR İNCELEME

Öz

Bu çalışmada belediyenin sunmuş olduğu hizmetlerle bireylerin mutluluk düzeyleri arasındaki ilişki 2013 yılında şehir düzeyinde yayımlanan yaşam memnuniyeti anketiyle incelenmiştir. Çalışma kapsamında TR90 bölgesinde yer alan şehirler ele alınmıştır. Elde edilen sonuçlara göre belediye hizmetlerinden duyulan memnuniyetin şehirden şehre değiştiği gözlemlenmiştir. Özellikle çöp/çevre atıklarının toplanması, hava kirliliği kalitesi, kamu güvenliği, yeşil alan miktarı, sağlık/fitness merkezi tesisleri, imar/yerleşim/ruhsatlandırma, engelliler için düzenlemeler, aydınlatma, yangın, mezarlık, sokak tabelası/dış numaralandırma ve gıda işletme tesislerinin kontrol edilmesi gibi belediye hizmetlerinin bireylerin mutluluğunu etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mutluluk düzeyi, Belediye hizmetleri, Yaşam memnuniyeti, Sıralı logit modeli, Türkiye

Jel Kodları: C21, I31

* An earlier version of this work was presented at the 2nd International Social Sciences Congress, 7-9 November, 2019, Gümüşhane, Turkey.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, İİBF, Finans ve Bankacılık, ORCID 0000-0003-4978-5251

Corresponding Author (Sorumlu yazar): ferhatcitak@hitit.edu.tr .

² Dr., ORCID: 0000-0001-5387-4113.

Başvuru Tarihi (Received): 22.11.2021 **Kabul Tarihi** (Accepted): 20.07.2022

Introduction

Municipal services involve the basic services, which city residents expect from the government in exchange for the taxes they pay. For example, such services may include ambulance, hospitals, food inspection, sanitation, transportation, fire department as well as schools, and even public libraries. Notably, the municipal services offered by the government may vary depending on the country meaning its tradition and history.

Local governments – especially municipalities – are one of the most important service organizations in terms of relations with citizens in the production and delivery of public services, which impact user satisfaction and costs. Unlike other public institutions, municipalities are local government units that are closest to the public and directly affect people’s daily life with their policies (Göküş ve Alptürker, 2011: 123). However, these local government units meet the needs of the citizens living in the regions where they are responsible for with the powers they receive from the laws and use very serious resources.

Nowadays, individuals’ service demands and expectations have increased and differentiated from the past. Municipalities are mainly responsible for meeting the various needs and expectations of individuals within local governments. In addition, municipalities have to produce services by using limited resources in the most effective and efficient way by determining the service priorities of the citizens (Gazan, 2010: 145). Therefore, municipalities should measure their expectations and satisfaction for the services provided to citizens in certain periods as well as determining the changing citizen demands and needs.

Happiness, at times considered as subjective well-being, has become one of the fundamental aspects of the democratic world. Thus, individuals push to live in the manner so that they feel satisfied depending on their criteria. Notably, their happiness can be evaluated based on either subjective or objective well-being (Kasmaoui and Othmane, 2017: 8). The relationship between municipal services and happiness, therefore, focuses on the subjective aspect in which the internal experiences individuals have are evaluated based on how they perceive their lives. Similarly, when the city government offers substandard or inadequate services, the level of happiness of the residents drops significantly. The main reason is that people are not satisfied with the services they received for the taxes paid. Thus, in order to boost the level of happiness among the people, the city government should provide services which surpass the expectations of the residents.

The remainder of this paper is organized as follows. After introduction section, the paper reviews and summarizes the relevant literature on municipal services and individual happiness. Section 2 describes the research methods and data sources in detail. Section 3 discusses the results, and Section 4 gives the conclusions.

1. Relevant Research in Turkey and Hypotheses

Local governments should make an effort to satisfy its citizens by carrying out public services according to the expectations and desires of citizens as a democratic government unit. In this regards, municipals are the service unit that are closest to the public. Acting responsibly to the needs and requirements of public and getting the constant support and appreciation of the public is an important case for municipal governments (Topal et al., 2019: 6). Recently it seems to be there is an increase in the studies about measuring the satisfaction of public about municipal services (Delice and Daştan, 2015: 94).

Recent studies have indicated a clear link between the success of a city and the level of happiness its residents depict. For instance, if a city is successful, most of the services, including sanitation and police among others, are provided adequately promoting satisfaction within the residents (Kasmaoui and Othmane, 2017:7-8). Besides, cities, which take proactive measures towards

attaining pleasure develop infrastructure and relevant services introduction for residents' leisure. Such infrastructures include parks and museums among others that influence individuals, families, and the society at large to improve their subjective well-being. Consequently, the better the municipal services, the higher the satisfaction level of the residents.

In the related literature, many studies examine how individual's happiness is affected by municipal services in Turkey. Table 1 summarizes the results of studies on the nexus between municipal services and levels of citizen happiness.

Table 1: *Summary of the literature on municipal services and happiness*

Author(s) / Date	Sample Size / Method / Municipality	Findings
Bozlağan (2004)	358 individuals Sarıyer, Istanbul	Results indicate that people are satisfied with fire department, social assistance services, water and sewerage, culture-sport, lighting, parks-green areas and cleaning. Dissatisfied services in local governments are; municipal police - surveillance, urbanization-zoning-permit, roads, pavements and transportation.
Filiz, Yılmaz and Yağızzer (2010)	SERVQUAL Analysis, Likert Scale Eskişehir Odunpazarı, Eskişehir Tepebaşı, Eskişehir	Results show that highest level of citizen satisfaction for Metropolitan Municipality is culture services, for Odunpazarı Municipality it is cleaning services and for Tepebaşı Municipality it is cleaning services as well. When each three municipality taken into consideration, it is determined that parking service is the service where satisfaction level is the lowest.
Gazan (2010)	500 individuals Factor analysis, t-test, Regression Analysis, ANOVA Kütahya	First five services, which satisfaction level of citizens from the services of Kütahya Municipality are the highest determined as; street lighting, fire department and ambulance services, easier tax treatments, municipal employees' presence during normal work hours. The services, which satisfaction level is not at the desired level are; inadequacy and quality of the provided transportation services, inadequacy of available parking spaces, inadequacy and quality of highways.
Göküş and Alptürker (2011)	469 individuals Frequency analysis, t-test, ANOVA Silifke, Mersin	It is determined that locals are mainly satisfied with bus terminal services, covered market, bazaar, funeral and cemetery services and nursing home-elderly care center services. Public services, which citizens are dissatisfied with are pest control, parking services, road construction and maintenance, investments regarding economic growth of the city and willingness and competency of municipal employees on problem-solving.

Table 1: *Summary of the literature on municipal services and happiness (continued)*

Author(s) / Date	Sample Size / Method / Municipality	Findings
Aslan and Uluocak (2012)	388 individuals Frequency analysis, t-test, ANOVA Çanakkale	The services by Çanakkale municipality, which were deemed to be successful are determined as social and cultural activities, activities towards disabled people and studies about community center whereas unsuccessful activities are urban infrastructure and public transport services.
Negiz (2012)	356 individuals Wilcoxon Signed Rank Test Isparta	In the study, the services carried out by the municipality selected in 2004 and the municipality selected in 2009 were compared. When findings were analyzed, it is identified that both municipality have suffered mostly from the problems occurring in infrastructure, water and cleaning services. Also, it is determined that there is positive improvement in zoning and transportation in second term when compared to first term.
Göküş and Karayıldırım (2012)	323 individuals Factor analysis, ANOVA, t-test Karatay, Konya	From the services provided by the municipality, the services with the high satisfaction level can be ranked as such: (i) covered market services, (ii) park and garden services, (iii) cleaning services, (iv) road construction and maintenance services, (v) social assistance services and (vi) promotion services regarding the activities of municipality. It is determined that citizens are satisfied with having information about the places where they can stay in case of an earthquake, emergencies and satisfied with services such as garbage collection services, adequate number of parks, green spaces, e-municipality, orientation of immigrants, adequate number of hygiene inspection on businesses, sufficient investments for road-maintenance-parking and intersection by the municipal and support services provided to athletes, however they are not satisfied with municipal services such as owners selling their products in front of the stores etc.
Yücel, Yücel and Atlı (2012)	572 individuals Frequency Distribution, t-test, ANOVA Elazığ	Municipal services, which participants are highly satisfied with are funeral/burial/cemetery services and park/garden/forestation services. It is determined that the services which citizens are dissatisfied with are tourism and promotion services.
Menteşe (2013)	538 individuals Frequency analysis, t-test, ANOVA, Survey Model Tunceli	Municipal services, which participants are highly satisfied with are funeral/burial/cemetery services and park/garden/forestation services. It is determined that the services which citizens are dissatisfied with are tourism and promotion services.
Menteşe (2013)	538 individuals Frequency analysis, t-test, ANOVA, Survey Model Tunceli	Municipal services, which participants are highly satisfied with are funeral/burial/cemetery services and park/garden/forestation services. It is determined that the services which citizens are dissatisfied with are tourism and promotion services.

Table 1: *Summary of the literature on municipal services and happiness (continued)*

Author(s) / Date	Sample Size / Method / Municipality	Findings
Taşçı (2014)	300 individuals Frequency Distribution, t-test, ANOVA, Tukey Test Yalova	The services that got the most average in terms of satisfaction are; funeral and patient transport services, marriage services, burial and cemetery services and fire department services whereas the services that got the least average in terms of satisfaction are collection of stray dog and cats, youth and sport services, road construction and maintenance services, parking services and traffic services.
Albayrak, Savaş and Baltacı (2015)	2343 individuals MANOVA Rize	Results indicate that citizens are satisfied with (i) mass transportation services, (ii) water and sewerage services, (iii) cleaning and environmental services; however it is determined that they are dissatisfied with the shortage of parking spaces, location and services of bus station.
Delice and Daştan (2015)	417 individuals Pearson correlation, t-test, ANOVA İzmir	Ranking of satisfaction of citizens from municipal services are ranked as (i) park/garden and forestation services, (ii) avenue and main street cleaning, (iii) street lighting and illumination services. On the other hand, preservation and maintenance of historical buildings, services of preventing noise and visual services, zoning/location/permit services, road/pavement construction and maintenance services, infrastructure services and informing the public services have been found as the services where satisfaction level is the lowest.
Çetinkaya, Korlu and Eroğlu (2016)	680 individuals 5-Likert Scale Bursa	Citizens define burial and cemetery services and terminal services as the best quality services of municipality. In addition, inner-city mass transportation services and architectural view of the city services are seen as the lowest quality services by the citizens.
Sabuncu, Yıldız, Öztürk, Özkan, Atalay and Kara (2016)	402 individuals Frequency analysis, t-test, ANOVA Yalova	Results show that first three public services which public most satisfied with are; environmental services, social services and urban cleaning. On the other hand, public transport services, zoning services and inspection services are the first three public services which public least satisfied with.
Dibek (2018)	602 individuals Frequency analysis, t-test, ANOVA Niğde	Municipal services where the satisfaction means were the highest determined as; burial and cemetery services, covered market, neighborhood markets, fire department and ambulance services, whole sale markets for fruits and vegetables, solid waste and garbage collection services, hygiene inspection of foods and beverages that sold in common places such as diner - cafe - coffeehouse whereas municipal services that have the lowest satisfaction means were parking facilities, preparation of zoning plans and control of these.

Given the abundance of study on the relationship between happiness and municipal services in Turkey, this paper attempts to make following contributions to the existing literature. Firstly, to the

best of our knowledge, this study is the first study that uses a large cross-sectional micro-dataset to assess the link between level of happiness and municipal services. Secondly, this study allows us to compare the impact of multiple cities' municipal services on individuals' happiness level where located in TR90 Region.

Based on this discussion, we propose the following hypotheses:

H1: There is a statistically significant relationship between the municipalities' garbage and environmental waste collection services and individuals' happiness level.

H2: There is a statistically significant relationship between the municipalities' sewage collection services and individuals' happiness level.

H3: There is a statistically significant relationship between the municipalities' quality of water services and individuals' happiness level.

H4: There is a statistically significant relationship between the municipalities' public transportation services and individuals' happiness level.

H5: There is a statistically significant relationship between the municipalities' public safety services and individuals' happiness level.

H6: There is a statistically significant relationship between the municipalities' road/pavement construction services and individuals' happiness level.

H7: There is a statistically significant relationship between the municipalities' amount of green areas and individuals' happiness level.

H8: There is a statistically significant relationship between the municipalities' quality of air pollution services and individuals' happiness level.

H9: There is a statistically significant relationship between the municipalities' health/fitness center facilities and individuals' happiness level.

H10: There is a statistically significant relationship between the municipalities' zoning/inhabiting/licencing services and individuals' happiness level.

H11: There is a statistically significant relationship between the municipalities' arrangements for the disabled and individuals' happiness level.

H12: There is a statistically significant relationship between the municipalities' assistance services for patients and poor people and individuals' happiness level.

H13: There is a statistically significant relationship between the municipalities' exhibition, festival, and concert events and individuals' happiness level.

H14: There is a statistically significant relationship between the municipalities' vocational training/manual skill events and individuals' happiness level.

H15: There is a statistically significant relationship between the municipalities' lighting services and individuals' happiness level.

H16: There is a statistically significant relationship between the municipalities' cleaning services and individuals' happiness level.

H17: There is a statistically significant relationship between the municipalities' fire services and individuals' happiness level.

H18: There is a statistically significant relationship between the municipalities' cemetery services and individuals' happiness level.

H19: There is a statistically significant relationship between the municipalities' street signs and exterior numbering services and individuals' happiness level.

H20: There is a statistically significant relationship between the municipalities' inspection of food processing facilities and individuals' happiness level.

2. Material and Methods

2.1. Data Source

The paper uses a cross-sectional dataset collected in the study of "The Life Satisfaction Survey (LSS)", which is Turkey's first nationally representative at the city-level survey, has been conducted by Turkish Statistical Institute (TURKSTAT) in 2013 based on a sample of 196,203 individuals. The TLSS is repeated each year since 2004, but in 2013 TLSS was implemented at the city-level in Turkey. For the purpose of this study, the sample is restricted to six cities (Trabzon, Ordu, Giresun, Gümüşhane, Rize, Artvin) included in TR90 region.

2.2. Dependent Variable: Happiness with Life in a City

The dependent variable in this study is self-reported level of happiness, which is directly used as an indicator for quality of municipal service. To measure level of happiness, respondents are asked the following question "how happy are you with your life as a whole [city name]?" offered with a five category response scale, with 1 being "very happy (1)" and 5 being "not at all happy (5)". Everyone in the survey responds this question. Yet, due to the small number of respondents, we aggregate responses, such as, the responses of (3 and 4) were combined and labeled as (1=Not at all Happy), the responses of (1 and 2) were combined and labeled as (3=Very Happy), and 3 (Moderately Happy) remained as a category on its own score. Table 2 describes the distribution of answers for each city. For instance, on average, Gümüşhane is the happiest city while Trabzon is the least happiest city among six cities.

Table 2: *Distribution of happiness levels individuals aged 18-65 (TR90)*

Happiness Level	Trabzon (n=1,210) Obs. (%)	Ordu (n=1,721) Obs. (%)	Giresun (n=903) Obs. (%)	Gümüşhane (n=356) Obs. (%)	Rize (n=788) Obs. (%)	Artvin (n=487) Obs. (%)
Not at all happy (=1)	111 (9.17)	125 (7.26)	67 (7.42)	23 (6.46)	59 (7.49)	44 (9.04)
Moderately happy (=2)	381 (31.49)	590 (34.28)	233 (25.80)	93 (26.12)	214 (27.15)	132 (27.10)
Very happy (=3)	718 (59.34)	1,006 (58.46)	603 (66.78)	240 (67.42)	515 (65.36)	311 (63.86)
Overall happiness	2.50	2.51	2.59	2.60	2.57	2.54

Our elaboration based on 2013 TLSS survey data

2.3. Individual level – Municipal Services

Many municipal services are used to evaluate individuals' opinions about a city. As stated above, municipal services are free basic services that provided by local governments in order to meet the needs of residents at no charge. In assessing urban services, the present study is concerned with the following municipal services: garbage collection, sewage collection, quality of water supplied to household, public transportation, public safety, road construction, amount of green areas, quality of air pollution, fitness center facilities, inhabiting and licensing, arrangements for the disabled lightning, assistance service for patients and poor people, exhibition, festival and concert events, manual skill events, cleaning, cemetery, fire, street signs, and inspections of processing facilities.

For each municipal services, the following question has been asked to each respondent: "how satisfied are you with municipal services like [...]?"³ The responses on a 7-point Likert scale ranging from "(1) I am very satisfied" to "(7) no service", but consistent with happiness data, we dropped

³ All municipal services are defined above.

the responses that with “(6) no idea” and “(7) no service” were excluded from the study. Similarly, we aggregate responses by creating new categories, for example, the responses of (3 and 4) were combined and labeled as (1=Not at all Satisfied), the responses of (1 and 2) were combined and labeled as (3=Very Satisfied), and 2 (Moderately Happy) remained as a category on its on score. Table 3 summarizes the evolution of municipal services used in the present study.

Table 3: Descriptive statistics of the variables used in the evolution of municipal services

Municipal Services	Trabzon	Ordu	Giresun	Gümüşhane	Rize	Artvin
	Average	Average	Average	Average	Average	Average
Garbage/environmental waste collection services	2.55	1.94	2.02	2.35	2.11	1.76
Sewage collection services	2.39	1.85	1.94	2.41	2.05	1.75
Quality of water services	2.47	1.95	1.99	2.30	2.10	1.70
Public transportation services	2.47	1.94	1.99	2.43	2.12	1.72
Public safety services	2.36	1.75	1.97	2.36	2.06	1.76
Road/pavement construction services	2.30	1.90	1.90	2.25	1.97	1.66
Amount of green areas (environment)	2.40	2.06	1.98	2.22	2.18	1.79
Quality of air pollution service	2.11	1.60	1.82	2.13	2.04	1.70
Health/fitness center facilities	2.08	1.65	1.72	1.97	1.84	1.55
Zoning/inhabiting/licensing services	1.90	1.51	1.66	1.98	1.75	1.53
Arrangements for the disabled	2.22	1.61	1.76	2.08	1.83	1.50
Assistance service for patients and poor people	2.25	1.79	1.88	2.25	1.95	1.58
Exhibition, festival, and concert events	2.05	1.79	1.84	2.20	1.88	1.70
Vocational training /manual skill events	2.23	1.67	1.87	2.25	1.97	1.64
Lighting services	2.59	2.25	2.12	2.68	2.26	1.85
Cleaning services	2.57	1.99	2.04	2.44	2.17	1.83
Fire services	2.48	2.03	2.05	2.51	2.18	1.78
Cemetery services	2.53	2.20	2.09	2.60	2.22	1.79
Street signs and exterior numbering service	2.58	2.18	2.11	2.58	2.26	1.81
Inspection of food processing facilities	1.93	1.47	1.69	2.02	1.74	1.51
Overall Score	2.23	1.86	1.92	2.30	2.03	1.69

Our elaboration based on 2013 TLSS survey data

2.4. Socio – Demographic Variables

Before starting the econometric estimation, we drop observations with missing data where individuals dwell in rural areas. Furthermore, we only consider those aged between 18 and 65 years of age. Guided by the existing literature, we used the following control variables to predict the happiness including age, income, marital status, education level and sex. We defined as dummy variables for age variable as follows: 18–25 (reference category), 26–35, 36–45, 46–55, 56–65 (all in years). Similarly, the income variable is also categorized into 5 classes: (i) less than 1080 TL (reference category), (ii) 1081 TL to 1550 TL, (iii) 1551 TL to 2170 TL, (iv) 2171 TL to 3180 TL, and (v) 3181 TL and more. The marital status of a respondent is separated into three categories such as “married”, “single (reference category)” and “widow and divorced and separated”. Educational level is grouped into six classes: (i) no education (reference category), (ii) primary school, (iii) secondary school, (iv) high or vocational school, (v) college or university. Lastly, female, which is coded 1 if the individual is female (reference category), and 0 otherwise. Table 4 provides summary statistics of socio-demographic variables used in our sample.

Table 4: *Respondents' profile*

Variables		Trabzon	Ordu	Giresun	Gümüşhane	Rize	Artvin
Gender	Male	% 35.8	% 41.9	% 34.4	% 33.4	% 31.7	% 31.8
	Female	% 64.2	% 58.1	% 65.6	% 66.5	% 68.3	% 68.2
Education Status	No education	% 10.6	% 16.6	% 16.3	% 11.2	% 16.2	% 10.3
	Primary school	% 35.4	% 40.6	% 43.1	% 34.0	% 41.8	% 46.4
	Secondary school	% 12.4	% 12.0	% 11.8	% 15.2	% 9.6	% 13.5
	High school	% 24.4	% 17.5	% 16.7	% 24.7	% 18.7	% 16.2
	College and above	% 17.2	% 13.3	% 12.1	% 14.9	% 13.7	% 13.6
Marital Status	Single	% 22.8	% 13.8	% 14.4	% 16.9	% 13.3	% 10.8
	Married	% 71.2	% 81.7	% 78.2	% 78.9	% 80.3	% 83.4
	Other	% 6.0	% 4.5	% 7.4	% 4.2	% 6.4	% 5.8
Age	18 – 25	% 14.6	% 11.5	% 11.2	% 16.6	% 9.8	% 7.2
	26 – 35	% 20.8	% 21.7	% 18.8	% 24.4	% 19.9	% 19.7
	36 – 45	% 23.9	% 23.2	% 20.9	% 21.9	% 26.3	% 26.1
	46 – 55	% 23.3	% 22.5	% 23.5	% 20.5	% 23.1	% 23.4
	56 +	% 17.4	% 21.1	% 25.6	% 16.6	% 20.9	% 23.6
Income Groups	0 – 1080 TL	% 32.6	% 52.8	% 49.6	% 36.0	% 35.3	% 44.8
	1081 – 1550 TL	% 23.6	% 14.4	% 16.5	% 20.5	% 23.5	% 15.8
	1551 – 2170 TL	% 18.6	% 12.3	% 13.8	% 16.3	% 16.6	% 14.4
	2171 – 3180 TL	% 15.4	% 11.1	% 11.1	% 18.5	% 15.7	% 15.2
	3181 TL +	% 9.8	% 9.4	% 9.0	% 8.7	% 8.9	% 9.8

Our elaboration based on 2013 TLSS survey data

According to Table 4, the female respondents constitute the majority of total respondents in all cities. As for educational attainment, the highest percentage in all cities is primary school graduates. Regarding marital status, in all cities, the highest percentages are married respondents. In all cases, the majority of participants earn monthly income between 0 TL – 1080 TL.

2.5. Empirical Specification

To investigate the relationship between city' services and the level of happiness, we used the ordered logit regression⁴. Thus, the formal econometric model to be estimated is:

$$\text{Happiness} = \alpha + \beta_1 X_{ij} + \beta_2 M_{ij} + \varepsilon_i \quad (1)$$

where *Happiness* is a measure of the respondent's happiness level for individual *i* living in city *j*, **X** is a vector of exogenous control variables (i.e., gender, age in years, marital status, income, education level) and **M** is a vector of municipal services variables, β_i 's are the vector of coefficients, and ε_i is an i.i.d. error term

Ordered logit model is an extension version of the logistic regression model, in which the response variable, Y_i , is a continuous latent variable and has more than two ordered categories. In our study, the dependent variable consists of five options, which represents an individual's level of happiness. As in the logistic regression (logit or probit model), interpreting directly the coefficients of the ordered logit model are not meaningful, thus we estimate the odds ratio (OR) that give more details on how the independent variables change the probability of frequency of the level of happiness.

3. Estimation Results

Table 5 displays the results estimated from the ordered-logistic regression for each city. As in the case of each city, the log likelihood ratio Chi-Square tests with 55 degree of freedom indicate that

⁴ Since we apply the ordinal logit regression, "the assumption of parallel line" is checked by using the Brent (Omnibus) Test whether the regression coefficients are the same for all categories or not.

the ordered logit regression coefficient of the predictors are statistically different from 0, thus the full model with fifty-five predictor provides a better fit than the null model with no independent variables in predicting cumulative probability for level of happiness.

The interpretation for the coefficients is as follows. In case of Trabzon, as regards citizens' socio-demographic characteristics, being female, being married, age group, educational attainment and higher income levels were found significant in association with the level of happiness and all raise happiness. Specifically, compared to the reference category (male), the OR for being female is 1.52, indicating that females were 1.52 times more likely to be happier than males. Regarding educational attainment (reference category is uneducated participants), in all four groups, ORs were found for primary school is 1.85 ($p=.001$), for secondary school is 1.94 ($p=.08$), for high school is 2.07 ($p=.001$), and for college and above is 2.37 ($p=.001$). These results suggest that the level of happiness increases with higher level of education. In terms of income groups, the level of happiness was highest in the upper-middle and high income groups, with an ORs of 1.47 ($p=.001$) and 1.61 ($p=.06$). These results suggest that a citizen in the upper-middle and high income groups are about 1.47 and 1.61 times as likely to be happy compared to those in the lowest-income group. Lastly, the 35 – 44 (OR=0.47, $p=.001$), 45–54 (OR=0.42, $p=.001$), and 55 and above (OR=0.52, $p=0.04$) years age groups were more likely to report being very happy compared to the reference category within the group. Considering the citizens' opinion about municipal services, the indicator variables such as public safety, amount of green areas, health/fitness center facilities, fire service and cemetery service were found statistically significant, that verifying the hypotheses H5, H7, H9, and H18. These results suggest that compared with those participants who were not at all satisfied with municipal services, participants who were satisfied with services offered by the city including public safety (OR=1.77, $p=0.001$), amount of green areas (OR=1.85, $p=0.05$), health and fitness center facilities (OR=1.65, $p=0.05$), and cemetery service (OR=1.44, $p=0.05$) were more likely to being happy.

Similarly, in Ordu, the variables gender, marital status, age group, and income groups were significantly associated with happiness. Females are 0.49 times less likely to be happy compared to males (OR=0.49). Compared to single participants, the level of happiness was found to be 57% lower in married respondents (OR=0.57). As age group increases, the probability of being happy increases. If the income category is considered, a very significant relationship is observed with monthly income groups. For example, participants earned a monthly income between 1081 TL – 1550 TL were less likely to be happy compared to the reference category. Additionally, no significant relationship was found between educational attainment and happiness level. With respect to municipal services, of the variables assessing respondents' opinions about the services, the following municipal services were found as significant: garbage and environment waste collection, public safety, health and fitness center facilities, and fire service, which verifies the following hypotheses: H1, H5, H9, and H17. More specifically, those who reported being very satisfied with municipal services, such as garbage and environment waste collection (OR=0.49, $p=.001$), public safety (OR=0.53, $p=.001$), health and fitness center facilities (OR=0.27, $p=0.10$), and fire service (OR=0.34, $p=0.10$) were less likely to report being happy compared with those were not at all satisfied.

Table 5: Odds ratios for happiness obtained from the logistic regressions for each city analyzed

	Trabzon	Ordu	Giresun	Gümüşhane	Rize	Artvin
Municipal service variables: Opinions about a city						
Garbage/environmental waste collection service (ref=Not at all satisfied)						
Moderately Satisfied	0.89	0.04	0.69	0.95	0.46	0.53
Very Satisfied	1.17	0.49***	0.07	0.98	0.21	0.31
Sewage collection service (ref=Not at all satisfied)						
Moderately Satisfied	1.28	0.03	0.11	2.76	0.25	1.27
Very Satisfied	1.04	0.13	0.22	1.43	0.90	0.02
Quality of water service (ref=Not at all satisfied)						
Moderately Satisfied	0.87	0.10	0.44	1.07	0.27	0.27
Very Satisfied	1.24	0.18	0.05	1.003	0.43	0.34
Public transportation service (ref=Not at all satisfied)						
Moderately Satisfied	0.88	0.09	0.75	2.84	0.06	0.20
Very Satisfied	0.80	0.03	0.08	1.60	0.20	0.21
Public safety service (ref=Not at all satisfied)						
Moderately Satisfied	1.30	0.17	0.29	0.61	0.27	0.20
Very Satisfied	1.77***	0.53***	0.08	0.94	1.04***	0.40
Road/pavement construction service (ref=Not at all satisfied)						
Moderately Satisfied	1.29	0.06	0.24	1.13	0.33	0.41
Very Satisfied	1.10	0.06	0.07	0.93	0.004	0.68
Amount of green areas (ref=Not at all satisfied)						
Moderately Satisfied	1.85**	0.27	0.11	2.09	0.63	0.89
Very Satisfied	1.09	0.06	0.78***	0.69	0.58*	0.02
Quality of air pollution service (ref=Not at all satisfied)						
Moderately Satisfied	0.92	0.10	0.52	0.58	0.56	1.97*
Very Satisfied	0.99	0.09	0.75***	1.85*	0.12	0.26
Health/fitness center facilities (ref=Not at all satisfied)						
Moderately Satisfied	1.65**	0.54	0.42	0.75	0.21	1.15
Very Satisfied	1.04	0.27*	0.31	1.07	0.45	0.85**
Zoning/inhabiting/licensing service (ref=Not at all satisfied)						
Moderately Satisfied	0.73	0.10	0.04	0.36*	0.53	0.15
Very Satisfied	0.99	0.06	0.05	0.79	0.09	0.85
Arrangements for the disabled (ref=Not at all satisfied)						
Moderately Satisfied	0.93	0.11	0.33	0.41	1.22**	0.16
Very Satisfied	1.07	0.02	0.42	1.69	0.88***	0.06
Assistance service for patient/poor people (ref=Not at all satisfied)						
Moderately Satisfied	1.10	0.28	0.19	1.23	0.32	0.98
Very Satisfied	1.29	0.02	0.23	1.04	0.12	0.41
Exhibition, festival/concert service (ref=Not at all satisfied)						
Moderately Satisfied	0.79	0.14	0.30	0.29*	0.32	0.18
Very Satisfied	1.13	0.07	0.12	0.84	0.12	0.32
Vocational training/manual skill events (ref=Not at all satisfied)						
Moderately Satisfied	1.26	0.28	0.73	2.91	0.39	1.01
Very Satisfied	1.10	0.30	0.41	1.20	0.42	0.42
Lighting service (ref=Not at all satisfied)						
Moderately Satisfied	1.21	0.28	0.39	5.99*	0.11	1.87**
Very Satisfied	0.84	0.19	0.26	0.50	0.17	0.66
Cleaning service (ref=Not at all satisfied)						
Moderately Satisfied	0.84	0.11	0.06	1.02	0.73	0.06
Very Satisfied	1.03	0.06	0.42	1.60	0.15	0.02
Fire service (ref=Not at all satisfied)						
Moderately Satisfied	0.56	0.68	0.49	1.008	1.42	0.40
Very Satisfied	0.42***	0.34**	0.49	1.05	0.10	0.01
Cemetery service (ref=Not at all satisfied)						
Moderately Satisfied	0.68	1.33	0.20	0.82	1.79*	0.32
Very Satisfied	1.44**	0.33	0.04	0.57	0.28	0.75
Street sign/exterior numbering service (ref=Not at all satisfied)						
Moderately Satisfied	1.07	0.15	0.03	1.64	0.23	1.96*
Very Satisfied	0.95	0.12	0.29	1.30	0.28	0.16
Inspection of food processing facilities (ref=Not at all satisfied)						
Moderately Satisfied	0.91	0.07	0.29	3.49*	1.13	0.54
Very Satisfied	1.16	0.23	0.58***	1.25	0.14	0.12

*p<0.05, **p<0.01, ***p<0.001

Table 5: (continued)

	Trabzon	Ordu	Giresun	Gümüşhane	Rize	Artvin
Citizen level variables: Socio–Demeographic variables						
Gender (ref=Male)						
Female	1.52***	0.49***	0.22	1.11	0.53***	0.52**
Marital Status (ref=not married)						
Married	2.57***	0.57***	0.99***	2.86*	0.72***	0.36
Widowed/Seperated	0.81	0.33	0.21	0.62	0.37	1.34***
Age group (ref=18–24)						
25 – 34	0.79	0.57***	0.36	0.47	0.46	0.12
35 – 44	0.47***	0.61***	0.70*	0.23**	0.61	0.41
45 – 54	0.42***	0.66***	0.82***	0.32*	1.10	0.56
55 +	0.52**	0.76***	0.23	0.38	0.46	0.05
Educational attainment (ref = no education)						
Primary school	1.87***	0.05	0.01	1.61	0.81	0.13
Secondary school	1.74*	0.33	0.44	0.96	0.28	0.39
High school	2.07***	0.16	0.08	1.33	0.19	0.45
College and above	2.37***	0.03	0.49	4.86**	0.38	0.08
Income groups (ref=0 TL – 1080 TL)						
1081 TL – 1550 TL	0.97	0.39***	0.005	1.61	0.16	0.11
1551 TL – 2170 TL	1.28	0.41***	0.10	1.59	0.07	0.01
2171TL – 3180 TL	1.47**	0.64***	0.06	1.64	0.12	0.66
3181 TL +	1.61*	0.75**	1.003	4.13**	0.61	0.41
LR chi2	163.35	174.52	109.68	79.24	142.07	79.25
Pseudo R²	0.075	0.058	0.074	0.140	0.1091	0.0949
Number of observation	1,210	1,721	903	356	788	487

* $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$

In Giresun, of the socio-demographic characteristics examined in the analysis, only one variable, marital status, was significantly associated with the level of happiness. Compared to unmarried respondents, married respondents had lower odds ratio for happiness level (OR=0.99). Results of municipal services reveal that only three variables – amount of green areas (OR=0.78, $p=0.001$), quality of air pollution service (OR=0.75, $p=0.001$), and inspection of food processing facilities (OR=0.58, $p=0.001$) – that affect citizens’ satisfaction were observed statistically significant, which verifies hypotheses including H7, H8, and, H20. From this, subjects who were satisfied with quality of air pollution service were 0.75 times less likely to be happy than those who were not at all satisfied.

In case of Gümüşhane, marital status, age group, and educational attainment were significantly associated with happiness. Married respondents tended to be happier than unmarried respondents. Participants aged 35 to 44 years old were less likely than those aged 18 to 24 years old (OR=0.23). Similarly, participants aged 45 to 54 years old were less likely than those aged 18 to 24 years old (OR=0.32). According to income group, compared to those with monthly incomes over 3181 TL won, the level of happiness was 4.13 times more likely to be happy than in those with monthly incomes less than 1081 TL won (OR=4.13). Compared to uneducated participants, subjects with college degree or higher degree were more likely to be happy (OR=4.86). Of the municipal service aspects, facilities and features offered by municipal including quality of air pollution (OR=1.85, $p=0.10$), zoning, inhabiting and licensing (OR=0.36, $p=0.10$), exhibition, festival and concert (OR=0.29, $p=0.10$), lighting (OR=5.99, $p=0.10$), and inspection of food processing facilities (OR=3.49, $p=0.10$) were found significant variables that impact happiness, which verifies hypotheses such as H8, H10, H13, H15, and H20.

In Rize, of the socio – demographic variables examined in the analysis, the variables being female (OR=0.53, $p=0.001$) and married (OR=0.72, $p=0.001$) has been found to be statistically significant. If the marital status category is considered, married respondents were less likely to be happy compared to not married respondents. Among the municipal services, public safety, amount of green areas, arrangements for the disabled, and cemetery service are statistically significant. Based on the above analysis, hypothesis 5, hypothesis 7, hypothesis 11, and hypothesis 18 are verified. Specifically, for those who were moderately satisfied with arrangements for the disabled more likely to be happy

(OR=1.22, p=.05), whereas for those were very satisfied less likely to be happy (OR=0.88, p=.001) compared to the reference category.

Lastly, in Artvin, considering the socio – demographic variables, gender, marital status and income group were significantly associated with the level of happiness. According to ORs, females (OR=0.52, p=.05) and those with monthly incomes between 2171 TL – 3180 TL (OR=0.66, p=.10) were less likely to be happy compared to the reference categories. Interestingly, widowed/seperated participants were 1.34 times more likely to be happier than those unmarried participants. With respect to city's facilities and features, the following services were found statistically significant: quality of air pollution (OR=1.97, p=.10), health and fitness center facilities (OR=0.85, p=.05), lighting (OR=1.87, p=.05), and street sign and exterior numbering (OR=1.96, p=.10), that proving hypothesis H8, hypothesis H9, hypothesis H15, and hypothesis H19. As the results in the table indicate, those participants who were moderately satisfied with quality of air pollution service, lighting service, and street sign and exterior numbering service were more happy than those who were not at all satisfied with these services. Conversely, compared with participants who were not at all satisfied with health and fitness center facilities, those who reported being very satisfied health and fitness center facilities were less likely to report being happy.

4. Concluding Remarks and Recommendations

The high quality of municipal services offered to the city residents support a higher level of happiness among its citizens. Similarly, if the city governments provided satisfactory municipal services, the perspectives held by people on such matters as trust, safety, and development would be changed. Thus, it is important to measure the level of happiness of the citizens who demand and use the service for these services in order to increase the satisfaction levels of the citizens and to provide a quality service (Çetinkaya et al., 2016: 1252).

The results of this study indicate that socio – demographic characteristics including gender, marital status, age group, educational level, and income group were significantly associated with happiness level for different cities. With respect to municipal services, happiness can be changed through garbage/environmental waste collection, air pollution quality, public safety, amount of green space, health/fitness center facilities, zoning/settlement/licensing, regulations for disabled people, lighting, fire, cemetery, street sign /exterior numbering and examination of food processing facilities. In this sense, these findings are consistent with the previous studies, such as Bozlağan (2004); Filiz, Yılmaz and Yağız (2010); Göküş and Alptürker (2011); Aslan and Uluocak (2012); Menteşe (2013); Delice and Daştan (2015), and Dibek (2018).

The study findings suggest some important policies for the municipalities to improve their quality of services. First, since the happiness level of the residents are closely related to their living environment, the municipalities may design new technological platforms (i.e. new an app or a dashboard) that the residents can easily and instantly report the problems they face around the city. Second, the municipal officials may meet with the dwellers of the cities periodically to assess their attitudes and feelings about the services provided by the municipality.

Author Contributions (Yazarlık Katkıları) : Ferhat Çıtak, Canan Çakır.

References

- Albayrak, A. S., Savaş, F. ve Baltacı, M. (2015). Belediye tarafından sunulan hizmetlerde vatandaş memnuniyetinin ölçülmesi: Rize Belediyesi örneği. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 24(3), 1-44.
- Aslan, C. ve Uluocak, Ş. (2012). Belediye hizmetlerinden memnuniyet düzeyleri üzerine bir araştırma: Çanakkale örneği. *Uluslararası İnsan Bilimler Dergisi*, 9(1), 174-201.
- Bozlağan, R. (2004). Kentsel kamu hizmetlerinden tatmin düzeyi: İstinye-İstanbul örneği. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(7), 121-145.

- Çetinkaya, Ö., Korlu, R. K. ve Eroğlu, E. (2016). Belediye hizmetlerinin kalitesi ve vatandaşların algı düzeyi: Bursa Büyükşehir Belediyesi örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(4), 1251-1273.
- Delice, M. E. ve Daştan, İ. (2015). Yerel yönetim hizmetleri ve vatandaş memnuniyeti: İzmir örneği, *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 29, 88-115.
- Dibek, M. (2018). Belediye hizmetlerinde yurttaş memnuniyetinin ölçümü üzerine bir uygulama: Niğde örneği [Yayımlanmamış doktora tezi]. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Filiz, Z., Yılmaz, V. ve Yağız, C. (2010). Belediyelerde hizmet kalitesinin SERVQUAL analizi ile ölçümü: Eskişehir Belediyelerinde bir uygulama, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(3), 59-76.
- Gazan, K. (2010). Bir kamu kuruluşu olarak belediyelerde hizmet kalitesi, müşteri memnuniyetinin ölçülmesi: Kütahya Belediyesi örneği [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Göküş, M. ve Karayıldırım, Ş. (2012). Vatandaşların belediye hizmetlerinden memnuniyeti Karatay Belediyesi örneği, *Türk İdare Dergisi*, 474, 127- 142.
- Göküş, M. ve Alptürker, H. (2011). Belediyelerin sunduğu hizmetlerde vatandaş memnuniyeti: Silifke Belediyesi örneği, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25, 121-133.
- Kasmaoui, K. ve Bourhaba, O. (2017). Happiness and public expenditure: Evidence from a panel analysis, *MPRA paper*, 79339, University Library of Munich, Germany.
- Menteşe, S. (2013). Halkın belediye hizmetlerinden memnuniyet düzeyinin Tunceli Belediyesi yönünden değerlendirilmesi, *International Journal of Social Science*, 6(6), 831-862.
- Negiz, N. (2012). İki farklı dönem iki farklı yönetim: kentsel hizmetler düzleminde kullanıcı memnuniyeti: 2004 ve 2009 Yılları Isparta Belediyesi örneği, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27, 171-183.
- Sabuncu, İ., Yıldız, A., Öztürk, M., Özkan, K., Atalay, A. ve Kara, G. (2016). Belediye hizmetlerinde vatandaş memnuniyeti araştırması: Yalova örneği, *Turkish Journal of Marketing*, 1(3), 164-177.
- Taşçı, T. B. (2014). Hizmette kalite ve belediye hizmetlerinde kaliteye yönelik vatandaş memnuniyetinin ölçümü (Yalova il merkezi örneği) [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yalova.
- Topal, B., Şahin, H. ve Topal, B. (2019). Belediye hizmetlerinden memnuniyetin ölçülmesine yönelik bir araştırma: Simav Belediyesi örneği, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(15), 5-13.
- Yücel, N., Yücel A. ve Atlı, Y. (2012). Belediyelerin sunduğu hizmetlerde vatandaş memnuniyeti: Elazığ Belediyesi örneği, *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 2(2), 31-40.

Araştırma Makalesi / Research Article

1980-2020 DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE İHRACAT, İTHALAT VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ EŞBÜTÜNLEŞME VE NEDENSELLİK İLİŞKİLERİ

Nazım ÇATALBAŞ¹

Öz

Bu çalışmada, 1980 sonrası dönemde, Türkiye'de ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki eşbütünleşme ve nedensellik ilişkileri araştırılmıştır. İhracata dayalı sanayileşme politikalarının izlendiği bu dönem dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkileri açısından önemlidir. Analiz için 1980-2020 dönemine ait yıllık veriler kullanılmıştır. Durağanlık sınaması için Zivot-Andrews (1992) birim kök testi, eşbütünleşme ilişkisi için Gregory-Hansen (1996) eşbütünleşme analizi ve nedensellik ilişkisi için Toda-Yamamoto nedensellik analizi tercih edilmiştir. Durağanlık ve eşbütünleşme analizlerinde tek yapısal kırılmaya imkân tanıyan yöntemler seçilmiştir. Çalışmanın deneysel bulgularına göre, seriler birinci farkta durağandır. Gregory-Hansen eşbütünleşme analizi sonucuna göre, seriler arasında uzun dönemli ilişki mevcuttur. Eşbütünleşme katsayıları ise DOLS, FMOLS ve CCR yöntemleri ile tahmin edilmiştir. DOLS'a göre, uzun dönemde, ihracat, ithalat ve kukla değişken ekonomik büyüme üzerinde anlamlı etkiye sahiptir. FMOLS ve CCR'ye göre, uzun dönemde, ihracat ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir. Toda-Yamamoto nedensellik sınamasında ithalat ve ekonomik büyüme arasında karşılıklı nedensellik ile ihracattan ithalata ve ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dış Ticaret, Ekonomik Büyüme, Eşbütünleşme, Nedensellik Analizi

JEL Kodları: F10, F43, C22

THE COINTEGRATION AND CAUSALITY RELATIONSHIPS BETWEEN EXPORT, IMPORT AND ECONOMIC GROWTH IN TURKEY IN THE PERIOD 1980-2020

Abstract

In this study, the cointegration, and causality relationships between export, imports, and economic growth have been investigated in Turkey in the post-1980 period. The period that export-based industrialization policies were followed, is important in terms of foreign trade and economic growth relations. For the analysis, annual data for the period 1980-2020 were used. Zivot-Andrews (1992) unit root test was preferred for the test of stationarity, For the cointegrating relationship, Gregory-Hansen (1996) cointegration analysis was preferred. Toda-Yamamoto causality analysis was preferred for the causality relationship. In the stationarity and cointegration analyzes, methods enabling single structural break were selected. According to the experimental findings of the study, the series are stationary at first difference. As regards the results of Gregory-Hansen cointegration analysis, there is long-term relationship between the series. Cointegration coefficients were estimated by DOLS, FMOLS and CCR methods. According to DOLS, in the long run, exports, imports and dummy variables have significant effects on economic growth. According to FMOLS and CCR, in the long run, exports have a significant effect on economic growth. In the Toda-Yamamoto causality test, reciprocal causality relationship between imports and economic growth, and one-way causality relationship from export to import and economic growth were determined.

Keywords: Foreign Trade, Economic Growth, Cointegration, Causality Analysis

JEL Codes: F10, F43, C22

¹ Doç. Dr. Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ncatalbas@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9543-5661.

Başvuru Tarihi (Received): 09.12.2021 **Kabul Tarihi** (Accepted): 20.07.2022

Giriş

Bir ülkede belli bir zaman diliminde üretilmiş olan tamamlanmış mal ve hizmetlerin piyasa fiyatlarından değeri milli gelir olarak tanımlanır. Cari fiyatlara göre hesaplanan milli gelir rakamları fiyatlar genel düzeyindeki artışların etkisiyle yanıltıcı sonuçlar verdiğiinden sabit (reel) fiyatlara göre hesaplanan milli gelir rakamlarını kullanmak daha doğru bir yaklaşımdır. Sabit fiyatlara göre hesaplanan milli gelir baz yılı fiyatlarını esas aldığından fiyat artışlarından kaynaklı bir büyümenin önüne geçmekte ve ekonomideki reel büyümeyi göstermektedir. Dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkileri geçmeden önce dışa açık ekonomide milli gelire bakmak gerekir. Dışa açık ekonomide harcamalar yöntemiyle milli gelir aşağıdaki gibi formül yardımıyla hesaplanır.

$$Y = C + I + G + (X - M) \quad (1)$$

Dışa açık bir ekonomide milli gelir hesaplamalarında, modele kapalı ekonomiden farklı olarak net ihracat ($X - M$) eklenmektedir. İhracat (X) yurtiçinde üretilmiş mal ve hizmetlerin başka ülkeler tarafından satın alınmasıdır. Diğer değişkenler sabitken (ceteris paribus) yabancı ülkelerin milli gelirlerindeki artışlar/azalışlar ihracatı olumlu/olumsuz etkileyecektir. Keynes’in katkısıyla geliştirilen çarpan mekanizmasına göre, ihracat, dış ticaret çarpanı diğer adıyla ihracat çarpanı ($k_x = \frac{\Delta Y}{\Delta X}$) vasıtasıyla ekonomik büyümeyi artırmaktadır. İthalatta ise belirleyici marjinal ithalat eğilimidir ($m = \frac{\Delta M}{\Delta Y}$). Buna bağlı olarak milli gelir arttıkça ithalat artar, milli gelir azaldıkça ithalatta düşer. İhracat ve ithalattaki gelişmeler ise dış ticaret dengesini (net ihracatı), o da milli geliri etkilemektedir. Dış ticaret dengesi fazla ($X > M$) veriyorsa (net ihracat pozitifse), bu milli gelire olumlu yönde yansıtacaktır. Ters bir durum söz konusu olduğunda ($X < M$), milli gelir (GSYH) azalacaktır. Buna karşılık ithalat dolaylı etkilerle GSYH’yı artırabilir. İthalat bir yandan yurt içinde rekabeti ve yenilikçiliği teşvik edebileceği gibi diğer yandan daha kaliteli ara ve yatırım mallarının tedarikini kolaylaştıracağı için toplam faktör verimliliğini yükseltebilir. Sonuçta, ithalatın dolaylı etkileriyle milli gelirden artış gerçekleşmişse, dış ticaret açığının yaratmış olduğu olumsuz etkiler kısmen veya tamamen telafi edilmiş sayılır.

Klasik ve neoklasik iktisatçılar, merkantilistlerin aksine, dış ticaretin karşılıklı olarak iki tarafa da (ülkeye de) kazanç sağlayacağını belirtmişlerdir. Özellikle İkinci Dünya Savaşından sonraki süreçte, uluslararası ticaretten gelişmiş ülkelerin daha fazla kazanç sağlaması nedeniyle gelişmekte olan ülkelerde serbest dış ticarete bakış açıları olumsuzla dönmüştür. Aynı dönemde, bazı uygulamalı çalışmalarda serbest ticaretin gelişmiş ülkeler lehine işlediği sonucu elde edilmiştir. Singer-Prebisch Tezi, uzun dönemde dış ticaret hadlerinin tarım ürünü (ilkel ürün) ihraç eden gelişmekte olan ülkeler aleyhine, sanayileşmiş (sanayi ürünü ihraç eden) ülkelerin lehine değiştiğini ileri sürmektedir. Dış ticaret hadlerinin gelişmekte olan ülkeler aleyhine dönmesine neden olan faktörler üç temel başlıkta toplanmaktadır. Bunlar; talep, arz ve ekonominin yapısal esneklikleri ile ilgili faktörlerdir.

İlk olarak gelişmekte olan ülkelerin ihracatında önemli yer tutan tarım ürünlerine yönelik talebin gelir esnekliği, sanayileşmiş (gelişmiş) ülkelerin ihraç ettikleri sanayi ürünlerine yönelik talebin gelir esnekliğine göre düşüktür. Engel Kanunu’na göre, gelir arttıkça gıda maddelerine (tarım ürünlerine) yapılan harcamaların payı azalır, sanayi ürünlerine yapılan harcamaların payı artar. Gelişmekte olan ülkelerde meydana gelen bir gelir artışı ithal mallarına (sanayi mallarına) yönelik talebi, ülkenin kendi ihraç mallarına (tarım ürünlerine) yönelik talepten daha hızlı artıracığı için dış ticaret hadleri tarım ürünleri ihraç eden gelişmekte olan ülkeler aleyhine gelişir. Diğer yandan, gelişmekte olan ülkelerin ihraç ettikleri doğal hammaddelerin yerine suni (yapay) ürünlerin kullanılması ve gelişmiş ülkelerde tarım sektörünü koruyucu tedbirlerin yaygınlaşması, tarımsal ürünler ve doğal hammadde gibi birincil (ilkel) ürünleri ihraç eden ülkelerin mallarına yönelik talebi olumsuz etkilemektedir (Seyidoğlu, 2013; Karluk, 2009).

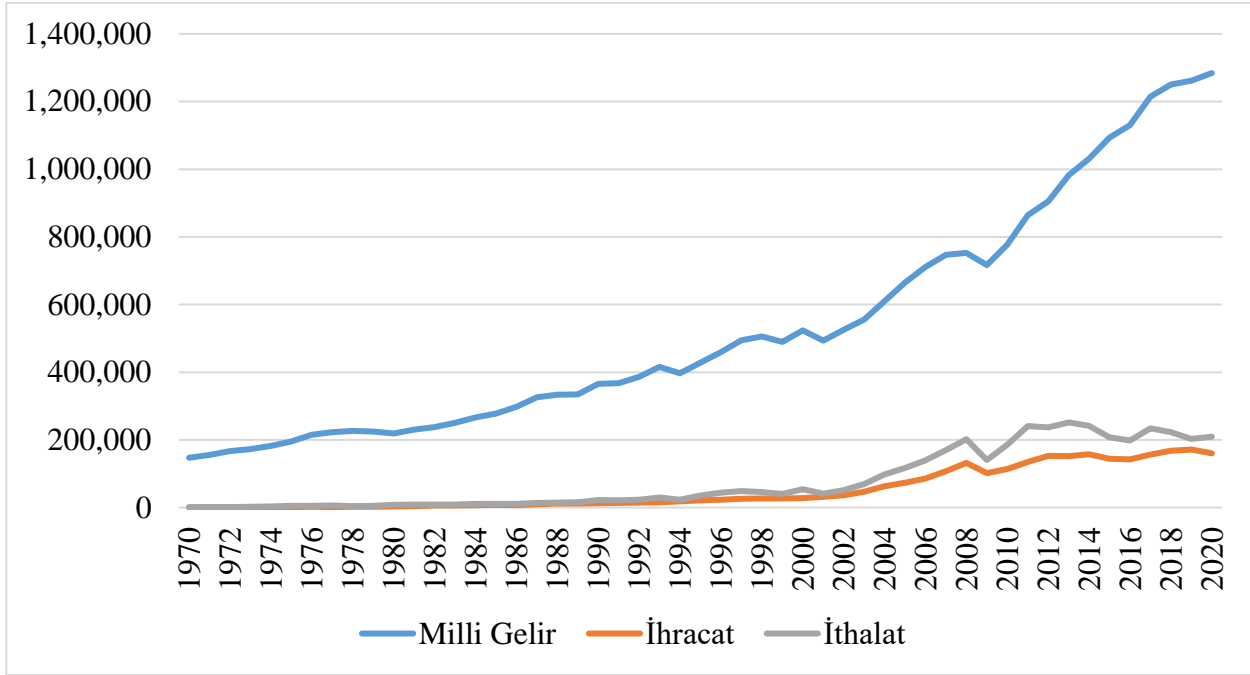
İkinci olarak arz ile ilgili faktörler de dış ticaret hadlerinin gelişmekte olan ülkeler aleyhine dönmesine neden olmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde ihrac sektörlerinde ortaya çıkan teknolojik yenilikler (verimlilik artışları) tarımsal ürünlerin arzını artırarak ihrac ürünlerinin fiyatlarının düşmesine yol açmaktadır. Buna karşılık gelişmiş ülkelerde ihrac sektörlerindeki (sanayi ürünlerindeki) teknolojik yenilikler (verimlilik artışları), söz konusu ürünlerin fiyatlarına yansımamaktadır. Bu ülkelerdeki güçlü işçi sendikaları ve üretici birlikleri verimlilikten doğan kazançların yüksek ücret ve kar artışları ile kendilerine kalmasını sağlamaktadırlar. Buna karşılık gelişmekte olan ülkelerdeki verimlilik artışları ihrac mallarının üretim maliyetlerini ve fiyatlarını düşürmekte, dolayısıyla verimlilikten doğan kazancın büyük bir bölümü gelişmiş ülkelere aktarılmaktadır (Taşçı ve Erçakar, 2016). Gelişmekte olan ülkeler verimlilik artışlarına rağmen, dış ticaret hadlerinde bozulma nedeniyle bir birim ithal malı için daha fazla ihrac malına ihtiyaç duymaktadır. Bu yolla sanayileşmiş ülkelere ciddi bir kaynak aktarımı gerçekleşmektedir.

Son olarak gelişmekte olan ülkelerdeki katı ekonomik yapı da dış ticaret hadlerini olumsuz etkilemektedir. Gelişmekte olan ülkelerde ekonominin yapısal esnekliği düşük olduğu için ihracat fiyatlarında bir düşüş karşısında kaynaklar yurt dışından yurt içine kolayca aktarılamadığı için ihrac fiyatlarındaki düşüşün dış ticaret hadlerine olumsuz etkisi devam etmektedir (Seyidoğlu, 2013). Dış ticaret hadlerinin gelişmekte olan ülkelerin aleyhine dönmesi, dış ticaret açıklarının artmasına ve milli gelirin bir kısmının (dış ticaret dengesindeki açık kadar) diğer ülkelere (sanayileşmiş ülkelere) aktarılmasına neden olmaktadır. Bu olumsuzlukların da etkisiyle 1950’li yılların sonuna doğru dış ticarete koruyucu politikalar ağırlıklı kazanmaya başlamıştır. 1980’li yıllara kadar pek çok gelişmekte olan ülke (GOÜ) ekonomik ve sosyal kalkınmayı gerçekleştirebilmekte adına yoğun koruyucu tedbirlere başvurmuştur (ithal ikameci sanayileşme politikası uygulamış).

Ülkelerin geçmiş deneyimlerine bakıldığında, pür ithal ikameci veya dışa açık/ihracata dayalı politikalarla sanayileşmesini gerçekleştirmiş ve gelişmiş ekonomi konumuna ulaşmış bir ülke söz konusu değildir. Örneğin, GOÜ’ler arasında sanayileşmiş ülkeleri yakalama başarısı göstermiş olan Güney Kore ve Tayvan ihracata dayalı sanayileşme stratejisi ile başarılı olmuşsa da özellikle 1980’lere kadar serbest dış ticarete tam olarak izin vermedikleri gibi devlet pek çok alanda ekonomiye müdahale ederek yönlendirici olmuştur (Kutlu, Açıklalın ve Eşkinat, 2018).

Türkiye’de ise Cumhuriyetin ilk yıllarında (1929’dan sonra) korumacı dış ticaret politikalarıyla yerli üretim artırılmaya çalışılmıştır. 1950’den sonra dış ticaretin nispeten serbestleştirilmesi dış ticaret açığının (geniş anlamda cari açığın) artmasına ve ardından döviz krizine neden olmuştur. Döviz krizi büyümeyi olumsuz etkilemiş, sonuçta liberal dış ticaret politikalarından vazgeçilmiştir. 1960-1980 döneminde Türkiye’de ithal ikameci sanayileşme politikası uygulanmış, performans dayalı olmayan koruma tedbirleri iç pazarda hantal ve rekabetten uzak, verimsiz bir imalat sanayine neden olmuştur. Bu dönemde, ara ve yatırım mallarına ilişkin sektörlerde hedeflenen düzeylere ulaşamamış, yurt içi üretimi teşvik eden ithal ikamesi politikası zamanla negatif ithal ikamesine neden olmuştur. Bunun sonucunda bir birimlik ithal ikamesi için daha fazla ithalat yapılır hale gelmiş, hedeflenenin aksine ithalata bağımlılık artmıştır. İthal ikamesi ile yurt içinde üretilen malların büyük bir kısmının yurt içinde tüketilmiştir. Kıt döviz kaynakları sarf edilerek yapılan üretimden herhangi bir döviz geliri elde edilememesi, daha sonraki üretimler için gerekli olan ara ve yatırım mallarının ithalatını zorlaştırmıştır. İthal ikamesi ile dışa bağımlılık ve döviz darboğazından kurtulmak istenirken, tam tersi bir durum ortaya çıkmıştır. Bu gelişmelere diğer ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmelerin yanı sıra küresel çaptaki krizler (petrol ve uluslararası para sistemi krizleri) ve diğer olumsuzluklar da eklenince, Türkiye 1970’lerin sonuna doğru ciddi bir döviz darboğazına girmiştir.

Grafik 1: İhracat, İthalat ve Milli Gelirde Gelişmeler (1970-2020)

Kaynak: TÜİK; Dünya Bankası, World Development Indicator.

1980 yılından sonra Türkiye dışa açık ekonomi ve ihracata dayalı sanayileşme politikalarını benimsemiştir. İlk başta ihracatın teşvik edilmesi ve ithalatın serbestleştirilmesiyle birlikte dış ticaret hacmi artmış, bundan ekonomik büyümede olumlu etkilenmiştir. İthalatın serbest bırakıldığı ilk yıllarda, ihracatta önemli oranda arttığı için dış ticaret açığı 3-4 milyar dolar aralığında seyretmiştir. Fakat, finansal serbestleşmenin başladığı 1990 yılında dış ticaret açığı yaklaşık %100 artarak 10 milyar dolara yükselmiştir. Dış ticaret açığının büyük oranda belirleyici olduğu cari açık, Türkiye ekonomisinin temel makro ekonomik sorunlarından biri haline gelmiştir. Bu dönemde, yüksek enflasyon, yüksek faiz, yüksek cari açık vb. sorunların yarattığı belirsizlikler, yatırım iklimini bozmuş ve ekonomik büyümede sürdürülebilirliği olumsuz etkilemiştir. Bu durum, ihracat ve ithalatın ekonomik büyüme ile ilişkilerinin yeniden sorgulanmasına yol açmıştır. 2000-2012 döneminde (2001 ve 2009 hariç) ihracat ve ithalatta ciddi bir artış görülürken, 2013'ten sonra yatay bir seyirden bahsedilebilir. Milli gelir ise istisnalar (2001 ve 2009) dışında artış göstermiştir (Grafik 1). Bu çalışmada, Türkiye’de ihracata dayalı sanayileşme döneminde (dışa açık ekonomi politikalarının izlendiği dönemde), üç değişken (ihracat ithalat ve ekonomik büyüme) arasındaki ilişkiler araştırılmıştır. Söz konusu döneme ilişkin pek çok ampirik çalışma yapılmış olsa da bu çalışmada Türkçe literatürde yaygın olarak kullanılan yöntemlerden farklı yöntemler seçilmiştir. İlk başta literatürdeki çoğu çalışmadan farklı olarak yapısal kırılmayı dikkate birim kök testi (Zivot-Andrews) ile durağanlık sınaması yapılmıştır. İkinci olarak eşbütünlük analizinde yapısal kırılmayı dikkate alan Gregory-Hansen eşbütünlük testi tercih edilmiştir. Buna bağlı olarak uzun dönem analizinde, eşbütünlük katsayıları Dinamik Sıradan En Küçük Kareler (DOLS), Modifiye Edilmiş Sıradan En Küçük Kareler (FMOLS) ve Kanonik Eşbütünlük Regresyon (CCR) yöntemleri ile tahmin edilerek eşbütünlük analizi sonuçları ve güvenilirliği test edilmiştir. Diğer çalışmalardan farklı bir diğer yön ise nedensellik testinde Toda-Yamamoto nedensellik testinin tercih edilmesidir. Bu konu ile ilgili olarak çok fazla kullanılmayan yöntemlerin seçilmesi, elde edilen bulguları önemli kılmaktadır. Literatürdeki sonuçlarla benzerlik ve farklılıklar literatür taraması ve sonuç kısmında değerlendirilmiştir. Çalışmanın planı şu şekildedir: İlk olarak literatür taraması yapılmış, daha sonra yöntem ele alınmıştır. Üçüncü olarak ampirik bulgular, sonuç ve politika önerileri verilmiştir.

1. Literatür Taraması

Türkiye’de ve dünyada dış ticaret ve ekonomik büyüme (kısaca büyüme) ilişkilerini inceleyen çalışmalara bakıldığında, aynı ülke/ülke gruplarına yönelik çalışmalarda incelenen dönemler ve yapılan analizler büyük ölçüde aynı olmasına karşılık farklı sonuçların da ortaya çıktığı görülmektedir. Literatür taramasında sadece Türkiye ile ilgili çalışmalara değinilmiş, bunun sebebi ise çalışmaların bulgularına göre tasnif etme ve farklılıkları ortaya çıkarma isteğidir. İlk olarak, 1990’lı yılların sonundan günümüze kadar yapılan çalışmaların bir kısmı inceledikleri dönem, yöntem ve bulgularıyla kısaca özetlenmiştir. Literatürdeki çalışmaların tamamını yöntem ve sonuçları bakımından tek tek ele alıp incelemek analiz açısından çok sağlıklı olmayacağı gibi tekrarları da beraberinde getireceğinden Tablo 1’de gösterilmeyen çalışmalar bulgularına göre (ortak ve farklı yönleriyle) sınıflandırılmıştır.

1997-2020 döneminde Türkiye’de ihracat, ithalat ve büyüme arasındaki ilişkileri ele alan çalışmalara bakıldığında, genel olarak (Acaravcı ve Akyol (2017) hariç) seriler arasında eşbütünleşik (uzun dönemli) ilişki bulgusu elde edilmiştir. Ayrıca, çalışmaların çoğunda (Çil Yavuz (2005) ve Şerefli (2016) hariç) yönü farklı olmakla birlikte, değişkenler arasında nedensellik ilişkisi bulgusuna ulaşılmıştır.

Tablo 1’deki çalışmaların haricindeki çalışmalar bulgularına göre sıralandığında, ithalat ile büyüme arasında karşılıklı (çift taraflı) nedensellik ilişkisi bulan bazı çalışmalar şu şekildedir: Tuncer (2002), Kurt ve Berber (2008), Korkmaz ve Aydın (2015), Keskingöz ve Karamelikli (2015) ve Şenkardeşler (2018). Mangir (2012) ihracat ile büyüme arasında uzun dönemde karşılıklı nedensellik ilişkisi bulurken, Bilgin ve Şahbaz (2009) ise kısa dönemde çift yönlü nedensellik tespit etmiştir.

İhracattan büyümeye doğru tek taraflı (yönlü) nedensellik bulgusuna ulaşan bazı çalışmalar; Demirhan (2003), Kurt ve Berber (2008), Gül ve Kamacı (2012), Mangir (2012) (kısa dönemde), Telatar, Değer ve Doğanay (2016) ve Pata (2017). Büyümeden ihracata doğru tek taraflı nedensellik ilişkisi tespit eden çalışmalar ise Tuncer (2002) ve Taştan (2010) şeklindedir.

İthalattan ihracata doğru tek taraflı nedensellik tespit eden çalışmalardan bazıları Kurt ve Berber (2008), Soyyiğit (2010) ve Çelik ve İlkay (2016) şeklindedir. İthalat ile ihracat arasında çift taraflı nedensellik ilişkisi bulan tek çalışma ise Aktaş (2009). Ayrıca, ihracattan ithalata doğru tek yönlü nedensellik bulgusuna sadece Uçan ve Koçak’a (2014) ait ulaşılmıştır.

Tablo 1: Dış Ticaret ve Büyüme İlişkisini İnceleyen Bazı Ampirik Çalışmalar

Yazar(lar)	İncelenen Dönem	Yöntem(ler)	Bulgular
Yiğidim ve Köse (1997)	1980-1996 (çeyrek)	Var, Granger Nedensellik	$M \rightarrow Y, Y \rightarrow X$
Şimşek (2003)	1960-2002 (yıllık)	Johansen Eşbütünleşme Analizi, Hata Düzeltme Modeli, Granger Nedensellik	Seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi saptanmıştır. $Y \rightarrow X$
Türker (2006)	1988:1-2005:2 (çeyrek)	VAR, Varyans Ayırıştırması, Etki-Tepki Analizi	Dışa açıklıkla ilgili bir şok ekonomik büyümeyi olumlu etkilemekte, ikinci dönemden sonra bu etki azalmaktadır.
Erdoğan (2006)	1923-2004, 1980-2004 (yıllık)	Johansen Eşbütünleşme Analizi, Vektör Hata Düzeltme Modeli, Granger Nedensellik	Eşbütünleşme ilişkisi var. $X \rightarrow M$ (1923-2004) ve $Y \leftrightarrow X, M \rightarrow Y$ (1980-2004)
Uyar Bozdağlıoğlu (2007)	1990-2007 (aylık)	Engle- Granger Eşbütünleşme Analizi, Vektör Hata Düzeltme Modeli	Eşbütünleşme ilişkisi söz konusudur. Kısa dönemdeki sapmalar uzun dönemde dengeye gelmemektedir.
Aktaş (2009)	1996:1- 2006:6 (aylık)	Johansen Eşbütünleşme Analizi, Hata Düzeltme Modeli	Eşbütünleşme ilişkisi elde edilmiştir. $M \leftrightarrow X, X \leftrightarrow Y, M \leftrightarrow Y$
Temiz ve Gökmen (2010)	1950-2006 (yıllık)	Johansen Eşbütünleşme Analizi, Vektör Hata Düzeltme Modeli, Granger Nedensellik	Eşbütünleşme ilişkisi mevcuttur. $Y \rightarrow X$
Uçan ve Koçak (2014)	1990-2011 (çeyrek)	Johansen Eşbütünleşme Analizi, Vektör Hata Düzeltme Modeli, Granger Nedensellik	Seriler eşbütünleşik ilişkiye sahiptir. $M \leftrightarrow Y, X \rightarrow Y, X \rightarrow M$
Acet, Erdoğan ve Köksal (2016)	1998-2013 (aylık)	VAR, Granger Nedensellik, Etki-Tepki Analizi	İhracat, ithalat ve büyüme (reel GSYH) arasında nedensellik ilişkisinin vardır. İthalat büyüme üzerinde belirleyici unsurdur.
Acaravcı ve Akyol (2017)	1998:1- 2015:3 (çeyrek)	Johansen Eşbütünleşme Analizi, Granger Nedensellik	Seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi yoktur. $M \rightarrow Y, Y \rightarrow X$
Akcan ve Metin (2018)	2000:1- 2017:2 (çeyrek)	VAR, Granger Nedensellik	2008’deki küresel kriz öncesinde $X \rightarrow Y, M \rightarrow Y, X \rightarrow M$ 2008’deki küresel kriz sonrasında $X \rightarrow Y, M \rightarrow X$
Yenisu (2019)	1987-2018 (yıllık)	ARDL Sınır Testi, Hata Düzeltme Modeli	Seriler arasında uzun dönemli ilişki bulunmuştur. Kısa dönemde, $X \rightarrow Y, M \rightarrow Y, M \rightarrow Y$
İşcan ve Demirel (2020)	1987-2018 (yıllık)	ARDL Sınır Testi, Granger Nedensellik	Eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. $Y \rightarrow X, X \leftrightarrow M$

Not: X , ihracat; M , ithalat ve Y ise milli gelir (ekonomik büyümeyi) göstermektedir. Okların yönü değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin yönünü ifade etmektedir.

2. Yöntem

Bu çalışmada, 1980-2020 döneminde, Türkiye’de ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki eşbütünleşme ve nedensellik ilişkileri sorgulanmıştır. Analiz için gerekli veriler, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve Dünya Bankası veri tabanlarından elde edilmiştir. Seriler arasında uzun dönemli ilişki olup olmadığına dair eşbütünleşme analizi yapabilmek için serilerin birinci farkta, $I(1)$ ’de, durağan olması gerekmektedir. Bunun için durağanlık sınaması tek yapısal kırılmaya imkân tanıyan

Zivot-Andrews (ZA) birim kök testi ile yapılmıştır. Seriler arasındaki uzun dönemli ilişkinin (eşbütünleşme) tespiti için tek yapısal kırılmaya imkân veren Gregory-Hansen (GH) eşbütünleşme analizi tercih edilmiştir. Son olarak seriler arasındaki nedensellik ilişkisi Toda-Yamamoto (TY) nedensellik testi ile sınıanmıştır. Analiz için Eviews9 paket programı kullanılmıştır. Bu çalışmayı diğer çoğu çalışmadan farklı kılan unsurlardan birincisi durağanlık sınavasının yapısal kırılmalı birim kök testi ile yapılmış olmasıdır. İkincisi eşbütünleşme analizinde yapısal kırılmayı dikkate alan Gregory-Hansen eşbütünleşme analizinin tercih edilmesidir. Serilerdeki yapısal kırılmalar dikkate alan durağanlık sınavı ve eşbütünleşme analizleri sahte regresyon sorununu azaltarak analizin doğruluğu arttırmaktadır. Üçüncüsü DOLS, FMOLS ve CCR yöntemleri ile eşbütünleşme katsayılarının tahmin edilerek eşbütünleşme analizi sonuçlarının tutarlılığı ve güvenilirliği test edilmiştir. Dördüncüsü ise nedensellik analizinde Toda-Yamamoto nedensellik analizinin tercih edilmesidir.

2.1. Veri seti

Bu çalışmada, üç değişkene ait 1980-2020 dönemini kapsayan 41 yıllık veri kullanılmıştır. İhracat (ex) ve ithalat (im) verileri Türkiye İstatistik Kurumu'ndan (TÜİK), ekonomik büyümeyi temsilen sabit fiyatlarla GSYH (GDP) verileri ise Dünya Bankası'nın World Development Indicators (WDI) veri tabanından elde edilmiştir. GSYH verileri, Dünya Bankası tarafından 2010 yılı baz alınarak hesaplanmıştır. Her üç değişken de ABD doları cinsindedir. Verileri analize uygun hale getirmek için serilerin logaritması alınmış, yeni durumda ihracat "lnex", ithalat "lnim" ve GSYH ise "lngdp" şeklinde kısaltılmıştır. Birinci farkı alınmış seriler ise sırasıyla $\Delta lnex$, $\Delta lnim$ ve $\Delta lngdp$ şeklinde gösterilmiştir.

2. 2. Zivot-Andrews Birim Kök Testi

Zaman serisi analizinde kullanılan serilerde bir etkene (ekonomik krizler, politika değişiklikleri, doğal afetler vb) bağlı olarak yapısal değişiklikler olabilmektedir. Serilerdeki yapısal kırılmaların dikkate alınmaması, yanlış olduğu halde sıfır (yokluk) hipotezinin kabul edilmesine ve sahte regresyona sebep olmaktadır. Bu sorunu ortadan kaldırmak adına Perron (1989) yapısal kırılmanın dışsal olarak belirlendiği tek kırılmalı bir birim kök testi geliştirmiştir. Banarjee, Lumsdaine ve Stock (1992) ve Christiano (1992) yapısal kırılmaların dışsal olarak belirlenmesini "veri madenciliği" olarak nitelendirerek eleştirmişlerdir. Onlara göre, yapısal kırılma tarihi gözleme bağlıdır ve veriden bağımsız olarak kırılma tarihinin belirlenmesi tutarlı bir davranış değildir. Bu eleştirilerin ardından yapısal kırılma tarihlerinin içsel olarak belirlendiği aralarında Zivot ve Andrews (1992)'in de olduğu çeşitli birim kök testleri geliştirilmiştir.

Zivot ve Andrews (1992) tarafından geliştirilen birim kök testinde üç model kullanılmaktadır. Model A düzeyde (sabitte) tek kırılmaya izin veren, Model B trendde tek kırılmaya izin veren ve Model C ise sabit ve trendde tek kırılmaya imkân tanıyan modellerdir.

$$\text{Model A: } y_t = u + \beta t + \delta y_{t-1} + \theta_1 DU(\lambda) + \sum_{i=1}^k \delta_i \Delta y_{t-i} + e_t \quad (2)$$

$$\text{Model B: } y_t = u + \beta t + \delta y_{t-1} + \theta_2 DT(\lambda) + \sum_{i=1}^k \delta_i \Delta y_{t-i} + e_t \quad (3)$$

$$\text{Model C: } y_t = u + \beta t + \delta y_{t-1} + \theta_1 DU(\lambda) + \theta_2 DT(\lambda) + \sum_{i=1}^k \delta_i \Delta y_{t-i} + e_t \quad (4)$$

Yukarıdaki modellerde DU sabitteki değişikliği (yapısal kırılmayı) temsil eden kukla değişkeni, DT_t trenddeki kırılmayı gösteren kukla değişkeni ve e_t otokorelasyonsuz ve normal dağılımlı hata terimini göstermektedir. Δy_{t-1} ise hata terimindeki olası otokorelasyonu engellemek amacıyla denkleme eklenmiştir. Kukla değişkenler aşağıdaki gibi formüle edilmektedir:

$$DU(\lambda) = \begin{cases} 1 & t > T_B \\ 0 & t \leq T_B \end{cases} \quad DT(\lambda) = \begin{cases} t - T_B & t > T_B \\ 0 & t \leq T_B \end{cases} \quad (5)$$

Yukarıdaki (5 nolu) eşitlikte, $t=1,2,\dots,T$ zamanı, T_B kırılma zamanını, $\lambda = T_B/T$ ($\lambda \in (0.15, 0.85)$) ise nispi kırılma yansımamı belirtmektedir.

ZA birim kök testinde, istatistiklerin asimptotik dağılımlarının sonsuza ıraksaması nedeniyle serideki uç noktalar analize dahil edilmez, analize sadece λ bölgesi dahil edilir (Yılancı ve Özcan, 2010). İlk olarak, her bir seri için $j = 2/T$ ve $j = (T - 1)/T$ aralığında yer alan nispi kırılma yansımamı ($\lambda = T_B/T$) ile (2), (3) ve (4) nolu denklemler en küçük kareler yöntemi ile tahmin edilir. Her bir λ değeri için ekstra regresörlerin sayısı Perron testi ile aynı prosedür kullanılarak belirlenir. Δy_{t-i} değişkeninin katsayısı olan δ için t istatistiği hesaplanır. En küçük t istatistiğinin olduğu nokta, kırılma tarihi olarak seçilir (Zivot ve Andrews, 1992). Daha sonra, hesaplanan t istatistiği, kritik değerlerle karşılaştırılır. Hesaplanan t istatistiği ZA’nın (1992) kritik değerlerinden küçükse, yapısal kırılma olmadan birim kökün olduğunu ifade eden sıfır (temel) hipotezi (H_0) kabul edilir. Eğer hesaplanan t istatistiği kritik değerlerden büyükse, sıfır hipotezi (H_0) reddedilir. Zivot-Andrews birim kök testinde, sıfır hipotezi dışsal bir yapısal kırılma olmadan serinin entegre olduğunu (birim kök içerdiğini) ileri sürmektedir. Alternatif hipotez ise bilinmeyen bir zamanda meydana gelen trendde bir defalık bir kırılma ile trend-durağan bir süreci varsaymaktadır (Zivot & Andrews, 1992, s. 254).

2.3. Gregory-Hansen Eşbütünleşme Testi

Gregory ve Hansen (1996) tarafından geliştirilen ve tek yapısal kırılmaya imkân tanıyan bu eşbütünleşme testi, Johansen eşbütünleşme testinin geliştirilmiş halidir. Gregory-Hansen (GH) eşbütünleşme testinde bilinmeyen bir zamandaki tek bir seferlik rejim değişimi (yapısal kırılma) durumunda, eşbütünleşme ilişkisi araştırılmaktadır (Gregory ve Hansen, 1992). Bu testte, yapısal kırılma içsel olarak belirlenmektedir. GH eşbütünleşme testi tek yapısal kırılma durumunda eşbütünleşme ilişkisini araştırdığı için yapısal kırılma durumunda birim kökü araştıran ZA birim kök testinin bir uzantısı olarak görülebilir. Standart eşbütünleşme testinde yapısal kırılmanın varlığı durumunda, eşbütünleşmeye ilişkin yanıtıcı sonuçlar söz konusu olabilirken, yapısal kırılmayı dikkate alan eşbütünleşme testleri nispeten daha doğru sonuçlar vermektedir.

Gregory Hansen eşbütünleşme analizinde üç farklı modelle değişkenler arasındaki eşbütünleşik (uzun dönemli) ilişki araştırılmaktadır. Birinci model (Model C) sabitte kırılmayı (düzey değişimi), ikinci model (Model C/T) sabit ve trendde kırılmayı (trend ile düzeyde değişim) ve üçüncü model (Model CS) ise rejim değişimini göstermektedir.

$$\text{Model C: } y_{1t} = \mu_1 + \mu_2 DU_t + \alpha_1 y_{2t} + e_t, \quad t = 1, \dots, n. \quad (6)$$

$$\text{Model C/T: } y_{1t} = \mu_1 + \mu_2 DU_t + \mu_3 t + \alpha_1 y_{2t} + e_t, \quad t = 1, \dots, n. \quad (7)$$

$$\text{Model CS: } y_{1t} = \mu_1 + \mu_2 DU_t + \alpha_1 y_{2t} + \alpha_2 y_{2t} DU_t + e_t, \quad t = 1, \dots, n. \quad (8)$$

Model C’de (6 nolu eşitlikte), μ_1 kırılmadan önceki sabit terimi, μ_2 ise yapısal kırılmanın sabit terimde yapmış olduğu değişikliği göstermektedir. Model C/T ise Model C’ye trend ($\mu_3 t$) bileşeninin eklenmiş halidir. Model CS’de, α_1 kırılma öncesi eğim katsayısını, α_2 ise kırılmadan sonraki eğim katsayısındaki değişikliği ifade etmektedir.

(6), (7) ve (8) nolu eşitliklerde, yapısal değişim (kırılma) modele kukla değişken vasıtasıyla dahil edilmektedir. Kukla değişken aşağıdaki gibi formüle edilmektedir:

$$DU_t = \begin{cases} 0, & t \leq [n\tau] \\ 1, & t > [n\tau] \end{cases} \quad (9)$$

(9) nolu formülde, n gözlem sayısını, τ ise 0 ile 1 değerlerini alan yapısal kırılma noktasını, $[n\tau]$ ise yapısal kırılma noktasının tamsayı kısmı ifade etmektedir (Gregory ve Hansen, 1996).

Modeller oluşturulduktan sonra eşbütünleşmeye ilişkin hipotezler sınanmaktadır. Hesaplanan istatistiklerin (Phillips (Za ve Zt) ve ADF*) minimum olduğu tarih eşbütünleşme testi için uygun kırılma tarihidir. Modeller için hesaplanan test istatistikleri, Gregory-Hansen tarafından hesaplanan kritik değerler ile karşılaştırılır. Hesaplanan test istatistiği, kritik değerlerinden mutlak değer olarak büyükse, H0 hipotezi (seriler arasında eşbütünleşik ilişki yoktur) reddedilir ve H1 hipotezi (bir yapısal kırılma ile değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi vardır) kabul edilir.

2.4. Toda-Yamamoto Nedensellik Testi

Granger nedensellik testi literatürde sık kullanılsa da eşbütünleşme ve durağanlık kavramlarının keşfedilmesiyle Granger nedensellik testinin durağan olmayan seriler ile asimptotik olarak standart dağılımların hiçbirine uymadığı ileri sürülmüştür. Değişkenler durağan olmadığında, asimptotik dağılım kullanılmayacağından değişkenler arasında eşbütünleşme olsa bile düzeylerinde VAR modeli hatalı sonuçlar üretecektir. Toda ve Yamamoto (1995) ise değişkenlerin gecikmelerini de katarak genişletilmiş bir VAR modeli kurmuş, durağanlık ve eşbütünleşme derecelerinden bağımsız ve ki kare (x^2) dağılımına sahip bir Wald testi önermiştir (Yıldırım ve Kesikoğlu, 2012). Toda-Yamamoto (TY) nedensellik testinde, ilk başta VAR modeli için uygun gecikme uzunluğu belirlenir, daha sonra $k + d_{max}$ modeli tahmin edilir. k uygun gecikme uzunluğunu, d_{max} ise serilerde durağanlığın sağlandığı maksimum fark düzeyini (bütünleşme derecesini) ifade etmektedir. Tahmin edilen VAR modeli ise aşağıdaki gibidir:

$$Y_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \alpha_{1i} Y_{t-i} + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \alpha_{2i} X_{t-i} + u_t \quad (10)$$

$$X_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \beta_{1i} X_{t-i} + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \alpha_{2i} Y_{t-i} + u_t \quad (11)$$

10 nolu eşitlikte, temel hipotez ($H0: \alpha_{2i} = 0$) X 'in Y 'nin Granger nedeni olmadığını ileri sürer iken, alternatif hipotez ($H1: \alpha_{2i} \neq 0$) ise X 'in Y 'nin Granger nedeni olduğu yönündedir. 11 nolu eşitlik için de model esas alınarak temel ve alternatif hipotezler kurulur. 11 nolu eşitlik için temel hipotez Y 'nin X 'in Granger nedeni olmadığını ileri sürer iken, alternatif hipotez ise Y 'nin X 'in Granger nedeni olduğunu varsaymaktadır. Bu hipotezler k serbestlik dereceli ki kare (x^2) dağılımına uygunluk gösteren Wald testi ile sınanır.

3. Ampirik Bulgular

Çalışmanın ampirik sonuçları durağanlık, eşbütünleşme ve nedensellik olarak üç ayrı başlık altında verilmiştir.

3. 1. Durağanlık Sınaması Bulguları

Tablo 2'deki Zivot-Andrews birim kök testi sonuçlarına göre, t istatistik değerleri, tablo kritik değerlerinden mutlak değer olarak küçük olduğu için Model A, B ve C'de, ekonomik büyüme (Ingdp), ihracat (lnex) ve ithalat (lnim) düzeyde I(0)'da durağan değildir (istisnai olarak lnex, Model C'de %5 ve %10 anlam seviyelerinde durağan görünse de bu çalışmada birim kök testi için %1 anlam düzeyi temel alınmıştır). Birinci farkta I(1), her üç değişkene ilişkin t istatistik değerleri tablo kritik değerlerinden büyük olduğu için H0 hipotezi reddedilmektedir. Buna göre, Ingdp, lnex ve lnim değişkenleri I(1)'de yapısal kırılma ile birlikte durağandılar.

ZA birim kök testi sonuçlarındaki, yapısal kırılma zamanları genel olarak Türkiye ekonomisi gerçekleri ile örtüşmektedir. Şubat 2001 krizi Türkiye'de ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemiş, krizin üzerinden yaklaşık bir yıl geçtikten sonra (2002 yılının 2. çeyreğinden itibaren) yüksek büyüme oranları gerçekleşmiştir. Yüksek büyüme oranları ile artan milli gelir ve T1'nin de değerlendirilmesiyle 2003 yılında milli gelirden ciddi bir artış yaşanmıştır, bu anlamda Model A'daki kırılma yılı (2003) anlamlıdır. Model B'deki kırılma yılı (2013) 2010-2011'deki yüksek büyüme oranlarının ardından daha düşük büyüme oranlarına geçişin olduğu döneme denk geldiği için Türkiye ekonomisi gerçekleriyle uyumludur. Model C'deki kırılma zamanı (2011) diğer iki modele

göre daha gerçeğe daha yakındır. Türkiye ekonomisinde büyüme hızı 2011 yılından sonra keskin bir şekilde düşüş göstermiş, bu da ZA birim kök test sonuçlarıyla uyumludur.

Tablo 2: Zivot-Andrews Birim Kök Test Sonuçları

	Model A		Model B		Model C	
	t- istatistiği	Kırılma Zamanı	t- istatistiği	Kırılma Zamanı	t- istatistiği	Kırılma Zamanı
lngdp	-3.88 [0]	1999	-3.23 [0]	2002	-4.18[0]	1999
lnex	-3.30 [0]	2003	-3.40 [0]	2013	-5.24 [0]**	2004
lnim	-3.19 [0]	2014	-3.94 [0]	2013	-4.13 [0]	2004
Δlngdp	-7.03* [0]	2003	-6.43* [0]	2013	-6.98* [0]	2011
Δlnex	-7.05* [0]	2009	-6.51* [0]	2006	-6.99* [0]	2003
Δlnim	-8.17* [0]	2009	-8.01* [0]	2006	-8.61* [0]	2003

Not: Tablo kritik değerleri %1, %5 ve %10 anlam seviyelerine göre sırasıyla Model A için -5.34, -4.93 ve -4.58, Model B için -4.80, -4.42 ve -4.11 ve Model C için -5.57, -5.08 ve -4.80’dir. (*) %1 anlamlılık seviyesinde serinin durağan olduğunu, (**) ise %5 anlamlılık seviyesinde serinin durağan olduğunu ifade eder. Köşeli parantez içindeki değerler, uygun gecikme uzunluğunu gösterir.

İhracat ve ithalat serilerindeki yapısal kırılma tarihleri (2003, 2006 ve 2009 yılları) Türkiye ekonomisi gerçekleriyle önemli oranda örtüşmektedir. Şubat 2001 krizinin ardından ekonomideki toparlanma ile 2003 yılında (Model C’deki kırılma) ihracat ve ithalat önceki yıllara nazaran önemli miktarda artmıştır. Türkiye ekonomisinde 2002-2006 dönemindeki yüksek büyüme oranları 2006 yılında (Model B’deki kırılma) hem ihracat hem de ithalatta ciddi artışlara neden olmuştur. 2008 yılındaki küresel mali krizin Türkiye’de ve dünyada reel ekonomiye yansımaları büyük ölçüde 2009 yılında (Model A’daki kırılma) gerçekleşmiş, ihracat ve ithalat önemli ölçüde azalmıştır. Sonuç olarak, seriler düzeyde (I(0)’da) %1 anlam seviyesinde birim kök içerirken, birinci farkta (I(1)’de) durağandırılar. Ayrıca, her üç modeldeki kırılma tarihleri de Türkiye ekonomisi gerçekleriyle önemli ölçüde uyumludur.

3. 2. Eşbütünleşme Testi Bulguları

Bu çalışmada, Eviews9 paket programı ile Gregory-Hansen eşbütünleşme testinde üç farklı modelden sadece ikisine (Model C/T ve CS) ilişkin analiz yapılabilmektedir. Gregory-Hansen eşbütünleşme testinde birinci model (Model C) sabitte kırılma ile ilgilidir. İhracat (LNEX), ithalat (LNIM) ve ekonomik büyüme (LNGDP) serileri, Grafik 1’de de görüldüğü gibi, sabitli ve trendli serilerdir. Eviews9 paket programı “gözlem yetersizliği” ile nedeniyle hesaplama yapamasa da esas neden serilerin yapısı ile ilgilidir. Tablo 3’te sabit ve trendde kırılma (Model C/T) ile rejim değişiminde (Model CS) eşbütünleşme analizi sonuçları yer almaktadır. Tablo 3’e göre, Model C/T’de (sabit ve trendde kırılmada), ADF*, Z_t^* ve Z_a^* test istatistikleri kritik değerlerden mutlak değer olarak küçük olduğu için H_0 hipotezi kabul edilmektedir. Bir başka anlatımla, sabit ve trendde kırılmada (Model C/T’de) seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi yoktur.

Rejim değişiminde (Model CS’de), ADF* ve Z_t^* test istatistikleri kritik değerlerden mutlak değer olarak büyük olduğu için H_0 hipotezi reddedilirken, H_1 hipotezi kabul edilmektedir. Buna göre, rejim değişiminde ekonomik büyüme, ihracat ve ithalat arasında eşbütünleşme ilişkisi vardır. Başka bir ifadeyle, rejim değişiminde (Model CS’de), ekonomik büyümenin bağımlı değişken olduğu

modelde, ekonomik büyüme, ihracat ve ithalat arasında yapısal kırılmalarla birlikte uzunlu bir ilişki bulunmuştur.

Tablo 3: *Gregory-Hansen Eşbütünleşme Testi*

Model	ADF*	Kırılma Zamanı	Z _t *	Kırılma Zamanı	Z _a *	Kırılma Zamanı
Sabit ve Trendde Kırılma (C/T)	-4.54 [2]	1997	-3.73	1999	-21.19	1999
Rejim Değişimi (CS)	-9.33 [1]	1988	-8.92	1988	-51.34	1988

Not: Köşeli parantez içindeki değerler, gecikme uzunluğunu göstermektedir. ADF ve Z_t* için kritik değerler %1, %5 ve %10 anlam seviyelerinde Model C/T'de, sırasıyla, -5.80, -5.29 ve -5.03 ve Model CS'de, -5.47, -4.95 ve -4.68'dir. Z_a* için kritik değerler Model C/T'de -64.77, -53.92 ve -48.94, Model CS'de -68.21, -58.33 ve -52.85'dir.*

3. 3. Uzun Dönem Analizi: Eşbütünleşme Katsayılarının Tahmini

Gregory-Hansen (1996) eşbütünleşme analizinde seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin tespit edilmiş olsa da eşbütünleşme katsayıları yorumlanamamıştır. Eşbütünleşme katsayıları, Dinamik Sıradan En Küçük Kareler (DOLS: Dynamic Ordinary Least Squares), Modifiye Edilmiş Sıradan En Küçük Kareler (FMOLS: Fully Modified Ordinary Least Squares) ve Kanonik Eşbütünleşik Regresyon (CCR: Canonical Cointegrating Regression:) yöntemleriyle tahmin edilmiştir. DOLS, FMOLS ve CRR yöntemlerinde, eşbütünleşme katsayılarını tahmin etmek için yapısal kırılmalar kukla değişken olarak modele dâhil edilmektedir (Atay Polat, 2017). Bu yöntemlerin uygulanabilmesi için kullanılan serilerin farkta durağan olmaları gerekmektedir (Erdoğan, Ceylan ve Tiryaki, 2018). DOLS, FMOLS ve CRR yöntemleri eşbütünleşme analizinde elde edilen sonuçların tutarlılığını ve güvenilirliğini test etme ve elde edilen eşbütünleşme (uzun dönemli) ilişki katsayılarını yorumlama imkânı sağlamaktır (Erdoğan, Ceylan ve Tiryaki).

Stock ve Watson (1993), DOLS yöntemi ile Sıradan En Küçük Kareler (OLS: Ordinary Least Squares) tahmincisindeki sapma ve içsellik sorununu ortadan kaldırabilmek için modele açıklayıcı değişkenlerin düzey değerleri ile birlikte farklarının gecikmelerini ve öncüllerini de katmayı önermiştir. DOLS, bağımsız değişkenlerdeki içsellik sorunu ve otokorelasyon olması durumunda güçlü ve tutarlı tahminler üretmektedir (Erdoğan, Ceylan ve Tiryaki, 2018). FMOLS ise içsellik sorununa yol açan parametrenin kernel tahmincilerini kullanarak, bu sorunu ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. FMOLS, eşbütünleşme denklemleri ve stokastik süreçler arasındaki uzun dönem korelasyonlardan kaynaklanan sorunları ortadan kaldırmak için hata terimlerinin kovaryans matrisini kullanır (Erdoğan, Ceylan ve Tiryaki, 2018). CCR ise FMOLS'a ek olarak eşbütünleşme denklemi ile stokastik şoklar arasındaki uzun dönem korelasyonu gidermek için verinin durağan dönüşümlerini kullanmaktadır (Aykırı ve Bulut, 2019). DOLS ve FMOLS tahmincileri bağımsız değişken(ler) ve hata terimi arasındaki içsellik ve hata terimindeki ardışık bağıntı sorunlarının çözümünde OLS tahmincisine oranla daha etkindir (Nazlıoğlu, 2010).

Tablo 4: DOLS’a Göre Eşbütünleşme Katsayılarının Tahmin Edilmesi

Değişkenler	Katsayı	t- İstatistiği	Olasılık Değeri
LNEX	0.91	2.85	0.00*
LNIM	-0.54	-1.70	0.10***
K1	0.09	2.13	0.04**
C	18.10	47.38	0.00*
$R^2=0.98$	$\bar{R}^2=0.97$	SSR=0.18	JB= 1.99(0.36)

Not: DOLS için optimum gecikme ve öncüller, gözlem sayısının yetersiz olması sebebiyle sabit olarak (1 ve 1) belirlenmiştir. SSR (Hata Terimlerinin Karelerinin Toplamı) değerinin küçük olması modelin başarısının göstergesi olarak kabul edilebilmektedir. JB: Jarque-Bera normallik testi olup, hata terimi serisinin normal dağılıma sahip olup olmadığını inceler. JB’nin yanındaki parantez içindeki değer ise JB testine ait olasılık değeridir, bu değer 0.05’ten büyük olduğunda hata terimleri serisinin normal dağılıma sahip olduğuna karar verilir. Bu sonuç t testi ve R^2 değerlerinin güvenilir olduğuna bir kanıt olarak görülür. Modelde değişen varyans ve otokorelasyon sorunları Newey-West giderilmeye çalışılmış, bu işlemde bant genişliği 4 olarak belirlenmiştir. (*) %1 anlamlılık düzeyini, (**) %5 anlamlılık düzeyini ve (***) %10 anlamlılık düzeyini gösterir. Kukla değişken olarak 1988 yılı alınmıştır (K1=1988).

Tablo 4’te, Gregory-Hansen eşbütünleşme analizinde eşbütünleşme ilişkisi tespit edilen rejim değişimi modelinde (Model CS), eşbütünleşme katsayılarının tahmin sonuçları yer almaktadır. Rejim değişiminde (Model 3’te) ekonomik büyümenin bağımlı değişken olduğu modelde eşbütünleşme katsayılarının tahmininde DOLS sonuçlarına bakıldığında, tüm katsayılar beklenen yönde ve anlamlı çıktı görülmektedir. Buna göre, ihracatta (LNEX) meydana gelen %1’lik artış %1 anlamlılık düzeyinde ekonomik büyümeyi (LNGDP) yaklaşık olarak %0,91 oranında artırmaktadır. Aynı şekilde ithalattaki (LNIM) %1’lik bir artış, yaklaşık %10 anlamlılık düzeyinde ekonomik büyümeyi %0,54 oranında negatif yönde etkilemektedir. Bir başka ifadeyle, uzun dönemde ihracatta artış ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilerken, ithalattaki artış ise ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilemektedir. Giriş bölümünde belirtildiği gibi, ithalat ekonomik büyümeyi doğrudan negatif yönde etkilese de dolaylı olarak pozitif yönde etkilemektedir. DOLS yönteminde kukla değişkenin %5 anlamlılık düzeyinde anlamlı çıkması, eşbütünleşme yöntemi tarafından belirlenmiş olan tarihlerde, ekonomide önemli değişimlerin yaşandığına işaret etmektedir.

Tablo 5’teki FMOLS ve CRR sonuçlarına göre, uzun dönemde, bağımlı değişken (ekonomik büyüme) üzerinde sadece ihracat (LNEX) değişkeni ile sabit terim (C) anlamlı bir etkiye sahiptir. FMOLS yöntemi sonuçlarına göre, uzun dönemde ihracatta meydana gelen %1’lik artış %1 anlamlılık düzeyinde ekonomik büyümeyi %0,62 oranında artırmaktadır. CCR yöntemi sonuçlarına göre ise ihracatta meydana gelen %1’lik artış %1 anlamlılık düzeyinde ekonomik büyümede %0,63 oranında artışa neden olmaktadır. FMOLS ve CRR sonuçlarına göre uzun dönemde ithalat ekonomi büyüme üzerinde anlamlı bir etkiye sahip değildir.

Tablo 5: FMOLS ve CCR'ye Göre Eşbütünleşme Katsayılarının Tahmin Edilmesi

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-İstatistiği	Olasılık Değerleri
FMOLS				
LNEX	0.62	0.22	2.76	0.00*
LNIM	-0.20	0.23	-0.89	0.37
K1	0.04	0.09	0.43	0.66
C	17.08	0.78	21.65	0.00*
CCR				
LNEX	0.63	0.21	2.91	0.00*
LNIM	-0.22	0.23	-0.98	0.33
K1	0.04	0.09	0.44	0.66
C	17.20	0.83	20.52	0.00*

Not: (*) %1 anlamlılık düzeyini gösterir. Kukla değişken olarak 1988 yılı alınmıştır (K1=1988).

3.4. Nedensellik Testi Bulguları

Toda-Yamamoto nedensellik testinde, test istatistiğine ait olasılık değeri, anlamlılık düzeyinden (0.05'ten) büyük olursa temel hipotez red edilmez. Bu durumda, söz konusu değişkenler arasında nedensellik ilişkisi olmadığı sonucuna varılır. Test istatistiğinin olasılık değeri 0.05 anlamlılık düzeyinden küçük olursa, temel hipotez reddedilir. Bu durumda, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi olduğuna karar verilir. Tablo 6'da görüldüğü gibi, ihracattan ekonomik büyümeye doğru ve ihracattan ithalata doğru tek taraflı nedensellik ilişkisi mevcuttur. Ayrıca, ithalat ile ekonomik büyüme arasında çift taraflı nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Tablo 6: Toda-Yamamoto (1992) Nedensellik Testi Sonuçları

Temel Hipotez	Gecikme Uzunluğu	χ^2 İstatistiği	Karar
$\ln ex \Rightarrow \ln gdp$	(k=2)+(dmax=1)=3	11.86 (0.003)	H0 reddedilir
$\ln im \Rightarrow \ln gdp$	(k=2)+(dmax=1)=3	11.14 (0.004)	H0 reddedilir
$\ln gdp \Rightarrow \ln ex$	(k=2)+(dmax=1)=3	3.44 (0.179)	H0 red edilmez
$\ln im \Rightarrow \ln ex$	(k=2)+(dmax=1)=3	2.23 (0.328)	H0 red edilmez
$\ln gdp \Rightarrow \ln im$	(k=2)+(dmax=1)=3	9.50 (0.008)	H0 reddedilir
$\ln ex \Rightarrow \ln im$	(k=2)+(dmax=1)=3	12.03 (0.002)	H0 reddedilir

Not: Parantez içindeki değerler, test istatistiğine ait olasılık değerleridir.

Bu sonuçlar Türkiye ekonomisinin gerçekleriyle karşılaştırıldığında, Türkiye'de ihracatın artması ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir. İhracatın artması ithalatta da artışa neden olmaktadır. Yurt dışı talep ile artan ihracat için daha fazla üretim gereklidir. Üretim içinse yurt dışından bazı ara ve yatırım mallarının ithal edilmesi gereklidir. İthalat ile ekonomik büyüme (GSYH) arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi, milli gelir (ekonomik büyüme) arttığında ithalatın arttığı buna karşılık ithalatın artmasının dolaylı etkilerle ekonomik büyümeyi olumlu etkilediğini göstermektedir. Toda-Yamamoto nedensellik testi sonuçları, Türkiye ekonomisinde üç değişken arasında var olduğu düşünülen nedensellik ilişkisini doğrulamaktadır.

4. Sonuç

Milli gelir hesaplamalarında belli bir yılı baz alan sabit fiyatlara göre milli gelir, ekonomideki gerçek büyümeyi vermesi açısından önemlidir. Dışa açık ekonomide harcamalar yöntemiyle milli gelir hesaplamalarına göre, dış ticaret dengesinin açık vermesi (net ihracatın negatif olması) milli geliri (ekonomik büyümeyi) olumsuz etkilemektedir. Buna göre, ihracatın artması milli geliri olumlu etkilerken, ithalatın artması ise olumsuz etkilemektedir. Eğer dış ticaret dengesi açık veriyorsa, milli gelir azalacaktır. İthalatın dolaylı etkileri (rekabet, kalite vb.) dikkate alındığında, ithalattaki artış milli gelire (ekonomik büyümeye) olumlu yönde katkılar sağladığı ileri sürülmektedir. İktisat teorisine göre, ihracat diğer ülkelerin milli gelirine bağlı iken, ithalat söz konusu ülkenin kendi milli gelirinin bir fonksiyonudur. İhracat yapılan diğer ülkelerde milli gelirlerin artması, ihracatçı ülkenin ihracatına, üretimine ve milli gelirine dolayısıyla ekonomik büyümesine olumlu yönde yansımacaktır. Aynı şekilde ülkenin kendi milli gelirinin artması, ithalatı tetikleyerek milli gelire doğrudan olumsuz etkilese de ithalattaki artış üretim (dolayısıyla ekonomik büyüme) için gerekli olan ara ve yatırım mallarının yurt dışından tedarik edilmesini sağlayarak milli gelire dolaylı yönden katkıda bulunmaktadır.

Türkiye’de dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkilerini araştıran ekonometrik çalışmalar 2000’li yıllardan sonra daha fazla yaygınlaşmaya başlamıştır. 1990’lı yıllardaki çalışmalar ise ilk çalışmalar olması bakımından önemlidir. Bu çalışmalar genel olarak ele alındığında, incelenen dönemler, analiz yöntemleri ve bulgular açısından farklılıkların yanı sıra ortak noktaların olduğu görülmektedir. Bu çalışmayı diğer çoğu çalışmadan farklı kılan unsurlardan birincisi durağanlık sınavının yapısal kırılmayı dikkate alan birim kök testiyle yapılmış olması, ikincisi eşbütünleşme analizinin de yapısal kırılmayı eşbütünleşme olmasıdır. İhracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkilerin analizinde yapısal kırılmayı dikkate alan Zivot-Andrews (1992) birim kök testi ile durağanlık sınavı yapılmış ve yine yapısal kırılmayı dikkate alan Gregory-Hansen (1996) eşbütünleşme analizinin kullanılması sahte regresyon sorununu asgariye indirmiştir. Ayrıca DOLS, FMOLS ve CCR yöntemleriyle eşbütünleşme katsayıları tahmin edilerek eşbütünleşme analizi sonuçlarının tutarlılığı ve güvenilirliği doğrulanmıştır. Toda-Yamamoto nedensellik analizinin tercih edilmesi, bu çalışmayı diğer çalışmalardan farklı unsurlardan biridir.

Bu çalışmanın ampirik bulgularına göre, tek yapısal kırılmaya imkân tanıyan Zivot-Andrews (1992) birim kök testinde tüm seriler %1 anlam düzeyinde birinci farkta durağandır. Serilerin birinci farkta durağan olmasıyla eşbütünleşme analizi için gerekli ön koşulu sağlanmaktadır. Gregory-Hansen eşbütünleşme analizi sonucuna göre, rejim değişiminde (Model CS) seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Eşbütünleşme katsayıları DOLS, FMOLS ve CCR yöntemleri ile tahmin edilmiştir. DOLS yöntemine göre, ihracat, ithalat ve kukla değişken (K1) ekonomik büyüme (bağımsız değişken) üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir. FMOLS ve CCR sonuçlarına göre, uzun dönemde ihracat ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir. Buna karşılık ithalat ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etkiye sahip değildir. DOLS, FMOLS ve CCR sonuçları, seriler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi katsayılarıyla birlikte gösterdiği için eşbütünleşme analizi sonuçlarını doğrular niteliktedir. Toda-Yamamoto nedensellik testi sonuçlarına göre, ithalat ile ekonomik büyüme arasında karşılıklı (çift yönlü) nedensellik ilişkisi söz konusudur. Diğer yandan ihracattan ekonomik büyümeye doğru ve ihracattan ithalata doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulgusuna ulaşılmıştır.

Bu çalışmanın eşbütünleşme ve nedensellik analizlerine ilişkin sonuçlar, Uçan ve Koçak’ın (2014) elde ettiği bulgularla benzerdir. Bu çalışmada, çoğu çalışmadan (Uçan ve Koçak, 2014 hariç) farklı olarak ihracattan ithalata doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Diğer çalışmalarla benzer sonuçlara bakıldığında ise eşbütünleşme analizi sonuçları Şimşek (2003), Erdoğan (2006), Uyar Bozdağlıoğlu (2007), Aktaş (2009), Temiz ve Gökmen (2010), Yenisu (2019), İşcan ve Demirel’in (2020) bulguları ile örtüşmektedir. Nedensellik analizi sonuçları ise literatürdeki

çalışmalarla kısmen uyumludur. İthalat ile ekonomik büyüme arasındaki karşılıklı nedensellik ilişkisi bulgusu Tuncer (2002), Kurt ve Berber (2008), Aktaş (2009), Korkmaz ve Aydın (2015), Keskingöz ve Karamelikli (2015) ve Şenkardeşler'in (2018) bulgularıyla örtüşmektedir. İhracattan ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisi bulgusu Demirhan (2003), Kurt ve Berber (2008), Gül ve Kamacı (2012), Mangır (2012), Telatar, Değer ve Doğanay (2016), Pata (2017) ve Akcan ve Metin (2018) ve Yenisu'nun (2019) bulgularıyla benzerdir. Son olarak ihracattan ithalata doğru nedensellik bulgusu ise Erdoğan (2006) ve Akcan ve Metin'in (2018) nedensellik analizi sonuçları ile aynıdır.

Elde edilen bulgular, Türkiye'nin dışa bağımlı ekonomik yapısını doğrulamaktadır. Ekonomik büyüme ile ithalat arasındaki çift yönlü nedensellik ilişkisi dışa bağımlılığın bir boyutunu gösterse de diğer boyutta ihracattır. İhracatın artması dış pazarlardaki gelişmelere (diğer ülkelerin milli geliri vd.) bağlıdır. İhracat pazarlarında milli gelir ve diğer ekonomik ve sosyal değişkenlerdeki gelişmeler Türkiye'nin ihracatını etkilemektedir. Bu ise Türkiye'de milli geliri, ekonomik büyümeyi ve birçok ekonomik ve sosyal değişkene etki etmektedir. İhracata dayalı büyüme modeli dışa bağımlılığı artırsa da esas odaklanılması gereken nokta üretimde dışa bağımlılıktır. Türkiye'de ekonomik büyüme için dış ticaret (ihracat ve ithalat) önemlidir. Marjinal ithalat eğilimine bağlı olarak milli gelirdeki (ekonomik büyümedeki) artış, ithalatı artırmaktadır. İthalattaki artış, dış ticaret dengesine olumsuz yansımaktadır. Dış ticaret dengesindeki açığın milli gelir üzerindeki olumsuz etkisi, ithalatın ekonomik büyüme üzerindeki dolaylı etkileri ile kısmen telafi edilmektedir. Dış ticaret dengesindeki açık, net ihracatın (X-M) negatif değer almasına neden olarak milli gelir düzeyini olumsuz etkilemektedir. Bu noktada özellikle üretim açısından dışa bağımlılığın azaltılmasında ithal ara ve yatırım malları talebini azaltacak yatırımlar gereklidir. Özellikle ithalata (dışa) bağımlılığın azaltılmasına ek olarak yüksek katma değerli ürünlerin ihracatına daha fazla ağırlık verilmesi gerekmektedir. Türkiye'nin dışa bağımlılığının azaltılmasında yurtdışından ithal edilen ara ve yatırım mallarını yurt içinde üreten/üretecek işletmelerin/girişimcilerin gerek teknik gerekse mali açıdan desteklenmesi özellikle teknoloji konusunda araştırma ve geliştirme projelerine önem verilmesi ve kamu-özel sektör işbirliğinin geliştirilmesi/artırılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Acaravcı, A. ve Akyol, M. (2017). Türkiye'de doğrudan yabancı yatırımlar, dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 3(1), 17-33.
- Acet, H., Erdoğan, S. ve Köksal, M. (2016). İthalat, ihracat ve büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye uygulaması. *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16(31), 145-161.
- Akcan, A. T. ve Metin, İ. (2018). Dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Turkish Studies Economics, Finance and Politics*, 13/14, 1-14.
- Aktaş, C. (2009). Türkiye'nin ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik analizi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(2), 35-47.
- Aykırı, M. ve Bulut, Ö. U. (2019). Ekonomik küreselleşme ve doğrudan yabancı yatırımların CO2 emisyonu üzerindeki belirleyiciliği: Türkiye örneği. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Ek Sayı*, 69-90.
- Bilgin, C. ve Şahbaz, A. (2009). Türkiye'de büyüme ve ihracat arasındaki nedensellik ilişkileri. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 177-198.
- Banarjee, A., Lumsdaine, R.L. ve Stock, J.H. (1992). Recursive and sequential tests of unit-root and the trend break hypotheses: theory and international evidence. *Journal of Business Economics and Statistics*, 10, 271-287.

- Christiano, L. J. (1992). Searching for a break in gnp. *Journal of Business Economics and Statistics*, 10, 237-250.
- Çelik, T. ve İlkay, S. Ç. (2016). Türkiye’de ihracat ve ithalat arasındaki ilişkinin 1989-2015 dönemi için test edilmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(3), 961-969.
- Çil Yavuz, N. (2005). Türkiye’de ihracat ve iktisadi büyüme arasında nedensellik analizi. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, Prof. Dr. Turan Yazgan’a Armağan Özel Sayısı*, 972- 961.
- Demirhan, E. (2003). Büyüme ve ihracat arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(4), 75-88.
- Erdoğan, S. (2006). Türkiye’nin ihracat yapısındaki değişme ve büyüme ilişkisi: Koentegrasyon ve nedensellik testi uygulaması. *Selçuk Üniversitesi Karaman İİBF Dergisi*, 10(9), 30-39.
- Erdoğan, L., Ceylan, R. ve Tiryaki, A. (2018). Türkiye’de uzun dönem ekonomik büyümenin belirleyicilerinin ardl, fmols, dols ve ccr yöntemleriyle tahmini. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 36 (4), 39-58.
- Gregory, A. W. ve Hansen, B. E. (1996). Residual-based tests for cointegration in models with regime shifts. *Journal of Econometrics*, 70, 99-126.
- Gül, E. ve Kamacı, A. (2012). Dış ticaretin büyüme üzerine etkileri: bir panel veri analizi. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 4(3), 81-91.
- İşcan, İ. H. ve Demirel, T. (2020). *The relationship of economic growth, export and import in Turkey: a co-integration analysis*. Eskisehir International Conference on Economics (September 10-12, 2020) Sempozyumunda sunulan bildiri, Eskisehir Osmangazi University, Eskisehir.
- Karlık, S. R. (2009). *Uluslararası ekonomi* (Geliştirilmiş 9. Baskı). İstanbul: Beta Basım Yayım AŞ.
- Keskingöz, H. ve Karamelikli, H. (2015). Dış ticaret-enerji tüketimi ve ekonomik büyümenin CO2 emisyonu üzerine etkisi. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9, 7-17.
- Korkmaz, S. ve Aydın, A. (2015). Türkiye’de dış ticaret- ekonomik büyüme ilişkisi: nedensellik analizi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10(3), 47-76.
- Kurt, S. ve Berber, M. (2008). Türkiye’de dışa açıklık ve ekonomik büyüme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(2), 57-80.
- Kutlu, E., Açıkalm, S. ve Eşkinat, R. (2016). *Dünya ekonomisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Mangir, F. (2012). Export and economic growth in Turkey: cointegration and causality analysis. *Economics, Management, and Financial Markets*, 1, 67-80.
- Nazlıoğlu, Ş. (2010). *Makro iktisat politikalarının tarım sektörü üzerindeki etkileri: gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için bir karşılaştırma*. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Pata, U.K. (2017). Türkiye’de dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkileri: toda-yamamoto nedensellik analizi (1971-2014). *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, 31(1), 119-134.
- Seyidoğlu, H. (2013). *Uluslararası iktisat* (Geliştirilmiş 18.Baskı). İstanbul: Güzem Can Yayınları.

- Soyyigit, S. (2010). Türkiye’de ihracata dayalı sanayileşme stratejisi uygulamaları ve imalat sanayii üzerindeki etkinliği: nedensellik analizi (1980-2008). *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 60(2), 135-156.
- Stock, J. H. ve Watson, M. W. (1993). A simple estimator of cointegrating vectors in higher order integrated systems. *Econometrica*, 61(4), 783-820.
- Şerefli, M. (2016). Dış ticaretin ekonomik büyüme üzerine etkisi: Türkiye örneği. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(3), 136- 143.
- Şenkardeşler, R. A. (2018). Cumhuriyetten günümüze Türkiye’nin dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi üzerine nedensellik analizi. *Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies*, 4(1), 108-129.
- Şimşek, M. (2003). İhracata dayalı-büyüme hipotezinin Türkiye ekonomisi verileri ile analizi: 1960–2002. *D.E.Ü.İ.İ.B.F. Dergisi*, 18(2), 43- 63.
- Taşçı, H. M. ve Erçakar, M. E. (2016). Prebisch-singer tezinin dış ticaret hadleri aracılığıyla Türkiye için test edilmesi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 14(2), 232-249.
- Taştan, H. (2010). Türkiye’de ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkilerinin spektral analizi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 2(1), 87-98.
- Telatar, O.M., Değer, M.K. ve Doğanay, M. A. (2016). Teknoloji yoğunluklu ürün ihracatının ekonomik büyümeye etkisi: Türkiye örneği (1996:Q1-2015:Q3). *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 30(4), 921-934.
- Temiz, D. ve Gökmen, A. (2010). An analysis of the export and economic growth in Turkey over the period of 1950-2009. *International Journal of Economic and Administrative Studies*, 3(5), 123-142.
- Toda, H. Y. ve Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66, 225-250.
- Tuncer, İ. (2002). Türkiye’de ihracat ithalat ve büyüme: toda yamamoto yöntemiyle granger nedensellik analizleri 1980-2000. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(9), 89-107.
- Türker, M. T. (2006). *Dışa açık büyüme: Türkiye örneği*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Uçan, O. ve Koçak, E. (2014). Türkiye’de dış ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(2), 51-60.
- Uyar Bozdağlıoğlu, E. Y. (2007). Türkiye’nin ithalat ve ihracatının eşbütünleşme yöntemi ile analizi (1990-2007). *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(3), 213-224.
- Yenisu, E. (2019). Türkiye’de ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme ilişkisi: ARDL sınır testi yaklaşımı. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 18(3), 1175-1193.
- Yılcı, V. ve Özcan, B. (2010). Yapısal kırılmalar altında Türkiye için savunma harcamaları ile gsmh arasındaki ilişkinin analizi. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 11(1), 21-33.
- Yıldırım, E. ve Kesikoğlu, F. (2012). İthalat-ihracat-döviz kuru bağımlılığı: bootstrap ile düzeltilmiş nedensellik testi uygulaması. *Ege Akademik Bakış*, 12(2), 137-148.
- Yiğidim, A. ve Köse, N. (1997). İhracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki, ithalatın rolü: Türkiye örneği (1980-1996). *Ekonomik Yaklaşım*, 8(26), 71-85.

1980-2020 Döneminde Türkiye’de İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Eşbütünleşme ve Nedensellik İlişkileri

Zivot, E. ve Andrews, D. W. K. (1992). Further evidence on the great crash, the oil-price shock, and the unit-root hypothesis. *Journal of Business & Economic Statistics*, 10(3), 251-270.

TÜRKİYE'DE SİYASİ PARTİLERİN TERÖRE YAKLAŞIMLARI

Süleyman EKİCİ^{1*}
Mehmet Emin GÜVEN²
Alpcan ACAR³

Öz

Devletlerin güvenliklerini ve bekalarını tehdit eden en önemli sorunların başında terör sorunu gelmektedir. Bu bakımdan Türkiye, uzun yıllardan beri terörün etnik, ideolojik ve dini motifli her varyantıyla mücadele etmektedir. Demokratik siyasal sistemlerin vazgeçilmez unsurlarından olan ve yasama ve yürütme erkinde önemli rol sahibi olan siyasi partiler, ülkedeki mevcut sorunların tespiti, çözüm önerileri ve devlete aktarılmasına ve buna yönelik politikalar üretilmesine aracılık etmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada, Türkiye'de siyasi partilerin terör sorununa yönelik yaklaşımları seçim beyannameleri ve parti programları üzerinden incelenmektedir. Bu doğrultuda, terörün siyasal partiler tarafından nasıl algılandığı sorusuna cevap arayan bu çalışmanın amacı, Türkiye'de Meclis'te grubu bulunan siyasi partilerin teröre yönelik yaklaşımlarını ortaya koymaktır. Çalışmada yöntem olarak, bu partilerin genel seçim beyannameleri, tüzükleri ve parti programları çerçevesinde doküman analizi yapılmıştır. Çalışma sonucunda HDP dışında tüm partilerin terörü bir sorun alanı olarak gördüğü ve buna yönelik çözüm önerileri geliştirdiği görülmektedir. Meclis'teki partilerin terör sorunu yalnızca güvenlik tedbirleriyle değil, sosyal ve ekonomik boyutlarıyla ele alınması ve bu kapsamda çözüm politikaları geliştirilmesi gerektiğini belirtmektedirler. Terörizm, kaynakları, çözüm yolları ve mücadele yöntemleri konusunda partilerin farklı yaklaşımları ve düşünceleri olmasına rağmen partilerin çoğunluğu tarafından terörün bir sorun alanı olarak görüldüğü de söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Terör, Terörizm, Terörle Mücadele, Siyasi Partiler, Türkiye.

APPROACHES OF POLITICAL PARTIES IN TURKEY TO TERRORISM

Abstract

Terrorism is one of the most important problems that threaten the security and survival of states. Political parties, which have an important role in the legislative and executive powers, which are indispensable elements of democratic political systems, act as an intermediary in determining the existing problems in the country, offering solutions and transferring them to the state, and producing policies for this. The approaches of political parties to the problem of terrorism in Turkey are examined through election manifestos and party programs. The aim of this study, which seeks an answer to the question of how terrorism is perceived by political parties, is to reveal the approaches to terrorism of political parties that have a group in the Turkish Parliament. As a method, document analysis was carried out within the framework of the general election declarations, bylaws and party programs of these parties. In the result, it is seen that all parties except HDP see terrorism as a problem area and develop solutions for it. They state that the parties in the parliament should address the terrorism problem not only with security measures, but also with its social and economic dimensions, and solution policies should be developed within this scope.

Keywords: Terror, Terrorism, Counterterrorism, Political Parties, Turkey.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-8477-000X.

* **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): suleyman.ekici@inonu.edu.tr.

² Arş. Gör., İnönü Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-9863-5212.

³ 100/2000 YÖK Doktora Bursiyeri, İnönü Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-2314-6702.

Başvuru Tarihi (Received): 03.02.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 20.07.2022

Giriş

Tarihsel süreç içerisinde terörizm, ulusal ve uluslararası düzeyde bireyleri ve toplumları doğrudan veya dolaylı olarak tehdit eden önemli bir sorun alanı olagelmıştır. Amaçlarına ulaşmak için şiddeti tercih etmekten çekinmeyen, uyguladığı şiddeti meşru gören ve şiddet kullanarak ses getirmeye çalışan terör örgütleri, düzenledikleri düşük ve yüksek yoğunluklu eylemler ve saldırılarla korku ve kaos ortamı yaratmaya, siyasal ve toplumsal sisteme mesajlar vermeye çalışmaktadırlar. Şiddeti benimseyen, düşünce ve eylem tarzıyla şiddeti içselleştiren terörizm, demokratik değerlerden uzak bir anlayışın ürünüdür. Bu yönüyle terör örgütleri, demokrasilerin yapı taşları olan siyasi partilerin düşünceleri ve işleyişiyle tezat oluşturmakta ve demokratik yaşamı, barış ve güven ortamını tehdit etmektedirler.

Siyasi partiler, şiddetten uzak şekilde demokrasinin öngördüğü seçim sistemleri aracılığıyla siyasal alanda iktidar olmayı veya iktidara ortak olmayı amaçlayan örgütlü yapılardır. Toplumsal yaşam içerisindeki sorunların ve taleplerin siyasal alana iletilmesinde, demokratik süreçlerin işleyiş kazanmasında ve demokratik siyasal hayatın işlevselliği açısından siyasi partiler, demokratik sistemlerde önemli yere sahiptirler. Siyasi partiler, farklı düşünce, değer, kültür ve yaşam anlayışına sahip bireylerden oluşan toplumun farklılıklarının (talep, istek, sorun, vb.) bir araya getirilerek uyumlaştırılması ve siyasal alanda temsiliyetlerinin sağlanmasını amaçlamaktadırlar. Bu açıdan toplumun tamamının sorunu olan terör sorununa karşı toplumun güvenlik talepleri de siyasi partiler aracılığıyla siyasal alana yansımaktadır. Toplumsal yaşamı ve barış ortamını tehdit eden ve toplumun her kesimini endişelendiren terörizm sorununa karşı siyasi partiler, terörle mücadele noktasında çözüm önerileri geliştirmektedirler. Ancak siyasi partilerin terör sorununa ilişkin yaklaşımları, terörizmi algılama düzeylerine ve şekillerine göre değişmektedir. Siyasi partilerin teröre ilişkin yaklaşımlarındaki değişiklik ise terörizmin bitirilmesi noktasındaki en büyük direnç kaynağı olan terörün tanımlanma sorunundan kaynaklanmaktadır.

Türkiye kamuoyunun öncelikli sorun alanlarından biri olarak gördüğü terör sorunu, gündemde sürekli olarak yerini korumuştur. Siyasal, sosyal ve ekonomik boyutlarıyla çok yönlü bir sorun alanı meydana getiren terör sorunu, birçok alanda negatif dışsallık üretmektedir. Bu bakımdan Türkiye’de terörün 40 binden fazla insanın can kaybına neden olması ve yıllık ekonomik maliyetinin 40 milyar dolar olduğu gerçeği, terörün Türkiye’nin öncelikli sorun alanlarından biri olmasına ve ivedilikle çözülmesi gereken alanların başında gelmesine yol açmaktadır. Yapılan araştırmalar da Türkiye’de terör sorununun kamuoyunda öncelikli bir yer edindiğini ve terörün Türkiye’nin en önemli sorunları arasında yer aldığını kanıtlamaktadır. Bu bakımdan terörle mücadele noktasında toplumun öncelikli sorun alanının siyasal alana yansımaları ve çözüm politikalarının geliştirilmesinde siyasi partilere önemli görevler düşmektedir.

Bu çalışmada, demokratik değerlerin karşısında yer alan terör olgusuna yönelik olarak demokrasilerin vazgeçilmez unsurları olan siyasi partilerin yaklaşımları değerlendirilerek ele alınmaktadır. Türkiye’de 2018 genel seçimleri sonrası Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde (TBMM) grubu bulunan siyasi partilerin, Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti), Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), İYİ Parti ve Halkların Demokratik Partisi’nin (HDP), seçim beyannameleri ve parti programlarında, terörü ve terör örgütlerini nasıl algıladıkları, terörün çözümüne ilişkin yaklaşımlarının nasıl olduğu ve terörle mücadele için nasıl bir politika izlenmesi gerektiği sorularına cevaplar aranmıştır. Demokratik sistemlerde ülkelerin mevcut sorunlarının algılanmasında ve devlet kurumuna aktarılmasında siyasi partiler önemli rol oynamaktadırlar. Bu bağlamda yukarıda adı geçen siyasi partilerin terör ve terörle mücadele konularına yönelik olarak yaklaşımlarının incelenmesi ve karşılaştırmalı olarak analiz edilmesi çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

Siyasi partilerin seçim beyannameleri ve parti programlarının ele alındığı araştırmada; terör, terörün kaynakları, terörle mücadelenin amacı, terörün önlenmesi, terörden zarar görenlere ve mağdur

olanlara destek, terörle mücadelede izlenecek politikalar çerçevesinde dokümanlar analiz edilmiştir. Bu bağlamda genel seçim beyannameleri ve parti programları okunarak yorumlanmıştır. Ayrıca bu dokümanlar nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi kullanılarak tarihsel kronoloji baz alınarak incelenmiştir. Çalışmada ele alınan siyasi partilerin adlarının kısaltılmasında, parti tüzüklerindeki kısaltmalar dikkate alınmıştır. Araştırmada 2018 milletvekili genel seçimleri ve Cumhurbaşkanlığı seçimleri sonucunda mecliste grubu bulunan beş partinin 2002 ve sonrasındaki genel seçimlere yönelik seçim beyannameleri ve parti programları analiz edilmiştir. Ancak 25 Ekim 2017’de kurulan İYİ Parti’nin 2018 genel seçim beyannamesi ve parti programı ve 15 Ekim 2012’de kurulan HDP’nin, 2015 ve 2018 genel seçimlerine katıldığı için bu partinin sadece 2015 ve 2018 seçim beyannameleri ve parti programı analiz edilmiştir. Çalışma bu kapsamda yapılırken, HDP’nin devamı olarak görüldüğü önceki siyasi partilerin seçim beyannamelerine ulaşılammış olması, çalışmanın sınırlılığını oluşturmaktadır.

1. Terör ve Terörizm

Terör kavramı etimolojik olarak “*korkutmak, korkuyla yönetmek, korkuyla titretmek, korkudan dehşete düşürmek*’ anlamlarına gelen ve aslı Fransız İhtilali dönemine uzanan Latince ifadesiyle ‘*terreur*’ sözcüğünün dilimizde yaygın olarak” kullanılan versiyonudur (T.C. İçişleri Bakanlığı, 2017: 694). Terör ve terörizm kavramlarının genellikle birbiri yerine kullanıldığı ve aynı anlamı taşıdığı düşünülse de bu iki kavram birbirinden farklılıklar taşımaktadır. Daha sade bir tanıma sahip olan terör şiddet ve korku üzerine kurgulanırken terörizmde ise tanımlamaya sistematik bir yapı eklenmekle beraber “siyasi amaçlar” çerçevesinde korkunun hâkim kılınması arzusu bulunmaktadır. Böylece siyasi amaçlar terörizmin temel farklılığını ortaya koymaktadır (Kazan, 2016: 111-112). Bu bağlamda terörizmi içerisinde bir ideoloji ve unsurlarını barındıran siyasi amaçlarına ulaşma sürecinde şiddeti öne çıkaran bir kavram olarak tanımlamak mümkündür (Alkan, 2002: 13). Terörizmin normal suçlardan ayırt edici en temel unsurunu, politik bir motivasyon taşıması ve hedeflerine ulaşma konusunda şiddeti temel bir araç olarak kullanması oluşturmaktadır. Terör eylemlerinin ne zaman, nerede ve kim tarafından yapılacağı yönündeki belirsizlikler terörizmin ortaya çıkaracağı endişe, korku ve panik ortamını artırmaktadır. Toplumda korkunun hâkim olmasını arzulayan terör eylemlerinin etki kapasitesi de eylemin gerçekleştiği kitleyle sınırlı kalmamakta ve eylemler çeşitli siyasal mesajlar da taşımaktadır. Bu yönüyle terörizm mevcut sistemin dışına çıkarak sistemi ortadan kaldırmayı da hedefleyen hareketler bütünüdür (T.C. İçişleri Bakanlığı, 2017: 695-696).

Terörizm genellikle sivil hedeflere yöneliyor gibi görünse de bazı eylemlerinde sembolik noktaları da tercih etmektedir. Özellikle belirli değerleri taşıyan noktalar, siyasal liderler, halk tarafından kabul görmüş önemli kişilere yönelik eylemler terörizmin hedefleri arasında bulunmaktadır. Böylece yapılan eylemlerin içerdiği mesaj ve oluşturduğu atmosfer daha fazla endişeye sebep verebilmektedir (Heywood, 2018: 295). Terör örgütlerince bu hedef noktaları ise genellikle rastgele bir şekilde seçilmemektedir. Bu bağlamda terör örgütleri savunmasız olan sivil hedeflere yönelirken toplumda korku ve güvensizlik duygusu oluşturmak istemektedir. Terörizme yönelimin temel noktalarından birisi de doğal olarak “zayıflıktır”. Çünkü meşru ve normal addedilen yollarla siyasal amaçlarına ulaşabilecek güce ve kabiliyete sahip olanlar bu yolla başvurmazken; siyasal amaçlarına normal yollarla ulaşabilecek güce sahip olmayanlar şiddeti siyasal amaçlarını gerçekleştirme aracı olarak kullanarak terörizme başvurmaktadır (Lutz & Lutz, 2017: 276). Terör örgütleri varlık nedenlerini ve gerçekleştirdikleri eylemleri terör kavramından uzak bir şekilde sunmaya çalışmaktadır. Çünkü terör örgütleri hem üye hemde sempatican kazanma ihtiyacı taşımaktadır. Özellikle gerilla ve ulusal kurtuluş hareketleri gibi söylemlerle eylemlerini gerçekleştiren örgütler, kendilerine meşru bir zemin oluşturmaya çalışmaktadır. Bu noktada terör örgütleri ve destekçileri bu tarz tanımlamaları kullanmakta ve terörizmin gerçeklerini gözden kaçırmaya çalışmaktadır. Genellikle bu tarz kullanımların altında yatan temel dayanak: politik bakış açısıdır (Ganor, 2014: 8). Terörizm kavramının tanımlanmasındaki güçlük veya ortak kabul noktasında yaşanan sorunlar,

kavramın retorik ve politik söylemlerde de kullanılmasını kolaylaştırmaktadır. Böylece terörizm, bir rakibin davranışını tanımlamaktan ziyade o davranışı gayri meşru olarak kınamak için de bir etiket niteliği taşıyabilmektedir (Crenshaw, 2000: 406). Bu amaç çerçevesinde kavram, politik olarak rakibin meşruiyetini yitirmesi için söylem stratejilerinde de kullanılabilmeyle elverişli hale gelmektedir. (Rapin, 2009: 166). Terörizmin karakteristik niteliği ve özellikle ani ve beklenmedik bir şekilde ortaya çıkması ise kavramı daha önemli bir sorun alanına dönüştürmüştür. Önemli yıkıcı etkilere sahip silahların erişilebilir hale gelmesi terörü/terörizmi, daha dikkat çeken bir boyuta taşımış ve böylece karar vericiler için daha fazla üzerinde durulması ve çalışılması gereken bir sorun alanını oluşturmuştur (Laqueur, 1999: 3-4).

Toplumda belirli bir korku ve panik ortamı hedefleyen ve siyasal amaçlarına ulaşmada şiddeti ön plana çıkaran terörizm, toplumsal algı yaratabilmek için de eylemlere başvurmaktadır. Devletlerin terörle mücadelesi salt askeri mücadeleden ziyade oluşturulmak istenilen bu algılarla da mücadeleyi içermesi bakımından daha derinlikli olmalıdır. Dolayısıyla terör örgütlerince oluşturulan algı ve bu süreç içerisinde özellikle hangi toplumsal kesimlerin kırılğan olduğunun tespiti, etkili bir terörle mücadele sürecine imkân verecektir (Şen, 2018: 9). Terörle mücadelenin planlı, kapsamlı ve çok boyutlu bir strateji üzerine inşaa edilmesi etkin bir terörle mücadeleyi ortaya çıkaracaktır. Terörle mücadeleyi sadece güvenlik ve askeri unsurlar üzerine kurgulamak bu sürecin siyasal sonuçlarını ihmal etmeye neden olabilecektir. Böylece terörle mücadele noktasında siyasal etkenler ve sonuçların dikkate alınması gerekmektedir (Şen, 2018: 12). Çünkü terör örgütleri belirledikleri amaçlara ulaşmak için bir kısıtlama oluşturmadan her yola başvurabilecek bir potansiyeli taşımaktadır. Bu bağlamda terörle mücadele sürecinde devletler süreci daha hassas yönetmeli ve terör örgütlerine propaganda imkânı tanınamalıdır. Yönetilen bu süreçte kamuoyu doğru bilgilerle aydınlatılmalı ve iç ve dış dinamiklerin terörle mücadele sürecinde etkin kullanılması gerekmektedir. Dolayısıyla başarılı ve etkin bir terörle mücadele için bütünlükçü bir mücadele stratejisi öncelenmelidir (Aydın, 2009: 300-301). Bu bağlamda siyasi partilere ve daha özelinde politikacılara önemli sorumluluklar düşmekte, terörle mücadele sürecinde güvenlik mekanizmasının yanı sıra siyasetinde etkin rol oynaması gerekmektedir. Dolayısıyla siyasi partilerin terör konusunu ele alışları ve geliştirdikleri çözüm önerileri önemli bir belirleyiciliğe sahiptir.

2. Türkiye’de Terör

Siyasal, sosyal, ekonomik ve psikolojik etki kapasitesinin yüksekliği nedeniyle terör, her zaman devletlerin önemli güvenlik sorunlarından biri haline gelmiştir. Türkiye Cumhuriyeti, kurulduğu 1923 yılından bu yana geçen 98 yıllık süreç içerisinde çeşitli etnik, ideolojik, bölücü ve dinsel yaklaşımlara sahip terör örgütleriyle ve eylemleriyle mücadele etmektedir. Terörle mücadele sürecinde Türkiye, terör örgütlerinin eylemlerine karşı önemli ölçüde mali kaynak ayırmış, terörün sonlanması ve terör örgütlerinin yok edilmesi için ekonomik, askeri ve sosyal olarak harcamalar yapmak zorunda kalmıştır.

Türkiye’nin karşılaştığı terörizm sorununun; bir kısmını Osmanlı Devleti’nden miras kalan sorunlar, diğer bir kısmını ise Cumhuriyetin kuruluş ideolojisine yönelen tepkiler ve coğrafi konumun neden olduğu koşullardan kaynaklandığı söylenebilir. Dolayısıyla Türkiye’nin terörizm algılamalarına muhatap olmadığı dönemler istisna teşkil etmektedir. Osmanlı Devleti’nin son zamanlarda meydana gelen olayların etkileri ve mevcut sorunlara ek olarak Cumhuriyet’in yeni sorunlarının ortaya çıkması ve sorunların şiddete evrilerek terörizme dönüşmesi, Türkiye’nin gündemini yüzyıldan daha fazla süredir meşgul etmiş ve Türkiye’nin terörle ve terör örgütleriyle mücadele etmesine neden olmuştur. Türkiye’yi tehdit eden terörizmin en belirgin ve belirleyici unsuru terörün, dış destekli bir yapılanmaya sahip olması oluşturmaktadır. Etnik, ideolojik ve dini terörizm, Türkiye’nin yakın komşuları başta olmak üzere yabancı birçok ülke tarafından her alanda desteklenmektedir (TBB, 2006: 531-537). Bu bakımdan Türkiye’nin maruz kaldığı terörizmi genel hatlarıyla dört dalga şeklinde ele almak mümkündür. Birinci terör dalgası olarak nitelendirilebilecek

dönem, 1960'ların sonunda başlayan ve temelleri Birinci Dünya Savaşı'na kadar dayanan süreci içermektedir. Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenilerin tehcir edilmesi sürecinin intikamıyla hareket eden Ermeni terörü, 1970'li yıllarda Türkiye'nin mücadele ettiği terör sorunlarından birini oluşturmuştur (Kongar, 2009: 87-90). Ermeni terör örgütü "Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia"nın (ASALA) terör eylemleri sonucu birçok sivil vatandaş ve Türk diplomat hayatını kaybetmiştir. Yine aynı dönem içerisinde ikinci terör dalgasını ise, 1970-1980 yılları arasında Türkiye'de sağ ve sol düşünce çatışmasının ortaya çıkardığı ideolojik terörizm meydana getirmiştir (TBB, 2006: 532). Bu dönem yaşanan olaylar kişilerin hayatları, toplumun huzuru ve ülkenin birliği ve bütünlüğü açısından büyük tehditler yaratmış, olayların şiddetinin artması ise istikrarsızlığı artırmış ve 12 Eylül 1980 darbesine giden süreci hızlandırarak darbeye zemin hazırlamıştır.

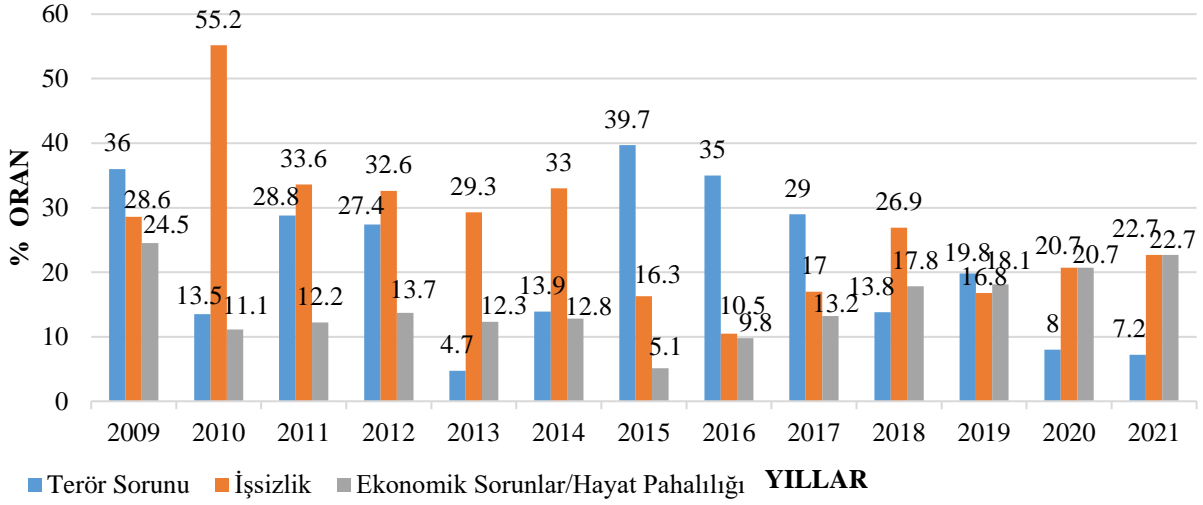
Üçüncü terör dalgası olarak nitelendirilen dönemde, 1980 darbesi sonrası Türkiye'de ırkçı ve ayrılıkçı/bölücü terörizm hareketleri baş göstermeye başlamıştır. Aslında bu ırkçı ve ayrılıkçı nitelik taşıyan terörün köklerini, Cumhuriyetin kuruluş yıllarına kadar götürmek mümkündür (Kongar, 2009: 91). Bu bakımdan Türkiye'ye yönelik etnik/ayrılıkçı terörizm tehdidini oluşturan "Partiya Karkerên Kurdistanê"nin (PKK) terör eylemlerini 1984 yılı öncesine, 1833 yılına, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya özenerek ayrı bir devlet kurmak için başkaldıran Soran Aşiret Reisi Mir Muhammed'in ve diğer Kürt aşiretlerin başkaldırılarına kadar götürülebilir (TBB, 2006: 533). Dördüncü terör dalgası olarak değerlendirilen son dönemde ise dini motifli terörizm ön plana çıkmaktadır. Özellikle Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte ortaya çıkan boşluk, dini ve dini öğeleri siyasal stratejileri için kullanan terör örgütlerini ön plana çıkarmış ve bu örgütler tarafından boşluklar doldurulmaya çalışılmıştır. 1979 İran İslam Devrimi'nin etkisi ve ilerleyen yıllarda sosyalist bloğun çözülmesiyle birlikte ideolojik rekabetin ortadan kalkması (Çakır, 2013: 151), 1990-2000 yılları arasında dini tandanslı terör hareketlerini ön plana çıkarmaya başlamıştır.

Türkiye'nin sahip olduğu jeopolitik ve stratejik önemi, Türkiye'nin her dönem uluslararası düzeyde fonlanan terör örgütleriyle mücadele etmesine neden olmuştur. Türkiye, "Fetullahçı Terör Örgütü"nden (FETÖ) etnik bölücü terör örgütü PKK'ya, aşırı solcu "Devrimci Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi"nden (DHKP-C) "Irak ve Şam İslam Devleti" (İŞİD/DEAŞ) ve El Kaide gibi dini istismar eden terör örgütlerine kadar, terörizmin farklı şekilleriyle mücadelesini sürdürmektedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2021). Türkiye'nin terörle mücadele sürecinde, yalnızca 1984 yılından bu yana yaklaşık 40 yıla yakın bir süre zarfında yürüttüğü mücadelede, 40 binden fazla insan hayatını kaybederken mücadele kapsamında yapılan harcamaların yıllık maliyetinin 40 milyar doları ve toplamda alternatif maliyetlerinin 1,5 trilyon doları aştığı belirtilmektedir (Hürriyet, 2018). Ayrıca terör eylemlerinin meydana getirdiği siyasi, sosyal ve ekonomik belirsizlik, toplumsal ve ekonomik güveni olumsuz yönde etkilemektedir. Bu bakımdan terör örgütlerinin neden olduğu eylemler, Türkiye'nin uluslararası imajına zarar verirken aynı zamanda başta turizm sektörü olmak üzere birçok sektörde ve ekonomik yatırım alanlarında negatif yönlü çarpan etkisi meydana getirmektedir.

Türkiye'de terörün neden olduğu yıkımın ve çözümsüzlüğünün ekonomik boyutunun yanı sıra sosyal ve siyasal boyutlarının da olduğu ve bu alanların birbirini etkileyen nitelikte olduğunu belirtmek gerekmektedir. Türkiye'de terör sorununun uzun yıllar boyunca kamuoyunun gündeminde öncelikli sorun alanları arasında yer alması, toplumun sosyal, siyasal ve ekonomik davranışları üzerinde etkili olmuştur. Yapılan araştırmalar, Türkiye'de terör sorunun kamuoyunda öncelikli bir yer edindiğini ve Türkiye'nin en önemli sorunları arasında yer aldığını göstermektedir. Bu bakımdan, 2012 yılında %27,4'lük oranla 2. sırada yer alan terör sorunu (TSSEA, 2014: 5), 2017 yılında %29'lük oranla ilk sırada yer almıştır (Aydın ve diğerleri, 2019: 16). Bu durum, yıllar içerisinde terör sorunun kamuoyunda öncelikli sorun alanı olarak yerini koruduğunu göstermektedir. Ancak 2020 yılından itibaren oranın giderek azaldığı 2021 yılında ise %7,2'lik oranla öncelikli sorun alanları içerisinde 5. sırada yer aldığı görülmektedir (Aydın ve diğerleri,

2022: 29). Bu bakımdan, Türkiye’nin terörle mücadele sürecinde yürüttüğü operasyonlar sonrası elde ettiği başarıların, kamuoyunda terör sorununun öncelik oranlarını düşürerek önem sırasını arka sıralara doğru geriletmişti söylenebilir.

Tablo 1: Türkiye Gündeminin En Önemli Sorunlar

Kaynak: “Türkiye Sosyal-Siyasal Eğilimleri Araştırmaları” (TSSEA) raporlarından derlenerek yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Bulunduğu coğrafya itibarıyla birçok dinin, kültürün ve etnisitenin bir arada bulunduğu ve jeopolitik konumu nedeniyle stratejik bir bölgede yer alan Türkiye, ulusal, bölgesel ve uluslararası terörizmle ve terör örgütleriyle mücadelesine devam etmektedir. 11 Eylül saldırıları sonrası terörizmin yapısının küresel terörizme evrilmesi, terörün yapısının ve boyutunun değişmesine neden olurken, bu durum aynı zamanda Türkiye’nin terörle mücadele kapasitesini artırması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Yeni dönemde terörizmin dünyanın her bölgesine ithal edilmeye başlaması, terörizmle mücadeleyi zorlaştırırken, terörle mücadele yöntemlerinin revize edilmesini ve geliştirilmesini sağlamıştır. Bu durum, terör sorununa yaklaşımın ve terörle mücadele yöntemlerinin, yalnızca askeri ve güvenlik boyutlarıyla değil, bölgesel ve uluslararası düzeyde birçok alanda, toplumsal, kültürel, siyasal, kurumsal ve teknolojik boyutlarla ele alınması ve değerlendirilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır.

3. Türkiye’de Siyasi Partilerin Terör Algısı

Demokratik sistemlerde hayati önemi haiz fonksiyonları bulunan ve sistemin vazgeçilmez unsurları arasında olan siyasi partiler, sorun alanlarının tespitinden belirlenen sorunlara yönelik çözüm önerilerine kadar geniş bir hareket alanına sahiptir (Erdoğan, 2016: 60). Günümüzde sorun alanlarının çeşitlenmesiyle beraber vatandaşların beklentilerinde de artışlar söz konusu olmuştur. Siyasi partiler bu süreci yönetirken seçmenlerin istek, ihtiyaç ve beklentilerini göz önüne alarak sorun olarak addedilen alanlara değinmekte ve böylece seçmenleri bir nevi ikna etmeye çalışmaktadır. Bu hususlar göz önüne alınarak hazırlanan parti programları ise hedeflenen seçmen kitlesine yönelik önemli bir adımdır (Çatı ve Cengiz, 2019: 1703). Siyasi partilerin parti programlarının yanı sıra seçim öncesi hazırladıkları seçim beyannameleri, önemli konularda yayınladıkları raporlar ve dijital yayınlar partilerin sorunları ele alış şekilleri, çözüm önerileri ve seçmen kitlesine yönelik yaklaşımları hakkında önemli veriler sunmaktadır. Ekonomik ve sosyo-kültürel sorunlardan terör gibi günümüz dünyasının öncelikli sorunlarına kadar tüm konularda siyasi partilerin yaklaşımları önemli bir yere sahiptir.

Türkiye’de siyasi partiler dış politika konularında farklı görüşlere sahip olabildiği gibi iç politikada da çeşitli farklılıklara sahiptir. Özellikle siyasi rekabetinde etkisiyle ortaya çıkan bu ayrımlar iç politikada birçok alanda hissedilmektedir. İç politikanın en önemli aktörleri arasında bulunan siyasi

partilerin politik duruşları ise seçim beyannameleri ve parti programları üzerinden okunabilmektedir (Tekin, 2020: 79-80). Terör konusu da bu minvalde ele alınabilecek ve Türkiye'nin öncelikli sorunları arasındadır. Çünkü Türkiye terörün hemen her biçimi ile mücadele etmektedir. Terörle mücadelede başarılı bir sürecin yürütülebilmesi için bütünlükçü bir mücadelenin benimsenmesi elzemdir. Siyasi irade terör sorununa karşı kendisini salt askeri önlemlerle sınırlandırmamalı ve konuyu daha geniş perspektiften ele almalıdır. Sorumluluk alanları siyasilerin de içerisinde aktif bir rol oynadığı bütünlükçü ve işbirliği çerçevesinde kurgulanmalıdır (Baharççek ve Tuncel, 2011: 13). Bu bağlamda Türkiye'de siyasi partilerin de terör konusunu ele alış biçimlerinin irdelenmesi gerekmektedir.

3.1. Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti)

2002 yılından bu yana iktidar da bulunan Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) terör sorununa birçok seçim beyannamesi ve parti programında yer vermiştir. 2002 seçim beyannamesinde terör konusunda genel ifadeler kullanılarak sorun alanı belirtilmiştir. Bu sorun alanına yönelik olarak AK Parti, terör sorununu kurumsal ve toplumsal düzeyde ele alarak dokümanlarında sıklıkla yer vermiştir. Terör ve örgütlü suçlarla ilgili olarak Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin (DGM) kaldırılarak görev ve yetkilerinin örgütlü suçlar ve terör konusunda uzmanlaşmış ceza mahkemelerine devredileceği ifade edilmiştir (AK Parti, 2002: 20). Ayrıca terörün 11 Eylül saldırısından sonra uluslararası politikada belirleyici bir faktör haline geldiği, bu nedenle teröre karşı uluslararası zeminlerin oluşturulması ve bu zeminlerde teröre karşı iş birliği yapılarak mücadele edileceğini belirtmiştir (AK Parti, 2002: 90). Böylece 2002 seçim beyannamesinde terörün kaynakları ve çözüm yolları konusunda herhangi bir düşünce ortaya konmamıştır.

22 Temmuz 2007 genel seçimleri için yayınlanan seçim beyannamesinde ise, bir önceki seçim beyannamesinde vaatte bulunulan DGM'lerin kaldırıldığı ve bunların görev ve yetkilerinin uzmanlaşmış Ceza Mahkemelerine devredildiği ifade edilmiştir (AK Parti, 2007: 19). AK Parti'nin, özellikle terör kaynaklarının kurutulması için vatandaşlar arasında ortak aidiyet duygusu güçlendirilmesine yönelik politikaları esas aldığı söylenebilir. Bu politikalar çerçevesinde bazı kamu hizmeti eksikliklerinin teröre kaynaklık edebileceği düşünülerek eğitim, sağlık, ulaşım ve içme suyu gibi alanlarda hizmetler götürülmesi ve bölge halkının birçok beklentisinin karşılanması yoluyla bireylerin aidiyet duygusunun artırılmasını amaçlamaktadır. Böylece terörün yoğun olarak bulunduğu Doğu ve Güneydoğu bölgeleri ile diğer bölgeler arasındaki temel hizmetlerin alınması bakımından ortaya çıkan farkların giderilmesine yönelik çaba harcadığını öne çıkarmıştır. Ayrıca terörle mücadele konusunda Türkiye'nin haklılığı uluslararası platformlarda savunularak dünya kamuoyuna Türkiye'nin terörle mücadele konusundaki tezlerinin kabul ettirildiği ifade edilmiştir. Bu doğrultuda bölücü terör örgütünün terörist örgütler listesine alınması sağlanarak, hareket alanı ve finans kaynaklarının engellenmesinin sağlandığı belirtilmiştir. Terörle mücadelede uluslararası iş birliğinin önemi vurgulanmış, ayrıca Türkiye Avrupa Birliği ilişkilerinin terörle mücadele noktasında önemli bir yere sahip olduğuna dikkat çekilmiştir (AK Parti, 2007: 204). Ayrıca 2007 beyannamesinde "terör örgütü" olarak genellikle etnik bölücü terör örgütü PKK kastedilirken diğer ideolojik ve dini motifli terör örgütlerine yer verilmemiş ve uluslararası terör örgütlerine değinilmemiştir.

Adalet ve Kalkınma Partisi 2011 seçim beyannamesinde özellikle PKK kaynaklı ayrılıkçı etnik teröre yönelik söylemler geliştirmiştir. Bu beyannamede en önemli ve en yakın terör tehdidi PKK olarak görülmüştür. Demokratikleşme başlığı altında milli birlik ve kardeşlik projesi ile kronikleşmiş toplumsal sorunların demokratik yöntemlerle çözümlenmesinin hedeflendiği belirtilmiştir. Bu sorunların bölgesel ve küresel aktöre dönüşen Türkiye'nin ayağında pranga olduğu ifade edilmiş ve böyle bir aktörün toprakları üzerinde terör başta olmak üzere tüm sorunlarını çözmesinin gerekliliği öne çıkarılmıştır. Toplumsal sorunlarla ilişkili olarak ilk defa Kürt sorunu ele alınmıştır. Bu konuda yapılan yanlış politikaların çözümsüzlük getirdiği düşünülmüş ve sorunun

yıllarca güvenlikçi paradigma içerisinde algılanması ve güvenlikçi yaklaşımlar ile çözüleceğine inanılmasından kaynaklandığını vurgulamıştır. Bu durum, siyasal iktidarların sorunun çözümünü tamamen güvenlik bürokrasisine bırakmalarına da neden olmuş ve böylece meselenin tek çözümü olarak güvenlik tedbirleri düşünülmüştür (AK Parti, 2011: 11). Bu durum da sorunun çözümünden ziyade güvenlik açısından gittikçe artan bir tehdidin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ekonomik, toplumsal ve siyasal boyutları olan bir sorunun sadece “güvenlik” merkezi çözülmeye çalışılması sorunu daha da içinden çıkılmaz bir hale dönüştürmüştür. Terör gibi çok boyutlu sorunların tek bir söylem ve boyut üzerinden anlamının ve çözümlenmenin mümkün olmadığını düşünen AK Parti, terör sorununun tüm dinamiklerini hesaba katan kapsamlı bir çözüm perspektifine ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Bu sorunun çözümü için başlatılan “Demokratik Açılım” süreci, terör sorununun her boyutunu dikkate alan demokratikleşme, güvenlik tedbirleri, ekonomik kalkınma ve dış politika gibi etkenleri ihmal etmeyen kapsamlı bir program olarak kurgulanmış ve uygulamaya konulmuştur. Bu projenin çok yönlü terör sorununa yönelik geliştirilen çok yönlü bir çözüm politikası olduğu belirtilmiştir. AK Parti, demokratik açılım ile bir yandan terör ve şiddeti sonlandırmak diğer taraftan özgürlük alanını genişleterek demokratik standartları yükseltmeyi hedeflediğini vurgulamıştır. Gelinen noktada terör ve şiddetle bir yere varılamayacağını tüm toplumsal kesimler tarafından anlaşılmasının ve ayrıca her türlü farklı düşünce ve görüşlerin özgür bir biçimde ifade edilmesinin, Türkiye adına önemli bir kazanım olacağı belirtilmiştir. Terörle mücadele tercihi olarak demokratik insani yöntemlerle sorunun çözülmesi gerektiği öne çıkarılmıştır. Bu beyannamede terör sorunun uzun yılların katmerleştirdiği büyük bir sorun olduğu kabul edilerek bundan dolayı çözümün bir çırpıda beklenmesinin gerçekçi olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca halka karşı hesap verme durumunda olan bir iktidar partisi olarak terör sorununun tüm boyutlarıyla ele alan ve çözmeye çalışan bir politika geliştirildiğinin altı çizilmiştir. Türkiye’de terör sorununun çözümünün sadece güvenlik bürokrasisine havale edilerek değil en üst düzeyde güçlü bir siyasi iradenin varlığına kapsamlı ve detaylı çalışmalara bağlı olduğu ifade edilmiştir (AK Parti, 2011: 12). Bu yaklaşımda terör sorunu gibi önemli bir sorunun çözümünde siyasi iradenin varlığına olan ihtiyaç belirgin bir şekilde vurgulanmıştır.

11 Eylül 2001 yılında Amerika Birleşik Devletleri’nde (ABD) meydana gelen terör olaylarından sonra dünyada güvenlik adına özgürlük alanlarında ciddi daralmalar olduğu ifade edilirken, Türkiye’de bunların aksine terör olaylarına ve dünyadaki olumsuz gelişmelere rağmen olağanüstü hâl (OHAL) gibi özgürlükleri daraltan uygulamalara son verilmiş ve demokratikleşme alanının genişletildiği belirtilmiştir (AK Parti, 2011: 22). Ekonomi, enerji, güvenlik, eğitim ve diğer alanlarda olduğu gibi terörizm ile de mücadelede başta ABD olmak üzere uluslararası iş birliğinin önemine vurgu yapılmıştır (AK Parti, 2011: 153). Terörün amacı, hedefi ve kökenine bakılmaksızın mücadelenin gerçekleştirileceğine değinilmiştir (AK Parti, 2011: 159). İlk defa bu beyannamede terörün sosyal, ekonomik, siyasi, uluslararası boyutları olmak üzere çok boyutlu olduğu sıklıkla ifade edilmiştir. 2011 seçim beyannamesinde şehit ve gazi yakınlarının maddi olarak desteklenmesi ve Toplu Konut İdaresi’nin (TOKİ) sağladığı imkânlardan yararlanabilmesine, şehit ve gazi çocuklarının yurtlara yerleştirme sırasında öncelik tanınacağı ifade edilmiştir. AK Parti, özellikle şehit ve gazi yakınlarına sağlık, eğitim ve istihdam alanında önemli desteklerin ve hakların tanındığını öne çıkarmış ve 10 bin şehit yakınına istihdam ettiğini belirtmiştir (AK Parti, 2011: 115-116). Ayrıca 2010 yılında yapılan halk oylamasıyla kabul edilen anayasa değişikliğinde şehitlerin dul ve yetimleriyle malul ve gazilere yönelik olarak devlet tarafından pozitif ayrımcılık yönünden bazı tedbirlerin alınmasına imkân tanındığı ifade edilmiştir (AK Parti, 2011: 10).

AK Parti 7 Haziran 2015 seçimleri için hazırladığı seçim beyannamesinde terör sorununa PKK üzerinden devam edilmiştir. Ayrıca beyannamede Cumhuriyet tarihinde ilk defa bir hükümetin Kürt sorunuyla yüzleştiği ve çözüm aradığı belirtilmiştir. Çözüm süreci veya demokratik açılım süreci ile sorunların sosyolojik, siyasi ve sosyo-kültürel çözümüne yönelik birçok adım atıldığı ifade edilmiştir. Bu alanda bir dizi idari ve hukuki reformun hayata geçirildiği belirtilmiştir. Bu bağlamda

mağduriyet üreten birçok anti-demokratik uygulamanın ortadan kaldırıldığı da vurgulanmıştır. (AK Parti 2015: 28-29). Sorunun çözümüne yönelik olarak ret, inkâr ve asimilasyon politikalarına son verildiği belirtilmiş ve bu konuya yönelik hem sahada hem de mecliste çalışmalar yürütüldüğü aktarılmıştır. Bu amaca yönelik olarak “Akil İnsanlar Heyeti”nin Türkiye genelinde çalışmalarda bulunduğu, bunun yanı sıra TBMM’de “Toplumsal Barış Yollarının Araştırılması ve Çözüm Sürecinin Değerlendirilmesi” amacıyla kurulan komisyonun da ayrı bir çalışma yürüttüğü ifade edilmiştir. Bu konuda Türkçe dışındaki dillerde kampanya yapılmasına imkân veren düzenlemelerin yapıldığı vurgulanmıştır. Toplumsal barış açısından çözüm sürecine önemli bir değer atfeden AK Parti, demokratikleşme ile eş zamanlı olarak terörden etkilenen yörelerin ekonomik ve sosyal rehabilitasyonuna dönük çalışmaların hızlanarak devam ettirileceğini belirtmiştir (AK Parti, 2015: 30-31).

AK Parti 2015 seçim beyannamesinde, kendi iktidarı ile birlikte ülkede güvenlik anlayışının değiştiğini ileri sürmüştür. Bu yeni anlayış ile birlikte güvenlik, özgürlüklerin güven içinde yaşanmasının ve milletin demokratik iradesinin ve kamu düzeninin korunması imkânı olarak görülmüştür. Bu yeni güvenlik anlayışı ile birlikte asayiş olaylarından terörle mücadeleye kadar hemen her alanda bir yanda ülkenin güvenliğinin en üst düzeyde tesis edilmeye diğer tarafta ise toplumsal barış ve huzuru geliştirmenin gayreti içerisinde olduğu ifade edilmiştir. Bu yeni anlayışa yönelik olarak birçok düzenleme yapılmış, bu doğrultuda Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı’nın kurulduğu da ifade edilmiştir. Terör ve terörün finansmanı ile mücadele etmek üzere “Terörizmin Finansmanının Önlenmesi Hakkındaki Kanun”un çıkartıldığı da belirtilmiştir (AK Parti, 2015: 52). Ayrıca AK Parti, 2015 seçim beyannamesinde terör kaynaklı sivil vatandaşların yaşadığı mağduriyetleri gidermek için istihdam hakkı getirerek önemli bir sorun alanına yönelik çözüm ürettiğini ifade etmiştir (AK Parti, 2015: 110). İlk defa bu seçim beyannamesinde paralel devlet yapılanması ifade edilmiş ve buna karşı her türlü önlemin alınacağı belirtilmiştir. Bu tür yapılanmaların uluslararası bağlantıları ile beraber düşünülerek ülkemize yönelik bir ulusal güvenlik sorununa dönüştüğü de ifade edilmiştir (AK Parti, 2015: 52-53). Bu ifadeler ileride terör örgütü olarak ilan edilecek olan paralel devlet yapılanmasına yönelik ilk ifadeler olarak görülebilir. Beynamede AK Parti demokratik açılım süreci ile terörün siyasal ve toplumsal temellerinin bitirilmesine yönelik birçok icraatını öne çıkarmaya çalışmıştır. 2015 Haziran seçimleri sonrası, IŞİD’in Suruç saldırısının intikamını almak isteyen PKK misilleme olarak 22 Temmuz 2015’de Ceylanpınar’da iki polisi şehit etmesi (Oda Tv, 2015) PKK’nın silah bırakma sürecini sonlandırmıştır. Aynı zamanda devlette PKK’ya karşı operasyonları hızlandırmıştır. Bu süreçte bir yandan PKK’nın saldırıları, diğer taraftan IŞİD’in saldırıları sonucu terör olayları artmıştır. 24 Haziran 2015 genel seçimleri öncesine göre, başta PKK ve IŞİD olmak üzere terör örgütlerinin eylemlerini artırdıkları ve buna karşılık devletin de terörle mücadele operasyonlarını arttırdığı bir süreçte yapılan 1 Kasım 2015 genel seçimleri için hazırlanan seçim beyannamesinde ise terör konusunda önemli bir değişiklik olmadığı görülmüştür.

2018 genel seçimleri için hazırlanan seçim beyannamesinde, terör örgütlerine yönelik olarak gerçekleştirilen “Fırat Kalkanı” ve “Zeytin Dalı” operasyonları gibi sınır ötesi operasyonlarla uluslararası iş birliği ve terörle mücadele imkânlarının artırılacağı ifade edilmiştir (AK Parti, 2018: 18). Terörle mücadelenin asıl amacının güvenliğin sağlanması, kamu düzeninin korunması, vatandaşların hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınması ve nihayetinde demokrasinin korunması olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Kürt vatandaşların her türlü insani meselesinin, demokrasi ve refah sorunu olarak görüldüğü ve buna yönelik çözümler geliştirildiği vurgulanmıştır. Terör örgütünün bölgede gerçekleştirdiği eylemlere yönelik “Çukur Siyaseti” tabiri kullanılmış ve terör örgütünün bölgede ortaya çıkardığı zararların giderildiği aktarılmıştır. Terör örgütü tarafından propaganda malzemesi olarak kullanılan dil konusunda resmi kanallarda yayın imkânı, tutuklu ve hükümlülerin yakınları ile ana dillerinde görüşebilmesi, farklı dil ve lehçelerde üniversitelerde akademik çalışmaların yapılması ve bunların ortaöğretim kurumlarında seçmeli ders olarak

okutulabilmesi gibi birçok sorunun çözüme kavuşturulduğunun da altı çizilmiştir (AK Parti, 2018: 27).

15 Temmuz darbe girişiminden sonra vatandaşların günlük hayatına zorluk getirilmeksizin başta Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ) olmak üzere tüm terör örgütlerinin temizlenmesi amacıyla olağanüstü hâl ilan edildiği ifade edilmiştir (AK Parti, 2018: 30). Aynı anda birkaç terör örgütüne karşı mücadele verildiği de belirtilmiştir. PKK/KCK’ya karşı yürütülen mücadelenin yanında IŞİD/DEAŞ, Partiya Yekitiya Demokrat/Yekîneyên Parastina Gel (PYD/YPG) ve FETÖ’ye karşı da kararlı bir terörle mücadelenin sürdürüldüğü ve bu örgütlerin önemli bir hezimete uğratıldığı aktarılmıştır. Terörle etkin ve aktif mücadelede bulunan birliklerin tamamında profesyonel personelin istihdam edildiği öne çıkarılmıştır (AK Parti, 2018: 45). Güvenlik güçlerine terörle mücadelede ileri teknoloji imkân ve kabiliyet kazandırılarak yerli ve milli imkânlarla üretilen İHA ve SİHA’larla terör örgütlerinin hareket ve etki kapasitesinin en az düzeye indirildiği de ifade edilmiştir. Alınan tedbirler ve kararlı mücadele sonunda PKK terör örgütüne katılımı büyük bir azalma olduğu ve aynı zamanda terör örgütünün en büyük kayıpları verdiği ifade edilmiştir. İlk defa bu beyannamede DHKP-C ve aşırı sol terör örgütlerinin isimleri anılarak bu örgütlerin büyük kayıplara maruz kaldığı da belirtilmiştir. Bölücü terör örgütünün finans kaynağına yönelik olarak aktif mücadelede bulunulduğu ifade edilmiştir (AK Parti, 2018: 46).

Terör, yabancı terörist savaşçılar ve uyuşturucu gibi konularda Türkiye’de güvenli ve huzurlu şehirleri kurmak için kent güvenlik yönetim sisteminin kurulduğu belirtilmiştir (AK Parti, 2018: 47-48). Uluslararası ve bölgesel teröre destek veren çevreler ve terör örgütleriyle mücadelenin yürütüleceği ve bu mücadelede sosyal ve ekonomik politikalara ağırlık verileceği ifade edilmiştir. Terör örgütlerine karşı sadece silahlı mücadele değil aynı zamanda kitle iletişim araçları ve uluslararası ortamda kamu diplomasisi faaliyetleri ile etkili bir mücadele verileceği belirtilmiştir (AK Parti, 2018: 49). İlk defa bu beyannamede biyo-terörizm ve biyo-tehdit kavramları kullanılarak bunlara yönelik olarak ulusal önleyici tedbirleri içeren zorunlu kılavuzlar hazırlanacağı ifade edilmiştir (AK Parti, 2018: 232).

FETÖ, IŞİD/DEAŞ ve PKK terör örgütlerinin Güneydoğu’da bazı illerde oluşturmak istediği şiddet sarmalına izin verilmediği ayrıca kamunun ihtiyaçları için kullanılması gereken kaynakların terör örgütüne aktarıldığı ifade edilerek hukuk devletinin gereği olarak bunu yapan belediye yönetimlerinin görevden alındığı ve yerine kayyum atandığı belirtilmiştir. Böylece belediye kaynaklarının terörün finansmanında kullanılmasının engellendiği vurgulanmıştır (AK Parti, 2018: 258). Terör örgütünün çukur olayları sırasında oluşturduğu zararların giderilerek yeni ve yaşanılabilir şehirler oluşturulduğu ifade edilmiştir (AK Parti, 2018: 269). Suriye krizi kaynaklı IŞİD/DEAŞ ve PKK/PYD/YPG unsurlarına karşı sınır ötesi operasyonlar yapılarak güvenli bölgeler oluşturulduğu öne çıkarılmıştır (AK Parti, 2018: 291). AK Parti, önceki seçim beyannamesinde ifade ettiği terör kaynaklı olarak sivillerin yaşadığı mağduriyetlerin giderilmesine yönelik istihdam hakkını 2018 beyannamesinde detaylandırarak ve sayısal verilerle destekleyerek öne çıkarmıştır. Ayrıca bu beyannamede terör kaynaklı mağduriyet yaşayan sivillere yönelik istihdamın yanı sıra aylık bağlanabilme imkânının tanındığı ifade edilmiştir (AK Parti, 2018: 108). Bu beyannamede Türkiye’nin karşılaştığı tüm terör örgütleri ve bunların hareket yöntemlerine karşı daha ayrıntılı bir mücadele biçimi tasvir edilmiştir. Ayrıca IŞİD/DEAŞ, FETÖ, DHKP-C ve PYD/YPG terör örgütlerinin isimleri anılmış ve bunlara karşı mücadele biçimleri aktarılmıştır. Bu beyanname, AK Parti’nin terörle mücadeleye yönelik olarak geliştirdiği politikaları, çözüm önerilerini ve gerçekleştirdiği icraatları içermesi bakımından seçim beyannameleri içerisinde terör ve terörle mücadele konusunda en kapsamlı seçim beyannamesidir.

AK Parti, parti programında terör konusunu Doğu ve Güneydoğu başlığı altında da ele almıştır. AK Parti, teröre yönelik olarak bazı sosyal, ekonomik ve siyasal çalışmalar gerçekleştirdiğini ve genel

bir demokratikleşme bağlamında getirilecek düzenlemelerle terörün beslenme kaynaklarının yok edilmesi için çaba gösterileceğine parti programında da yer vermiştir (AK Parti Programı, t.y.).

2002 yılından itibaren iktidar partisi konumunu sürdüren AK Parti'nin, Türkiye'nin kronikleşmiş sorunu olan terör sorununu daha geniş çerçeveden algıladığı ve siyasi iktidar olmanın vermiş olduğu avantajla terör sorununun çözümünde çok yönlü-boyutlu çözüm politikaları izlenmesine yönelik bütüncül bir yaklaşım sergilediği görülmektedir. İktidar partisinin iktidar olmanın verdiği avantajları kullanarak terör olaylarıyla ilişkili olarak hem uyguladığı politikaları hem de teröre yönelik önerdiği çözüm yollarını seçim beyannamelerine yansıttığı görülmüştür.

3.2. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)

Ana muhalefet partisi olma konumunu uzun yıllardır sürdüren CHP, terör sorununa kendi dokümanlarında sıklıkla yer vermiştir. Ancak terör konusu 2002 seçim beyannamesinde genel bir kapsamdan ele alınarak detaylandırılmamıştır. İlgili dokümanda çok az yer verilen terör konusu, dünya barışı ve insan onurunu zedeleyen bir kavram olarak ifade edilmiştir. Bu bağlamda terör konusuna 2002 seçim beyannamesinde genel ifadelerle yer verilmiştir (CHP, 2002: 52).

2007 Seçim beyannamesinde ilgili dönemdeki terör saldırıları ve mevcut yapı Cumhuriyet tarihinin en zor ve tehlikeli dönemeci olarak tasvir edilmiştir. Ayrıca PKK terör örgütünün dış kaynaklarına ve sınır ötesi operasyonların gerekliliği de ifade edilmiştir (CHP, 2007: 1-2). Terör sorununu ülkenin en öncelikli sorunu olarak ifade eden parti, 2002 yılı sonunda terör sorununun bitme noktasına geldiğini ancak sonrasındaki süreçte ise terörün katlanarak büyük bir artış gösterdiğini öne çıkarmıştır. CHP, ülkemizin istikrarsız bir yapıya dönüştürülmesi için terörün kullanılmaya çalışıldığını ve bu süreci etkileyen unsurlar arasında da enerji-su kaynakları üzerindeki mücadeleleri örnek göstermiştir. Terörün vatandaşların yaşam alanlarını etkilediği gibi vatandaşların göç etmesine neden olduğunu da ifade eden parti, ülkede yaşanan terör sorununda özellikle PKK'nın Kuzey Irak'taki yapılanmalarına dikkat çekmiştir (CHP, 2007: 6-7). CHP, terörle mücadele noktasında sıklıkla siyasi irade vurgusu yapmıştır. Özellikle dış ilişkilerin şekillenmesinde ülkelerin teröre olan yaklaşımlarını esas alacağını belirten parti, terörle mücadele noktasında her türlü önlem ve girişimde bulunacaklarını ve uluslararası sözleşmelerde bulunan tüm hakların kullanılacağını ifade etmiştir. CHP, terörle mücadeleyi çok boyutlu ele alacağını ve terör kaynakları mağduriyet yaşayan vatandaşlar için de gerekli önlemleri alacaklarını belirtmiştir. Ayrıca parti terörle mücadele noktasında sivil toplum kuruluşları ile beraber muhtarlarında dâhil olduğu semt konseylerini öne çıkararak toplumla işbirliğini önceleyen "Güvenlik Sistemi" kuracaklarını vurgulamıştır (CHP, 2007: 8-9). Terörle mücadele noktasında etkin ve kararlı bir iktidara olan ihtiyacı öne çıkaran CHP hem bölgesel konularda hem de PKK'nın sınır dışındaki varlığını bitirmek için kararlı bir irade ortaya koyacaklarını beyan etmiştir (CHP, 2007: 15). Böylece bu beyannamede CHP, terörle mücadelede geniş bir perspektif öne sürerek, terörle mücadelenin etkin ve başarılı bir şekilde yürütülebilmesinde siyasi irade vurgusunu öne çıkarmıştır.

Sınır güvenliği, barış ve huzur kavramları üzerinden teröre yer verdiği 2011 seçim bildirisinde, dış ilişkilerde atılacak adımlarda ilgili ülkelerin teröre karşı bakış açılarının göz önüne alınacağı belirtilmiştir. Ülke içerisindeki terörle mücadelede eşgüdüm ve iş birliğini öne çıkarmayı esas alan ifadelerle beraber mücadelenin sadece "silahlı mücadele" ile sınırlı kalmayacağı aktarılmıştır (CHP, 2011: 99). Terörle mücadele noktasında etkin bir politika vurgusu yapan parti, küresel işbirliğini öne çıkarmıştır. Ayrıca dış ilişkilerin şekillenmesinde devletlerin teröre olan mesafelerini önceleyeceklerini ifade eden parti, terörün finans kaynaklarına yönelik politikalar geliştireceklerini ifade etmiştir. Terör mağdurlarına yönelik politikaların geliştirileceği ve önlemlerin alınacağı da öne çıkarılmıştır (CHP, 2011: 99). Bu beyanname ile CHP, terörle mücadele noktasında silahlı mücadelenin yanı sıra çok yönlü ve bütüncül bir politika vurgusu yapmıştır.

Terör kavramının değerlendirilmesinde "yorumlara" yer bırakmayacak biçimde netlik kazandırmayı hedeflediğini dile getiren CHP, Terörle Mücadele Kanunu'nda özellikle ifade özgürlüğünü

kısıtlayan hükümleri de kaldıracaklarını 2015 Haziran seçim beyannamesinde ifade etmiştir (CHP, 2015: 29-34). CHP, teröre karşı uluslararası iş birliğine önem vereceklerini ve terörün iç-dış finansmanlarına yönelik mücadelede etkin rol üstleneceklerini belirtmektedir. Bu süreçte sınırların ihmal edildiğinin altını çizen parti, ülke sınırları içerisinde hiçbir terör örgütünün eylem ve faaliyette bulunmalarına izin vermeyeceklerini ifade etmiştir (CHP, 2015: 101-102). Suriye sorununa da ayrı parantez açan parti “...Türkiye’nin teröre destek veren bir ülke olarak anılmasını engelleyeceğiz.” ifadesinin yanı sıra “İŞİD başta olmak üzere, Irak ve Suriye’deki teröristlere yapılan her türlü yardımı önleyeceğiz ve teröre karşı kesin bir tavır alacağız” söylemlerine seçim bildirimlerinde yer vermiştir (CHP, 2015: 182-183). Sınır güvenliğinin kesin bir şekilde tesis edilmesinin gerekliliğini ifade eden CHP, terörle mücadele sürecini bütüncül bir yaklaşımla ele alacaklarını ifade etmiştir. Bu mücadele sürecinin devlet, halk ve STK’ların etkin desteği ile yürütüleceği belirtilmiş, terör nedeniyle mağduriyet yaşayan vatandaşlara yönelik destekten söz edilmiştir (CHP, 2015: 143). Ayrıca Türkiye üzerinden Suriye ve Irak’a yönelen geçişlerde hassasiyeti öne çıkaracaklarını belirten parti, sınır geçişlerinde Türkiye’nin “sıçrama tahtasına” dönüşmesini engelleyeceklerini ifade etmiştir (CHP, 2015: 183). Ayrıca aynı yılın kasım ayında hazırlanan seçim bildirisinde önemli değişikliklerin olmadığı görülmüştür.

2018 seçim bildirisinde terör suçlarının yeniden tanımlanacağını ve böylece keyfi suçlamaların engelleneceği ifade edilmiştir (CHP, 2018: 2). Aynı bildirin “Yasakçı Politikalara Son” başlığı altında ise Türk Ceza Kanunu’nu ve Terörle Mücadele Kanunu’nun reforma tutulacağı belirtilmiş böylece özgürlükçü ve demokratik değişimin yapılacağı belirtilmiştir (CHP, 2018: 114). CHP, seçim bildirisinde “Kültür ve Sanat” başlığı altında da terör ile ilgili durumlara yer vermiş ve “...Hiçbir sanatçının, yapmış olduğu bir heykelden dolayı yargılanmadığı, sahneye koyduğu oyundan ötürü terörist ilan edilmediği ve yazdığı yazılardan dolayı yargılanmadığı bir Türkiye’nin garantisi CHP’dir” söylemine yer vermiştir (CHP, 2018: 204). Ayrıca Suriye’de de teröre karşı kesin bir tavır alınacağı da seçim bildirisinde öne çıkarılmıştır (CHP, 2018: 125). Terörle mücadele işbirliğini öne çıkaran parti, terörün uluslararası işbirliğini öne çıkaran politikalar şekillendireceğini ifade etmiştir. Ayrıca terör kaynaklı oluşan mağduriyetlerine yönelik önlemler alınarak bu mağduriyetlerin giderilmesinin esas alındığı da belirtilmiştir (CHP, 2018: 153).

Seçim bildirimlerinde terörle ilgili genel ifadelerle söylemler geliştirilmişse de parti programında bu durum daha fazla detaylandırılmıştır. Özellikle PKK terör örgütü ayrı bir şekilde ele alınmıştır. Terörle mücadele sırasında ulusal bir politika oluşturulacağı, diğer ülkelerin teröre müsamaha göstermeleri durumunda gerekli diplomatik önlemlerle beraber caydırıcılığın ön plana çıkarılacağı ifade edilmiştir (CHP, 2008: 113-115). Terör örgütleri ile mücadelede önemli sorumlulukların alınacağı ve özellikle örgütlerin ortaya çıkış sürecinin engelleneceği ifade edilmiştir. Dolayısıyla terör örgütlerinin ilk ortaya çıkış süreçlerinin engellenmesi ile daha etkin bir terörle mücadele stratejisi oluşturulması amaçlanmaktadır (CHP, 2008: 127). Ayrıca parti programında terörle mücadele noktasında olağanüstü önlemlere başvurulmadan mücadelenin yürütüleceği ve sosyo-ekonomik tedbirlerin öne çıkarılacağı ifade edilmiştir. Terörle mücadelenin sadece güvenlik odaklı ve askeri unsurlarla yürütülmesinin yetersiz olacağını altı çizilerek, topyekûn direnç, dayanışma ve tepki vurgusu yapılmıştır. Güvenlik güçlerinin yeniden yapılandırılmasını ifade eden parti, ayrıca istihbarat konusuna önem verdiklerini belirtmiştir (CHP, 2008: 113-114). Türkiye’nin öncelikli hedefi olarak terörle mücadele ifadesi kullanılarak, terörün dış desteği ile terörü siyasi mücadele aracı olarak kullanmak isteyenlere yönelik etkin ve kararlı politikalar uygulanacağı vurgulanmıştır (CHP, 2008: 115). Ayrıca uluslararası alanda terör konusunda işbirliği ve gerekli sorumlu davranışların sergileneceğini ifade eden parti, bu yaklaşımın tüm terör örgütlerine karşı sergilenmesi gerekliliğini de savunacağını belirtmiştir (CHP, 2008: 127). Türkiye’de terörün doğu ve güneydoğu Anadolu da yarattığı tahribat ve mağduriyetlerin giderilmesine yönelik önlemlerin ve sorumlulukların alınacağı ifade edilmiştir (CHP, 2008: 290). Böylece bu beyannamede terörle

mücadelede askeri unsurların yanı sıra terörün kaynağının kurutulması mantığından hareketle terörün beslendiği ve istismar ettiği alanların ortadan kaldırılması amacına vurgular yapılmıştır.

CHP'nin 2002 seçim beyannamesinde daha genel ve kısa bir şekilde ele alınan terör konusu birbirini takip eden beyannamelerde daha derinlikli bir şekilde işlenmiştir. Terörün çözümü için siyasi irade vurgusunu öne çıkaran CHP, terörle mücadelenin salt sert güç unsurlarıyla yürütülemeyeceği ve sosyal, ekonomik ve siyasi boyutlarında ele alınmasının gerekliliği bilincini ortaya koymaktadır. Özellikle terör mağdurlarına yönelik hak ve önlemler geliştirme amacı taşıdığını belirten parti, terör sorununa tek bir açıdan bakmak yerine terörün kavramsal boyutundan Terörle Mücadele Kanunu'na kadar geniş bir yelpazeden ele almaya çalışmaktadır.

3.3. Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)

Milliyetçi Hareket Partisi'nin (MHP) parti programı ve seçim beyannameleri incelendiği zaman; MHP'nin, terör ve terörle mücadeleye ilişkin ifadelerle sıklıkla yer verdiği ve teröre karşı hassasiyetinin yüksek olduğu görülmektedir. Terörün her türlüşüne karşı duruş sergileyen MHP, terörü Türkiye Cumhuriyeti'nin bekasına, milletin huzur ve güvenliğine yönelik önemli bir tehdit olarak görmektedir (MHP Parti Programı, 2009: 121). Özellikle etnik bölünmeyi amaçlayan teröre karşı ayrı bir hassasiyet geliştiren MHP, terörü Türkiye'nin önündeki en büyük sorun ve tehdit olarak görmektedir (MHP Seçim Beyannamesi, 2007: 28). Milliyetçi Hareket Partisi, terörü ve teröristleri öven, teröristlerin taleplerini vatandaşların talepleri olan sunan ve teröristi vatandaşların temsilcisi olarak gösteren, siyasi bölücülük yapan, devletin ülkesiyle ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü tehdit eden, etnik ve dini ayrımlarla teröre zemin hazırlayan her türlü görüşü ve eylemi terörü destekleyici eylem olarak değerlendirmektedir (MHP Parti Programı, 2009: 122). Bu açıdan MHP'nin, Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyal, siyasal ve ekonomik varlıklarını muhafaza etmeye yönelik tutum geliştirdiği ve devletin ulusal bütünlüğünü ve bekasını korumayı önceleyen söylemlere yer verdiği görülmektedir.

Milliyetçi Hareket Partisi, terörü ve şiddeti bir yöntem olarak amacına ulaşmak için meşru gören anlayışı, Türkiye Cumhuriyeti'nin varlığına, milletin huzur ve güvenine ve insanlığa tehdit olarak gördüğünü açıklamakta ve terörle mücadeleyi hiçbir şartta ihmal edilmemesi gereken milli bir politika olarak değerlendirmektedir. Ayrıca terörle mücadele sürecinin ve yöntemlerinin hukuk devleti sınırları içerisinde sürdürüleceğini ve bu süreçte güvenlik güçleri ve yargı mensuplarına gerekli siyasi desteğin kararlı bir şekilde verileceğini belirtmektedir (MHP Seçim Beyannamesi, 2002: 122-124). MHP, terörle mücadele sürecinde terörün nedenlerin analiz edilerek terörü besleyen kaynakların ortadan kaldırılmasına, sosyo-ekonomik sorunların çözümüne yönelik köklü ve kalıcı uygulamalarla sosyal ve mali destekler sağlanmasına yönelik politikalar geliştirilmesi gerekliliğini vurgulamaktadır (MHP Seçim Beyannamesi, 2007: 29). “*Terörle müzakere değil mücadele*” vurgusunu yapan MHP'nin, terör ve terörle mücadeleye ilişkin yaklaşımının, “*topyekûn mücadele*” anlayışı çerçevesinde terörün kökten çözümlenerek bitirilmesi ve toplumsal huzur ve güven ortamının tesis edilmesine yönelik şekillendiği söylenebilir (MHP Seçim Beyannamesi, 2011: 176-180). Bu bakımdan MHP, bölücü terör örgütü PKK ile müzakere sürecinin sonlanması gerektiğini ve müzakere sürecinin PKK terör örgütünü bitirmediğini aksine güçlendirdiğini belirtmektedir (MHP Seçim Beyannamesi, 2015: 18-19). Dolayısıyla terörle mücadelede köktenci bir yaklaşıma sahip olan MHP'nin, terörle mücadele sürecinde devletin güvenlik güçlerinin meşru zeminde tüm imkanlarının dahil edildiği, askeri önlemlerin alındığı ve tüm ülke sathında sonuca odaklı çok boyutlu politikalarla etkili bir terörle mücadele stratejisinin benimsenmesi ve yürütülmesi düşüncesine sahip olduğu söylenebilir.

Terörü ve terör hareketlerini, Türkiye'nin demokratik ve ekonomik gelişiminin önündeki en büyük engel olarak gören Milliyetçi Hareket Partisi, terörle mücadelenin terörün psikolojik ve sosyolojik sebeplerinin teşhis edilerek sürdürülmesi gerektiğini vurgulamaktadır (MHP Seçim Beyannamesi, 2002: 123). Ayrıca MHP, toplumda huzur ve güvenin sağlanması ve kamu otoritesinin tesis edilmesi

ve asayişin sağlanması için şehir terörü, suç ve suçluyla mücadelede topyekûn bir savaş verilmesi doğrultusunda eylem planlarının hazırlanacağını belirtmektedir (MHP Seçim Beyannamesi, 2007: 26). MHP, terörle mücadelede güvenlik birimlerinin yürüttüğü mücadelenin yanı sıra terörün beslendiği kaynakların yok edilmesini, sosyal, idari, ekonomik, kültürel ve demografik etkenlerin ortadan kaldırılması temelinde terörle mücadelenin yürütülmesini amaçlamaktadır. Bu amaçla MHP’nin, geniş kapsamlı ekonomik ve sosyal kalkınma programlarının uygulanmaya konulmasını, mali destek ve imkanların oluşturulmasını hedeflediği görülmektedir (MHP Parti Programı, 2009: 122-123). Bu doğrultuda MHP, terörle mücadeleye yönelik olarak bölgesel farklılıkların giderilerek iyileştirilmesi gerektiğini, terör olaylarından zarar gören vatandaşlara “sosyal yardımlaşma ve dayanışma” teşvik fonlarından yardımlar yapılacağını belirtmektedir. MHP, benzer şekilde terör nedeniyle gazi ve şehit ailelerinin ve çocuklarının ve terörle mücadele ederken mağdur ve malul olan vatandaşların öncelikli olarak işe yerleştirilmelerinin sağlanacağını da ifade etmektedir (MHP Seçim Beyannamesi, 2011: 127-130). MHP’nin terörle mücadeleye yönelik olarak ekonomik tedbirler ve iyileştirmelerle terör örgütlerinin finansman kaynaklarını yok etmeye ve bölgesel ekonomik yetersizlik propagandalarıyla eleman devşirmelerini önleyici politikalar geliştirmeye ağırlık verdiği görülmektedir.

Etnik bölünmeyi hedefleyen kanlı terörü ve siyasi ayrılıkçılık ve tahrik hareketlerini Türkiye’nin bekası ve gelişimi önündeki en büyük engel olarak gören Milliyetçi Hareket Partisi, terörle mücadele ve bölücülük konusunda gerekli yasal düzenlemelerin yapılacağını, ulusal sınırlar içerisinde mücadelenin kararlı, sistemli, çok boyutlu ve kesintisiz şekilde sürdürülmesi gerekliliğini ve mücadelede teknolojik ve istihbarat ağlarının güçlendirilmesi ve etkin kullanım gerekliliğini vurgulamaktadır (MHP Seçim Beyannamesi, 2007: 28-29). MHP, ayrıca Türk Silahlı Kuvvetleri, Jandarma ve Emniyet güçleri arasındaki koordinasyon eksikliğine neden olan mevzuatın düzenlenmesiyle terörle mücadele operasyonlarında karşılaşılan zafiyetlerin kalkacağını ve terörle etkin mücadelenin yürütüleceğini belirtmektedir. (MHP Seçim Beyannamesi, 2015: 243). Bu bakımdan MHP, hukuki ve kurumsal düzenlemelerle Türkiye’nin terörle mücadele sürecinde karşılaştığı eksiklikleri azaltarak etkinlik kapasitesini artırmaya yönelik söylemler geliştirmiştir.

Teröre neden olan unsurların ortadan kaldırılmasına yönelik olarak terörün yuvalandığı bölgelerde devlet otoritesinin tesis edilmesini amaçlayan Milliyetçi Hareket Partisi, terör örgütünün ve yapılanmalarının vatandaşlar üzerindeki etkisi ve baskısını kırarak bölge halkının terör(ist) tasallutundan kurtarılmasını hedeflemektedir. Ayrıca bölge halkı ile terör örgütü arasındaki ayrımın ortaya konulması için sosyo-psikolojik çalışmaların ve önlemlerin hayata geçirilmesini planlamaktadır (MHP Seçim Beyannamesi, 2007: 29). Terörle mücadele noktasında terörün kökünü kazımayı amaçlayan MHP, ayrıca terör örgütlerinin finansman, insan kaynağı ve lojistik desteğini engellemek için terörün toplumsal zeminde yarattığı algıyı değiştirmeyi, kamuoyunun bilinçlendirilmesi için bilgilendirme ve aydınlatma faaliyetlerine önem vererek psikolojik ve sosyo kültürel önlemlere öncelik vermeyi de hedeflemektedir (MHP Seçim Beyannamesi, 2015: 244).

Fetullahçı Terör Örgütü’nün (FETÖ) 15 Temmuz darbe girişimine özel bir yer ayıran MHP, demokratikleşme yolunda darbelere karşı net bir duruş sergilemiş, Türkiye’nin karşılaştığı olağandışı dönemlerde, FETÖ, PKK, IŞİD ve diğer tüm terör örgütleriyle olağan yöntemlerle mücadelenin gerçekçi olmadığını ve bu nedenle de olağanüstü hal (OHAL) durumlarına destek verdiğini açıklamıştır. Benzer şekilde bu terör örgütlerinin neden olduğu tehditlere karşı yeni hükümet sisteminde “*güçlü yönetim, etkin meclis*” anlayışı içerisinde terörle mücadelenin hızlı ve etkili şekilde sürdürüleceğini beyan etmektedir (MHP Seçim Beyannamesi, 2018: 54-62). Nitekim bu açıdan Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’nde Cumhurbaşkanlığı İçişleri Bakanlığı’nın, uygulanan politikalara ve yurtiçi ve yurtdışında gerçekleştirilen terörle mücadele operasyonlarına destek verdiği de görülmektedir.

Teröre ilişkin yaklaşımını yalnızca sınırları içerisinde değerlendirmeyen MHP, Ortadoğu’da ve özellikle Türkiye’nin güney sınırlarında bulunan Irak ve Suriye’de yaşanan gelişmelerin teröre dinamizm kazandırdığını, bölgede yaşanan vesayet savaşların ve kaosu neden olduğu mülteci sorununun, IŞİD/DEAŞ, PKK-PYD-YPG eksenli terör örgütlerinin faaliyetlerinin ve FETÖ terör örgütünün hain darbe teşebbüsünün MHP’nin güvenlik ve dış politikasının ana odağı haline geldiğini ifade etmektedir (MHP Seçim Beyannamesi, 2018: 116). Dolayısıyla MHP’nin, terör sorununu salt mikro ölçekli bir sorun olmaktan ziyade makro ölçekli bir sorun olarak değerlendirmekte olduğu ve terör sorununun çözümünün ulusal ve bölgesel sorunların çözümünde önemli bir rol oynayacağı düşüncesine sahip olduğu söylenebilir.

MHP’nin kimliksel yapısını oluşturan milliyetçi tutumu ve yaklaşımlarının MHP’nin terörizme yönelik algısının şekillenmesinde etkili olmaktadır. Terörle mücadelede müzakereden yana olmayan MHP, terörü ve terör örgütlerini devletin bekasına ve varlığına tehdit olarak algılamasına ve teröre sorununa yönelik güvenlikçi bir yaklaşım sergilenmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Ayrıca MHP, terörizmin etnik, dini, ideolojik ve bölücü her türüne karşı çıkmaktadır.

3.4. İYİ Parti

Türkiye’nin temel ve öncelikli sorunları arasında bulunan terör konusu, mecliste görece yeni olarak görülen İYİ Parti dokümanlarında da sıklıkla yer verilmiştir. Parti programında “Terörle Mücadele” başlığı altında PKK, FETÖ ve selefi cihatçı örgütler başta olmak üzere terörün her varyantı ile mücadele edileceği ifade edilmiştir. Tüm terör örgütleri ile mücadeleyi vurgulayan parti, etkin ve kararlı bir terörle mücadele için de sahip olunan tüm araçların aktif kullanımına önem verdiklerini belirtmiştir. Terörle mücadele sürecinde temel öncelik olarak istihbarat ve önleyici tedbirler gösterilmiştir. FETÖ ve darbelere ayrı bir yer veren parti programında “...*en önemli iç düşman olan FETÖ ile gerçek ve uzun vadeli bir mücadele başlatılacaktır*” söylemi kullanılmıştır. (İYİ Parti Programı, t.y: 33). Bu doğrultuda her tür terörle mücadeleyi ön plana çıkaran parti, FETÖ ile mücadeleye ayrı bir önem yüklemiş ve en önemli iç düşman olarak tasvir etmiştir.

İYİ Parti, parti programında “Doğu-Güneydoğu Sorunu” başlığı altında kalıcı çözümü hedeflediklerini ve bu sürecin güvenlik güçleri ve toplumsal alana pozitif müdahalelerle sağlanacağı ifade edilmiştir. Bütünlükçü bir terörle mücadeleyi önceliklediklerini ifade eden parti, özellikle terör örgütünün istismar alanlarının ortadan kaldırılmasının gerekliliğini öne çıkarmıştır. Dolayısıyla parti, bölgeye sağlanacak destek ve projelerle terör örgütünün bu istismar alanlarının ortadan kaldırılmasını amaçladıklarını ve benimsediklerini aktarmıştır (İYİ Parti Programı, t.y: 34). Bölgede “*terörü bitireceğiz*” ifadesini kullanan parti, bölge için bu süreçte “kalkındırma” projelerine ayrı bir önem yüklemektedir. Böylece terörü besleyen ve terör örgütlerinin istismar ettiği alanların ortadan kaldırılmasını öncelleyen parti, kapsamlı bir terörle mücadele süreci başlatarak herkesi “...*bayram sofrasının etrafında kardeşçe buluşturacağız*” söylemine yer vermiştir (İYİ Parti, 2018: 19-20). Böylece parti dokümanlarında, terör konusunda toplumsal boyutlara da dikkat çekerek, terörün beslediği alanların kurutulmasını temel öncelikler arasına aldığı vurgulanmıştır. Ayrıca dokümanlarda kapsayıcı/kucaklayıcı ve kardeşlik söylemlerine de önemli ölçüde yer verilmiştir.

Terörün değişen boyutundan sıklıkla bahseden parti programı, özellikle terör örgütlerinin dış desteklerine değinerek; terörle mücadele sürecinde dost ve müttefik ülkelerin yeniden ele alınması gerekliliği belirtmiştir (İYİ Parti Programı, t.y: 35-36). Terörle mücadelede etkin bir süreç yönetmek istendiğini, devletin tüm imkânlarının ve milli güç unsurlarının iş birliği içerisinde çalışacağı ifade edilmiştir. Seçim bildirisinde terör başlığına önemli bir yer verilerek iç güvenlik sorunlarının “...*yasa eksikliğinden ziyade, etkin ve kararlı mücadelede siyasi irade yokluğu...*” nedeniyle oluştuğunu belirtmiştir (İYİ Parti, 2018: 48). İYİ Parti, terörle mücadelede temel öncelikleri arasında her türlü terörist eylemin gerçekleşmeden engellenmesinin olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca günümüzde terör konusunun geri planda başka ülkeler tarafında desteklenerek çeşitli amaçlar için kullanıldığına da dikkat çekilmiş ve bir nevi terör ve terör örgütlerinin görünmeyen yüzlerine vurgu

yapılmaya da çalışılmıştır (İYİ Parti Programı, t.y: 33-35). Terörle mücadele kapsamında yeni bir askeri iç istihbarat teşkilatı kurmayı da planlayan parti, bu yeni teşkilatı “...FETÖ ve benzeri terör örgütleri ve organize suç örgütlerinin askeri personele karşı faaliyetlerinin tespit ve önlenmesine yönelik görev ve yetkilerle donatacağız” biçiminde aktarmıştır (İYİ Parti, 2018: 51).

İYİ Parti, yerel ölçekte terör sorununun yanı sıra küresel ölçekteki terör sorununa da değinmiştir. Günümüzde terör sorununun ve terörle mücadelenin uluslararası toplum ile iş birliği üzerinden yapılmasını planlayan partinin, küresel teröre ve uluslararası iş birliğine dikkat çektiği de görülmektedir (İYİ Parti, 2018: 44). Dış politika başlığı altında bölgesel istikrarı ele alan parti, özellikle bölge ülkelerde yaşanan mücadelelerin belirli güç boşluklarına neden olduğu ve bu noktaların ise terör örgütlerince kullanılabilirdiğini vurgulamıştır. Dolayısıyla parti, bu süreçlerin yaşanmaması ve giderilmesi için bölge ülkelerle ve uluslararası yapılarla etkin bir çalışma yürütülmesi gerektiğini ifade etmiştir (İYİ Parti Programı, t.y: 63). Parti beyanname ve programında İYİ Parti, terör sorununu ele alırken kapsam itibariyle hem bölgesel hem de küresel ölçekte değerlendirmelerde bulunmuştur. Ayrıca ülkemizdeki terör sorununun hem oluşum sürecinde hem de mücadele sürecinde bölgesel ve küresel işbirliklerini öne çıkarmıştır.

Mecliste görece yeni bir parti olan İYİ Parti’nin parti programı ve 2018 seçim beyannamesinde terörle mücadele politikaları ve terörün önlenmesine yönelik girişimler açısından toplumsal alana pozitif müdahaleleri, destek ve projeleri öne çıkarılmış ve özellikle terörün istismar alanlarına dikkat çekilmiştir. Dolayısıyla İYİ parti terörün her türüne karşı olduklarını dile getirmiş, terörle mücadele noktasında örgütlerin istismar alanlarının ortadan kaldırılmasını öncelikle ve terör sorununa hem bölgesel hem de küresel ölçekte vurgu yapmıştır.

3.5. Halkların Demokratik Partisi (HDP)

Halkların Demokratik Partisi’nin (HDP), teröre yönelik algısı ve yaklaşımı meclisteki diğer partilere göre farklılık göstermektedir. Öncelikle HDP’nin parti programları ve seçim bildirgeleri/beyannameleri incelendiğinde; Türkiye’nin mücadele ettiği terör sorunlarına ve terör sorununun çözümüne ilişkin ifadelerle yer verilmediği görülmektedir.

Çözüksüzlüğe terk edilen Kürt sorununa kalıcı barışı sağlayacağını ve Kürt halklarının sorunlarının çözümü için mücadeleyi amaçladığını (HDP Parti Tüzüğü, 2014) iddia eden HDP’nin parti programında ve seçim beyannamelerinde teröre ve terör örgütlerine yer vermemesi ve terör örgütleri ve onların uzantısı olan diğer yapılanmaların neden olduğu terör sorununa yönelik çözümler geliştirmemesi, HDP’yi parti tüzüğünde belirtilen “özgürlükçü, barışçıl ve demokratik halk iktidarı” anlayışından (HDP Parti Tüzüğü, 2014) uzaklaştırmakta, partinin demokratik, özgür ve barışçıl düzen isteğiyle tezat oluşturmaktadır. Ayrıca teröre ve terör sorununa yönelik yaklaşımı ve terör örgütlerine yönelik tepkisini parti programında ve seçim beyannamelerinde, siyaset zemininde ortaya koyamaması, HDP’nin demokratik meşruiyetini gölgelemektedir. HDP’nin 2015 seçim beyannamesinde ise teröre ve terörle mücadeleye ilişkin hiçbir söyleme yer verilmediği görülmektedir.

HDP, seçim beyannamesinde terörle mücadelede önemli bir yere sahip olan Terörle Mücadele Yasası, İç Güvenlik Yasası, Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Yasası, Polis Vazife ve Salahiyeti Yasası gibi birçok yasayı ve kırsalda güvenliğin sağlanmasında ve terörle mücadelede etkin bir rolü bulunan köy koruculuğu sistemini de kaldıracağını belirtmektedir (HDP Seçim Bildirgesi, 2018: 15-16). HDP ayrıca Milli Güvenlik Kurulu’nu yapısının düzenlenerek kaldıracağını da ifade etmektedir (HDP Cumhurbaşkanlığı Seçim Bildirgesi, 2018: 6).

HDP’nin parti programı ve seçim beyannameleri incelendiğinde; yerel yönetimlerden demokratikleşmeye, yoksullukla mücadeleden ekolojiye, hayvan haklarından LGBT’ye, dezavantajlı (engelli ve yaşlı) bireylerden kadın haklarına ve afetlerle mücadeleye kadar birçok konuya yer verdiği görülürken, terör ve terörle mücadeleye ilişkin ifadelerin yer almadığı

görülmektedir. Bu açıdan HDP'nin parti programı ve seçim beyannamelerinde teröre ve terör örgütlerine yer vermemesi, HDP'nin Türkiye gerçeklerinden uzak olduğunu göstermektedir. Bu durum, HDP'nin Türkiye'nin kronik sorunlarından biri olan PKK terör örgütüne yönelik söylem geliştirememesine ve partinin kamuoyunda bu terör örgütüyle ilişkilendirilmesine neden olmaktadır. Terör ve terörle mücadele konusunda sessiz kalan HDP'nin, parti programı ve seçim beyannamelerinde PKK, PYD, YPG, İŞİD ve FETÖ gibi hiçbir terör örgütüne yer vermediği ve bu terör örgütlerine yönelik mücadeleye ilişkin yaklaşımlarının bulunmadığı görülmektedir.

4. Sonuç

Demokrasilerin vazgeçilmez aktörleri olan siyasi partiler, mevcut sorunlara yönelik kamuoyunun dikkatinin çekilmesi, sorunların çözülmesi ve iktidarların sorunlara yönelik çözümler getirmesinde önemli işlevler görmektedir. Bu bağlamda seçim beyannameleri de buna yönelik önemli bir role sahiptir. Terörizmin çözüme kavuşturulamamasındaki en temel nedenlerinden biri olan 'terörün ve teröristin tanımlanamama' sorununun, uluslararası siyasal alanda olduğu gibi ulusal siyasal alanda, mecliste yer alan siyasi partiler arasında da olduğu görülmektedir. Bu bakımdan Meclis'te grubu bulunan siyasi partilerin terör ve terörle mücadeleye ilişkin farklı yaklaşımlarının ve Türkiye'de gerçekleşen terörizme ve terör örgütlerine karşı tanımlama farklılıklarının bulunduğu söylenebilir. Terörizm, kaynakları, çözüm yolları ve mücadele yöntemleri konusunda partilerin farklı yaklaşımları ve düşünceleri olmasına rağmen partilerin çoğunluğu tarafından terörün bir sorun alanı olarak görüldüğü de söylenebilir.

Seçim beyannamelerinde ve parti programlarında terör sorununa en kapsamlı yer veren parti, AK Parti iken, en az yer veren partinin HDP olduğu görülmektedir. AK Parti'nin terörün kaynaklarının bitirilmesine yönelik çözüm yolları genelde PKK terörüne yönelik olarak dile getirilirken, diğer terör örgütlerine ve terör kaynaklarına yönelik böyle bir çözüm yolu önermediği görülmüştür. AK Parti terörle mücadelenin amacının güvenliği sağlamak, kamu düzenini korumak, vatandaşların hak ve özgürlüklerini güvence altına almak ve nihayetinde demokrasiyi korumak olduğu ifade edilmiştir. Başta şehit yakınları, gaziler ve gazi yakınları yanı sıra terör mağduru sivil vatandaşlara yönelik yardım, destek ve istihdam şeklinde birçok vaat ve icraat AK Parti tarafından dile getirilmiştir. Benzer şekilde CHP, MHP ve İYİ Parti'nin de terör mağdurlarına dönük olarak söylemlerinin olduğu açıkça görülmektedir.

AK Parti sadece güvenlik tedbirleriyle değil, terörü besleyen ve kaynaklık eden ekonomik sosyal ve siyasal alandaki sorunları ve bunlara yönelik çözüm yollarını seçim beyannamesinde açıkça belirtmiştir. HDP dışındaki diğer partiler de terörle mücadeleye yönelik olarak bölgesel farklılıkların giderilerek iyileştirilmesi gerektiğini ve bölge halkı ile terör örgütü arasındaki ayrımın ortaya konulması için sosyo-psikolojik çalışmaların ve önlemlerin hayata geçirilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Terörün sadece ulusal değil uluslararası boyutunun da olduğu bundan dolayı terörle mücadelede yalnızca ulusal sınırlar içerisindeki çabanın yeterli olmadığı ve bu konuda uluslararası işbirliğinin önemine HDP dışındaki mecliste grubu bulunan tüm partiler tarafından vurgu yapıldığı görülmektedir. Türkiye'nin kronik sorunu olan teröre yönelik olarak siyasi partilerin seçim beyannamelerinde terör örgütlerinin isimlerinin kısmen yer aldığı görülmektedir. Bu açıdan HDP hariç, AK Parti, CHP, MHP ve İYİ Parti'nin PKK'yı doğrudan terör örgütü olarak nitelendirdiği görülmektedir. Ayrıca HDP ve CHP'nin seçim beyannamelerinde FETÖ'ye yer vermediği, AK Parti, MHP ve İYİ Parti'nin ise FETÖ'yü terör örgütü olarak ifade ettiği görülmektedir.

Yazarlık Katkıları (Authorship Contributions): Süleyman Ekici, Mehmet Emin Güven, Alpcan Acar

Kaynakça

- AK Parti. (2002). Adalet ve Kalkınma Partisi seçim beyannamesi. Erişim adresi: <https://www.akparti.org.tr/parti/dosya-arsivi/>
- AK Parti. (2007) Adalet ve Kalkınma Partisi seçim beyannamesi. Erişim adresi: <https://www.akparti.org.tr/parti/dosya-arsivi/>
- AK Parti. (2011). Adalet ve Kalkınma Partisi seçim beyannamesi. Erişim adresi: <https://www.akparti.org.tr/parti/dosya-arsivi/>
- AK Parti. (2015) Adalet ve Kalkınma Partisi seçim beyannamesi. Erişim adresi: <https://www.akparti.org.tr/parti/dosya-arsivi/>
- AK Parti. (2018). Adalet ve Kalkınma Partisi seçim beyannamesi. Erişim adresi: <https://www.akparti.org.tr/parti/dosya-arsivi/>
- AK Parti. (t.y.). Adalet ve Kalkınma Partisi parti programı. Erişim adresi: <https://www.akparti.org.tr/parti/parti-programi/>
- Alkan, N. (2002). *Gençlik ve terörizm*. Ankara: TEMUH Dairesi Başkanlığı Yayınları.
- Aydın, M., Çelikpala, M., Yeldan, E., Güvenç, M., Zaim, O., Hawks, B., Kaya, S. vd. (2022). *Türkiye sosyal-siyasal eğilimler araştırması Türkiye eğilimleri - 2021 kantitatif araştırma raporu*. İstanbul: Kadir Has Üniversitesi, Türkiye Çalışmaları Grubu, Akademetre ve Global Akademi. Erişim adresi: <https://www.khas.edu.tr/tr/arastirma/khasta-arastirma/khas-arastirmalari>
- Aydın, M., Güvenç, M., Zaim, O., Hawks, B., Çelikpala, M., Karaoğuz, E., Akıncı, B. vd. (2019). *Türkiye sosyal-siyasal eğilimler araştırması Türkiye eğilimleri - 2018 kantitatif araştırma raporu*. İstanbul: Kadir Has Üniversitesi, Akademetre. Erişim adresi: <https://www.khas.edu.tr/sites/khas.edu.tr/files/inline-files/TSSEA-2018-TR.pdf>
- Aydın, N. (2009). *Küresel terör ve terörizm*, (4.Baskı). İstanbul: Kum Saati Yayınları.
- Baharçipek, A., ve Tuncel, G. (2011). Terörle mücadelenin zorlukları ve bu zorlukları aşmada farklı bir yaklaşım: demokratik mücadele yöntemi. *Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi*, 2(2), 1-16.
- CHP. (2002). Cumhuriyet Halk Partisi 2002 seçim bildirgesi.
- CHP. (2007). Cumhuriyet Halk Partisi 2007 seçim bildirgesi.
- CHP. (2008). Cumhuriyet Halk Partisi parti programı, Erişim adresi: https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/918/200902550_2008.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- CHP. (2011). Cumhuriyet Halk Partisi 2011 genel seçim bildirgesi.
- CHP. (2015). Cumhuriyet Halk Partisi 2015 haziran seçim bildirgesi.
- CHP. (2018). Cumhuriyet Halk Partisi 2018 genel seçim bildirgesi.
- Crenshaw, M. (2000). The psychology of terrorism: An agenda for the 21st century. *Political Psychology*, 21 (2), 405-420.
- Çakır, N. (2013). *Türkiye'nin güvenliği ve terörizm*. Ankara: Korza Yayıncılık.
- Çatı, K., ve Cengiz, S. (2019). Politik pazarlama çerçevesinde siyasi partilerin seçim beyannamelerinin incelenmesi, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(72), 1701-1712.

- Erdoğan, D. (2016). Siyasi partilerin temsili demokrasi üzerindeki etkileri, *Hukuk Fakültesi Dergisi*, Yıl:2, (3), 59-74.
- Ganor, B. (2014). Defining terrorism: Is one man's terrorist another man's freedom fighter? D. Lowe, A. Turk, ve D. K. Das (Ed.) *Examining Political Violence Studies of Terrorism, Counterterrorism, and Internal War* (s. 3-24). New York: CRC Press International Police Executive Symposium Co-Publication.
- Heywood, A. (2018). *Siyasetin ve uluslararası ilişkilerin temel kavramları*. (F. Bakırcı, Çev.). (4.Baskı). Ankara: BB101 Yayınları.
- HDP Cumhurbaşkanlığı Seçim Bildirgesi. (2018). *Halkların Demokratik Partisi cumhurbaşkanlığı seçim bildirgesi*. Erişim Adresi: <https://www.hdp.org.tr/tr/24-haziran-secimleri-materyalleri/11967/>
- HDP Parti Tüzüğü. (2014). *Halkların Demokratik Partisi parti tüzüğü*. Erişim adresi: <https://www.hdp.org.tr/tr/parti-tuzugu/10/>
- HDP Seçim Bildirgesi. (2018). *Halkların Demokratik Partisi 2018 seçim bildirgesi*.
- Hürriyet. (2018). *Bakan Kurtulmuş: Terörün Türkiye'ye maliyeti 1.5 trilyon dolar*. Hürriyet. Erişim adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/bakan-kurtulmus-terorun-turkiyeye-maliyeti-1-40866951>
- İYİ Parti Programı, (t.y.). İYİ Parti parti programı, Erişim adresi: <https://iyiparti.org.tr/storage/img/doc/iyi-parti-guncel-parti-program.pdf>,
- İYİ Parti. (2018). 30 Mayıs 2018 seçim beyannamesi "Milletimizle Sözleşme",
- Kazan, H. (2016). Terör-medya ilişkisi ve medyada terör haberciliği, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*. C:12, S:24, 109-146.
- Kongar, E. (2009). *Küresel terör ve Türkiye - küreselleşme, Huntington, 11 Eylül*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Laqueur, W. (1999). *The new terrorism: Fanaticism and the arms of mass destruction*. New York USA: Oxford University Press.
- Lutz, B., & Lutz, J. (2017). "Terörizm", A. Collins (Ed.), (N. Uslu, Çev.). *Çağdaş güvenlik çalışmaları* içinde, ss. 273-289, (3.Baskı). İstanbul: Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi.
- MHP Seçim Beyannamesi. (2002). *MHP seçim beyannamesi Türkiye'nin onurlu geleceği*. TBMM Kütüphanesi Erişim adresi: <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/938/200300790.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- MHP Seçim Beyannamesi. (2007). *MHP seçim beyannamesi Milli Duruş ve Kararlılık Belgesi*. TBMM Kütüphanesi. Erişim adresi: https://acikerisim.tbmm.gov.tr/bitstream/handle/11543/919/200902631_2007.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- MHP Parti Programı. (2009). *MHP parti programı*. Milliyetçi Hareket Partisi Programı. Erişim adresi: https://www.mhp.org.tr/htmldocs/mhp/program/mhp/mhp_tarihcesi.html
- MHP Seçim Beyannamesi. (2011). *MHP seçim beyannamesi 2023'e doğru yükselen ülke Türkiye sözleşmesi*. Milliyetçi Hareket Partisi Seçim Beyannamesi. Erişim adresi: https://www.mhp.org.tr/usr_img/_mhp2007/kitaplar/MHP_2011_SecimBeyannamesi.pdf

- MHP Seçim Beyannamesi. (2015). *MHP 1 Kasım seçim beyannamesi*. Milliyetçi Hareket Partisi 1 Kasım 2015 Seçim Beyannamesi. Erişim adresi: https://www.mhp.org.tr/usr_img/mhpweb/1kasimsecimleri/beyanname_1kasim2015.pdf
- MHP Seçim Beyannamesi. (2018). *24 Haziran 2018 milletvekili genel seçimi beyannamesi*. MHP 24 Haziran 2018 Milletvekili Genel Seçim Beyannamesi. Erişim adresi: https://www.mhp.org.tr/usr_img/_mhp2007/kitaplar/24haziran2018_secim_beyannamesi_tam_web.pdf
- Oda Tv. (2015). 2 polisin şehit edildiği saldırıda çok konuşulacak ayrıntılar. Erişim adresi: <https://odatv4.com/siyaset/2-polisin-sehit-edildigi-saldirida-cok-konusulacak-ayrintilar-2307151200-79048>
- Rapin, A. J. (2009). Does terrorism create terror? *Critical Studies on Terrorism*, 2 (2), 165-179.
- Şen, Y. F. (2018). Algı ve gerçeklik bağlamında terörizm. *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 20(1), 7-33.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2021). *Türkiye'nin uluslararası toplumun terörle mücadele çabalarına katkıları*. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. Erişim adresi: https://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-uluslararası-toplumun-terörle-mucadele-cabalarına-katkilari.tr.mfa
- T.C. İçişleri Bakanlığı. (2017). *Güvenlik terimleri sözlüğü*. Ankara: Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı Yayınları.
- TBB. (2006). *Türkiye ve terörizm*. Ankara: Türkiye Barolar Birliği.
- Tekin, F. (2020). Türkiye'deki siyasal partilerin Kıbrıs sorununa yaklaşımları: 2002-2020, *Anadolu Strateji Dergisi*, 2(2), 71-88.
- TSSEA. (2014). *Türkiye sosyal-siyasal eğilimler araştırması*. İstanbul: Kadir Has Üniversitesi. Erişim adresi: <https://www.khas.edu.tr/sites/khas.edu.tr/files/inline-files/tssea-2014.pdf>
- Türkiye Sosyal-Siyasal Eğilimleri Araştırmaları (TSSEA). (t.y). *KHAS araştırmaları*. Erişim adresi: <https://www.khas.edu.tr/tr/arastirma/khasta-arastirma/khas-arastirmalari>.

2016 YILINDAN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE-ABD İLİŞKİLERİNİN GÜVENLİK BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Eren Alper YILMAZ¹

Öz

Türkiye'nin 2016 yılından bu yana hem iç politikada hem de dış politikada yaşamış olduğu sorunlar, NATO müttefiklerinden olan ABD ile yürüttüğü dış ilişkilere de yansımış, kendi çıkarlarını ilgilendiren birçok konuda Ankara direkt olarak Washington ile muhatap olmuştur. Bu bağlamda ABD, Türkiye'nin bilhassa iç güvenlik meselesi olarak gördüğü hususlara müdahale etmekten imtina etmemiş, bazı hususlara ise sessiz kalarak Türkiye karşıtlarına örtülü destek vermiştir. Son beş yıldır ABD-Türkiye ilişkileri, Donald Trump ve Joe Biden'ın başkanlıklarının bazı dönemlerinde yumuşama dönemine girse de çoğunlukla gergin bir atmosferde ilerlemiştir. Bu sebeple taraflar arasındaki ilişkilerin istikrarsız biçimde yürüdüğü söylenebilir. Çalışmada, ABD eski başkanı Trump döneminin başından mevcut başkan Biden dönemine kadar olan süreçte Türk dış politikasını meşgul eden hususlara vurgu yapılmış, bu bağlamda S-400 füze savunma sistemi, CAATSA yaptırımları, PKK/PYD meselesi, Gülen davası ve Rahip Brunson meselesi gibi mühim hususlarda Türkiye'nin rasyonel çıkarlarını ve ulusal güvenlik önceliklerini ön planda tutarak hareket etmesi, tehdit olarak gördüğü unsurlara karşı askeri gücünü kullanması ve dış politikasını neo-realist bir zeminde şekillendirmesi ele alınmıştır. Yöntem olarak literatür taramasından yararlanılmış olup, konu ile ilgili demeçlere, raporlara, haberlere ve makalelere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dış Politikası, Güvenlik, ABD, 2016.

JEL Kodları: F50, F51.

ANALYSIS OF TURKEY-USA RELATIONS IN THE CONTEXT OF SECURITY FROM 2016 TO THE PRESENT

Abstract

The problems that Turkey has been experiencing in both domestic and foreign policy since 2016 have also been reflected in its foreign relations with the U.S., one of its NATO allies, and Ankara directly connected with Washington in many issues that concern its own interests. In this context, the U.S. has not refrained from intervening in issues that Turkey regards as its internal security issue; also it gave support to the opponents of Turkey by remaining silent about some issues. In the last five years, the relations between the U.S. and Turkey have mostly progressed in a heavy atmosphere even though they have entered into a detente era in some periods of presidencies of Donald Trump and Joe Biden. Thus, it is possible to point out that the relations have been conducted in an unstable manner between two sides. In the study, it was emphasized on the issues related to Turkish foreign policy from the beginning of the period of former US President Trump to the current President Biden; in this context, it was touched on Turkey's act by prioritizing its rational interests and national security priorities, use of military power against the elements of threats and shape of foreign policy within the framework of a neo-realist concept about serious issues such as the S-400 missile defense system, CAATSA sanctions, PKK/PYD issue, Gülen case and Priest Brunson issue. As a method, literature review was used and statements, reports, news and articles related to the subject were included.

Keywords: Turkish Foreign Policy, Security, the U.S., 2016.

JEL Codes: F50, F51.

¹ Arş. Gör. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Söke İşletme Fakültesi, alpery@adu.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-5137-4948

Başvuru Tarihi (Received): 04.02.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 20.07.2022

Giriş

Uluslararası politikanın başat aktörleri konumunda bulunan devletler, ulusal güvenliklerini koruyabilmek ve dış politik hedeflerine ulaşabilmek adına realist adımlar atabilirler (Goldstein ve Pevehouse, 2015: 49). “Ulusal Güvenlik” kavramı II. Dünya Savaşı sonrasında ABD Başkanı Herry S. Truman döneminde kongre tarafından çıkartılmış ve “National Security Act” (Ulusal Güvenlik Yasası) ile gündeme gelmiştir (Birdişli, 2011: 151). Bu konuda Wolfers güvenliği objektif ve sübjektif olmak üzere ikiye ayırmıştır. Buna göre objektif (nesnel) güvenlik, devletlere karşı alenen bir tehdidin olmaması durumu olarak tanımlanırken, sübjektif (öznel) anlamda güvenlik ise devletlere karşı belli başlı tehditlerin var olması ile birlikte, bu tehditlere karşı herhangi bir saldırıdan korkulmaması durumudur (Wolfers, 1952: 485).Ulusal güvenlik kültürü, bir ülkenin güvenliği nasıl tanımladığı, hangi aktörlerin bu süreçte etkili olduğu, tehdit algılarının nasıl oluştuğu ve tehditlerle mücadelede hangi araçların kullandığıyla ilişkilidir (Williams, 2008: 8). Ulusal güvenliğin temel ilgi alanı ise devletlerin, kendilerine yönelik yapılan tehditlerle mücadele edebilmek için geliştirmeleri gereken askeri imkân ve kabiliyetlere eğilimli olmalarıdır (Baylis, 2008: 73). Bu çerçevede askeri güç kullanılarak yapılan sınır ötesi operasyonlarla sınır güvenliğinin korunması, modern silah sistemleriyle donatılmış silahlı kuvvetlere sahip olunması ve ülke içinde bölücü terör faaliyetleri yürüten örgütlerle mücadele edilmesi devletin öncelikli hedefleri arasında yer almaktadır.

Realist görüşe göre uluslararası sistem, devletlerin ulusal güvenliğini dış tehditlere karşı korumaya çalıştığı “hard politics (sert politika)” alanı olarak değerlendirilmiş, bu çerçevede devletlerarası ilişkiler, devletlerin sürekli olarak birbirinden faydalanmaya çalıştığı bir güç mücadelesi haline gelmiştir (Baylis, 2008: 72). II. Dünya Savaşı sonrası Kenneth Waltz tarafından ortaya atılan neo-realist kurama göre herhangi bir devletin herhangi bir zamanda kuvvet kullanma olasılığı hesaba katılmalı, böylelikle her devlet kendi güvenliğini sağlayabilmek adına askeri gücünü ön planda tutmalıdır (Waltz, 1979: 103). Waltz’a göre (1979: 103), uluslararası sistemin anarşik yapısı devletlerin dış politika tutumlarını büyük ölçüde şekillendirmektedir. Bir diğer ifade ile düzenleyici bir mekanizmanın olmadığı yerde, devletler kendi kendilerini koruyabilirler (self-help). Neo-realist görüşün diğer savunucularından Kolodziej’e (2005: 129) göre ise devletlerin kendilerini koruyabilme başarısı yani güvenliklerini sağlayabilme kapasitesi saldırgan güçleri caydıracağı için uluslararası güvenliğin oluşmasında etkilidir. Milletler Cemiyeti ve Birleşmiş Milletler gibi evrensel nitelikte kurulan uluslararası örgütlerin anarşiyi azaltacakları ve uluslararası güvenlik sorunlarını çözebileceğine inandırmayan neo-realistler, devletlerin güvenliklerini sağlama noktasında tek başına hareket etmeleri gerektiğini vurgular (Çıtak, 2014: 39). Neorealizme göre devletlerin nihai amacı sınırlarını genişletmekten ziyade sınırlarını korumak, yani hayatta kalmak ve bekanın devamını sağlamaktır (Bozdağlıoğlu ve Özen, 2004: 63).

Kopenhag Okulu’nun önemli fikir adamlarından Barry Buzan ise (1983: 220) siyasi, ekonomik, çevresel boyutları da güvenlik analizine dâhil etmiş, güvenlik kavramını yalnızca devlet ve askeri odaklı değil, farklı aktörleri ve sorunları da içine alacak şekilde daha geniş bir perspektifte tanımlamıştır. Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle birlikte teknoloji ve bilgi alanında yaşanan gelişmeler, siber terör saldırılarının yaygınlaşması, açlık, kıtlık, doğal afetler ve nükleer enerjinin kötü amaçlarla kullanılması yeni güvenlik anlayışı kapsamında yeni tehditleri de beraberinde getirmiş, bu süreçte devletler sınırlarını, halklarının can ve mal güvenliğini ve sistemseller yapılarını korumak için güvenlik kavramına daha fazla önem vermişlerdir.

Küreselleşme süreci ile birlikte güvenliğe yönelik tehdit algıları daha farklı bir hal almıştır. Böylece devletlerin ve toplumların tehdit ve risk algılamaları da değişmiş, bunun sonucunda geleneksel güvenlik anlayışında yer alan devlet odaklı tehdit algılamalarının yanı sıra uluslararası terör örgütleri, devlet dışı örgütler ve bireyler de bir tehdit olarak algılanmaya başlamıştır (Ağır, 2015: 10). Türk dış politikasının bilhassa 2016 yılından bu yana takip ettiği genel tutum incelendiğinde,

dış politika zemininde daha çok güvenlik odaklı adımların atıldığı, Ankara açısından yeni güvenlik anlayışıyla birlikte ortaya çıkan tehdit algılarının değiştiği, sınır güvenliğinin ve ulusal çıkarların korunması adına bilhassa devlet dışı aktörlere karşı mücadele edildiği bir süreç yaşanmıştır. Türkiye'nin bu tarihten günümüze kadar ulusal güvenliğini tehdit eden unsurlara bakıldığında, en başta Fethullah Gülen Terör Örgütü (FETÖ) tarafından gerçekleşen darbe girişiminin Türkiye'yi savunma, ekonomik ve toplumsal anlamda yıpratması, Suriye'nin kuzeyinde bilhassa 2015'ten sonra Irak ve Şam İslam Devleti (İŞİD) ile mücadele gerekçesiyle dış güçler tarafından desteklenen Demokratik Birlik Partisi(PYD)/ Halk Koruma Birlikleri (YPG) terör örgütünün sınır güvenliği anlamında tehdit boyutuna ulaşması, Amerika Birleşik Devletleri (ABD)vatandaşı Rahip Brunson'un bir casus olarak görülmesi gibi durumlar sayılabilir. Tüm bu iç ve dış gelişmeler, ABD ile ilişkilerin bozulması pahasına Türkiye'nin dış politikasında güvenlik odaklı bir yaklaşıma zemin hazırlamıştır.

Dolayısıyla Türkiye, 2016 yılından itibaren neo-realist bakış açısının da vurguladığı gibi ulusal güvenliğini sağlayabilmek adına "tehdit" olarak gördüğü unsurlara karşı askeri gücün kullanımına önem vermiş, bu çerçevede FETÖ ile mücadelede daha etkin adımlar atmış, Suriye'nin kuzeyine doğru yaptığı sınır ötesi operasyonlar ile sınır güvenliğini korumayı ve terör örgütlerinin etkinliğini azaltmayı amaçlamış, Rusya'dan almış olduğu S-400 füze savunma sistemi ile gerek dışarıdan ve içeriden gelebilecek tehditlere karşı koymak gerekse yıpranan askeri gücünü yeniden toparlamak adına farklı müttefiklerle stratejik ortaklıklar kurmuştur. Kısacası son yıllardaki konumuna bakıldığında Türkiye, ulusal çıkarları için çok taraflı ve proaktif bir dış politikaya yönelmiştir (Haugom, 2019: 206). Yapılan tüm bu hamleler, Türkiye'nin yakın müttefiki olarak gördüğü ABD ile ilişkilerine de yansımış, Türkiye'nin güvenlik önceliklerine yatırım yapması ve tehditlere karşı müdahaleci bir pozisyon alması, Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü (NATO) üyesi olarak ABD'yi rahatsız etmiştir.

Donald Trump'ın Ocak 2017'de göreve gelmesiyle birlikte Türkiye-ABD ilişkilerinde yeni bir döneme girileceğine dair Türk kamuoyunda iyimser beklentiler oluşmuş, bilhassa FETÖ, PYD/PKK gibi Türkiye için milli güvenlik meselesi sayılan konularda Trump'ın olumlu adımlar atacağı ümit edilmiştir. Obama yönetiminin son dönemlerinde gerilimin artması, Trump'ın seçilmesi sonrasında hem Washington hem de Ankara tarafından dostluk mesajlarının verilmesi, Türk-Amerikan ilişkilerinde kısa süre içerisinde beklentileri pozitif yöne çevirmiştir. Özellikle Trump'ın siyasetçi kimliğinden ziyade iş adamı kimliğinin ön plana çıkması ve Türkiye'de yatırımlar yapması, Hillary Clinton gibi Kürtlere yakınlık duymaması, yerleşik düzeni yıkan devrimci tavrının (Turgut, 2016) yanı sıra ABD'yi yeniden büyük devlet yapma sloganı ve Obama'nın pasif dış politika tavrı (Çeviköz, 2016), Türk medyasında bazı görüşler tarafından dönüm noktası olarak görülmüştür. Tüm bu beklentilere rağmen, çoğunlukla Türkiye ile ABD arasında birçok konuda uzlaşmazlıklar görülmüş, zaman zaman da tansiyon düşürülerek taraflar arasında istikrarsız bir ilişki yürütülmüştür. Türkiye, milli güvenlik meselesi olarak gördüğü Suriye sınırı ve PYD/PKK konularında kararlı olduğunu yaptığı askeri operasyonlar ile göstermesine karşın Trump, Türkiye'nin hassasiyetlerini görmezden gelerek PYD/YPG güçlerini doğrudan silahlandırmış, üstelik liderleri Mazlum Kobani'yi Beyaz Saray'a davet ederek terör örgütüne verdiği desteği alenen belli etmiştir. Suriye politikasında Obama yönetiminden farklı bir irade ortaya koymayacağı mesajını veren Trump, bir taraftan da Türkiye ile görüşmelerini sürdürmeye ve sınır bölgesinin kontrolü için yeni anlaşmalara imza atmaya devam ederek PKK/PYD konusunda Ankara'ya karşı istikrarsız bir politika izlemiştir. Türkiye'nin Rusya'dan S-400 füze savunma sistemine tepki olarak getirilen CAATSA (Amerika'nın Hasımlarıyla Yaptırımlar Yoluyla Mücadele Yasası) yaptırımları, Rahip Brunson meselesi, Erdoğan'a yazılan gayri-resmi mektup ve Fethullah Gülen'in iadesi gibi hususlar da Türkiye ve ABD arasındaki uzlaşmazlık alanlarına eklenmiştir.

Biden döneminde ise taraflar arasındaki ilişkiler Trump dönemine nazaran gergin başlamış, Biden'ın başkan seçilmeden önceki dönemde yürüttüğü Türkiye aleyhtarlığı da bu ilişkilerin

şekillenmesinde etkili olmuştur. Türkiye'nin terör örgütü olarak gördüğü PKK/PYD'ye verilen destek ve S-400 hava savunma sisteminin tedarikine karşılık CAATSA yaptırımlarının yürürlüğe konulması Türkiye'nin rasyonel çıkarlarını zedeleyecek hamleler olarak görülmüştür. Biden'in Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın tebrik telefonlarına da çıkmaması onun Türkiye hakkında atacağı adımlar noktasında az çok sinyallerini vermiştir. Ayrıca Haziran ayındaki NATO Zirvesi'nde S-400 meselesi, CAATSA yaptırımları ve PKK/PYD'ye verilen ABD desteği gibi hususlarda taraflar arasında konsensüs sağlanamaması, Biden döneminde ABD tarafından Türkiye'nin güvenlik önceliklerinin ikinci plana atıldığı bir durum ortaya çıkarmıştır.

Çalışma kapsamında, ABD eski başkanı Donald Trump döneminden yeni başkan Joe Biden dönemine dek Türk dış politikasında ulusal güvenlik öncelikleri çerçevesinde ABD ile yürütülen ilişkilerde çoğunlukla görülen ihtilafli alanlara vurgu yapılacaktır. Aralık olarak son 5 yılın seçilmesinin sebebi, Türkiye'nin 2016-2021 arası hem iç politikada (FETÖ darbesi, Rahip Brunson krizi vs) hem de dış politikada (S-400 alımı, PYD/YPG ile mücadele) yaşamış olduğu sorunların bir şekilde ABD ile olan ikili ilişkilerine yansması ve kendi ulusal çıkarlarını ve güvenlik önceliklerini ilgilendiren birçok konuda Türkiye'nin direkt olarak ABD kurumları ile bağlantı kurmak zorunda kalmasıdır. Çalışma, değişen güvenlik anlayışı çerçevesinde Türkiye'nin tehdit algılarının daha çok devlet dışı aktörler odaklı olması ve bu illegal aktörlerle mücadele edebilmek için dış politikasını askeri güç kullanımına dayandırması, Türkiye'nin bu güvenlik politikalarının Ankara-Washington arasındaki ilişkilere olumsuz olarak yansması ve son dönemlerde taraflar arasındaki ilişkilerin ne yönde gelişebileceğine dair öngörülerde bulunması açısından literatüre katkı sağlayacaktır.

1. Trump Dönemi: Güvenlik Odaklı İlişkilerde Çıkar Çatışması

Soğuk Savaş sonrasında tehdit unsurunun yalnızca tek boyutlu ve devletten devlete olma özelliğini yitirerek asimetrik bir yapıya bürünmesi ve çok boyutlu bir hal almış olması, Türkiye'nin bu dönemde devlet dışı aktörlere karşı olan tutumunda askeri enstrümanlara sahip olmasına ve yeri geldiğinde bu enstrümanlara başvurmasına zemin hazırlamıştır. ABD eski başkanı Donald Trump döneminde Türkiye'nin bu güvenlik öncelikleri ve askeri politikaları, Ankara-Washington ilişkilerinde istikrarsız bir süreci beraberinde getirmiştir. Türkiye'nin güvenlik politikaları, zaman zaman taraflar arasında karşılıklı restleşmelere ve Türkiye aleyhine yaptırım kararlarına yol açarken, bazen de iki taraf arasındaki gerginliği yumuşatmıştır. "S-400 meselesi, CAATSA yaptırımları, PYD'ye verilen ABD desteği, Fethullah Gülen sorunu, Trump'ın Erdoğan'a yönelik ağır mektubu ve Rahip Brunson krizi" gibi başlıklar Ankara ve Washington arasındaki ihtilafli alanları oluştururken, "Barış Pınarı Harekâtı sonrası imzalanan 13 maddelik güvenlik anlaşması taraflar arasındaki tek uzlaşma konusu olarak görülmüştür.

1.1. S-400 Krizi ve CAATSA Yaptırımları

2011 yılında Suriye iç savaşının başlaması Türkiye'ye dönük dış tehdidin yeniden alevlenmesine neden olmuştur. Suriye'den gelebilecek muhtemel tehditlere karşı Ankara'nın talebi üzerine 2013 yılında Gaziantep, Kahramanmaraş ve Adana'ya NATO'nun elindeki Patriot hava savunma sistemleri konuşlandırılmış (21.Yüzyıl Enstitüsü, 2012), böylece Türkiye güvenliğini bir nebze de olsa korumak için atılım yapmıştır. Fakat bu Patriotlar, -görev süreleri dolmaları gerekçe gösterilerek- geri çekilmiştir. Bu geri çekilmenin akabinde 2016'daki darbe girişimiyle birlikte Türkiye'nin havadan saldırılara maruz kalması, Ankara'nın yeniden füze savunma sistemine olan ihtiyacını açığa çıkarmıştır.

Türkiye, ABD'den F-35 savaş uçağını alma girişiminde bulunmuş, bu sistemin parası ödenmesine rağmen Türkiye'ye intikallerinin yapılması ağır koşullara bağlanmıştır. Bu ağır koşullara gerekçe olarak Washington, Ankara ile Moskova arasında kurulmaya çalışılan siyasi, ekonomik ve askeri alandaki sağlam ve uzun vadeli ilişkileri göstermiştir (Kibaroglu, 2018: 15). Dolayısıyla Türkiye, NATO müttefikleri tarafından hava savunma sistemi satın alma girişimlerinin geri çevrilmesi sebebiyle, ABD veya Avrupa yerine yüzünü alternatif olarak Avrasya'ya dönmüş, ilk etapta Çin ile

4 milyar dolarlık bir anlaşma imzalanmış, fakat Çinli şirketin teknoloji transferini reddetmesi ve Çin füzelerinin NATO savunma sistemine entegre edilemeyecek olması gibi sebeplerden ötürü bu anlaşmadan vazgeçilmiştir. Sonrasında ise uzun menzilli füze savunma sistemi olan S-400'leri alma noktasında hamleler yapmış ve Rusya ile müzakerelere başlamıştır (Sprenger, 2018). Böylelikle yoğun müzakereler sonucunda taraflar arasında 2017 senesinde S-400'ler konusunda sözleşme imzalanmıştır (DW, 2021).

Rusya ile yapılan S-400 sözleşmesi sonrasında ABD, Türkiye aleyhine bazı yaptırımlar uygulayabileceğinin sinyallerini vermiş, Pentagon tarafından 26 Kasım 2018 tarihinde yayınlanan belgede "Impact of Turkey's S-400 Acquisition" başlığı altında S-400 alımının gerçekleşmesi durumunda yürürlüğe girebilecek muhtemel yaptırımlar ortaya konulmuştur. Bu çerçevede;

- ABD'nin "Hasımlarıyla Yaptırımlar Yoluyla Mücadele Kanunu'nun 231. Bölümü" çerçevesinde, Türkiye'nin potansiyel yaptırımlara maruz kalması,
- "F-35 Müşterek Taarruz Uçağı Programı" kapsamında, Türkiye'nin savaş uçağı satın alımının ve sınıai üretimine katılımının zorlaşması,
- Gelecek yıllarda diğer silah sistemlerinin transferinin zarar görmesi ve savunma sanayisi alanında yapılacak kapsamlı iş birliğinin riske girmesi,
- NATO bünyesinde ortak harekât yapabilme kabiliyetinin zayıflaması,
- Türkiye'nin Rusya'ya artan bağımlılığı hasebiyle, ileri düzeydeki askeri ekipmanların temini açısından, ABD-Türkiye arasındaki stratejik ilişkilere olumsuz yansiyabilecek gelişmeler Amerikan hükümeti tarafından Türk hükümetine bildirilmiştir (Kıbaroğlu, 2019: 8).

Ankara'nın Moskova'dan planlanan bir S-400 hava savunma sistemi satın alması, mevcut yasalar kapsamında ABD yaptırımlarını tetiklemiş ve Türkiye'nin ABD menşeli F-35 uçağı edinmesini engelleyici bazı adımlar atılmıştır. Nisan 2019'da Başkan Yardımcısı Mike Pence, "Türkiye'nin tarihteki en başarılı askeri ittifakta önemli bir ortak olarak kalmak mı yoksa bu ortaklığın güvenliğini riske atmak mı" istediğini kamuoyuna sormuştur (Reuters, 2019). Haziran 2019'da, dönemin Savunma Bakanı Vekili Patrick Shanahan, Türkiye'nin S-400'lerin alımı konusundaki politikasında 31 Temmuz 2019 'a kadar bir değişiklik yapılmazsa F-35 programına katılımın sona ereceğini içeren bir mektubu Ankara'ya göndermiştir (Congressional Research Service, 2019: 2).

ABD'nin S-400 sözleşmesine karşı yoğun muhalefetine rağmen, Türkiye bu konuda kendi çizgisinde ilerlemiş ve gelişme kaydetmiştir. Bu konuda Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, S-400'ler için zaten kısmi bir ödeme yapıldığını, sistemin Temmuz 2019'da Türkiye'ye teslim edilmesini umduğunu vurgulamıştır (TRT Haber, 2019). Bu durum, Türkiye'nin, uzun ömürlü Rus silah platformlarına geçiş yapması durumunda, savunma konusunda NATO ile nasıl yakından entegre kalabileceği sorularını da beraberinde getirmiştir.

S-400'ler konusunu neo-realist bakış açısından ele alacak olursak, uluslararası sistemin anarşik yapısının devletlerin dış politika tutumlarını büyük ölçüde şekillendirmesine istinaden (Bozdağlıoğlu ve Özen, 2004: 62), Türkiye'nin sınırındaki PKK/PYD sorunu ve komşusu olan Suriye'den gelebilecek hava saldırıları tehdidi Türkiye'nin ulusal güvenliği için güçlü bir hava savunma sistemini mecbur kılmaktadır. ABD'den umduğu desteği bulamayan Türkiye'nin, yakın müttefiki olan Rusya ile stratejik bir savunma anlaşmasına gitmesi ve yeni nesil savunma sistemleri arasında güçlü bir konumda olan S-400'leri tedarik etmesi, sınır güvenliğini korumak açısından elzemdir.

S-400 hava savunma sisteminin 2019 yılında Ankara'nın Mürted üssüne inmesi üzerine, ABD tarafından uygulanması muhtemel yaptırım riskine rağmen Ankara, Rus S-400 füze savunma sistemini alma kararlılığını sürdürmüş, bu durum Türkiye ve Rusya arasındaki ilişkileri

canlandırırken, Türkiye ve ABD arasındaki ilişkilerde tansiyonu yükseltmiştir. Daha önceden de olduğu gibi ABD tarafından CAATSA yaptırımları gündeme gelmiş, Türkiye ise bu durumun millî güvenlik meselesi olduğunu, hiçbir devletin iç işlerine karışamayacağını belirterek S-400 alımından vazgeçilmeyeceği konusunda diretmiştir. Ayrıca Türkiye'nin bu noktada bir diğer argümanı; Ankara'nın önceki yıllarda Washington'dan Patriot sistemi almak istemesine karşın bu talebin karşılanması yönünde Washington tarafından hiçbir adım atılmaması, Kongre'nin geçmiş yıllarda yapmış olduğu engellemeler sebebiyle parası ödenmiş askeri teçhizatların bile Türk ordusuna teslim edilmemesi, bunun üzerine ülkenin olası bir füze tehdidine karşı acil savunma sistemine gereksinim duyması ve bu gereksinimi karşılayacak en iyi teklifin Rus şirketi tarafından yapılmasıdır (BBC, 2019). Ayrıca bazı görüşler, CAATSA Yasası'nın Rusya ile 2017 yılında S-400 Sözleşmesi imzalandıktan sonra çıkarıldığını, anlaşmaların geriye yürütülemeyeceğini de savunmaktadır (Özgen, Yılmaz ve Örmeci, 2022: 12). Dolayısıyla Türkiye'nin bu kararı siyasi değil, güvenlik eksenli stratejik bir karar olarak değerlendirilebilir.

S-400 füze savunma sisteminin ABD tarafından istenilmemesinin bazı sebepleri vardır. Öncelikle Türkiye'nin S-400'leri devreye sokmasının teknik olarak NATO'nun sistemine güvenlik açısından bir risk oluşturacağı ileri sürülmektedir. Bu noktada S-400 bilgisayarlarının NATO'nun ortak sisteminden gelen tüm verileri okumaya ve kaydetmeye başlayacağı, ABD gibi ülkelerin birçok farklı konuda bölgede elde ettiği ve NATO ile paylaştığı istihbaratlara kolaylıkla ulaşılabileceği endişesi duyulmaktadır. Ayrıca öğrenebilen yapay zekâ yazılımları sayesinde Rusya'nın F-35'leri radarına alarak hareketlerini tespit etme kabiliyeti oluşturmasının da mümkün olacağı, dolayısıyla F-35'lerin radarda oluşturduğu dalga formunun tespit etmesi durumunda NATO radar operatörlerini kandırabilecek sinyaller üretilebileceği varsayılmaktadır (Euronews, 2019b). Şayet Pentagon'un iddialarının doğruluk payı yüksekse, Rusya'dan alınabilecek bir savunma mekanizması ABD ve NATO için güvenlik ve istihbarat zafiyeti yaratacağı için taraflar arasında Soğuk Savaş dönemindeki gibi istihbarat savaşları görülecektir.

S-400'lerin alınmasının ABD için yaratacağı bir diğer handikap ise Türkiye'nin Batı'dan uzaklaşabileceği kaygısıdır. NATO'nun en önemli stratejik müttefiklerinden birisi olan Türkiye'nin, NATO ittifakı açısından tehdit konumundaki Rusya ile geliştirdiği stratejik ilişki Batı ve Türkiye arasındaki ortak güvenlik mimarisini zafiyete uğratacağından, taraflar arasındaki karşılıklı güvenin temellerinin sarsılacağından endişe edilmektedir. Bu endişelere bir de Astana Süreci çerçevesinde Rusya ve Türkiye'nin Suriye'de ortak adımlar atması eklendiğinde, bu ortaklık Batı'nın Ortadoğu'daki egemenlik alanının daralarak kontrolün Rusya'ya geçmesine yol açacak, ABD ve NATO açısından da uluslararası arenada yetki ve güç kaybı anlamına gelecektir. Dolayısıyla Türkiye'nin Rusya'dan uzaklaştırılması ve NATO ittifakı içinde tutulması, Rusya'nın bölgesel ve küresel arenada güçlenmesinin önüne geçilmesi açısından elzemdir.

2020 Aralık ayında Temsilciler Meclisi'nde ezici bir çoğunluğun desteğiyle kabul edilen Ulusal Savunma Yetkilendirme Yasa Tasarısı (NDAA), Senato'dan da 3'te 2 çoğunlukla onaylanmış (MepaNews, 2020), böylelikle Türkiye'yi de içine alacak şekilde yürürlüğe girmiştir. Trump CAATSA yaptırımlarının yürürlüğe girmemesi noktasında direktse de en nihayetinde Kongre'nin baskısına dayanamamış, başkanlık seçimlerinden hemen önce S-400 alımlarından ötürü Türkiye'ye yaptırım uygulanmasına yönelik tasarımı onaylamıştır. Söz konusu yaptırımlar, ABD tarafından Türkiye Savunma Sanayii Başkanlığı'na (SSB) yapılacak olan ihracatların yasaklanmasını, SSB Başkanı İsmail Demir ile bazı çalışanların hesaplarının dondurulmasını ve vize sınırlamasını içermektedir. Trump'ın giderayak yaptırımları onaylaması, Türk yetkililer tarafından ABD'ye yöneltilen eleştirilerin dozajını artırmıştır. Türkiye Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan yazılı açıklamada, yaptırım kararı kınanmış ve reddedilmiş, ayrıca ilişkilerin karardan dolayı olumsuz etkileneceği ve Türkiye'nin ulusal güvenliğini sağlamak için gerekli gördüğü tedbirleri almaktan imtina etmeyeceği vurgulanmıştır (MFA, 2020). Bu tutum, Türkiye'nin S-400'ler konusunda geri adım atmayacağı şeklinde yorumlanabilir.

S-400'lerin geri iade edilmesi veya depoya kaldırılması her ne kadar ABD'yi memnun edecek bir gelişme gibi görünse de Türkiye açısından üç farklı handicap yaratacaktır. Öncelikle Esad'ın yeniden devlet başkanı seçilmesinin hemen akabinde rejimin Suriye'deki gücünü pekiştirmesine istinaden Suriye üzerinden gelebilecek herhangi bir hava saldırısına karşı Türkiye savunmasız bir konumda kalacaktır. Bunun dışında devletin kurumlarını hedef alan 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında hava savunma sistemi büyük ölçüde hasar gören Hükümet ve Türk Silahlı Kuvvetleri, ilerideki olası bir darbe girişiminde savunma noktasında zayıf bir hale gelecektir. Bir diğer handicap ise S-400'lerin şu aşamada geri iade edilmesi; ticari, askeri ve turizm açısından ilişkilerin iyi yönde ilerlediği Rusya ile tüm bu ilişkilerin bozulması anlamına gelebilir. Rusya direkt olarak Türk Devleti'ne bir yaptırım uygulaması da Türkiye'ye ihraç edilen doğalgaz fiyatlarının yükselmesi ve turizm seferlerinin sekteye uğraması gibi konularda dolaylı olarak misilleme politikaları güdülebilir. Dolayısıyla S-400'lerin şu an için Türkiye'nin elinde bulunması ve aktive edilmesi Türkiye'nin ulusal çıkarlarını koruyacak, bu çerçevede hem devletin ve toplumun ulusal güvenliğinin sağlanması hem de Rusya gibi stratejik bir müttefikin kaybedilmemesi açısından rasyonel bir tablo ortaya çıkaracaktır.

1.2. ABD'nin PYD'ye Desteği ve Türkiye'nin Askeri Operasyonu

2015 yılı başlarından itibaren Arap Baharı'nın ihtilafli bölgelerinden olan Suriye konusunda Türkiye ve ABD'nin görüş ayrılıkları içinde oldukları görülmüştür. Türkiye Sünni gruplar üzerinden bir vekâlet savaşı yürütürken, ABD ise PKK'nın Suriye kolu olan PYD/YPG üzerinden bilhassa dönemin en radikal ve tehlikeli terör örgütlerinden birisi olan IŞİD ile mücadele adına vekâlet savaşı yürütmüştür. Barack Obama 2015 yılında Antalya'da yapılan G-20 zirvesi sırasında, güvenli bölgenin oluşturulmasının IŞİD ile mücadelede "amaca zarar verici" olduğunu belirtmiş, bu sebeple güvenli bölge veya uçuşa yasak bölge teklifinin ABD tarafından kabul edilmeyeceğini vurgulamıştır (DW, 2015). Bu açıklamalar Türkiye tarafından, Washington'un PYD ile mücadele noktasında Ankara ile birlikte hareket etmek istemediği ve PYD'ye dolaylı veya doğrudan destek vereceği şeklinde okunmuştur.

2016 yılında ABD Dışişleri Sözcü Yardımcısı Mark Toner'in PKK ile YPG'nin birbirinden farklı olduğunu vurgulaması ve Obama'nın IŞİD'le Mücadele Özel Temsilcisi Brett McGurk'un, Kobani'yi ziyaret etmesi (BBC, 2016) ABD'nin bu konudaki duruşunu göstermiştir. ABD ile fikir ayrılıklarına rağmen Türkiye, güney sınırında yaşanan hareketlenmeler üzerine Ağustos 2016'da BM'nin 51. maddesi çerçevesinde terör örgütlerinin faaliyetlerine son vererek Suriyeli sığınmacıların ülkelerine rahatça dönmelerini sağlamak amacıyla, Suriye'ye "Fırat Kalkanı" operasyonu başlatmıştır (Carnegie Europe, 2017).

Obama dönemindeki PYD desteği Donald Trump'ın başkanlığı döneminde Türkiye nezdinde pozitif beklentiler yaratsa da durum eskisinden pek farklılık göstermemiştir. ABD'nin IŞİD'le Mücadele Özel Temsilcisi McGurk başkanlığındaki ABD heyeti, YPG'nin yanı sıra, Kobani kantonu yetkilileriyle de görüşmüştür. McGurk, IŞİD ile mücadele kisvesi altında terörle mücadele için Türkiye'nin terör örgütü olarak gördüğü grupları kullanma konseptinin mimarı olmuştur (Gökçe, 2021). Böylece ABD, NATO müttefiki Türkiye'nin endişelerine rağmen, Kuzey Suriye'deki IŞİD'e karşı mücadele verdiğini düşündüğü PYD/YPG militanlarına hafif silahlar göndermeye başlamıştır. Pentagon sözcüsü binbaşı Adrian Rankine-Galloway IŞİD'in kontrolünde bulunan Rakka'yı yeniden ele geçirmek için PYD/YPG'ye silah ve araç desteğinde bulunulduğunu bizzat açıklamıştır (Aljazeera, 2017). Terör örgütlerine askeri ve lojistik destek sağlayan ABD güçleri, bu kapsamda Suriye-Irak sınırındaki Simelka kapısından PYD/YPG kontrolündeki bölgelere 300 tır silah göndermiştir. 2019 yılı itibarıyla ABD'nin Suriye'de toplam 18 üs ve askeri noktada 2 bin civarı personeli kayıtlara geçmiştir (AA, 2019).

Türkiye, YPG'nin iki ülke arasında kalan sınır bölgesindeki egemenliğini sağlamlaştırmasını engellemek ve kendi topraklarını terör faaliyetlerinden korumak adına 2018 yılında Afrin bölgesine

“Zeytin Dalı Operasyonu” ismiyle bir askeri müdahale daha gerçekleştirmiştir (Congressional Research Service, 2019: 10). Türk Silahlı Kuvvetleri ve Suriye’deki muhalif unsurlar ÖSO (Özgür Suriye Ordusu) tarafından birlikte yürütülen harekât neticesinde 2012 yılından beri PYD’nin kontrolünde bulunan Afrin’de terör örgütlerine ciddi kayıplar verdirilmiş, bölgenin güvenliğinin sağlanması yönünde ciddi adımlar atılmıştır.

Tarafların karşılıklı restleşmelerinin ardından uzun süren görüşmelerden sonra Menbiç konusunda anlaşmaya varılmış, kent çevresinde ABD ile Türk askerlerinin ortak olarak devriyeye başlamaları, PYD/YPG unsurlarının bölgeden çekilmeleri ve ağır silahların toplanması kararlaştırılmıştır. Bu ortak devriye kararı, ABD ve Türkiye’yi ilk kez Suriye konusunda aynı çizgiye getiren bir karar olarak yorumlanabilir.

PYD konusunda Türkiye’nin bu devlet dışı illegal örgütü ulusal çıkarlarına tehdit unsuru olarak görmesi, bu tehdit karşısında sınır güvenliğini korumaya yönelik olarak ABD ile iş birliği yapma çabaları ve hatta işi bir adım daha ileri götürerek sınır ötesi operasyona, yani askeri güce başvurması, Türkiye’nin neo-realist ekseninde bir dış politika anlayışı sergilediğini göstermiştir. Birleşmiş Milletler veya Avrupa Birliği gibi evrensel veya bölgesel nitelikte kurulan uluslararası örgütlerin uluslararası güvenlik sorunlarını çözebileceğine inanmayan neo-realist bakış açısına istinaden “ulus devlet” pozisyonunda bir aktör olarak Türkiye, ulusal güvenliğini sağlama noktasında tek başına hareket etmiş ve askeri araçları kullanmaktan imtina etmemiştir.

1.3. Trump’ın Erdoğan’a Mektubu ve 13 Maddelik Kuzey Suriye Anlaşması

2018 yılında tarafların anlaşmasına rağmen ABD’nin hem Suriye’deki petrol bölgelerinin kontrolüne hem de Ortadoğu’daki etkisini artırmaya yönelik yeniden bir yapılanmaya gittiği görülmüştür. ABD, kontrol ettiği Rakka, Deyrizor, Haseke gibi enerji rezervi açısından zengin bölgelerde PKK/YPG ile birlikte devriye faaliyetlerine başlamış (Misto ve Özcan, 2021) ve bu devriyeleri kamuoyu ile de paylaşmıştır. Ayrıca Suriye’deki yüzlerce ABD askeri de varlığını sürdürmüş, böylece Pentagon’un Ortadoğu’yu tamamen gözden çıkarmadığı, Rusya’ya karşı dengeleyici bir aktör olarak bölgedeki etkisini hissettireceği anlaşılmıştır.

ABD’nin bölgedeki varlığının terör örgütlerinin faaliyetlerine hız kazandırması, Türkiye’yi yeniden harekete geçirmiş, bu kapsamda terörist grupların sınırlardan temizlenmesi ve milyonlarca Suriyeli mülteciyi barındırabilecek güvenli bir alan oluşturulması hedeflenmiştir. Bu hedefler doğrultusunda 2019 tarihinde Türk Silahlı Kuvvetleri ve bazı Suriyeli muhalif gruplar tarafından YPG’ye karşı “Barış Pınarı Harekâtı” ismi verilen sınır ötesi askeri operasyon başlatılmıştır (MFA, 2019).

Operasyon başlar başlamaz Ankara ve Washington arasındaki gerilimin boyutu yeniden artmış, Başkan Trump, Barış Pınarı Harekâtı’nın ilk gününde sosyal medya aracılığıyla Türkiye’yi sert ekonomik yaptırımlarla tehdit etmiştir. Trump Twitter üzerinden şu mesajı yazarak Türkiye’ye gözdağı vermeye çalışmıştır: “Daha önce de güçlü bir şekilde ifade ettiğim gibi, Türkiye benim harika ve emsalsiz mantığım çerçevesinde sınırı aştığını düşündüğüm bir şey yaparsa, Türkiye’nin ekonomisini tamamen yerle bir ederim (Daha önce yaptım!)” (The Washington Post, 2019). Trump’ın bu ifadeleri Türk Dışişleri yetkilileri tarafından şiddetle eleştirilmiş, kabul edilemez bulunmuş, ABD’nin bu tehdidine karşı sınır ötesi operasyondan vazgeçilmemiştir. Üstelik Türkiye’nin “terör örgütü lideri” olarak kabul ettiği SDG (Suriye Demokratik Güçleri) komutanı Mazlum Kobani’yi Trump Beyaz Saray’a davet etmiştir. Trump’ın bu tavrı, ABD’nin açıkça PYD/YPG güçlerine destek verdiğini tescillemiştir.

Ayrıca, Suriye konusunda kongre liderleriyle görüşmesinin ardından Donald Trump, Türkiye’nin Suriye’ye yönelik askeri operasyonlarının bir hata olduğunu göstermek için Erdoğan’a sert bir mektup yazmıştır. Diplomatik dilden ve nezaketten uzak yazılan mektupta Trump, Erdoğan’a “Sert adam olma, aptal olma! Seni sonra ararım” (TheNewyork Times, 2019) şeklinde seslenmiştir. Bu mektup, 1964 yılında İsmet İnönü’ye ABD Başkanı Lyndon B. Johnson tarafından yazılan

mektuptan sonra en sert üslupla yazılan mektuplar arasındaki yerini almıştır. Hatta bazı uzman görüşler tarafından Trump'ın mektubu, hakaret içerdiği için Johnson mektubuna göre daha ağır olarak değerlendirilmiştir. Örneğin emekli büyükelçi Uluç Özülker, bu mektubun Johnson mektubu ile kıyaslanamayacak kadar ağır olduğunu vurgulamıştır (DW, 2019).

Tüm bu tehditlere ve Trump'ın nezaket sınırlarını aşan üslubuna rağmen Washington ve Ankara arasında 2019 senesinde Kuzey Suriye'ye yönelik 13 maddeden oluşan ikili bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmaya göre iki taraf arasında ciddi kararlar alınmıştır. Bu kararlar doğrultusunda (Euronews, 2019a);

- Türk ordusu Barış Pınarı Harekâtı'na 120 saat süreliğine ara verecek, YPG güçleri güvenli bölgeden çekilecek,
- Türkiye ve ABD, Suriye'nin kuzeyinde IŞİD'e karşı mücadelesini sürdürecektir,
- ABD, Türkiye'ye yaptırımlardan vazgeçecek, yenisini koymayacak,
- Oluşturulan “Güvenli Bölge” TSK'nın denetiminde olacak ve TSK bölgede yaşayan vatandaşların tümünün sağlık ve güvenliğinden sorumlu olacak,
- YPG'den ağır silahlar toplanacak, tahkimatlar ve militan mevzileri devre dışı bırakılacaktı.

Bu anlaşma, bir anlamda TSK'nın Suriye'ye müdahalesini meşrulaştırmış, Türkiye'nin ulusal güvenlik menfaatlerinin korunması için oluşturulacak olan güvenli bölgenin önemini ve işlevselliğinin ABD tarafından kabul edildiğini göstermiştir. Türkiye'nin terör örgütlerine karşı devletin ve bireyin güvenliğini sağlamaya yönelik yürütmüş olduğu bu iş birliği süreci, Ankara'nın uluslararası arenadaki konumunu da pekiştirmiştir. Neorealizme çerçevesinde devletlerin nihai amacının sınırlarını genişletmekten ziyade sınırlarını korumak, yani hayatta kalmak olduğunu düşünürsek Türkiye de sınır bölgesini terör örgütlerinden arındırmak için askeri unsurların yanı sıra yeri geldiğinde diplomasiye de başvurmuştur. Zira neorealizm, iş birliği girişimlerinde devletin görece kazancına, yani işbirliği içerisindeki maksimum kazancına odaklanacağını ve ancak bu doğrultuda işbirliğine katılacağını, böylece devletlerin, işbirliğine yönelimini sağlayan en temel dinamiklerden birisinin de güvenlik kavramı olduğunu vurgular (Lamy, 2001: 210), bu bağlamda Türkiye, YPG güçlerinin sınır bölgesinden çekilmesini ve bölgenin TSK denetiminde olmasını görece kazanç olarak görmüş ve ABD ile işbirliği sürecine girmiştir. Bu anlaşma üzerine Erdoğan, 13 Kasım 2019'da iki ülke arasındaki bölgesel sorunları çözmek için Beyaz Saray'ı ziyaret etmiştir. Trump ve Erdoğan arasındaki görüşmeler sonucunda ağırlıklı olarak ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi bağlamında iki taraf arasındaki 100 milyar dolarlık ticaret hacmi hedefi netleştirilmiştir (VOA, 2020). Bu ziyaret, Washington ile Ankara arasındaki soğuk rüzgârları arkasında bırakarak yumuşama sürecini beraberinde getirmiştir.

1.4. Rahip Brunson Krizi

1993 yılında İzmir'de pastörlük yapmaya başlayan ABD'li Rahip Andrew Craig Brunson, 2010 yılında Diriliş Kilisesi'ni (Resurrection Church) kurmuştur (ORDAF, 2018: 4-5). 15 Temmuz darbe girişiminden sonra eşi ile birlikte gözaltına alınan Rahip Brunson hakkında FETÖ örgütü ile bağlantılarının olması, Suriye'den gelen sığınmacılara yardım sağlama görüntüsü altında misyonerlik faaliyetleri yürütmesi ve ABD adına casusluk faaliyetleri yapması suçlarından (BBC, 2018) tutuklama kararı çıkmış ve 35 yıl hapsi istenmiş, sonrasında ise Brunson “örgüte kasıtlı olarak yardım etmek” suçundan 3 yıl 1 ay 15 gün hapis cezasına çarptırılmıştır (TheNewyork Times, 2018).

Rahip Brunson krizi, Türkiye ve ABD'nin farklı siyasal kültür ve geleneklerinin iyi anlaşılması açısından kritik bir olaydır. Amerikalılar, “dini özgürlüklere saygı” gösteren bir devlet geleneğinin gereği olarak, dini liderlerin kendi inançlarını yaşayabilecekleri ibadethaneleri kurmaları ve mensup oldukları dinlerini yaymaları konusundaki eylemlerini normal görürken, Türkiye ise kendisine özgü siyasi tarihi ve kültürel öğeleri sebebiyle bu tarz misyonerlik çalışmalarını din özgürlüğü olarak

değil, ajanlık faaliyeti gibi algılanmaktadır (Örmeci, 2021:137). Bu durum, Türkiye'nin ulusal güvenliğine ve milli bütünlüğüne tehdit olarak algılanmıştır.

Değişen güvenlik anlayışıyla birlikte bireylerin de devletler için tehdit ve risk teşkil edebileceğini düşündüğümüzde, Brunson'un ülke içindeki casusluk faaliyetleri ve devletin milli bütünlüğüne zarar vermeye çalışan FETÖ örgütü ile bağlantılı olması gibi şüpheler, Türkiye'nin yine ulusal güvenliğini hareket sağlamaya yönelik adım attığını, bu çerçevede ABD'yi iç işlerine karıştırmak istemediğini göstermiştir.

Obama'nın başkanlığı döneminde ABD ile Türkiye arasındaki siyasi ilişkilere de yansıyan Brunson davası, Trump'ın başkanlığının ilk aylarında da gündem konusu olmuş, iki ülke arasındaki ilişkilerde tansiyonu yükseltmiştir. ABD Başkanı Donald Trump, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'dan Rahip Brunson'un iadesini istemiş, fakat Erdoğan Trump'ın bu talebine olumsuz yanıt vermiş, Brunson'un Türkiye'de yargılanması gerektiği üzerinde durmuştur. Erdoğan, sonrasında Fethullah Gülen'i hedef alarak Trump'tan Gülen ve Brunson takasını talep etmiştir. Bir diğer ifadeyle Erdoğan, "suçluların iadesi anlaşması" çerçevesinde ABD'de bulunan Fethullah Gülen ve Türkiye'deki Rahip Brunson'un takas edilmesini teklif etmiştir (DW, 2018). Ancak Beyaz Saray bu teklife sıcak bakmamış, bunun üzerine ilişkiler çatlak vermeye başlamıştır.

Brunson'un hapiste kaldığı süre boyunca ABD, Türkiye'yi yaptırım uygulamakla tehdit etmiş, ABD Başkan Yardımcısı Mike Pence, Brunson'un serbest bırakılmaması halinde Türkiye'ye karşı bazı ekonomik yaptırımlar uygulanacağını, bu durumun sonuçlarının Türkiye açısından olumsuz olacağını altını çizmiştir (BBC, 2018). Trump da Brunson'un uzun süreli tutukluluğu halinde Türkiye'ye geniş yaptırımlar uygulanacağını teyit etmiş, bu tehditler hem siyasette hem de piyasalarda şok etkisi yaratmıştır. Nitekim kurumlara yönelik olmasa da Aralık 2016'da ABD kongresinden geçen ve dünya çapında insan hakları ihlali ve yolsuzluk sebebiyle kişi ve kuruluşlara yaptırım uygulamasına zemin hazırlayan yasa olarak bilinen Magnitsky Yasası çerçevesinde (Karar, 2018) İçişleri Bakanı Süleyman Soylu ve Adalet Bakanı Abdülhamit Gül'e yönelik olarak bu kişilerin bakanlıkları döneminde Türkiye'de "ciddi insan hakkı ihlallerinde" bulunmaları gerekçesiyle kişisel bazda bazı yaptırım kararlarının alınması, ABD'nin şahıslardan başlayarak devlet kademelerine doğru aşamalı olarak yaptırımlara gidebileceğini de göstermiştir.

Bu tehditkâr söylemlerin ve kişilere uygulanan yaptırımların ardından Temmuz 2018'de görülen duruşmada 600 günden fazla hapiste kalan Rahip Brunson'un tutukluluk sürecinin devamına karar verilmiş ancak Beyaz Saray'ın baskısı kısmen de olsa etkili olmuş ve Brunson'un hapiste kaldığı süre göz önüne alınarak tutukluluğu ev hapsine çevrilmiştir. Bunun üzerine Dışişleri Bakanı Mike Pompeo, kararın memnuniyetle karşılandığını fakat yeterli olmadığını, Brunson'un ABD'ye iadesinin gerekli olduğunu (The Guardian, 2018) ifade etmiştir. Nihai olarak ise Ekim 2018'de Brunson hakkındaki ev hapsi ve yurtdışına çıkış yasağı da kaldırılmış, ABD'li rahip serbest bırakılmış ve ülkesine geri dönmüştür.

1.5. Gülen'in İadesi Meselesi

17-25 Aralık 2013 yılında Türkiye'nin iç politikasında patlak veren krizden hemen sonra Fethullah Gülen ve lideri olduğu örgüt Türkiye için bir iç güvenlik tehdidi olarak görülmeye başlanmıştır. Devlet yapısında bürokrasinin birçok kademesinde yer alan FETÖ varlığının, bizzat devletin gücünü kullanarak hükümeti yıkmaya çalıştığı iddia edilmiştir. Bilhassa güvenlik, bürokrasi ve yargı kurumlarında kendilerini Türk siyasetinde askeri vesayete karşı demokrasinin bekçisi olarak sunan Gülenistlerin varlığı giderek artmıştır. Gülen yapılanmasından rahatsız olan hükümet ise, FETÖ'yü hükümet içinde devlet bürokrasisinin otoritesine ve hiyerarşisine meydan okuyan paralel bir yapı kurmakla suçlayarak örgüte karşı geniş çaplı bir soruşturma başlatmıştır. Ayrıca hükümet, Gülen hareketinin Türkiye'deki birçok farklı alandaki faaliyetlerini sınırlandırmak için önlemler almıştır (Kanat, 2017: 20).

Türkiye’de 15 Temmuz 2016 senesinde gerçekleşen darbe girişiminden sonra oklar FETÖ’ye çevrilmiş, bu darbenin askeri ve siyasi ayaklarının ABD’de yaşayan Fethullah Gülen tarafından organize edildiği ileri sürülmüştür. Bunun üzerine Türkiye, ABD’den diplomatik yollarla Fethullah Gülen’in iadesini istemiş, fakat Beyaz Saray’dan bu konuda ne tatmin edici bir cevap gelmiş ne de iade konusunda herhangi bir eyleme geçilmiştir. ABD’nin Fethullah Gülen’in iadesi konusunda sessiz kalması, darbe girişiminin arkasında Pentagon’un olabileceği iddialarını güçlendirmiştir. Washington’un inatçı tavrı üzerine dönemin Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Süleyman Soylu, 15 Temmuz’un arkasında ABD’nin olduğunu ve FETÖ’nün ABD’den talimat alarak bu girişimi organize ettiğini vurgulamıştır (Hürriyet, 2021). Soylu’ya cevap olarak da ABD Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Ned Price, bu tezlerin “tamamıyla gerçek dışı” olduğunu, “iki ülke arasındaki stratejik partnerlik anlayışıyla çeliştiğini ve müttefikliğe zarar verebileceğini” ifade etmiştir (BBC, 2021).

Trump döneminde 15 Temmuz darbe girişiminden sonra Washington’a Fethullah Gülen’in iadesiyle ilgili resmi bir talepte bulunan Ankara, 15 Temmuz’da yaşanan olayların arkasında Gülen’in olduğuna yönelik birçok kez hukuki delil ve belge sunmuştur. Öte yandan FETÖ elebaşının darbe girişimiyle ilgili ifadesi alınmak üzere ABD yargı mercileri tarafından hiç sorguya çağrılmaması Washington yönetiminin bu konudaki samimiyetinin sorgulanmasına yol açmıştır. Mayıs 2017’de dönemin Adalet Bakanı Bekir Bozdağ Washington’a giderek ABD’li mevkidaşı Jeff Sessions ile FETÖ konusunu kapsamlı bir şekilde yüz yüze konuşmuştur. Doğrudan bakanlar düzeyinde meseleyi görüşerek sonuca bağlamak isteyen Ankara’nın bu net tavrı Washington’da yeterli karşılığı bulamazken, Haziran 2017’de Washington’a giden dönemin Adalet Bakanı Abdulhamit Gül’ün de ABD’li mevkidaşı William Barr ile Gülen’in iadesi hakkındaki konuşmaları sonuçsuz kalmıştır (Çopur, 2019).

2018 yılında Beyaz Saray’da dış politika ile ilgili demeç veren Trump’ın Gülen’in iade edilip edilmeyeceğine ilişkin bir soruya “Bu şu anda gündemimizde olan bir konu değil. Türkiye için ne yapacağımıza bakıyoruz” (CNN Türk, 2018) yanıtını vermesi, ABD’nin bu konudaki kayıtsızlığını ve eylemsizliğini de göstermiştir. O tarihten itibaren zaman zaman Türk heyeti ABD ile yeni deliller paylaşmaya devam etmiş, Adalet bakanları arasındaki mektup trafiğinde iade konusundaki ısrarcı tutum sürdürülmüş, Amerikan ve Türk heyetleri arasındaki görüşmelerde Türkiye’ye gelen heyetler arasındaki görüşmelerde Gülen konusu öncelik teşkil etmiştir.

Bu süreçte Türkiye darbe girişiminde genel olarak ABD’yi suçlayan bir tutum sergilemiştir. Bu tutumun sebepleri üzerinde durulacak olursa, Türkiye’nin Gülen’in iadesine yönelik taleplerinin karşılık bulmaması, Beyaz Saray ve Pentagon yetkililerin 15 Temmuz’daki darbe girişiminin ilk saatlerinde net bir tavır takınmaması ve olayların sonucunu beklediğinin iddia edilmesi, ayrıca FETÖ ile bağlantısı bulunduğu için yargılanan Rahip Brunson’un ABD tarafından ciddi bir şekilde korunması ve iade edilmemesi karşılığında Türkiye’nin yaptırım tehdidi ile sindirilmeye çalışılması gibi sebepler sıralanabilir. Türkiye’nin bu suçlamalarına karşılık ABD, darbe girişimiyle bağlantısı olduğu iddialarını kesin bir dille reddederken, darbe girişiminin FETÖ yapılanması tarafından organize edildiğine dair Türkiye’nin ortaya koyduğu güçlü tezleri de resmen kabul etmiş değildir.

Fethullah Gülen, Türkiye Devleti tarafından 15 Temmuz Darbesi’nin faili olarak bilinmekte ve ülkenin milli birlik ve bütünlüğü için büyük bir risk oluşturmaktadır. Gülen’in dışarıda olması ve yapılanmasını ABD’den yönetmeye devam etmesi, Türkiye’nin ulusal güvenliği açısından bir tehdit olarak görülmekte, ileride meydana gelebilecek bir kalkışma ihtimalinin önüne geçilmek istenmektedir. Bu çerçevede Gülen’in Türkiye’ye iadesi ve yargılanması, Ankara’nın güvenlik önceliklerindedir.

2. Joe Biden Dönemi: Güvensizlik Ortamı ve Yaptırımlar

Trump dönemindeki inişli çıkışlı ilişkilerin ABD’nin yeni başkanı Joe Biden döneminde nasıl sürdürüleceği merak konusu olmuş, fakat Biden’in başkan seçilmeden önce Erdoğan’ın ABD tarafından seçimle devrileceğine dair beyanda bulunduğu iddia edilen sözler (Euronews, 2020) ve

Lloyd Austin gibi geçmişte Merkez Kuvvetler Komutanı (CENTCOM) Başkanı olan ve ABD'nin Kobani olayları sırasında operasyon yöneticiliğini yapan isimlere Savunma Bakanlığı görevi vermesi, Türkiye ile ABD arasındaki ilişkilerin akıbetinin hangi yönde olacağına dair kamuoyuna az çok fikir vermiştir. ABD'nin bu tutumu, Trump döneminde olduğu gibi Biden döneminde de Ankara'nın güvenlik önceliklerinin Washington tarafından yeterince önemsenmediğini göstermiştir. Türkiye'nin ulusal güvenliğini korumak için Kuzey Irak'taki Gara Dağı'na düzenlediği operasyonda ABD Hükümetinden aldığı muğlak kınama cevabı ve hava savuna sistemini güçlendirmek için Rusya'dan aldığı S-400'ler sonrasında CAATSA yaptırımlarına maruz kalması, taraflar arasındaki ilişkileri tırmandırmıştır.

2.1. Gara Operasyonu Sonrası Türk Tarafının Tepkileri

Özellikle Arap Baharı sonrasında Suriye'deki iç savaş, PYD/YPG gibi neo-realizmin de vurgu yaptığı devlet dışı aktörlerin uluslararası sistemde gücünü artırmasına ve Türkiye sınırına yığılmasına zemin hazırlamış, Türkiye de tehdit olarak gördüğü bu örgütlere karşı kararlı bir mücadele vermeyi ve sınır güvenliğini korumayı dış politikadaki önceliklerinden birisi haline getirmiştir. Türkiye, Trump döneminde olduğu gibi Biden döneminde de askeri enstrümanları terörle mücadelede etkin bir şekilde kullanmaya devam etmiş, fakat iki ülkenin terör algısından kaynaklı farklılıklar Ankara-Washington arasında anlaşmazlık ve güvensizlik ortamı yaratmıştır.

Türkiye'nin 1984'ten beri bitmeyen PKK ve terör sorunu Biden döneminin ilk günlerinde ABD ve Türkiye arasında gerginliğe yol açmıştır. Kuzey Irak'taki Gara Dağı'na yönelik güvenlik amacıyla gerçekleştirilen Pençe-Kartal 2 operasyonu sırasında PKK tarafından öldürülen 13 polis, asker ve sivilden oluşan Türk vatandaşı Türkiye'yi derin bir üzüntüye boğmuştur. Böylelikle iç kamuoyunda teröre karşı birlik oluşturulurken, dış kamuoyunda ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından olay hakkında yapılan açıklamalar Türkiye tarafından tepki ile karşılanmıştır.

ABD, PKK'nın Kuzey Irak'ta kaçırdığı 13 Türk vatandaşının öldürülmesiyle ilgili yazılı açıklama yayınlamış, Dışişleri Bakanlığı'nın yazılı açıklamasında bu durum kınanmıştır. Açıklamada, ABD'nin Irak'ın Kürdistan Bölgesi'nde Türk vatandaşlarının ölümünden üzüntü duyduğu, NATO müttefiki Türkiye'nin yanında bulunduğu ifade edilse de yalnızca Türk sivilin terör örgütü PKK tarafından öldürüldüğüne dair haberlerin doğruluğunun ispatlanması durumunda bu eylemin kınanacağı vurgulanmıştır (VOA, 2021a). Bu ifadede üzerinde durulması gereken nokta, Türk vatandaşlarının ölümünden PKK'nın sorumlu olduğunun doğrulanması kriteridir. Bu minvaldeki bir ifade tarzı, Türkiye nezdinde "Türkiye Devleti'nin açıklamalarına duyulan güvensizlik" olarak algılanmış ve ABD'ye tepki gösterilmiştir.

Cumhurbaşkanı Erdoğan, ABD'nin bu açıklamalarına "Hani siz teröristlerin yanında değildiniz, hani PKK'nın, YPG'nin, PYD'nin yanında değildiniz...Eğer biz sizinle NATO'da birlikteliği sürdürecekseniz bize samimi davranacaksınız, teröristlerin yanında yer almayacaksınız" (VOA, 2021b) sözleriyle tepki göstermiş, NATO müttefikliğinin sürdürülebilmesi için ABD'nin PKK'ya verdiği silah, mühimmat ve diplomatik desteğini geri çekmesini talep etmiştir.

Tarafların bu açıklamaları, terör faaliyetleri ve PKK konusunda karşılıklı olarak bilinç altılarını ortaya çıkardıklarını, birbirine karşı güvensizlik duyduklarını ve ilişkilere kötü bir başlangıç yaptıklarını göstermiştir. Biden yönetiminde YPG'ye sempati besleyen Demokrat isimlerin yer alması da Ankara'daki kaygıları iyice artırmaktadır. Tüm bunlara rağmen Ankara, Suriye'deki YPG kontrolündeki bölgelerin irtibatını kesme ve gerektiğinde bu bölgelere askeri müdahale yapma konusunda ısrarcı davranmaktadır. Zira yıllardır terörle mücadele deneyimi olan bir ülke olarak Türkiye, teröre destek veren ülkelerle -kendi müttefiki bile olsa- ters düşebilmekte ve kararlı çizgisinden sapmamaktadır. Türkiye'nin en büyük güvenlik ve sınır sorunlarından birisi haline gelen PKK/PYD terör örgütlerinin varlığını devam ettirmesi ve ABD tarafından desteklenmesi, Biden döneminde de Trump dönemine benzer bir stratejinin yürütüldüğünü, NATO'nun bir parçası olan Türkiye'nin ulusal çıkarlarına yeterince saygı duyulmadığını göstermektedir.

2.2. CAATSA Yaptırımlarının Yürürlüğe Konulması

Türkiye'nin bulunduğu coğrafi konum ve komşu ülkelerle yaşamış olduğu sorunlar göz önüne alındığında askeri alanda kendisine daha fazla güvenmesi ve iddialı haline gelmesi için stratejik çıkarlarını korumaya yönelik adımlar atması önemlidir. Uluslararası sistemin anarşik yapısı ve Batı'nın Türkiye'nin hava savunma sistemine katkı yapma konusunda takındığı mesafeli tutum, Ankara'yı zorunlu olarak yeni alternatiflere itmiş ve Rusya'ya yöneltmiştir. Stefanoviç'e göre (2019: 4) S-400 meselesi ile ilgili olarak Türkiye, müttefiklerin geçici teminatlarına bağlı kalmaksızın, bölgesini havadan gelebilecek her türlü saldırıya karşı güvenli bir şekilde korumayı amaçlamaktadır.

Türkiye'nin Rusya ile S-400 savunma sistemi konusundaki yakın münasebetleri Biden'ın iktidara gelmesinden sonra da reaksiyon bulmuş, Nisan 2021'de ABD tarafından, CAATSA kapsamında Savunma Sanayii Başkanlığı (SSB) ve Savunma Sanayii Başkanı İsmail Demir'in de içinde bulunduğu kurum yetkililerine karşı bazı yaptırımlar uygulanmıştır. ABD Dışişleri Bakanı Antony Blinken, yaptırımların gerekçesi olarak, SSB'nin Rusya hükümetinin savunma ve istihbarat kurumlarına bağlı bir şahısla kasıtlı olarak iş birliği yapılmasını vurgulamıştır (DailySabah, 2021b). Bu kapsamda SSB'nin, ABD'den ihracat lisansı alamaması, ABD'nin ve bağlantılı olduğu uluslararası finans kuruluşlarının kredilerinden faydalanamaması, yaptırım listesindeki kişilerin ABD'deki mal varlıklarının dondurulması ve bu kişilere vize kısıtlamaları getirilmesi gibi yaptırımların uygulanması planlanmıştır.

Bu kararın Türk savunma sanayisine zarar vereceği aşikârdır. Savunma Sanayii Başkanlığı, TSK ve güvenlik güçleri için 600'den fazla geliştirme, üretim ve tedarik projesi yürütmektedir. Bu projelerde yabancı sistem, alt sistem, bileşen, teknoloji ile danışmanlık alımı daha çok ABD ve AB ülkelerinden tedarik edilmektedir (Perspektif, 2021). Dolayısıyla ABD'den proje ürünü, mal ve hizmet alımı noktasında sorunlar yaşanması muhtemel görünmektedir. Bilhassa Türkiye'nin savunma sanayisinin parçaları ve girdileri daha çok Batı'dan tedarik edildiği için bu durum Türkiye'nin yurtdışına savunma sanayi ihracatında da önemli bir kayıp yaratabilir. Mevlütoğlu'na göre ayrıca CAATSA yaptırımları, Türkiye'nin tedarikçisi olan diğer ülkelerin de Türkiye'ye karşı bakış açılarını olumsuz etkileyebilir ve taraflar arasındaki iş birliği süreci sekteye uğrayabilir (Mevlütöğlu, 2021).

Yaptırımlara rağmen Türk savunma sanayisi, özellikle 2000'lerin başlarından günümüze dek kaydettiği gelişmeler ve son dönemde kazandığı ivme ile belli bir noktaya gelmiştir. Bu zararları telafi etmek için Türkiye, alternatif tedarik ve proje yönetim modelleri geliştirebileceği gibi, teşkilat ve mevzuat değişikliklerine de gidebilir. ABD'ye alternatif olarak Türkiye son zamanlarda İngiltere ile uzay ve savunma alanlarında iş birliği geliştirirken, Ukrayna ile de Bayraktar TB2 SİHA fabrikası kurulacağına dair anlaşmalar imzalanması (DefenceTürk, 2022). Ayrıca yerli ve milli savunma sanayinin geliştirilmesi açısından da bu yaptırımlar krizi fırsata dönüştürme noktasında tetikleyici olabilir.

Yaptırım kararından sonra S-400 krizini çözmenin tek yolunun Türkiye'nin S-400'leri elinden çıkarması olduğunu ifade eden büyükelçi David Satterfield, bunun kişisel bir yaklaşım olmadığını, tamamen ABD'nin güvenliği için yasal bir gereklilik meselesi olduğunu vurgulamıştır (Daily Sabah, 2021b). Sorunu çözmek için Türkiye Savunma Bakanı Hulusi Akar her ne kadar Amerikan askeri personelinin Türkiye'deki S-400 sisteminin faaliyetlerini izlemesine ve kontrol etmesine olanak tanıyan "Girit Modeli"ni önerse de (Euronews, 2021). ABD bu teklife sıcak bakmamakta, S-400'lerin yüzde yüz tasfiyesini istemektedir. İki aktör arasındaki bu inatçı tutum devam ettikçe ve taraflardan birisi geri adım atmadığı sürece, yaşanan kriz bir süre daha stratejik, ekonomik ve siyasal ilişkilere zarar verecek gibi görünmektedir.

3.Sonuç

2017 yılından bu yana Türkiye'nin iç ve dış politikasında yaşamış olduğu sorunlar ABD ile politik, askeri ve ekonomik ilişkilerine de sirayet etmiş, bu sorunlar taraflar arasında çoğu zaman tansiyonu yükseltirken, bazen de yumuşama süreci olarak karşımıza çıkmıştır. Fakat genel olarak son 5 yıldaki Türk-Amerikan ilişkilerinin, güvenlik odaklı olarak gergin ilişkiler ağı ördüğü söylenebilir. Dolayısıyla Türkiye, son 5 yıldır neo-realist güvenlik teorisinin de vurguladığı gibi ulusal güvenlik önceliklerini koruyabilmek adına "tehdit" olarak gördüğü şahıs, grup ve ülkelere karşı askeri gücün kullanımına önem vermiş, bu çerçevede ulusal güvenlik odaklı bazı adımlar atmıştır. Bu adımlar; 15 Temmuz darbe girişiminin müsebbibi olarak görülen terör örgütü FETÖ ile mücadele edilmesi, Suriye'nin kuzeyinde bulunan PKK/PYD terör örgütüne karşı yapılan sınır ötesi operasyonlar ile sınır güvenliğinin korunması ve terör örgütlerinin etkinliğinin azaltılmasının hedeflenmesi, ABD'nin Türkiye'den Patriot füzelerini çekmesinin akabinde Rusya'dan tedarik edilen S-400 füze savunma sistemi ile hava savunma gücünün etkin hale getirilmesi gibi adımlardır.

Trump döneminde Türkiye-ABD ilişkileri genel olarak istikrarsız bir çerçevede yürütülmüş, S-400'lerin alımı ve CAATSA konusu, Fethullah Gülen'in iadesi, Rahip Brunson krizi ve ABD'nin PYD'ye verdiği silah desteği gibi konular taraflar arasında gerginliği artırırken, Barış Pınarı Harekâtı sonrasında Washington-Ankara arasında yapılan 13 maddelik anlaşma ise tansiyonu biraz olsun düşürmüştür. Tüm bu konular, neo-realist güvenlik kuramının da savunduğu üzere Türkiye'nin tehdit algısı olarak tanımladığı unsurlara karşı ulusal güvenliğini koruma içgüdüğü ile hareket ettiğini, rasyonel adımlar atarak savunma gücünü artırmak için stratejik ortaklıklara imza attığını ve terör tehlikesini bertaraf edebilmek için askeri operasyonlara başvurduğunu göstermiştir. Tüm bunların yanı sıra uluslararası sistemin anarşik yapısı, yani Türkiye'nin güvenlik sorunlarına herhangi bir uluslararası aktörün müdahil olmaması, Türkiye'nin sınır bölgesindeki tehditlere karşı tek başına mücadele etmesine ve hayatta kalabilmek için yeri geldiğinde sert güce başvurmasına yol açmıştır. Fakat Türkiye'nin güvenlik önceliği olarak gördüğü meseleler, Trump yönetimi tarafından yeterince ciddiye alınmamış, dolayısıyla Trump'ın Türkiye'ye karşı yürüttüğü istikrarsız ve belirsiz politikalar, Türkiye-ABD ilişkilerinde öngörülemez bir süreç yaratmıştır.

Biden'in iktidara gelmesinden sonra Türkiye'nin; S-400 meselesi ve PKK/PYD ile mücadele konularında güvenlik bağlamında savunduğu görüşler, ABD'nin yeni hükümeti tarafından yeterince destek görmemiştir. Türkiye'nin Rusya'dan tedarik ettiği S-400 savunma sisteminden ötürü, Dışişleri Bakanı Blinken'in Türkiye için "sözde ortaklık" vurgusu, Ankara tarafından tepki ile karşılanmıştır. Bu tepkiler, ABD'nin Türkiye-Rusya savunma iş birliği konusunda taviz vermeyeceği ve NATO dışında kalan devletlerle pazarlık konusunun sınırlandırılabilceği minvalinde okunabilirken, Türkiye'nin güvenlik önceliklerinin ikinci plana atıldığı şeklinde de yorumlanabilir.

İki taraf arasında fikir ayrılığı yaratabilecek diğer konu ise Suriye meselesidir. Neo-realist güvenlik yaklaşımının da vurguladığı üzere Soğuk Savaş sonrasında tehdit algısında değişim görülmüş, devletler yalnızca devletlere karşı değil, aynı zamanda devlet dışı örgütler ve silahlı gruplara karşı da mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Türkiye de özellikle Arap Baharı sonrasında sınır güvenliğini tehdit eden PYD/YPG terör örgütüne karşı ulusal güvenliğini koruyabilmek ve terör saldırılarını bertaraf edebilmek adına askeri enstrümanlara ağırlık vermiştir. TSK tarafından yapılan Pençe Kartal 2 Operasyonu'nda PKK tarafından gerçekleşen saldırıda 13 Türk vatandaşının şehit edilmesi sonrasında, yeni ABD Hükümeti'nin PKK'nın bu saldırıları düzenlediğine dair şüphelerinin olması, Türkiye'nin yıllardır PKK terör örgütüne karşı verdiği mücadeleyi görmezden gelmiş ve Türkiye'yi rahatsız etmiştir. Blinken'in Obama döneminin Suriye politikalarının mimarı olması, PYD-YPG'ye verilen desteğin devamının gelmesi noktasında Türkiye açısından endişeler uyandırmaktadır. Obama döneminde Joe Biden'in ulusal güvenlik danışmanlığını yapan Blinken, IŞİD'le mücadele kapsamında PYD'yi araç olarak kullanmış, "kırmızı çizgi" önceliğini zamanla

Esad'dan IŞİD'e doğru kaydırması, böylece güvenlik kararlarının alınmasında önemli bir aktör haline gelmiştir. Ayrıca Obama döneminde ABD Merkez Komutanlığı'nın (CENTCOM) 12. komutanı olarak görev yapan Lyod Austin'in de Joe Biden kabinesinde Savunma Bakanı olarak atanması, ABD'nin Suriye politikasında Obama dönemine yakın bir dış politika stratejisi izleyeceği konusundaki öngörülerini güçlendirmiştir.

2021 Haziran ayındaki NATO Zirvesi'nde ise Biden ve Erdoğan ilk kez yüz yüze görüşmüş, bu görüşme ile başlardaki gergin atmosferin biraz olsa da yerini yumuşama sürecine bırakması beklenmiştir. Türkiye'nin bizzat sınır güvenliğini etkileyen PKK/PYD örgütlerinin Türkiye tarafından terör örgütü listesinde olması ve bu örgütlere ABD tarafından verilen silah, lojistik ve mühimmat desteğinin son verilmesi konusuna açıklık getirilse de Biden'ın Türkiye'nin ulusal güvenliği hakkında kesin bir cevap vermemesi, konu hakkında mutabakata varılmadığını göstermiştir. Yine Türkiye'nin güvenlik önceliklerinden birisi olarak görülen S-400 meselesinin ikili görüşmede ciddi bir şekilde tartışmaya açılmaması, tarafların bu konuyu soğutma ve unutturma yöntemine gittiklerini göstermiştir.

Sonuç olarak; neo-realist güvenlik teorisinde de vurgulandığı üzere devletlerin nihai amaçlarının sistemde hayatta kalmak ve güvenliklerini sağlamak olmasından hareketle, Türkiye de ABD ile ikili ilişkilerinde 2016 yılından bu yana güvenlik odaklı bir dış politika anlayışı izlemiş, bulunduğu konum itibarıyla sistemin anarşik yapısı ve yeni güvenlik tehditlerinin ortaya çıkması, Türkiye'nin güvenlik önceliklerinden taviz vermemesi noktasında tetikleyici dinamikler olmuştur. Bu sebeple Ankara, devletin bekasının sağlanması ve sınır bölgesinin terör tehdidine karşı korunması için her türlü eleştiri ve yaptırımlara rağmen yeri geldiğinde askeri araçları kullanmaktan ve sert güce başvurmaktan imtina etmemiştir. Bu bağlamda Türkiye-ABD ilişkileri Türkiye'nin güvenlik öncelikleri doğrultusunda şekillenmiş, genel olarak ABD'nin Türkiye'ye karşı sert bir tutum izlediği, Türkiye'nin "tehdit" olarak gördüğü aktörleri desteklediği ve Ankara'ya yaptırımlar uygulamaktan kaçınmadığı bir süreci ortaya çıkarmıştır.

Kaynakça

- 15 Temmuz darbe girişimi: Türkiye neden ABD'yi suçluyor, Amerikan yönetimi ne diyor?. (2021, Şubat 5). BBC. Erişim adresi: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55952909>
- 15 Temmuz'u FETÖ ABD ile yaptı. (2021, Şubat 4). Hürriyet. Erişim adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/nedim-sener/15-temmuzu-feto-abd-ile-yapti-41732285?sessionid=2>
- ABD Başkanı Trump'tan FETÖ açıklaması. (2018, Kasım 17). CNN Türk. Erişim adresi: <https://www.cnnturk.com/dunya/son-dakika-trumphant-gulen-aciklamasi>
- ABD Başkan Yardımcısı Pence: Brunson serbest kalana kadar Türkiye'ye yaptırım uygulamaya hazırız. (2018, Temmuz 26). BBC. Erişim adresi: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-44969818>
- ABD ve AB'den Gara Operasyonu açıklaması. (2021a, Şubat 15). VOA. Erişim adresi: <https://www.amerikaninsesi.com/a/abd-ve-ab-den-gara-operasyonu-aciklamasi-/5778740.html>
- ABD Senatosu Türkiye'ye yaptırımları da öngören tasarımı onayladı. (2020, Aralık 12). Mepanews. Erişim adresi: <https://www.mepanews.com/abd-senatosu-turkiyeye-yaptirimlari-da-ongoren-tasariyi-onayladi-41372h.htm>
- ABD'nin ülkemize karşı açıkladığı yaptırım Kararları Hk. (2020, Aralık 14). MFA. Erişim Adresi: https://www.mfa.gov.tr/no_-321_-abd-nin-ulkemize-karsi-acikladigi-yaptirim-kararlari-hk.tr.mfa

- ABD'ye tepki: ‘Bal gibi PKK'nın arkasındasınız. (2021b, Şubat 15). VOA. Erişim adresi: <https://www.amerikaninsesi.com/a/abd-yetepki-bal-gibi-pkk-nin-arkasindasiniz-/5778761.html>
- ABD'den YPG/PKK sahasına bir haftada 300 tırlık sevkiyat. (2019, Ekim 4). AA. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/abdden-ypg-pkk-sahasina-bir-haftada-300-tirlik-sevkiyat/1601970>
- Ağır, B. S. (2015). Güvenlik kavramını yeniden düşünmek: Küreselleşme, kimlik ve değişen güvenlik anlayışı. *Güvenlik Stratejileri*, 11(22), 97-131.
- Batı, YPG'nin 'terör örgütü' olduğuna ikna edilebilir mi?. (2016, Şubat 19). BBC. Erişim adresi: https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/02/160219_pyd_ypg_turkiye
- Baylis, J. (2008). Uluslararası ilişkilerde güvenlik kavramı. *Uluslararası İlişkiler*, 5(18), 69-85.
- Biden Döneminde Türkiye-ABD ilişkileri. (2021, Ocak 20). *Perspektif*. Erişim adresi: <https://www.perspektif.online/biden-doneminde-turkiye-abd-iliskileri/>
- Birdişli, F. (2011). Ulusal güvenlik kavramının tarihsel ve düşünsel temelleri. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(31), 149-169.
- Bozdağlıoğlu, Y. ve Özen, Ç. (2004). Liberalizmden neoliberalizme güç olgusu ve sistemik bağımlılık. *Uluslararası İlişkiler*, 1(4), 59-79.
- Buzan, B. (1983). *People, states and sear: The national security problem in international relations*. Brighton: Harvester Books, Chapel Hill, University of North Carolina Press.
- Congressional Research Service. (2019). Turkey: Background and U.S. Relations in Brief, 1-14. Erişim adresi: <https://www.justice.gov/eoir/page/file/1198776/download>
- Cumhurbaşkanı Erdoğan: Trump S-400'ler konusunda konumunu belirledi. (2019, Temmuz 1). *TRT Haber*. Erişim adresi: <https://www.trthaber.com/haber/gundem/cumhurbaskani-erdogan-trump-s-400ler-konusunda-konumunu-belirledi-421291.html>
- Çeviköz, Ü. (2016). ABD ile yeni bir sayfa açmak. *Hürriyet*. Erişim adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/unal-cevikoz/abd-ile-yeni-bir-sayfa-acmak-40273398>
- Çıtak, E. (2014). Yeni Gerçekçilik ve güvenlik. E. Çıtak ve O. Şen (Ed.), *Uluslararası İlişkilerde Güvenlik* içinde (ss.33-47). Ankara: Kripto Yayınları.
- Çopur, H. (2019). Türk-Amerikan ilişkilerinde çözilemeyen düğüm: FETÖ. *Kriter*. Erişim adresi: <https://kriterdergi.com/dosya-feto-ve-15-temmuz/turk-amerikan-iliskilerinde-cozulemeyen-dugum-feto>
- Erdoğan'dan ABD ve Yunanistan'a takas teklifi. (2018, Nisan 22). *DW*. Erişim adresi: <https://www.dw.com/tr/erdo%C4%9Fandan-abd-ve-yunanistana-takas-teklifi/a-43486524>
- 'Erdoğan'ı seçimle değiştireceğiz' diyen Biden başkanlığında Türkiye-ABD ilişkileri nasıl olacak?. (2020, Kasım 7). *Euronews*. Erişim adresi: <https://tr.euronews.com/2020/11/07/joe-biden-baskanl-g-nda-turkiye-abd-iliskileri-nas-l-olacak>
- G20'den terörle mücadele mesajı. (2015, Kasım 16). *DW*. Erişim adresi: <https://www.dw.com/tr/g20den-ter%C3%B6rle-m%C3%BCcadele-mesaj%C4%B1/a-18854265>
- Goldstein, J. S. ve Pevehouse, J. C. (2015). *Uluslararası ilişkiler* (H. Özdemir, Çev.). Ankara: BB101 Yayınları.

- Gökçe, G. (2021). BrettMcGurk: Demokratların kristalleşmiş hali. *Kriter*. Erişim adresi: <https://kriterdergi.com/portre/brett-mcgurk-demokratlarin-kristallesmis-hali>
- Haugom, L. (2019). Turkish foreign policy under Erdogan: A change in international orientation?. *Comparative Strategy*, 38(3), 206.
- Kanat, K.B. (2017). Türkiye-ABD ilişkileri ve yeni ABD yönetimi. *SETA Analiz*, (187), 1-24.
- Kıbaroğlu, M. (2018). Türkiye-ABD ilişkilerinde zor dönemeçler: QuoVadis?. *Stratejist*, (17), 13-17.
- Kıbaroğlu, M. (2019). On Turkey's missile defense strategy: TheFourFaces of the S-400 Deal Between Turkey and Russia (Rapor No.16). SAM. Erişim Adresi: <http://sam.gov.tr/pdf/sam-papers/SAM-Papers-No.-16.pdf>
- Kolodziej, E.A. (2005). *security and international relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lamy, S. L. (2001). Contemporary mainstream approaches neo-realism and neo-liberalism. J. Baylis ve S. Smith (Ed.), *Theories of International Politics* içinde. Oxford: Oxford University Press
- Magnitsky yasası ve yaptırımları nedir? (2018, Kasım 21). *Karar*. Erişim adresi: <https://www.karar.com/magnitsky-yasasi-ve-yaptirimlari-nedir-1036687>
- Misto M. ve Özcan E. (2021). Suriye'de YPG/PKK işgalindeki bölgelerde ilkel yollarla işlenen petrol sivillerin sağlığını tehlikeye atıyor. AA. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/suriyede-ypg-pkk-iskalindeki-bolgelerde-ikel-yollarla-islenen-petrol-sivillerin-sagligini-tehlikeye-atiyor/2317719>
- Mevlütöğlü, A. (2021). ABD'nin Türkiye'ye S-400 yaptırımları yürürlüğe girdi, sonuçları ne olacak? *Medyascope*. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=1Cq98WC80eo>
- Operation Euphrates Shield: Aims and Gains. (2017, Ocak 19). *Carnegie Europe*. Erişim adresi: <https://carnegieeurope.eu/2017/01/19/operation-euphrates-shield-aims-and-gains-pub-67754>
- ORDAF Araştırmalar Grubu. (2018). Rahip Brunson davası: Türkiye-ABD ilişkilerinin çıkmazı (Rapor No.15). Erişim adresi: <https://ordaf.org/wp-content/uploads/2018/09/dd15-rahibrunson.pdf>
- Örmeci, O. (2021). *Türk-Amerikan ilişkileri* (1.bs). İstanbul: Urzeni Yayınevi.
- Özgen, C., Yılmaz, E. A., & Örmeci, O. (2022). F-35 Crisis: Will Turkish-US defense cooperation continue?. *Middle East Policy*, 29(2), 1-13.
- Pastör Andrew Brunson kimdir: Türkiye-ABD ilişkilerinde kriz yaratan davada hüküm ve tahliye. (2018, Nisan 16). BBC. Erişim adresi: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-43782841>
- Patriotların konuşlandırılacağı yerler belli oldu! (2012, 24 Aralık). 21. yüzyıl enstitüsü. Erişim adresi: <https://www.21yyte.org/tr/merkezler/patriotlarin-konuslandirilacagi-yerler-belli-oldu>
- Read Trump's Letter to President Erdogan of Turkey. (2019, Ekim 16). *The Newyork Times*. Erişim adresi: <https://www.nytimes.com/interactive/2019/10/16/us/politics/trump-letter-turkey.html>
- Rusya ile S-400 müzakerelerinde son durum. (2021, Ağustos 24). DW. Erişim adresi: <https://www.dw.com/tr/ankara-i-CC%87kinci-parti-s-400-sistemine-dair-yeni-geli-C5%9Fme-yok/a-58971841>

- S-400 ve F-35: ABD ile Türkiye arasındaki kriz hakkında bilinmesi gerekenler. (2019, Nisan 4). BBC. Erişim adresi: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-47809807>
- Sprenger, S. (2018, Temmuz 11). Turkey defiant on purchase of Russian S-400 anti-missile system. *Defense News*. Erişim adresi: <https://www.defensenews.com/smr/nato-priorities/2018/07/11/turkey-defiant-on-purchase-of-russian-s-400-anti-missile-weapon/>
- Stefanoviç, D. (2019). Turkey's perennial strategic importance and the S-400 Saga. *AIES Fokus*, (10), 1-5.
- Trump hails his own 'great and unmatched wisdom' in warning to Turkey. (2019, Ekim 7). The Washington Post. Erişim adresi: https://www.washingtonpost.com/politics/trump-hails-his-own-great-and-unmatched-wisdom-in-warning-to-turkey/2019/10/07/13c65990-e935-11e9-9306-47cb0324fd44_story.html
- Trump ve Erdoğan telefonda görüştü. (2020, Temmuz 14). VOA. Erişim adresi: <https://www.amerikaninsesi.com/a/trump-ve-erdogan-telefonda-gorustu/5502705.html>
- Trump'ın mektubu iade edilmeliydi. (2019, Ekim 17). DW. Erişim adresi: <https://www.dw.com/tr/trump%C4%B1n-mektubu-iade-edilmeliydi/a-50876166>
- Turgut, S. (2016). Türkiye için ne ifade ediyor?, *Habertürk*. Erişim adresi: <https://www.haberturk.com/yazarlar/serdar-turgut-2025/1321815-turkiye-icin-ne-ifade-ediyor>
- Turkey Frees Pastor Andrew Brunson, Easing Tensions With U.S. (2018, Ekim 12). *The Newyork Times*. Erişim adresi: <https://www.nytimes.com/2018/10/12/world/europe/turkey-us-pastor-andrew-brunson.html>
- Turkey to place US pastor under house arrest after over 600 days in prison. (2018, Temmuz 25). *The Guardian*. Erişim adresi: <https://www.theguardian.com/world/2018/jul/25/turkey-andrew-brunson-american-pastor-released-house-arrest>
- Türkiye ile ABD arasında varılan 13 maddelik anlaşmada neler var?. (2019a, Ekim 18). *Euronews*. Erişim adresi: <https://tr.euronews.com/2019/10/17/turkiye-ile-abd-arasinda-varilan-13-maddelik-anlasmada-neler-var>
- Türkiye'nin S-400 alması F-35 teknolojisini ve NATO güvenliğini tehlikeye sokuyor mu?, (2019b, Temmuz 15). *Euronews*. Erişim adresi: <https://tr.euronews.com/2019/07/15/turkiye-nin-s-400-almasi-f-35-teknolojisini-ve-nato-guvenligini-nasil-tehlikeye-sokuyor>
- Uluslararası toplumda barış Pınarı Harekâtı'nı hedef alan bazı yorumlar Hk. (2019, Ekim 11). *MFA*. Erişim adresi: https://www.mfa.gov.tr/no_297_-baris-pinari-harekati-ni-hedef-alan-yorumlar-hk.tr.mfa
- Ukrayna'da Bayraktar TB2 SİHA üretimi için anlaşma imzalandı (2022, Şubat 3). *DefenceTürk*. Erişim adresi: <https://www.defenceturk.net/ukraynada-bayraktar-tb2-siha-uretimi-anlasma-imzalandi>
- U.S. VP Pence warns Turkey against buying Russian air defenses. (2019, Nisan 3). *Reuters*. Erişim adresi: <https://www.reuters.com/places/russia/article/us-usa-nato-turkey/u-s-vp-pence-warns-turkey-against-buying-russian-air-defenses-idUSKCN1RF2EI>
- US begins sending weapons to Kurdish YPG in Syria. (2017, Mayıs 31). *Aljazeera*. Erişim adresi: <https://www.aljazeera.com/news/2017/5/31/us-begins-sending-weapons-to-kurdish-ypg-in-syria>

- US sanctions on Turkish officials over S-400s come into force. (2021b, Nisan 6). *Daily Sabah*.
Erişim adresi: <https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/us-sanctions-on-turkish-officials-over-s-400s-come-into-force>
- Waltz, K. N. (1979). *Theory of international politics*. Massachusett. Addison-Wesley Publishing.
- Williams, Paul D. (2008). *Security studies: An introduction*. New York: Routledge.
- Wolfers, A. (1952). National security” as an ambiguous symbol. *Political Science Quarterly*, 67(4), 481-502.

Araştırma Makalesi / Research Article

TÜRKİYE İÇİN FISHER ETKİSİNİN ANALİZİ: DOĞRUSAL OLMAYAN ARDL MODELİ YAKLAŞIMI

Cevat BİLGİN¹

Öz

Fisher hipotezi nominal faiz oranı ile enflasyon oranı arasındaki ilişkinin varlığını tanımlamaktadır. Nominal faiz oranı enflasyondaki değişimlere önemli ölçüde tepki vermektedir. Türkiye’de 1981-2020 dönemi için Fisher ilişkisinin geçerliliği doğrusal olmayan otoregressif gecikmesi dağıtılmış (NARDL) modelinin tahmin edilmesi ile araştırılmaktadır. Bu model, değişkenler arasındaki asimetrik etkileri de dikkate alan doğrusal olmayan ilişkiyi araştırmayı hedeflemektedir. Tahmin edilen modelden elde verdiği sonuçlar nominal faiz ile enflasyon arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını onaylamaktadır. Elde edilen uzun dönemli esneklik katsayıları enflasyondaki değişimin faiz üzerinde güçlü bir etkisi olduğunu göstermektedir. Enflasyondaki artışın etkisini gösteren katsayı enflasyondaki düşüşün etkisini gösteren katsayıya göre bir miktar daha yüksektir. Ancak, her ikisi de oldukça güçlü bir etkiyi işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fisher Etkisi, NARDL, Enflasyon, Faiz Oranı

JEL Kodları:E31, E43, E52

ANALYSIS OF FISHER EFFECT FOR TURKEY: THE APPROACH OF NONLINEAR ARDL MODEL

Abstract

The Fisher hypothesis outlines the existence of the relation between nominal interest rate and inflation rate. Nominal interest rate responds substantially to changes in inflation. The validity of the Fisher effect for the 1981-2020 period in Turkey is investigated by estimating the non-linear ARDL model. The model aims to investigate the nonlinear relationship which takes into account the asymmetric effects between the variables. Findings from the estimated model confirm the existence of a long-run relation between nominal interest rate and inflation rate. The derived long-term elasticity coefficients show that the change in inflation has a strong effect on interest rates. The coefficient defining the effect of the increase in inflation is higher than the coefficient indicating the effect of the decrease in inflation. Yet, both indicate a fairly strong influence, that is there is nearly a full Fisher effect.

Keywords: Fisher Effect, Nonlinear ARDL, Inflation, Interest Rate

JEL Codes: E31, E43, E52

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Bursa Teknik Üniversitesi, cevat.bilgin@btu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5687-0932.

Başvuru Tarihi (Received): 27.02.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 20.07.2022

Giriş

Nominal faiz oranı ile enflasyon oranı arasındaki ilişkilerin incelenmesi Fisher hipotezi çerçevesinde 1930 yılında ele alınmıştır. Hipoteze göre belirsizlik altında dengede, nominal faiz oranı reel faiz oranı ile beklenen enflasyon oranı tarafından belirlenmektedir. Fisher hipotezi nominal faiz oranındaki değişimlerin anlaşılmasında önemli bir role sahiptir. Fisher hipotezi nominal faiz oranı ile beklenen enflasyon arasında uzun dönemde tanımlanan bir ilişkiyi işaret etmektedir. Fisher (1930) nominal faiz oranını reel faiz oranı ile beklenen enflasyon oranının toplamı olarak ortaya koymaktadır. Buna genel anlamda Fisher etkisi adı verilmektedir. Nominal faiz oranı ile beklenen enflasyon oranı arasında mükemmel öngörü koşulları altında birebir bir ilişki tanımlanmaktadır. Bu durumda reel faiz oranı beklenen enflasyonla ilgili olmayıp, daha çok ekonomideki reel değerler tarafından belirlenmektedir. Reel faiz oranı para politikası uygulamaları karşısında istikrarlı olacaktır. Bir nevi parasal aldanmanın olmadığı bir parasal yansızlık durumu söz konusu olmaktadır. Ancak, eğer reel faiz oranı ile beklenen enflasyon oranı arasında bir ilişki var ise, reel faiz oranındaki değişimler nominal faizlerin beklenen enflasyona tam uyarlama yapmasına neden olmayacaktır.

Fisher (1930) paranın satın alma gücündeki değişimin faiz oranı üzerindeki etkisinin bu değişimin öngörülebilirliği ile ilişkilendirmektedir. Bu yönde açık ve net bir öngörü yoksa satın alma gücündeki değişim ilk başta parasal (nominal) faiz oranını çok etkilemez. Ancak, eğer değişim paranın değerlendirilmesi yönünde ise, borçlu bundan olumsuz etkilenecektir. Eğer tam öngörü varsa borçlunun artan yükü parasal faiz oranındaki düşüşle telafi edilmektedir. Dolayısıyla, paranın öngörülmesi değer kazanması parasal faiz oranındaki düşüşle, öngörülebilir değer düşüşü de parasal faiz oranının artışıyla telafi edilir.

Faiz oranı ile enflasyon belirsizliği arasındaki ilişkinin nasıl tanımlandığı konusunda belirleyici iki farklı yaklaşımdan bahsedilebilir. Ödünç verilebilir fonlar teorisinin taraftarları nominal gelirdeki değişkenlik enflasyondaki değişkenlik ile ilişkisiz ise, enflasyon değişkenliği reel gelirdeki değişkenliği etkileyebilmektedir. Enflasyondaki oynaklığın reel gelir üzerindeki bu doğrudan etkisi tüketici güveni üzerinde olumsuz bir etki yaratır. Tüketiciler tasarruflarının getirisini arttırarak enflasyona karşı kendilerini korumak isterler. Portföy teorisi taraftarları ise risk-karşıtı yatırımcıların beklenmeyen enflasyondan kaynaklanan hazine tahvili getirisindeki azalmayı telafi edecek yüksek getiri oranlarını hedefler. (Berument, Ceylan ve Olgun, 2007) Bir başka ifadeyle nominal faiz oranı, borç verenlerin enflasyonla ilişkili beklenen satın alma gücü kaybını telafi edecek yeterlilikte bir enflasyon primi içermelidir.

Fisher (1930) teorisinin pratikteki eksiklikleri açısından sonuç olarak parasal faiz oranındaki kısmi uyarlamayı işaret eder. Eğer yaşam maliyeti istikrarlı değilse, parasal faiz oranı paranın değer kazanması ve değer kaybetmesine tam tepki vermez; fiyatlar artarken parasal faiz oranı fiyat artışından doğan paranın satın alma gücündeki düşüşü tam telafi edemeyecek miktarda artarken, fiyatlar düştüğünde parasal faiz oranı düşüşten kaynaklı değer artışını tam telafi edemeyecek derecede azalır.

Aslında Fisher parasal faiz oranının enflasyona tam uyarlanmasını değil kısmi uyarlanmayı destekleyen bulgular elde etmiştir. Fisher bunu öngörü yetersizliğiyle açıklar. Fisher'e göre insanlar parasal faiz oranını fiyattaki değişimlere tam olarak ve hızla uyarlayamamaktadırlar. Dolayısıyla ortaya çıkan reel faiz oranındaki değişkenlik sözleşmelerin istikrarsız koşullarda yapıldığı zaman para piyasasında ortaya çıkan parasal aldanma ile ilgilidir. Bu nedenle Fisher'e göre teorik tam uyarlama ile pratikteki kısmi uyarlama arasındaki fark tamamen öngörü yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. (Mundell, 1963)

Burada ortaya çıkan farklılıklar, Fisher etkisinin araştırılması süreçlerinde gerekli olan enflasyon beklentisinin ölçülmesinde kullanılan yaklaşık değişkenlerin belirlenmesinde de farklılıklar yaratmıştır. Beklenen enflasyonun gerçekleşen enflasyona göre gecikmeli olarak ortaya çıktığı

varsayımı bağlamında ilk çalışmalarda enflasyon beklentileri için geçmiş enflasyon oranlarının gecikmesi dağıtılmış bir formu kullanılmıştır. Diğer çalışmalar ise rasyonel beklentiler kuramı çerçevesinde rasyonel aktörlerin fiyat beklentileri için mevcut tüm bilgiyi kullanabileceklerini esas almıştır. Burada da rasyonel beklentiler kuramının ekonomik aktörlerin tam bilgiyi kullandıkları ve hatalarını düzelttikleri varsayımı altında sistematik hata yapmayacakları, öngörü yetersizliğinin de bu nedenle minimize edileceği bilgisi önemli rol oynamaktadır.

Fisher hipotezi ekonominin reel değişkenlerinin belirlenmesinde paranın yansızlığını açıklayan teorilerin temelini oluşturmaktadır. Ayrıca, hipotez nominal faiz oranlarındaki dalgalanmanın anlaşılmasında oldukça önemlidir. Faiz oranı enflasyonun kontrolü için kamu otoritesi tarafından kullanılmaktadır. Enflasyonist koşullarda reel balanslar talebi düşer, fiyat mekanizmasının etkinliği azalır. Bu koşullarda faiz oranının enflasyona karşı koruma ve öngörü etkinliği zayıflamaktadır. Beklenen enflasyona ilişkin belirsizlik, yatırım ve tüketimi de etkilediğinden, genel ekonomik performans bu durumdan olumsuz yönde etkilenmektedir. Nominal faiz oranı bu noktada dinamik bir role sahiptir ve aynı zamanda nominal faiz oranları enflasyon beklentilerinden etkilenmektedir.

İktisat politikası çerçevesinde ele alındığında, faiz oranı para politikasının bir aracı olarak kamu yönetimleri tarafından enflasyonun kontrol altına alınmasında bir araç olarak da kullanılmaktadır. Enflasyonun satın alma gücünü düşürmesi, fiyat mekanizmasının etkinliğinin bozulması gibi çokça maliyetleri vardır. Enflasyon beklentilerindeki değişimler nominal faiz oranlarını da etkilemektedir. Fiyat istikrarının sağlanmasında merkez bankaları tarafından nominal faiz oranları araç olarak kullanılabilir.

Bu çerçevede değerlendirildiğinde, enflasyon ile faiz oranı arasındaki ilişkinin nasıl olduğu enflasyon hedeflemesi yapan ve faiz oranlarını ara hedefler olarak kullanan merkez bankaları açısından oldukça önemlidir. Ancak, bu ilişkinin niteliği ekonominin bütünü içerisinde ele alındığında merkez bankalarının dışında borç alanlar, borç verenler, şirketler, finansal ve finansal olmayan kurumlar gibi çok geniş çerçevedeki ekonomik aktörleri de ilgilendirmektedir. Bu nedenle, faiz oranı ile enflasyon oranı arasındaki ilişkilerin analiz edilmesi oldukça önemli olmuştur. Bu ilişki Irving Fisher tarafından uygulamalı olarak analiz edildiğinde, Britanya Krallığı ve Amerika Birleşik Devletleri için faiz oranları ile enflasyon oranları arasında uzun dönemde oldukça yüksek korelasyon katsayıları elde edilmiştir. Fisher (1930) uzun dönemde reel faiz oranı değişmeksizin, nominal faiz oranı ile enflasyon oranı arasında birebir bir ilişki bulgusuna ulaşmıştır. Enflasyon oranındaki değişimin nominal faiz oranı üzerinde Fisher Etkisi olarak adlandırılan bir etkisi vardır. Enflasyon ve faiz arasındaki bu ilişki şu şekilde ifade edilebilir;

$$NF = RF + \pi^e \quad (1)$$

Burada NF nominal faiz oranını, RF reel faiz oranını ve π^e ise beklenen enflasyon oranını göstermektedir. Rasyonel beklentiler varsayımı altında bu denklem ekonometrik olarak şu şekilde yazılabilir;

$$NF_t = \alpha + \beta\pi_t + \varepsilon_t \quad (2)$$

burada β katsayısının 1'e eşit olması tam Fisher etkisi, 1'den küçük ya da büyük olması ise kısmi Fisher etkisi anlamına gelir. Tam Fisher etkisi nominal faiz ile enflasyon arasında birebir bir ilişki olduğu anlamına gelmektedir. Tam Fisher etkisi reel faiz oranlarının istikrarlı olduğunu işaret eder. Bu durumda beklenen enflasyon ile reel faiz oranı ilişkisizdir; parasal şokların uzun dönemde reel faizler üzerinde bir etkisi olmamaktadır (Dutt ve Ghosh, 2015).

Nominal faiz oranının enflasyona tepkisi Mundell (1963) ve Tobin (1965) ortaya koyduğu şekliyle enflasyondaki artışın reel balansları azaltması sebebiyle birimden küçük olabilir. Refah düzeyindeki azalma reel tasarruf talebini arttırırken yatırım talebini de azaltır, bu durum beklenen enflasyonun reel faiz oranı üzerinde negatif etkisine yol açar. Fried ve Howitt (1983) ise enflasyonun paranın reel getirisinin azalmasına dikkate çeker. Bu şekilde ele alındığında finansal varlıklar paranın yakın

ikamesi oldukları için, enflasyon finansal varlıkların reel getirisini de azaltır. Peng (1995) ise bir yandan faiz ve yatırım üzerine konan vergi sebebiyle nominal faizin beklenen enflasyondan daha fazla artması gerektiğini öne süren Darby-Tanzi hipotezini öne sürerken, diğer yandan uygulamada bu sonuçlara ulaşamamasının sebepleri olarak mali aldanma, vergiden kaçınmanın etkileri, vergiden muaf borç alan ve borç verenler, yüksek faizlerin eşlik ettiği sermaye girişlerinden bahsetmektedir.

Çalışmanın ilk bölümünde Fisher etkisi ile ilgili yapılmış çalışmaların gözden geçirildiği literatür taraması kısmı bulunmaktadır. İkinci bölümde veri seti ve analizde kullanılan yöntemlerle ilgili detaylı bilgiler verilmektedir. Üçüncü bölüm birim kök test bulguları ve tahmin edilen modelden elde edilen sonuçları içermektedir. Dördüncü ve son bölüm ise elde edilen bulguların değerlendirildiği sonuç bölümüdür.

1. Literatür Taraması

Fisher hipotezinin geçerliliğine yönelik olarak yapılan uygulamalı çalışmalar oldukça farklı ve tartışmalı sonuçlar vermiştir. Mishkin ve Simon (1995) Avustralya için yaptıkları analizde enflasyon ve faiz oranında birim kök ile standart olmayan hata süreçleri tespit etmiştir. Buna yönelik olarak Monte Carlo simülasyonları da kullanarak yaptıkları test sonuçlarında kısa dönemde olmasa da uzun dönemde Fisher etkisini bulmuşlardır. Wallace ve Warner (1993) faiz oranı olarak üç aylık hazine tahvili ve on yıllık devlet tahvili getirilerini ve çeyrek yıllık enflasyon oranını alarak farklı dönemler için yaptıkları çalışmada Johansen eşbütünleşme testini uygulamışlar ve tüm dönemlerde değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki bulgusuna ulaşmışlardır. Ayrıca, Malliaropoulos (2000) ABD için trenden arındırılmış değişkenler kullanarak VAR gösterimi ile tanımlanan eşbütünleşme yöntemi sonucunda Fisher etkisine dair hem orta vadede am de uzun vadede güçlü bir veri elde etmiştir. Million (2003) ABD kısa dönem reel faizlerindeki yapısal değişimi deterministik kısımda içererek bunu birim kök testleri ile birleştirerek yaptığı uygulamada, 1951-2000 döneminde faiz oranında rassal trendin olmadığı bulgusuna ulaşmıştır; Fisher etkisi bulunmaktadır. Aktham ve Haitham (2006) gelişmekte olan ülkelerde değişkenlerin birim köklerini ve değişkenler arasındaki doğrusal olmayan ortak trendli ilişkiyi araştırmışlar ve tam Fisher etkisi tespit etmişlerdir. Kasman, Kasman ve Turgutlu (2006) otuz üç gelişmiş ve gelişmekte olan ülke verilerini kullanarak hem geleneksel eşbütünleşme testlerini hem de fraksiyonel eşbütünleşme testlerini yapmışlardır. Geleneksel testler ülkelerin çoğu için Fisher etkisini bulmazken, fraksiyonel eşbütünleşme testi ülkelerin büyük çoğunluğunda Fisher etkisi sonucunu vermiştir. Argyro (2010) OECD üyesi ülkeler için yaptığı Gregory-Hansen eşbütünleşme testi ise Kanada, Kore ve Belçika için Fisher etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Toyoshima ve Hamori (2011) ile Badillo, Reverte ve Rubio (2011) panel eşbütünleşme testi yöntemini kullanarak ABD, BK, Japonya için tam ve 15 AB üyesi ülke için de kısmi Fisher etkilerinin varlığını tespit etmişlerdir. Ayrıca, Jareno ve Tolentino (2012) Avrupa ülkeleri için yaptıkları analizde iki alt dönem almışlardır; 1997-2007 ve 2008-2012. OLS tahmini ile elde ettikleri bulgularda özellikle kriz döneminde (2008-2012) başta İspanya olmak üzere birçok ülkede Fisher etkisini gözlemlemişlerdir. Özcan ve Arı (2016) G7 ülkeleri için panel eşbütünleşme testi yapmışlar ve nominal faizin enflasyona uyarlamasının birden çok küçük olduğunu, kısmi Fisher etkisinin varlığını elde etmişlerdir. Sağlam (2018) ise 11 Asya ülkesi için kırılmalı panel birim kök testi uygulayarak Endonezya ve Filipinler haricindeki diğer tüm ülkelerde Fisher hipotezinin geçerliliğini destekleyen bulgular elde etmişlerdir. Öte yandan, Andrade ve Clare (1994) Birleşik Krallık verisi için Kalman filtreleme ve Johansen eşbütünleşme testleri uygulayarak ne kısa ne de uzun dönemde Fisher etkisi bulgusuna ulaşamamışlardır. Hamori (1997) Japonya için genelleştirilmiş momentler yöntemi ile yapılan çalışmada Fisher etkisini elde etmemiştir. Rose (1988) da nominal ve reel faiz oranları ile enflasyon oranının zaman serisi özelliklerine ve özellikle durağanlıklarına yönelik yapmış olduğu testlerle Fisher etkisini destekleyen sonuçlara ulaşmamıştır. Koustas and Serletis (1999) Fransa, Almanya, Japonya, Hollanda, ABD ve İngiltere, Belçika, Kanada, Danimarka verileri üzerinden King-Watson metodolojisi ve eşbütünleşme testleri ile Fisher

etkisi bulamamıştır. Koustas ve Lamarche (2010) G7 ülkeleri için yaptıkları çalışmada birim kök hipotezini doğrusal olmayan alternatiflerinin varlığında red etmişler ve Kanada, Fransa, İtalya ve Japonya için ortalamaya dönüşlü doğrusal olmayan reel faiz oranı bulgusu elde etmişlerdir; yalnızca bu ülkeler için Fisher etkisi vardır. Ghazali ve Ramlee (2003) ARFIMA modeli uyguladıkları çalışmada G7 ülkeleri için Fisher etkisi bulamamışlardır. Buna ek olarak Chen (2015)'in Çin için Granger nedensellik testleri, Clemente, Gadia ve Montañés (2017) G7 ülkeleri için uyguladığı Bai-Perron yöntemi Fisher etkisi olmadığını göstermiştir. Türkiye ekonomisi için, Şimşek ve Kadılar (2006) ARDL sınır testi yaklaşımını ve Toda-Yamamoto nedensellik testlerini 2003:1-2017:1 döneminde kullanarak, Akıncı ve Yılmaz (2016) ise 1980-2012 dönemi için dinamik en küçük kareler yöntemini, Johansen-Juselius eşbütünleşme testlerini ve Granger nedensellik testlerini kullanarak Fisher etkisini elde etmişlerdir. Ayrıca, İncekara, Demez ve Ustaoglu (2012) 1989:Q1-2011:Q4 dönemi için çeyrek yıllık veriler üzerinden Johansen eşbütünleşme analizi ve VAR yöntemiyle uzun dönemde Türkiye'de Fisher etkisinin olduğu bulgusunu elde etmişlerdir. Turgutlu (2004) Engle-Granger eşbütünleşme testi, parçalı durağanlık ve parçalı eşbütünleşme testlerini uygulamıştır; Engle-Granger testi Fisher hipotezini red eden sonuçlar verirken, parçalı eşbütünleşme testi Fisher hipotezini destekleyen sonuçlar vermiştir. Atgür ve Altay (2015) Türkiye'de 2004-2013 dönemi için Johansen, Lütkepohl-Saikkonen Eşbütünleşme testleri ve Dinamik En Küçük Kareler (DOLS) yöntemini kullanarak enflasyon ve faiz oranı arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını onaylayan sonuçlara ulaşmışlardır. Lebe ve Özalp (2016), enflasyon oranı ile reeskont faiz oranı, mevduat faiz oranı ve para politikası faiz oranı değişkenleri için ARDL sınır testi yaklaşımı ile yaptıkları analizde Türkiye için güçlü bir Fisher etkisinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Başar ve Karakuş (2017) D-8 ülkeleri çerçevesinde 2003Q1-2019Q4 döneminde çeyrek yıllık tüketici fiyat endeksi ve mevduat faiz oranları verileri kullanılarak Fisher etkisi araştırılmıştır. Bu amaçla Westerlund-Edgerton LM Bootstrap eşbütünleşme testi ve katsayıların tahmini için de CCE testi uygulanmıştır. Sonuçlar Nijerya ve Malezya'da Fisher etkisi olmadığı; İran'da zayıf Fisher etkisi, Endonezya, Mısır, Bangladeş, Pakistan ve Türkiye'de ise tam Fisher etkisinin geçerli olduğunu göstermiştir. Gül ve Açıkalın (2008), 1990-2003 dönemi için aylık faiz ve enflasyon verilerini kullanmış, Johansen eşbütünleşme testini uygulamış ve tam olmasa da kısmi Fisher etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Yılcıncı (2009), 1989:01-2008:01 dönemi çeyrek yıllık verileri kullanarak doğrusal olmayan eşbütünleşme analizi ile Engle-Granger testini kullanmıştır. Test sonuçları Fisher hipotezinin geçerli olmadığını ortaya koymuştur. Çakmak, Aksu ve Başar (2002) 1989:01-2001 :07 döneminde aylık verilerle yaptıkları eşbütünleşme test sonuçlarına göre bu dönemde Türkiye için Fisher hipotezinin geçerli olmadığı sonucunu elde etmişlerdir. Bayat (2011) Türkiye için 2002M1-2011M5 dönemi aylık nominal vadeli mevduat faiz oranları ile tüketici fiyat endeksi arasındaki ilişkiyi Seo doğrusal olmayan eşbütünleşme testi uygulayarak analiz etmiştir. Analiz sonucu Türkiye'de söz konusu dönem için Fisher etkisinin olmadığını ortaya koymuştur. Tunalı ve Erönel (2016) 2003:01-2014:02 dönemi için ait bir yıl vadeli nominal mevduat faiz oranları ile tüketici fiyat endeksi aylık değerlerini kullanarak, önce birim kök testlerini sonra da yapısal kırılmalı Gregory-Hansen eşbütünleşme testini uygulamıştır. Test sonuçları Türkiye için kısa dönemde Fisher Etkisinin geçerli olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Pınar ve Erdal (2018) alternatif faiz oranları ve enflasyon verisi için Johansen eşbütünleşme testi, hata düzeltme modeli ve Granger nedensellik testlerini uygulayarak Türkiye'de Fisher etkisinin enflasyon hedeflemesi rejimi altında geçerliliğini test etmiş ve uzun dönemde Fisher etkisinin bütün faiz oranları için geçerli olduğunu bulmuştur. Demirgil ve Türkay (2018) 2003:01-2017:01 dönemi için, Uslu (2020) 2012:01-2019:01 dönemi için aylık verilerle, Ulusoy, Yılmaz ve Ünal 1978-2019 dönemi için yıllık verilerle ARDL Sınır Testini kullanarak, enflasyon ile faiz arasında eşbütünleşme ilişkisi elde etmişlerdir. Akcan (2019) Mortgage krizi öncesi ve sonrası ADF birim kök, Johansen eşbütünleşme ve Granger nedensellik testlerini kullanarak Fisher etkisinin geçerli olduğu bulgusuna ulaşmıştır. Özer (2019) Fisher hipotezinin geçerliliğini Fourier yaklaşımı eşbütünleşme testi uygulamış ve enflasyondan faize doğru tek yönlü uzun dönemli ilişki bulurken, aynı yöntemi

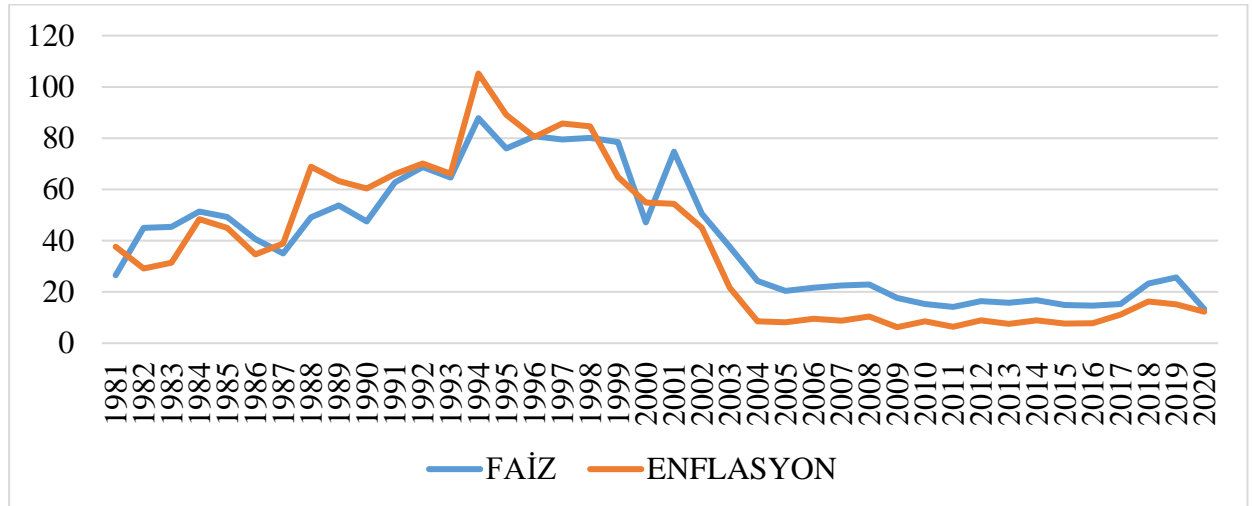
kullanan Songur (2019) Fisher hipotezini destekleyecek hiçbir bulgu elde etmemiştir. Baylan ve Pazarcı (2020) 2005:01-2018:03 dönemi için, Gedik (2021) 2009:02-2021:07 dönemi için Johansen eşbütünleşme yöntemi kullanarak enflasyon ile faiz arasında uzun dönemli ilişki bulgusuna ulaşmıştır.

Bu çalışmalarda kullanılan yöntemlerde nominal faiz oranı ile enflasyon oranı arasındaki ilişkilerin doğrusal ve simetrik olduğu varsayımı bulunmaktadır. Buna göre, enflasyon oranındaki artış ve düşüşlerin faiz oranı üzerindeki etkisi aynı yönde ve aynı miktarda olmaktadır. Asimetrik ve doğrusal olmayan ilişkiler dikkate alındığında ise, enflasyondaki artış ve azalmaların faiz oranı üzerinde birbirinden farklı etkileri olabilir. Belirsizlik ve asimetrik bilgi koşulları altında, bu tip bir asimetrik yapı ortaya çıkabilir. Örneğin enflasyondaki artış faiz oranını artırırken, enflasyondaki düşüş faizi azaltmayabilir. Bu çalışmanın daha önce yapılan çalışmalardan farklılığı, analiz için kullanılan yöntemle ilgilidir; burada hem değişkenler arasındaki doğrusal olmayan ilişki dikkate alınmış, hem de asimetrik etkiler içerilmiştir.

2. Yöntem ve Veri

Bu çalışmada Türkiye için nominal faiz oranı ile enflasyon oranı arasındaki Fisher ilişkisini araştırmak ve böylelikle Fisher hipotezinin Türkiye için geçerli olup olmadığını tespit etmek için kullanılan değişkenler faiz oranı (FO) ve enflasyon oranı (ENF) değişkenleridir. İlgili değişkenlere ilişkin veriler Dünya Bankası veri tabanından (World Development Indicators) alınmıştır. Veri seti yıllık olup 1981-2020 dönemini kapsamaktadır. Faiz oranı vadeli mevduat faiz oranı, enflasyon ise TÜFE'den elde edilen enflasyon oranıdır. Bu değişkenlerin zaman patikasını gösterir Grafik 1'de gösterilmektedir; faiz oranı ile enflasyon oranı uzun dönemde birlikte hareket eder görünmektedir. Her ne kadar kısa dönemde değişkenler arasındaki uzun dönem dengesinden sapmalar var gibi görünse de, uzun dönemde ikisi arasında kalıcı bir denge mevcut gibidir. Grafikte görünen bu duruma ilişkin somut kanıtları elde etmek için ve bu ilişkiyi doğrulayabilmek için ekonometrik testler ve tahminlere başvurulması gerekmektedir.

Grafik 1: Nominal Faiz Oranı ve Enflasyon Oranı (1981-2020)

Kaynak: Dünya Bankası, World Development Indicators

Öncelikle, bu değişkenlerin durağan olup olmadıklarının tespitine yönelik olarak, Genelleştirilmiş Dickey-Fuller Birim Kök Testi (ADF) ve Phillips-Perron (PP) Birim Kök Testi uygulanmıştır. Bu testlere ek olarak yapısal kırılmanın dikkate alındığını birim kök testleri de yapılmıştır. Bu amaçla, Lee ve Strazicich tek kırılmalı ve iki kırılmalı birim kök testleri uygulanmıştır. Bu testler, yardımıyla değişkenlerin birim kök içerip içermedikleri ve entegre dereceleri de belirlenmiştir.

2.1.ADF ve PP Birim Kök Testleri

ADF ve PP birim kök testleri değişkenlerin durağanlığını test ederken hipotez kurgusu aşağıdaki gibidir;

H0: Seri durağan değildir. (Birim kök içerir.)

H1: Seri durağandır. (Birim kök içermez.)

Genişletilmiş Dickey-Fuller testi Dickey-Fuller (1981) tarafından geliştirilmiştir. Aşağıdaki iki denklem testin yapılması için tahmin edilir;

$$\Delta X_t = \beta_1 X_{t-1} + \sum_1^k \lambda_i \Delta X_{t-i} + u_t \quad (3)$$

$$\Delta X_t = \beta_0 + \beta_1 X_{t-1} + \sum_1^k \lambda_i \Delta X_{t-i} + u_t \quad (4)$$

$$\Delta X_t = \beta_0 + \beta_1 X_{t-1} + \beta_2 trend + \sum_1^k \lambda_i \Delta X_{t-i} + u_t \quad (5)$$

Burada denklem (3) kesmesiz ve trendsiz denklemi, denklem (4) kesmeli ve trendsiz denklemi, denklem (5) ise kesmeli ve trendli denklemi göstermektedir. Bu denklem tahminlerinde u_t hata terimindeki otokorelasyon sorunundan kurtulmak için serinin gecikmeli değerleri modele eklenmiştir.

ADF birim kök testine ek olarak Phillips ve Perron birim kök testi de uygulanmıştır. PP testinin hipotez kurgusu ADF testininki ile aynıdır. PP testi için tanımlanan denklemler ise aşağıda şekilde tanımlanmaktadır (Phillips ve Perron, 1988).

$$Y_t = \hat{\mu} + \hat{\alpha} Y_{t-1} + \hat{u}_t \quad (6)$$

$$Y_t = \tilde{\mu} + \tilde{\beta} \left(t - \frac{1}{2} \lambda \right) + \tilde{\alpha} Y_{t-1} + \tilde{u}_t \quad (7)$$

Hem ADF hem de PP birim kök testlerinin uygulanmasında elde edilen test istatistikleri kritik değerlerle karşılaştırılır, ya da test istatistiklerinin p-değerleri incelenir. Bu p-değerleri farklı anlamlılık düzeylerinden küçükse, o anlamlılık düzeylerinde boş hipotez red edilir ve birim kökün olmadığı, serinin durağan olduğu son ucuna ulaşılır.

2.2.Lee ve Strazicich birim kök testi

Lee ve Strazicich (2013) tarafından öne sürülen yapısal kırılmalı birim kök analizi için tek kırılmalı model aşağıdaki gibidir;

$$y_t = \delta Z_t + X_t, X_t = \beta X_{t-1} + \epsilon_t \quad (8)$$

Burada Z_t ile dışsal değişkenleri göstermektedir. Boş hipotez bu koşullarda $\beta=1$ şeklinde tanımlanmaktadır. Sabitte kırılmaya yönelik Model A $Z_t = [1, t, Dt]'$ şeklindedir. $t \geq T_B + 1$ ve sıfır olan diğer durumlarda ise $D_t = 1$ değerini alır. T_B ile yapısal kırılmanın zaman periyodudur ve $\delta = (\delta_1, \delta_2, \delta_3)$. Sabit ve trend için kırılma testinde ise Model C ele alınmaktadır. Model C $Z_t = [1, t, Dt, DT_t]'$ şeklindedir. $t \geq T_B + 1$ ve sıfır olması durumunda $D_t = t - T_B$ olmaktadır.

Lee-Strazicich (2003) tarafından tanımlanan iki kırılmalı birim kök testi Lagrange çarpanı (LM) birim kök testini ifade eder. Bu yöntemdeki veri yaratma süreci aşağıdaki gibi gösterilmektedir;

$$Y_t = \delta Z_t + e_t, \quad e_t = \beta e_{t-1} + \epsilon_t \quad (9)$$

Burada Z_t yine dışsal değişkenler vektörünü ϵ_t ise iid(0, σ^2) özelliğine sahip kalıntıları göstermektedir. LM birim kök test istatistiği modeli ise şu şekildedir;

$$Y_t = \delta Z_t + \phi \tilde{S}_{t-1} + u_t \quad (10)$$

Burada $\tilde{S}_t = Y_t - \tilde{\Psi}_x - Z_t \tilde{\delta}$ ve $t=2, \dots, T$ şeklindedir. $\tilde{\Psi}_x$ terimi $Y_1 - Z_1 \tilde{\delta}$ ile bulunur. $\tilde{\delta}$ simgesi ΔY_t 'nin ΔZ_t 'ye göre regresyonundan elde edilen katsayıları verir. Sabitte iki kırılmalı birim kök testi

için Model AA kullanılır. Burada $t \geq T_{Bj}+1$ iken $j=1,2$ için $D_{jt}=1$ diğer durumlarda 0 değerli gölge değişkeni gösterir ve Z_t yerine $[1,t,D_{1t},DT_{1t}]'$ yazılır. Sabitte ve trendde iki kırılmalı Model CC'de DT_{jt} kukla değişkeni $t \geq T_{Bj}+1$ olduğunda $t-T_{Bj}$ değerini, diğer durumda 0 değerini almaktadır. Z_t yerine $[1,t,D_{1t},D_{2t},DT_{1t},DT_{2t}]'$ yazılır. Burada T_B yine kırılma zamanıdır. Model A sabitte tek kırılmayı, Model AA ise sabitte iki kırılmayı içeren modelleri göstermektedir. Model C sabitte ve trendde tek kırılmayı betimlerken, Model CC sabitte ve trendde iki kırılmayı tanımlamaktadır. LM test istatistiği ise $\tilde{\tau}: \emptyset = 0$ sıfır hipotezini test eden t istatistiğidir. LM testinde sıfır hipotezinin reddi birim kökün olmadığını ifade etmektedir.

2.3.Doğrusal Olmayan ARDL Modeli

Enflasyonun faiz üzerindeki etkilerini analiz ederken, bu değişkenler arasındaki ilişkilerin doğrusal olmaması, enflasyondaki artış ve azalmanın faiz oranı üzerinde farklı etkiler yaratma potansiyeli dikkate alınmalıdır. Bu nedenle kısa ve uzun dönemli asimetrisi içeren ve Shin, Yu ve Greenwood-Nimmo (2014) tarafından düzenlenen doğrusal olmayan eşbütünleşme modeli kullanılmaktadır; bu doğrusal olmayan otoregresif gecikmesi dağıtılmış (NARDL) model olarak tanımlanan dinamik hata düzeltme modeli formatında bir modeldir. Bu şekliyle model bağımsız değişkenlere ait şoklara bağımlı değişkenin nasıl tepkiler verdiğini de göstermektedir. Burada aşağıdaki hesaplama yolu ile ENF_t serisi ENF_t^+ ve ENF_t^- şeklinde ikiye ayrıştırılmaktadır.

$$ENF_t^+ = \sum_{j=1}^t \Delta ENF_t^+ = \sum_{j=1}^t \max(\Delta ENF_{t,0}) \quad (11)$$

$$ENF_t^- = \sum_{j=1}^t \Delta ENF_t^- = \sum_{j=1}^t \min(\Delta ENF_{t,0}) \quad (12)$$

Burada ENF_t^+ ve ENF_t^- enflasyondaki artış ve azalışların kısmi toplamalarını vermektedir. Shin ve diğerleri (2014)'ni takip ederek ilgili NARDL modeli aşağıdaki gibi tanımlanabilir:

$$\Delta FO_t = \omega_0 + \omega_1 FO_{t-1} + \omega_2^+ ENF_{t-1}^+ + \omega_2^- ENF_{t-1}^- + \sum_{i=1}^p \lambda_i \Delta FO_{t-i} + \sum_{i=0}^q \rho_i^+ \Delta ENF_{t-i}^+ + \sum_{i=0}^q \varepsilon_i^- \Delta ENF_{t-i}^- + u_t \quad (13)$$

Bu modelde kısa ve uzun dönemdeki asimetrisi içermektedir. Enflasyon oranına ait uzun dönemli katsayılar $L_{ENF}^+ = -\frac{\omega_2^+}{\omega_1}$ ve $L_{ENF}^- = -\frac{\omega_2^-}{\omega_1}$ formülleri yardımıyla elde edilmektedir. Bu katsayılar faiz oranının enflasyon oranındaki farklı yönlerdeki değişimlere verdiği tepkileri göstermektedir. Buna ek olarak, enflasyonun birinci farklarının gecikmelerine ait katsayılar da kısa dönemli asimetrisi işaret etmektedir. Model tahmini doğrusal olmayan uzun dönemli asimetrik ilişkinin varlığını tespit edebilmeyi mümkün kılmaktadır. Düzey bazındaki değişkenlerin katsayılarının bileşik bir şekilde sıfıra eşit olduğu hipotezi $H_0: \omega_1 = \omega_2^+ = \omega_2^- = 0$ şeklindedir. Bu hipotez doğrusal olmayan asimetrik uzun dönemli ilişkinin var olmadığını işaret eder. F_{PPS} testi olarak bilinen bu test uygulanırken Pesaran, Shin ve Smith (2001)'den elde kritik değerler kullanılır; sıfır hipotezinin reddi değişkenler arasında asimetrik doğrusal olmayan eşbütünleşmenin varlığını göstermektedir. Diğer bir test ise $\omega_1 = 0$ hipotezinin test edilmesini içeren t-testidir. Eğer bu hipotez red edilmezse, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkiden bahsedilemez. Wald testleri yoluyla uzun dönem ve kısa dönem simetrisinin değerlendirilir. Asimetrik uzun dönem katsayılarının birbirine eşit olduğu sıfır hipotezi $H_0: L_{ENF}^+ = L_{ENF}^-$ aslında uzun dönemli bir asimetrik etkinin olmadığını işaret etmektedir. Eğer hipotez red edilirse uzun dönemli asimetrisinin varlığından bahsedilebilir. $H_0 = \sum_{i=1}^{q-1} \rho_i^+ = \sum_{i=1}^{q-1} \varepsilon_i^-$ sıfır hipotezi modeldeki kısa dönem asimetrik katsayıların birbirine eşit olduğunu ifade eder. Bu hipotezin reddi ile modelde kısa dönem asimetrisinin var olduğu sonucuna ulaşırız.

3. Uygulama Bulguları

Bu çalışmadaki uygulamaya yönelik sonuçlar, değişkenlerin durağan olup olmadıklarını tespit etmek için kullanılan birim kök testlerini (ADF, PP ve Lee- Strazicich) ile Fisher etkisinin tespit

edilmesine yönelik doğrusal olmayan ARDL modelinin tahmin sonuçlarını içeren bulguları içerek şekilde iki başlık altında verilmektedir.

3.1. Birim Kök Testlerinin Sonuçları

Öncelikle, modelde kullanılan değişkenlerin durağan olup olmadıklarına bakılmaktadır. Bu noktada genelleştirilmiş Dickey-Fuller (ADF) testi ve Philips-Perron (PP) testi kullanılacaktır. Tablo 1 analizde kullanılan değişkenlerin birim kök testlerinin sonuçlarını vermektedir. Değişkenlerin düzeyde her iki testte de test istatistikleri birim kökün olduğunu işaret eden sıfır hipotezini red etmediğinden değişkenler düzeyde durağan değildir. Ancak, değişkenlerin birinci farkları alındıktan sonra ise birim kök sıfır hipotezleri reddedilmektedir. Böylece, değişkenlerin birinci fark durağan oldukları söylenebilir.

Tablo 1: ADF ve PP Birim Kök Test Sonuçları

	Düzye ^a	Birinci Fark ^b
ADF Testi		
FO	-1.74 (1)	-4.59 (1)**
ENF	-2.05 (1)	-4.97 (1)**
PP Testi		
FO	-2.46 (3)	-8.32 (3)**
ENF	-1.57 (2)	-6.19 (2)**

*Not: Parantez içindeki rakamlar ADF için Schwarz bilgi kriterine göre uygu gecikme sayılarını, PP için ise uygun bant aralıklarını göstermektedir, a testler sabit ve trend içerir, b testler sabit içerir trend içermez, *yüzde 5 anlamlılık düzeyinde test istatistiği anlamlıdır, **yüzde 1 anlamlılık düzeyinde test istatistiği anlamlıdır.*

Değişkenlerin farkları üzerinden yapılan birim kök testleri, sabit ve trend içeren denklemlerde de sıfır hipotezini red eden test istatistiklerini vermiştir. Ancak test analizlerinde tahmin edilen test denklemlerinde sabit ve trend terimlerinin tahmin katsayıları istatistiksel olarak anlamsız bulunduğundan, Tablo 1’de birinci fark testlerinde sabit ve trend içermeyen test denklemlerinden elde edilen birim kök test istatistik değerleri verilmiştir.

Buradaki ADF ve PP birim kök testlerine ek olarak Tablo 2’de Lee-Strazicich tek kırılmalı ve iki kırılmalı birim kök test sonuçları verilmektedir.

Her bir değişken için öncelikle tek kırılmalı Model A ve Model C test değerleri verilmiştir. Bu sonuçlara göre değişkenler düzeyde durağan değilken, birinci farkları alındığında durağan hale gelmişlerdir. Birinci fark test istatistikleri %1 anlamlılık düzeyinde anlamlıdır; ; birim kök olduğunu ifade eden sıfır hipotezi red edilmiştir. İki kırılmalı test için ise Model AA ve Model CC ile ilgili test istatistik değerleri gösterilmektedir. İki kırılmalı test sonuçları ENF değişkenin düzeyde birim kök içerdiğini, birinci farkı alındığında bu birim kökün ortadan kalkıp, değişkenin durağanlaştığını göstermektedir. FO değişkeni için yapılan testlerde ise tek kırılmalı yöntemde Model C’de, iki kırılmalı yöntemde Model CC’de değişkenin birinci farkında sıfır hipotezi red edilmektedir, değişken durağanlaşmaktadır.

Tablo 2: Lee-Strażicich Birim Kök Test Sonuçları

Değişken	Model	Düzyey İstatistiği	Test	Birinci Fark Test İstatistiği	Düzyey Noktası	Kırılma Birinci Kırılma Noktası	Fark
FO	Model A	-3.152		-2.833	2001	2001	
	Model C	-3.487		-8.981**	2008	1998	
ENF	Model A	-3.375		-5.597**	1995	1991	
	Model C	-3.094		-8.411**	2001	1993	
FO	Model AA	-2.101		-3.084	2006;2009	1993;1999	
	Model CC	-5.208		-8.074**	1994;2004	1991;1998	
INF	Model AA	-2.863		-6.775**	1989;1993	1997;2002	
	Model CC	-6.270*		-8.324**	1995;2003	1992;1997	

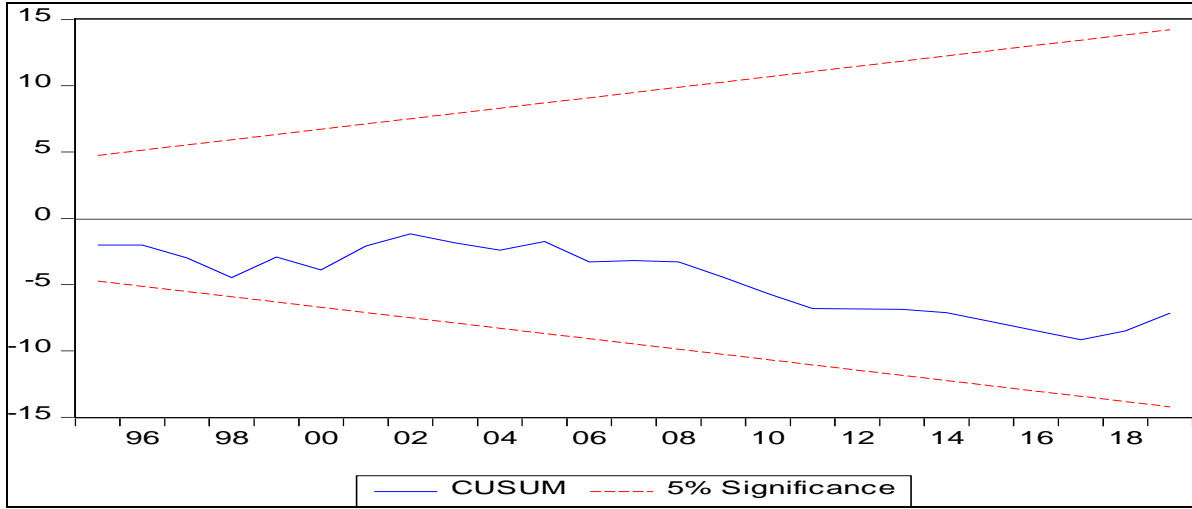
*Not: * yüzde 5 ** yüzde 1 anlamlılık düzeyinde test istatistikleri anlamlıdır*

3.2. Doğrusal Olmayan ARDL Modeli Tahmin Sonuçları

Birinci fark durağan olan bu değişkenler için gerçekleştirilmiş *NARDL* model tahmini Tablo 3’de gösterilmektedir. Buradaki tahmin edilen model faiz ile enflasyon arasındaki doğrusal olmayan ilişkiyi ve kısa-uzun dönem asimetrisini içermektedir.

Öncelikle, tanı testlerine bakıldığında tahmin edilen modelin istatistiksel olarak anlamlı bir model olduğu görülmektedir. Hesaplanmış *LM* ve *HET* test istatistiklerinin altındaki parantez değerleri olasılık değerleridir (p-değerleri). Bu olasılık değerlerinin 0.10, 0.05 ve 0.01 değerlerinden düşük olması durumunda, her bir anlamlılık düzeyinde test istatistiklerinin istatistiksel olarak anlamlı olduklarını, bir başka ifadeyle sıfır hipotezlerinin red edildiklerini ifade eder. *LM* otokorelasyon testinde, sıfır hipotez otokorelasyonun olmadığını gösterir. Model için hesaplanan test istatistiğine ait p-değerleri 0.01, 0.05 ve 0.10’den büyük olduğundan, sıfır hipotezi 1%, 5% ve 10% anlamlılık düzeylerinde ret edilmemektedir. Bir başka ifadeyle, tahmin edilen modelde otokorelasyon sorunu yoktur. Çünkü hesaplanan değer 0.10 anlamlılık değerinden büyük çıkmıştır. *HET* test istatistiği ise değişen varyans sorunu olup olmadığını test eder ve sıfır hipotezine göre değişen varyans sorununun yoktur. Tahmin edilen modele ait test istatistiğinin p-değeri tüm anlamlılık düzeylerinde sıfır hipotezinin red edilmediğini göstermektedir; kalıntılarda değişen varyans sorunu yoktur. Çünkü hesaplanan değer 0.10 anlamlılık değerinden büyük çıkmıştır. Gerçekleştirilen *CUSUM* testi ise tahminin istikrarlı olduğunu göstermektedir. Ayrıca aşağıdaki grafikte görüldüğü üzere *CUSUM* izleği %5 kritik sınırların arasında kaldığı için denklemin parametre istikrarlılığı bulunmaktadır.

Tahmin ettiğimiz bu modelde asimetrik doğrusal olmayan eşbütünleşmenin tespiti amacıyla kullanılan *FPPS* testi için Pesaran ve diğerleri (2001)’nin verdiği kritik değerler yüzde 5 ve yüzde 1 anlamlılık düzeyleri için 5.73 ve 7.84 şeklindedir. Modelde hesaplanan *FPPS* test istatistiği 16.146 olarak bulunmuştur; bu değer her iki kritik değerden de büyük olduğundan her iki anlamlılık düzeylerinde sıfır hipotezi red edilmektedir; dolayısıyla faiz oranı ve enflasyon oranı arasında doğrusal olmayan asimetrik eşbütünleşme ilişkisi vardır. Ayrıca, *tBDM* test istatistiği -4.911 olarak bulunmuştur. Pesaran ve diğerleri (2001)’nin verdiği yüzde 5 ve 1 düzeyindeki kritik değerler ise -3.22 ve -3.82 şeklindedir; test istatistiği her iki anlamlılık düzeyinde de anlamlıdır. Bu nedenle hem *FPPS* hem de *tBDM* test değerleri değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını tasdik eden bulgular sağlamışlardır.

Grafik 2: Tahmin edilen *NARDL* modelinin *CUSUM* grafiği

Wald test istatistikleri W_{LR} ve W_{SR} tahmin edilen modellerde faiz ile enflasyon arasında uzun dönem ve kısa dönem simetrisinin olup olmadığını tespit etmektedirler. Tabloda hesaplanmış değerlerin altındaki parantez içindeki rakamlar p-değerleridir. Uzun dönemli simetri testinde sıfır hipotezi $H_0: L_{ENF}^+ = L_{ENF}^-$ buna alternatif olan hipotez ise $H_1: L_{ENF}^+ \neq L_{ENF}^-$ şeklindedir. Sıfır hipotezi red edilmesi uzun dönemli asimetrisinin varlığını ifade eder. Hesaplanmış test istatistiği 4.911 olarak bulunmuştur. Bu değere ilişkin p-değeri yüzde 5 anlamlılık düzeyinde boş hipotezin red edildiğini gösterir; modelde eşbütünlük ve asimetrisinin olduğu görülmektedir diyebiliriz. Kısa dönemli simetri testi $H_0 = \sum_{i=1}^{q-1} \rho_i^+ = \sum_{i=1}^{q-1} \varepsilon_i^-$ hipotezi karşısında $H_1 = \sum_{i=1}^{q-1} \rho_i^+ \neq \sum_{i=1}^{q-1} \varepsilon_i^-$ hipotezini sınar. Bu teste ilişkin elde edilen hesaplanan değer 2.203'dür; p-değeri ise kısa dönem simetri sıfır hipotezinin red edilmediğini ortaya koymaktadır.

Uzun dönemli esneklik katsayıları olan L_{ENF}^+ ve L_{ENF}^- değerleri, $L_{ENF}^+ = -\frac{\omega_2^+}{\omega_1}$ ve $L_{ENF}^- = -\frac{\omega_2^-}{\omega_1}$ formülasyonları ile hesaplanmaktadır. Enflasyon artış yönlü uzun dönem esneklik katsayısı olan L_{ENF}^+ değeri 0.985 olarak bulunmuştur. Buna göre, enflasyondaki yüzde 1 puanlık bir artış, faiz oranında yüzde 0.99 puanlık bir artışa neden olmaktadır.

Ayrıca, tahmin edilen modelde ENF_{t-1}^+ değişkenine ait katsayı yüzde bir anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Öte yandan, enflasyon oranında azalış yönlü esneklik katsayısı L_{ENF}^- değeri 0.903 olarak bulunmuştur; enflasyondaki yüzde 1 puanlık azalma, faiz oranında yüzde 0.90 puanlık bir azalmaya neden olmaktadır. Faiz oranı enflasyondaki artışa enflasyondaki azalmaya göre biraz daha fazla tepki vermektedir. Ancak, bu fark çok yüksek bir fark olarak görünmemektedir. Elde edilen bulgulara göre, enflasyon oranındaki hem artış hem de azalış yönündeki değişimler faiz oranını önemli oranda etkilemektedir; tam Fisher etkisine yakın sonuçlara ulaşılmıştır.

Tablo 3: *NARDL Model Tahmin Sonuçları*

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	P-Değeri
C	25.5194**	5.4995	4.6402	0.0001
FO_{t-1}	-0.7209**	0.1466	-4.9117	0.0000
ENF_{t-1}^+	0.7107**	0.1149	6.1822	0.0000
ENF_{t-1}^-	0.6515**	0.1059	6.1477	0.0000
ΔFO_{t-1}	-0.5685**	0.1008	-5.6365	0.0000
ΔFO_{t-3}	0.2539**	0.0834	3.0435	0.0054
ΔENF_t^+	0.3893**	0.1051	3.7059	0.0010
ΔENF_t^-	0.6208**	0.1535	4.0434	0.0004
ΔENF_{t-1}^-	0.6368**	0.1953	3.2603	0.0032
ΔENF_{t-3}^-	-0.3258*	0.1549	-2.1038	0.0456
R^2	0.892	F_{PPS}	16.146	
Uyarlanmış R^2	0.853	L^+	0.985	
LM	0.305 (0.739)	L^-	0.903	
HET	1.804 (0.117)	W_{SR}	2.203 (0.137)	
CUSUM	İstikrarlı	W_{LR}	4.911 (0.0360)	
Uzun Dönem Esneklik Katsayıları				
L_{ENF}^+	0.985			
L_{ENF}^-	0.903			

Not: Parantez içindeki rakamlar p-değerleridir, *yüzde 5 ve **yüzde 1 anlamlılık düzeyinde anlamlıdır.

Ayrıca, ek olarak Hatemi-J (2012) asimetrik nedensellik testi yöntemi uygulanmıştır. Test ilişkin sonuçları Tablo 4’de verilmektedir. Tabloda $FAİZ^+$ ve $FAİZ^-$ faiz oranındaki pozitif ve negatif şokları, ENF^+ ve ENF^- ise enflasyon oranındaki pozitif ve negatif şokları göstermektedir. Tablo $FAİZ$ ve ENF değişkenlerine ait pozitif ve negatif şokları arasında nedensellik ilişkilerine yönelik bulgular vermektedir.

Tablonun birinci ve üçüncü sütunları ilgili değişkenler arasında nedenselliğin olmadığını ifade eden temel hipotezleri vermektedir. İkinci ve dördüncü sütunlar hesaplanan test istatistiklerini göstermektedir. Faizdeki pozitif şoklardan enflasyona yönelik nedensellik ilişkileri bulunmamıştır. Öte yandan faizdeki negatif şoklardan enflasyona yönelik nedensellik ilişkileri bulunmuştur. Faizdeki negatif şoklardan enflasyondaki pozitif şoklara yönelik test istatistiği yüzde 5’de anlamlıyken, faizdeki negatif şoklardan enflasyondaki negatif şoklara ilişkin test istatistiği yüzde 1’de anlamlı olmaktadır. Faizdeki düşüşlerin etkisi daha baskın bir şekilde enflasyondaki azalma ile ilişkilendirilebilir. Fisher etkisi ile ilgili kısımda ise, enflasyondaki pozitif şoklardan faizdeki pozitif

şoklara ilişkin bir nedensellik tespit edilmiştir. Bu da, nominal faizlerin enflasyondaki artış karşısında artarak uyarlandığını işaret etmektedir

Tablo 4: Hatemi-J Asimetrik Nedensellik Testi

Temel Hipotez	Test İstatistiği	Temel Hipotez	Test İstatistiği
$FAİZ^+ \nrightarrow ENF^+$	3.615	$ENF^+ \nrightarrow FAİZ^+$	8.250*
$FAİZ^- \nrightarrow ENF^-$	16.218***	$ENF^- \nrightarrow FAİZ^-$	4.570
$FAİZ^+ \nrightarrow ENF^-$	1.617	$ENF^+ \nrightarrow FAİZ^-$	2.065
$FAİZ^- \nrightarrow ENF^+$	13.334**	$ENF^- \nrightarrow FAİZ^+$	5.621

Not: \nrightarrow simgesi nedenselliğin olmadığı temel hipotezini ifade etmektedir. *, **, *** işaretleri sırasıyla yüzde 10, yüzde 5 ve yüzde 1 anlamlılık düzeylerindeki Bootstrap kritik değerlerinden daha büyük test istatistiklerini göstermektedir; bu durum temel hipotezin ret edildiğini ifade eder.

4. Sonuç

Faiz oranı ile enflasyon arasındaki güçlü ilişkiyi tanımlayan Fisher hipotezi ile ilgili olarak bir çok uygulamalı çalışmada destekleyici bulgulara ulaşılmıştır. Bu çalışmada, hipotezin geçerliliği Türkiye’de 1980’li yıllardan sonraki dönem için, doğrusal olmayan eşbütünleşme model (NARDL) tahmini yolu ile analiz edilmektedir. Bu modelin kullanılması sayesinde enflasyon oranındaki değişimler iki parçalı bir şekilde ayrıştırılabilmektedir; enflasyon oranındaki artışlar ve düşüşler. Böylelikle, enflasyon oranındaki artışlar ve düşüşlerin nominal faiz oranı üzerindeki etkilerini ayrı ayrı tespit etmek ve bu bağlamda Fisher etkisini gözlemlemek mümkün olmaktadır. Bir başka ifade ile bu ayrıştırılmış etkiler sayesinde kısmi Fisher etkisini de tespit etmek mümkün olmaktadır. Ayrıca, bu model yoluyla enflasyondaki değişimin faiz üzerindeki etkisinin simetrik olup olmadığını da takip etmek mümkündür. Bir başka ifade ile, enflasyondaki artışlar ve düşüşlerin faiz oranı üzerinde farklı etkilerinin olup olmadığını tespit edilmesi imkan dahilinde olmaktadır.

Bu çalışmada tahmin edilen modelden elde edilen bulgulara göre, faiz oranı ve enflasyon arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı hem t-testi hem de F-testlerine ilişkin sonuçlar yolu ile onaylanmıştır. Bu da bize göstermektedir ki, diğer çalışmalardan farklı olarak burada tanımlanan asimetrik doğrusal olmayan model tahminimiz Fisher hipotezinin varlığına dair güçlü bulgular sağlamaktadır. Kısa ve uzun dönem simetri testleri sonuçlarına göre, kısa dönemde asimetri varlığı bulunmamış, uzun dönemde asimetrik bir ilişki olduğuna dair bulgu ise elde edilmiştir. Tahmin edilen modelde, enflasyon oranındaki artışların kısmi toplamlarını ifade eden değişkenin (ENF_{t-1}^+) katsayısı ile enflasyon oranındaki azalışların kısmi toplamlarını ifade eden değişkenin (ENF_{t-1}^-) katsayısı istatistiksel olarak anlamlı bulunmuşlardır. Hem enflasyondaki artışların hem de düşüşlerin nominal faiz oranı üzerinde anlamlı etkileri bulunmaktadır. İki taraflı Fisher etkilerinin anlamlı olduklarından bahsedilebilir. Tahmin edilen modelin katsayıları kullanılarak elde edilen uzun dönemli katsayılar ise ($L^+_{ENF} = 0.985$ ve $L^-_{ENF} = 0.903$) enflasyondaki değişimler ile faiz oranındaki değişimlerin neredeyse birebir bir ilişkide olduğunu göstermektedir. Ancak, özellikle enflasyon oranındaki artışların düşüşlere göre faiz oranı üzerinde birebire çok daha yakın bir ilişki bulunmaktadır. Elde edilen bulgular, belirlenen örneklem döneminde Türkiye’de nominal faiz oranı ve enflasyon oranı arasında uzun dönemde anlamlı bir ilişki olduğu ve enflasyondan faiz oranına yönelik anlamlı ve güçlü bir etkinin olduğunu göstermiştir. Uzun dönemde enflasyon ile faiz oranı arasında tam Fisher etkisine yakın bulguların elde edilmesi, beklenildiği üzere bu iki değişken arasında yakın bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Türkiye’de uzun dönemli bir süreçte enflasyonun varlığı ve kalıcılığı bu ilişkinin güçlü olmasını sağlamış görünmektedir. Para politikası

uygulamaları çerçevesinde enflasyonu düşürmeye yönelik politikaların nominal faiz oranının da düşmesini sağlayacağı görülmektedir. Ayrıca, bu bulgular iktisadi birimlerin enflasyon öngörüsüne daha çok odaklandıklarını ve enflasyon beklentilerini finansal getirilerinde tamamen hesaba kattıklarını göstermektedir.

Kaynakça

- Akcan, A. T. (2019). Mortgage krizi öncesi ve sonrasında enflasyon - faiz etkileşimi: Türkiye örneği, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(4) 239-244
- Akıncı, M. ve Yılmaz, Ö. (2016). Enflasyon-faiz oranı takası: Fisher hipotezi bağlamında Türkiye Ekonomisi için dinamik en küçük kareler yöntemi. *Sosyoekonomi*, 24(27), 33-55.
- Aktham, M. ve Haitham, A. (2006). Does Fisher effect apply in developing countries: evidence from a nonlinear cointegration test applied to Argentina, Brazil, Malaysia, Mexico, South Korea and Turkey. *Applied Econometrics and International Development*, 6(2), 31-46.
- Andrade, I. ve Clare, A. (1994). Is the U.K. treasury bill rate a good Proxy for expected inflation in the United Kingdom?. *Economic Letters*, 45(3), 335-341.
- Argyro, K. (2010). *Testing the Fisher effect in OECD countries: An empirical investigation*. [Yüksek Lisans Tezi, University of Macedonia] <https://dspace.lib.uom.gr/bitstream/2159/14054/1/Thesis.pdf>
- Atgür, A. ve Altay, N. O. (2015). Enflasyon ve nominal faiz oranı ilişkisi. *Yönetim ve Ekonomi*, 22(2), 521-533.
- Badillo, R., Reverte C. ve Rubio, E. (2011). The Fisher effect in the EU revisited: new evidence using panel cointegration estimation with global stochastic trends. *Applied Economics Letters*, 18(13), 1247-1251.
- Bayat, T. (2011). Türkiye’de Fisher etkisinin geçerliliği: Doğrusal olmayan eşbütünleşme yaklaşımı. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 0(38), 47-60.
- Baylan, M ve Pazarcı, P. (2020). Türkiye’de Enflasyon Faiz İlişkisi: Nedensellik Analizi, *İtobiad*, 9(1), 193-216
- Chen, C.F. (2015). “Fisher effect” theory and “Fisher paradox” in China’s economy. *Open Journal of Social Sciences*, 3(10), 80-85
- Clemente J., Gadea, MD, Montañés A. ve Reyes, M. (2017). Structural breaks, inflation and interest rates: evidence from the G7 countries. *Econometrics*, 5(1), 1-17.
- Başar, S. ve Karakuş, K. (2017). Fisher hipotezi: Türkiye için tahmini. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(54), 794-803.
- Çakmak, E., Aksu, H. ve Başar, S. (2002). Fisher Hipotezi’nin Türkiye açısından değerlendirilmesi: 1989-2001. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 16(3-4), 31-40.
- Demirgil, B. Ve Türkay, H. (2018). Enflasyon-faiz ilişkisi: Ardl/Sınır testi uygulaması, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1), 515-528
- Dickey, D. ve Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica*, 49(4), 1057-1072.
- Dutt, S.B. ve Ghosh, D. (2015). An empirical re-examination of the Fisher hypothesis: panel cointegration tests. *Journal of the Southwestern Society of Economists*, 42(2), 161-173.
- Fama, E. F. (1975). Short-term interest rates as predictors of inflation. *The American Economic Review*, 65(3), 269-282.

- Fisher, I. (1930). *The theory of interest, as determined by impatience to spend income and opportunity to invest it*. Erişim adresi: <https://fraser.stlouisfed.org/title/theory-interest-6255>
- Fried, J., ve Howitt, P. (1983). The effects of inflation on real interest rates. *The American Economic Review*, 73(5), 968–980.
- Gedik, A. (2021). Enflasyon ve faiz oranı ilişkisi: Fisher hipotezinin Türkiye için geçerliliği. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 27, 615-624
- Ghazali, N.A., ve Ramlee, S. (2003). A long memory test of the long-run Fisher effect in the G7 countries. *Applied Financial Economics*, 13(10), 763-769.
- Gül, E. ve Açıkalin, S. (2008). An examination of the fisher hypothesis: the case of Turkey. *Applied Economics*, 40(24), 3227-3231.
- Hamori, S. (1997). A simple method to test the Fisher effect. *Applied Economics Letters*, 4(8),477-479.
- İncekara, A., Demez, S. ve Ustaoglu, M. (2012). Türk Ekonomisi için Fisher etkisinin geçerliliği: Eşbütünleşme analizi. *Procedia-Social and Behavioral Science*, 58(2012), 396-405.
- Jareno, F. ve Tolentino, M. (2013). The Fisher effect: A comparative analysis in Europe. *Jökull Journal*, 63(12), 201-212.
- Lebe, F. ve Arda Özalp, L. F. (2016). Fisher hipotezinin alternatif faiz oranları ile Türkiye ekonomisi açısından analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 31 (1) , 95-122.
- Lee, J. ve Strazicich, M. C. (2003). Minimum LM unit root test with two structural breaks. *Review of Economics and Statistics*,85(4), 1082-1089.
- Lee J. ve Strazicich, M. C. (2013). Minimum LM unit root test with one structural break. *Economic Bulletin*, 33(4), 2483-2492.
- Kasman, S., Kasman, A. ve Turgutlu, E. (2006). Fisher hypothesis revisited: A fractional cointegration analysis. *Emerging Markets Finance and Trade*, 42(6), 59-76.
- Koustaş, Z., ve Lamarche, J-F. (2010). Evidence of non-linear mean reversion in the real interest rate. *Applied Economics*, 42(2), 237-248.
- Koustaş, Z. ve Serletis, A. (1999). On the Fisher effect. *Journal of Monetary Economics*, 44, (1), 105-130.
- Malliaropulos, D. (2000). A note on nonstationarity, structural breaks, and the Fisher effect. *Journal of Banking & Finance*, 24, (5), 695-707.
- Million, N. (2003). The Fisher Effect revisited through an efficient non linear unit root testing procedure. *Applied Economics Letters*, 10(15), 951-954.
- Mishkin, F. ve Simon, J. (1995). *An empirical examination of the Fisher effect in Australia*. (NBER Working Paper No:5080). Erişim adresi: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w5080/w5080.pdf
- Mundell, R. (1963). Inflation and real interest. *Journal of Political Economy*, 71(1), 280-83.
- Özcan, B. ve Arı, A. (2016). Does the Fisher hypothesis hold for the G7? Evidence from the panel cointegration test. *Economic Research*, 28(1), 271-283.
- Özer, M. O. (2019). Türkiye’de Fisher hipotezinin fourier yaklaşımı ile incelenmesi, Ankara *Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(3), 856-878.

- Pesaran, M., Shin, Y. ve Smith, R. (2001). Bound testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(1), 289–326.
- Peng, W. ve Roncesvalles, O. (1995). The Fisher hypothesis and inflation persistence. *IMF Working Papers*, 1995(118), 1-21
- Pınar, A. ve Erdal, B. (2018). Enflasyon hedeflemesi rejiminde fisher etkisinin geçerliliği; Türkiye’den ampirik sonuçlar. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 13(3), 1-12
- Polat, M. A. (2020). Fisher etkisinin Türkiye örneğinde değerlendirilmesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(5) 1551-1561
- Rose, A. K. (1988). Is the real interest rate stable?..*Journal of Finance* 43(5), 1095-1112
- Sağlam, Y. (2018). Fisher hipotezi’nin Fourier yaklaşımı ile testi: Gelecek-11 ülke grubu Örneği. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 13 (52) , 316-321.
- Shin, Y., Yu, B. ve Greenwood-Nimmo, M. (2014). Modelling asymmetric cointegration and dynamic multipliers in a nonlinear ARDL framework. R.C. Sickles ve W.C. Horraine. (Ed.), *Festschrift in Honor of Peter Schmidt* içinde (ss.281-314).New York: Springer.
- Songur, M. (2019). Fourier yaklaşımı ilee fisher hipotezini yeniden gözden geçirmek: Türkiye örneği, *S.C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(2), 1-15
- Surayya, S. (2018). *Alternative specifications of Fisher hypothesis: An empirical investigation*.(MPRA Paper No. 90320). Erişim adresi: <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/90320/>
- Şimşek, M. ve Kadılar, C. (2006). Fisher etkisinin Türkiye verileri ile testi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 7(1), 99-111.
- Toyoshima, Y. ve Hamori, S. (2011). Panel cointegration analysis of the Fisher effect: Evidence from the US, the UK, and Japan. *Economics Bulletin*, 31(3), 2674-2682.
- Tunalı, H. ve Erönel, Y.Y. (2016). Enflasyon ve faiz oranı ilişkisi, Türkiye’de fisher etkisinin geçerliliği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(4), 1415-1431.
- Turgutlu, E. (2004). Fisher hipotezinin tutarlılığının testi: parçalı durağanlık ve parçalı koentegrasyon analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(2), 55-75.
- Ulusoy, A., Yılmaz, H. ve Ünal, H. (2021). Türkiye’de Gibson paradoksunun Fisher etkisi bağlamında ele alınması (1978-2019 Dönemi). *Maliye Dergisi*, Temmuz-Aralık 2021, 181, 1-18
- Uslu, H. (2020). Enflasyon ile mevduat ve kredi faizleri arasındaki ilişki: Türkiye için Fisher eşitliği çerçevesinde ekonometrik bir analiz, *Troyacademy*, 5(1), 201-229
- Wallace, M. ve Warner, J. (1993). The Fisher effect and the term structure of interest rates: tests of cointegration. *Review of Economics and Statistics*, 75(2), 320–324.
- Yıllancı, V. (2009). Fisher hipotezinin Türkiye için sınanması: doğrusal olmayan eşbütünleşme analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(4), 205-213.

Araştırma Makalesi / Research Article

ALTHUSSERCİ TEORİDE ‘İDEOLOJİ’ KAVRAMININ ANALİZİ: KLASİK MARKSİST ANLAYIŞTAN FARKLARI VE KAPİTALİST DEVLET KURAMINDAKİ ROLÜ

Osman AÇAR¹

Öz

Tarih boyunca devletler iktidarlarının devamlılığını sağlamak ve meşrulaştırmak için birçok argümana başvurmuşlardır. İdeoloji de bu argümanların başında gelmektedir. Tarihsel süreçte farklı bağlamlarda çeşitli anlamlarda kullanılan ideoloji, Althusser ile farklı bir boyut kazanmıştır. İdeoloji Althusser’le birlikte, her şeyi kapsayan, tarih ve zaman dışı, maddi bir yapısı olan bir kavrama dönüşmüştür. Bu bağlamda çalışmanın kapsamını Althusser’in ideoloji teorisi oluşturmaktadır. Bu çalışmayla amaçlanan, Althusserci ideolojiyi ve bu ideolojinin devlet kuramındaki yerini klasik Marksist anlayışla olan farklılıkları da içine alacak şekilde ortaya koymaktır. Çalışmada ulaşılan sonuçta Althusser devletin ideolojik aygıtları ile monist yapıdaki Marksist devlet kuramını düalist yapıya kavuşturduğu görülmektedir. Althusser, klasik Marksist anlayıştan farklı olarak, ideolojiyi salt ekonomik pratiğin uzantısı olarak ele almamıştır. O, ideolojinin felsefi, siyasi ve sosyolojik boyutlarını da göz önünde bulundurarak ideolojiyi ebedi olan maddi bir pratik şeklinde değerlendirmiştir. Ayrıca devlet iktidarı ile devlet aygıtı arasındaki farkı ortaya koymuş, ideolojinin kapitalist sistemdeki rolünü göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Althusser, ideoloji, devletin ideolojik aygıtları, marksizm.

ANALYSIS OF THE CONCEPT OF ‘IDEOLOGY’ IN ALTHUSSERIAN THEORY: DIFFERENCES FROM THE CLASSICAL MARXIST UNDERSTANDING AND ITS ROLE IN THE THEORY OF THE CAPITALIST STATE

Abstract

Throughout history, states have resorted to many arguments to ensure the continuity of their power and to legitimize it. Ideology is one of these arguments. Ideology, which has been used in various meanings in different contexts in the historical process, gained a different dimension with Althusser. With Althusser, ideology has turned into a concept that covers everything and has a material structure beyond history and time. In this context, the scope of the study consists of Althusser's theory of ideology. The aim of this study is to reveal Althusser's ideology and its place in the theory of the state, including the differences with the classical Marxist view. As a result, it can be seen that Althusser has transformed the Marxist theory of the state from a monist structure to a dualist structure with the ideological apparatus of the state. Althusser, unlike the classical Marxist understanding, did not consider ideology as an extension of purely economic practice. He considering the philosophical, political and sociological dimensions of ideology, evaluated ideology as an eternal and material practice. He also revealed the difference between state power and state apparatus and showed the role of ideology in the capitalist system.

Keywords: Althusser, ideology, the ideological apparatus of the state, marxism.

¹ Öğr. Gör., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi. Orcid: 0000-0003-0995-6458, osman.acar@dpu.edu.tr

Başvuru Tarihi (Received): 28.02.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 20.07.2022

Giriş

Althusser denilince akla gelen kavramlardan ilki ideolojidir. O, ideoloji kavramını klasik geleneksel bağlarından kopararak ideolojiye farklı bir anlam ve boyut kazandırmıştır. Althusser, bu özgün yorumu ile literatürde birçok araştırmaya konu olmuştur. Bu nedenle Althusser'in ideoloji teorisi üzerine yeni ve özgün bir şeyler söylemek oldukça zorlaşmıştır. Bu bağlamda çalışma ile amaçlanan Althusser'in ideoloji teorisinin klasik Marksist görüşle ayrılan yönleri, kapitalist sistemde mevcut düzenin oluşumunda ve yeniden inşasındaki rolü ile devlet kuramındaki yerini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda çalışmada Althusser'in ideoloji teorisine geçmeden önce ideoloji kavramının ortaya çıkışı ile tarihsel süreç içerisinde geçirdiği anlamsal değişim ve dönüşüm ele alınacaktır. Ardından Althusser'in ideolojiye yaklaşımı ve Marksist kuramla ayrımı daha iyi kavranması açısından Marx'ta ideoloji kavramı incelenecektir. Son olarak Althusser'in ideoloji teorisinin oluşumu ve özellikleri ifade edilip ideolojinin işlev ve önemi belirtilerek kapitalist sistemdeki rolü gösterilmeye çalışılacaktır.

İdeolojinin tanımı, işlev ve önemine geçmeden önce devlet kavramı ve bu kavramın Marksist kuram açısından ne ifade ettiği incelenecektir. Siyaset biliminde genellikle devlet; hükümet, yargı, parlamento, polis, asker vs. kurumları içine alan, insanların toplum halinde birlikte yaşamasını örgütleyen, toplumun düzenlenmesinde ve yönlendirilmesinde önemli rol oynayan bağımsız bir siyasal hayatın garantörü, insanların dışında ve üstünde bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır (Caslin, 1993: 291; Yalvaç, 2005: 16). Devlet a priori varsayım olarak ele alınmakta ve devletten bağımsız, ondan ayrı veya onsuz bir politika, adalet, erdem ve siyasal hayatın düşünülmemeyeceği ifade edilmektedir (Yalvaç, 2005: 16). Devlet iktidarının ortaya çıktığı tarihten beri devamlılığını, meşruiyetini sağlamak ve iktidarını kuvvetlendirmek için çeşitli argümanlara başvurmuştur. Bu bakımdan en eski argümanlardan biri bilgi yani enformasyon olmuştur. Asurlulara kadar geri götürülebilen enformasyon, devletlerin merkezileşmesiyle önemli bir boyuta ulaşmıştır. Bu yolla toplumsal sorunlara pozitivist bir paradigma geliştirerek çözüm yolu aranmıştır (Burke, 2008: 129-131). Tarihsel süreç içerisinde bu kapsamda kullanılan argümanlar farklılaşmış ve çeşitlenmiştir. Günümüzde bu bağlamda kullanılan en popüler argümanlardan biri de ideolojidir. İdeoloji kavramının tasvirine geçmeden önce onu kendi amaçları doğrultusunda kullanan devletin Marksist kuramda edindiği yere ve anlama değinilecektir.

Devlete olan bakış açısını ya da devletin oynadığı rolü Marksist kuram açısından ifade edecek olursak devlet, yönetici egemen sınıfların işçi sınıfı üzerinde egemenlik kurmasını ve bu sınıfın kapitalist sisteme boyun eğdirilerek artık değer elde edilmesini sağlamaktadır. Devlet, bu sistem ve egemenliği sürdürülebilir kılan, garantörü olan baskı ve zora dayanan bir kurumdur (Althusser, 2000: 27). Bu bağlamda Althusser'in devlete olan yaklaşımını ele alacak olursak Gramsci ile benzerlik taşıdığı gözükmemektedir. Devleti hukuk üstü bir varlık olarak kabul eden Althusser, devlet ve sivil toplum arasındaki ayrımın burjuva hukukunun bir ürünü olduğunu öne sürer (Hirst, 1984: 193). Ayrıca Gramsci'den hareketle şunu da belirtmek gerekir ki tarihteki tüm baskı sınıfları arasında yalnızca burjuvazi, sivil toplumu güçlendirerek iktidarı zora ya da baskıya değil rıza ve hegemonya aracılığıyla sağlamlaştırmaya çalışan sınıf olmuştur (Swingewood, 1996: 122). Althusser, klasik Marksist devlet yaklaşımına katılmakla birlikte birincil işlevi baskı ve zor kullanma olan devlet aygıtına ek olarak ideolojik aygıtların varlığından da bahseder. Bu aygıtlar sayesinde devlet, pratikte işlevsellik ve nüfuz edici özellikler kazanmıştır. Böylelikle düalist yapılu devlet teorisi oluşturulmuştur (Ekici, 2017: 278-279). Ayrıca Althusser, devlet iktidarı ile devlet aygıtı arasında ayrıma giderek iktidarlar değişkenlik gösterirken baskı ve zor aygıtı niteliği taşıyan devlet aygıtının sabit kaldığı vurgusunu da yapmıştır (Althusser, 2000: 32).

Görüldüğü üzere Marksist anlayışa göre devlet, sınıf egemenliği kuramına² dayalı bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada vurgu yapılan sınıf egemenliği ise kapitalist devlette özel mülkiyetin korunması ile eş anlama gelmektedir. Kapitalizmde özel mülkiyet anlayışı yalnızca üretilen madde ve meta üretimi değil insanlar arasındaki toplumsal ilişkiyi üreten üretim ilişkilerini de kapsamaktadır (Sweezy, Baran ve Magdoff, 1975: 18-19). Bu bağlamda Althusser, kapitalist sistemin kendini yeniden üretmesini yani üretim ilişkilerinin yeniden üretimini, mevcut düzene itaat ve bağlılığı sağlamasını ideoloji vasıtasıyla gerçekleştirdiğini ileri sürmektedir. Althusser, ideolojiyi hapsediği tinsel dünyadan yani fikirler dünyasından alarak somut olan eylem ve pratikler dünyasına getirmektedir. İdeoloji doğrudan hayatın her alanına nüfuz eden, kurum/aygıtlarda ve bunların pratiklerinde var olan, vücut bulan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır (Althusser, 2005: 121). İdeoloji, kapitalizmin içinde barındırdığı birbiri ile çatışan çeşitli tabakalarına toplumsal ve tarihsel bütünlük sağlayan, toplumsal formasyondaki karmaşık iş tasnifini gerçekleştirerek sınıf egemenliğine dayalı yapıyı meşrulaştıran, esnek ve dinamik yapıdır. Bu yapı sayesinde bireyler hiçbir zor ve baskıya maruz kalmadan, kendi iradeleri doğrultusunda mevcut düzene entegre ve adapte olurlar. İdeoloji aracılığıyla bireyler özneler haline getirilerek kapitalizm sistemine eklenir ve toplumsal dünyayı artık bu paradigmayla kavramaya başlarlar. Bu sistemde özneler toplumsal oluşumun nesnel yapı ve işlevlerinin taşıyıcılarıdır. (Swingewood, 1996: 125-127).

1.İdeoloji Nosyonun Tarihsel Serüveni

İdeolojinin kavramsal tarihine baktığımızda tanımı ve kullanımı noktasında bir konsensüs olmadığı görülmektedir. Bu nedenle ideoloji de sosyal bilimlerdeki diğer kavramlarla aynı kaderi paylaşmakta birden fazla tanıma ve bağlama konu olmaktadır. Bu durumu Mclellan ideolojiyi sosyal bilimlerdeki en kaygan kavram şeklinde betimleyerek ifade etmiştir (Mclellan, 2005: 1). Bu kayganlık bazen öyle bir hal alır ki terim ortaya çıkış manasının zıttı ile bütünleşebilir. Özgül bir bilim olarak 'fikir bilimi' şeklinde tasvir edilen ideolojinin bilimsel anlayışa aykırılıkla özdeşleştirilmesi bu durumun somut örneklerinden biridir (Rehman, 2020: 25).İdeolojinin tarihsel serüvenine baktığımızda ilk akla gelen Tracy olsa da kökeni Bacon'a, Condillac ve Helvetius'a kadar dayanmaktadır. Bacon ideolojilerden söz etmese de idol adını verdiği kavramlardan söz etmektedir. İdol kavramı put ve ön yargı anlamına gelmektedir. Bunlar hem insanın doğasından hem de somut bireylerden oluşabilen gerçeği idrak edecek kanalları tıkayan yanlış kaynaklardır (Mannheim, 2002: 88). Bacon yanlış/çarpıtılmış düşüncelere karşı verdiği mücadele ile sağlıklı ve doğru düşünmenin önündeki engelleri kaldırmaya çalışmıştır (Bora, 2017: 84). Condillac'a göre insanların dünyayı algılamaları ve anlamlandırmaları zihin veya ruh ile değil dil yoluyla olmaktadır. Bilgimizi sistematikleştiren simgeler sistemi olarak ifade edilen dil ile dışarıdan gelen etki ve deneyler algılanır. Dil ne kadar rasyonel olarak çalışırsa doğru algılama da o derecede yüksek olacaktır. Helvetius da Condillac'ın teorisini bir adım daha ileri götürerek insanların ahlaki seviye, düşünce gücü, yetenek gibi yetilerinin oluşup gelişmesinde tecrübe ve dış etkenlere dikkat çekmiştir. Bu bağlamda en önemli faktör olarak eğitim sistemi ve onu oluşturan devlet politikası işaret edilmektedir.³ Dolayısıyla insanlar arasındaki gerek yetenek gerekse ahlaki farklılıklarının ve kötülüklerin bir numaralı aktörü devlettir (Mardin, 1992: 21-22).

Günümüzde ideoloji her ne kadar pejoratif bir bağlamda nesnel olmayan fikirler bütününe ifade ediyorsa da kavramın ortaya çıkışındaki ilk anlamı bunun tam karşıtı niteliğindedir. İdeoloji, ilk kez Destutt de Tracy tarafından 1796 yılında *Mémoire sur la faculté de penser* adlı eserinde ifade

² Sınıfların tarihsel bir gelişimin ürünü olduklarını kabul eden bu kuram, devleti hâkim sınıfların kendi egemenliklerinin sürekliliğini sağlayan ve garantörü olarak işlev gösteren bir araç olarak görmektedir (Sweezy, Baran ve Magdoff, 1975: 18).

³ Althusser'de devletin ideolojik aygıtlarında en önemli ve etkili ideolojik aygıtı eğitim sistemi, okul olarak ele almaktadır. Bunun sebebi olarak da insanların çocukluğundan yetişkinliği dahil olmak üzere üniversite eğitimine kadar haftanın 5-6 gününde 7-8 saat egemen iktidarın ideolojisine maruz kalmak gösterilmiştir.

edilmiştir. Tracy, ideoloji kavramını tanımlayıp ifade ederken Condillac, Bacon ve Descartes gibi isimlerden bilimsel anlayış ve metod konusunda etkilenmiş ve yararlanmışır. Nitekim Descartes'tan etkilenerek bilginin analitik-tümdengelimli bir şemaya indirgenebilir olduğu anlayışını benimsemesi, Bacon'ın Novum Organum'undan hareketle insan ve doğa anlayışını yenilemek üzerine kurulu bilim mantığı bu duruma örnek gösterilebilir (Head, 1985: 26-28). "Duyumların ve fikirlerin analizi" ile psikoloji isimlendirmeleri önerilen bu davranış bilimine Tracy "bütün çalışmalarınızın amacı, etkilerin ve bunların pratik sonuçlarının bilgisidir" diyerek kendi kavramını önermiştir: "*ideologie, ou la science des idées*" (ideoloji veya fikirler bilimi). Pozitivist ve davranışçı bir sosyal bilim anlayışına sahip olması nedeniyle Tracy, önerdiği kavramın içeriğini etkiler ve sonuçlar bilgisi olarak tanımlanmıştır. Nitekim Tracy, ideolojinin Yunanca *eidos* ve *logos*'a dayanan etimolojik anlamından da hareketle sebepler hakkında hiçbir varsayımda bulunmadığını ifade etmiştir (Head, 1985: 31-32). Bu bağlamda Yunanca görsel imge anlamına gelen idelerden hareketle fikirlerin görme duyusuyla özel bir ilişkisi olduğunu öne süren Tracy, fikirlerin temel bileşenlerin ve bu bileşenlerin üstüne inşa edilen algıları araştırmak amacıyla analitik bir bilim olarak ideolojiyi tasarlamıştır (Rehman, 2020: 26). Sonuç olarak ideoloji, "idealar öğretisi" veya "fikirler/düşünceler bilimi" anlamında insanlara nesnel ve doğru düşünme olanağı veren bilim olarak tanımlanmıştır (Kazancı, 2006: 3 ; Bora, 2017: 84). Tracy, fikirlerin doğuştan gelmediğini fiziksel olarak duyularımız eşliğinde ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Ayrıca Tracy, adil ve mutlu bir toplumun, doğa ile toplum arasındaki uyuşmanın ve toplumu düzeltmenin yolunun fikirlerin rasyonel bir yöntemle araştırılması ile yani ideoloji ile mümkün olacağını savunmuştur (McLellan, 2005: 6). İdeolojinin bu bağlamdan kopartılarak günümüzdeki olumsuz anlamını kazanması Napolyon döneminde gerçekleşmiştir. Aslında ilk başlarda ideologlara kendi felsefelerini yaymaları için fırsat veren kişi de Napolyon'dur. Buna karşın onun iktidarında dinî kurumlara verilen tavizler ve bu kurumlar tarafından desteklenmesi, despotik yönetim anlayışı gibi sebepler Napolyon'un ideologlarla ters düşmesine neden olmuştur. Ardından Napolyon, ideologları metafizikle uğraşan, değişik fikirlere sahip topluluk olarak kötü sıfatlarla nitelendirip alaycı/aşağılayıcı bir dil ile ele alınca ideoloji pejoratif anlam yüklü yolcuğuna başlamıştır (Mardin, 1992: 23).

İdeolojinin tarihsel serüvenine kısaca değindikten sonra onu tanımlamaya çalışalım. İdeolojiyi epistemoloji, sosyoloji, linguistik gibi farklı açılardan inceleyen Eagleton, ideolojinin birbiri ile bağdaşmayan hatta bazen çatışan sıklıkla kullanılan on altı farklı ideoloji tanımından bahsetmiştir. Bu bağlamdaki bazı ideoloji tanımları sıralanacak olursa Edward Shils'a göre, ideoloji, kapalı bir yapısı olup yeniliğe direnen, insanların duygularına hitap ederek yayılım gösteren, mutlak ve kesin bir şekilde tam bağlılık isteyen, inanç sistemi, görüş açısı, fikir hareketi ve programdır (Eagleton, 1996: 21 ; Mardin, 1992: 14). Mannheim'e göre ideoloji, geçmişten süregelen toplumsal düzenin meşrulaştırılması ve egemen/yönetici sınıfın çıkarlarının savunulmasıdır (Mannheim, 2002: 21)⁴. Alvin Gouldner göre "*insanların zihnine fitil sokan doktriner, dogmatik, yıkıcı, insanı insanlıktan çıkaran, yanlış, irrasyonel ve kuşkusuz 'aşırı' bilincin hükümranlığıdır*" (Aktaran: Eagleton, 1996: 22). McCarney ise ideolojiyi 'sınıf çıkarlarına hizmet eden düşünce' olarak tanımlar (Barret, 2004: 19). Bu bağlamda ideoloji tasvirlerini kategorize edecek olursak geniş ve dar kapsamlı olarak iki çatı altında toplanabilir. Geniş kapsamlı olarak ideolojiye ele aldığımızda, insan, toplum ya da toplumun herhangi bir birimi tarafından geliştirilen yine insana, topluma ve evrene dair bilişsel ve ahlaksal öğeler içeren inanç sistemidir. Buna karşın dar kapsamda ideoloji; belirli bir tarzda düşünmeyi ve hareket etmeyi sağlayan, destekleyen, haklı çıkaran ya da etkileyen düşünce, tutum ve inanç sistemi olarak ifade edilebilir (Ergil, 2015: 69). İdeoloji küçük bir gruba ya da kitleye has

⁴ Mannheim kısmi ve bütünlükçü ideoloji diye ideolojiyi ikiye ayırmaktadır. Genellikle bireyleri kapsayan kısmi ideoloji kavramı, karşı tarafın bazı düşünce ve fikirlerini görmezden gelme olarak tanımlanır. Bütünlükçü ideoloji ise salt bireyden ziyade grubu kapsayan kavramsal çerçevenin kendisini oluşturan yapı olarak tanımlanır. (Mannheim, 2002: 82).

inanç, değer, fikir bütünü olarak ortaya çıkıp yine bu çapta bir etkinlik gösterebileceği gibi ulus ya da uluslar düzeyinde de geniş çapta bir etkiye sahip olabilir. Dolayısıyla ideolojinin kapsayıcılığı, geçerliliği ve etkinliği zamana ve şartlara göre değişkenlik gösterebilir. Lakin bu değişkenliğe rağmen en kapsamlı ideoloji dünya görüşü' olarak adlandırılmaktadır. Bu görüş Mannheim tarafından tümel ideoloji olarak isimlendirilerek bu kapsamda nesnelere, kişiler, olaylar ve eylemlerin oluşumunu ve bunların arasındaki ilişki açıklanmaya çalışılmıştır (Ergil, 2015:69-70).

İdeolojinin tasvir çalışmaları ışığında kullanım alanlarına da değinecek olursak genellikle üç tema doğrultusunda kategorize edildiği görülmektedir. İlk kullanım alanı mevcut siyasi düzenin eleştirisini veya açıklamasını sunan, belirli bir sınıfa/gruba özgü inanç sistemi, dünya görüşüdür. İkinci kullanım alanı gerçekliğin yanlış fikir, imge, izlenimler ile maskelenerek yapay ve sahte bir gerçekliğin kabullendirilmesi yani yanlış bilinçtir. Bir başka deyişle hakikate ulaşma yolundan ziyade hakikatin oluşum ve üretim sürecidir. Üçüncü kullanım alanı ise normatif ve betimleyici olarak siyasi değişimin ele alınıp bu değişimin sınırlarının çizilmesidir (Heywood, 2016: 137 ; Fiske, 2003: 212; Mardin, 1992: 24 ; McLellan, 2005: 9).

2. Marx'ta İdeoloji Kavramı

Althusser'de ideoloji kavramını ele almadan önce Marx'a ayrı bir pencere açmak gerekir. Çünkü kavram Marx'la birlikte önemli değişim/dönüşüme uğrayarak Marksizm ve Marksist yazarlar üzerinde dikkate değer etkiler bırakmıştır. Kavramın genellikle "yanlış bilinç, yanılsama, mistifikasyon, çarpıtma" gibi kelimelerle betimlenen bu dönüşümü hem ideolojinin genel tasvirleri arasında yerini almış hem de diğer Marksist düşünürler tarafından oldukça ilgi görmüştür. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Marx hiçbir zaman 'yanlış bilinç' kavramını kullanmamıştır. Bu kavramın mucidi Engelstir⁵ (McLellan, 2005: 20). Lakin Marx'ın ideoloji kavrayışının yanlış bilinçten tamamen bağımsız olduğu da söylenemez. Bu kavramın Marx'ın ideoloji tanımı ile özdeşleşmesi yalnızca Alman İdeolojisi adlı eserini baz alınmasından kaynaklanmaktadır. Marx'ta derli toplu bir ideoloji tanımı bulunmadığı için yapıtların geneline bakarak ideoloji anlayışını ele almak gerekmektedir. Bu bağlamda Barret, Marx'ın eserlerinden ve bu eserler üzerine yapılan yorumlardan hareketle ideoloji kavramına yönelik altı farklı yaklaşım ortaya koymuştur. Bu yaklaşımlardan bazıları ifade edilecek olursa ilki camera obscura metaforu ile açıkladığı ideoloji tanımıdır⁶. Marx camera obscura'nın nesnelere 180 derece açıyla baş aşağı bir şekilde gösterdiği gibi ideolojinin de tarihsel olarak oluşmuş maddi yaşam koşullarını aynı şekilde bir yanılsama ile gösterdiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla ideoloji işçi sınıfının çıkarlarını yansıtan maddi koşulları tersinden bir yanılsama olarak gösterir ve işçi sınıfına çıkarlarının zıttını benimsetir. Böylelikle yanlış bilinç sayesinde işçi sınıfı ile egemen siyasi gücün çıkarları, istekleri özdeşleştirilmiş olur (Barret, 2004: 14). Marx ideolojiye başka bir yaklaşımında din, ahlak, metafiziğin yanı sıra ideolojilerin de bir tarihinin olmadığını, bilincin yaşamı değil yaşamın bilinci belirlediğini ifade ederek materyalist bir tutum takınır (Marx ve Engels, 1992: 42-43). Bu yaklaşımda din, ahlak, metafizik göndermeleri ile ideolojinin yetersiz ve çarpıtılmış bir dünya görüşü olduğu vurgusu yapılmaktadır (Barret, 2004: 16). Marx'ta karşılaştığımız bir başka ideoloji tasvirine göre, ideoloji egemen sınıfın düşünceleri ve bu düşünceler ile şekillenen yapıdır. Maddi üretim araçlarına sahip olan egemen sınıf zihinsel üretim araçlarını da elinde bulunduracağı için toplumdaki hâkim düşünce

⁵ Engels'in Mehring'e yazdığı mektuplarda bu kavrama rastlanmaktadır. Burada ideolojiyi Engels, düşünür olarak adlandırılan kişilerin bilinçli bir şekilde gerçekleştirdiğini sandığı aslında yanlış bilinçle yürüttüğü düşünce süreci olarak tanımlanır (McLellan, 2005: 20).

⁶ "insanlar kendi kavrayışlarının, düşüncelerinin, vb. üreticileridirler -üretken güçlerinin ve en ileri biçimlerine kadar bu güçlere karşılık gelen karşılıklı ilişkileri nin belirli bir gelişimiyle kullanılan gerçek, aktif insanlar. Bilinç, bilinçli varoluştan başka bir şey asla olamaz ve insanların varoluşu, onların fiili yaşam süreçleridir. Eğer bütün ideolojide insanlar ve onların koşulları, camera obscura'daki gibi başaşağı görünüyorsa, bu görüngü, tıpkı nesnelere retina üzerinde ters durmaları o nesnelere fiziksel yaşam sürecinden kaynaklandığı gibi, insanların tarihsel yaşam sürecinden kaynaklanır" (Marx ve Engels, 1992: 42).

ve bilinç bu sınıf tarafından üretilmektedir (Marx ve Engels, 1992: 70). Bu bağlamda Alman ideolojisi adlı eserde ideolojiye yaklaşımdaki ortak bağlantı noktası toplumsal gerçeklikten kopuk yanlısamlar, mistifikasyon veya eksik bilgi olarak ifade edilebilir (Purvis ve Hunt, 2014: 15).

Marx'ın gençlik dönemlerinden olgunluk dönemlerine doğru geçişte düşünce ve kavramlara yaklaşımında farklılıklar gözlemlenmektedir. Olgunluk dönemi olan *Kapital* adlı eserinde Marx, ideolojiyi meta fetişizmi kuramı ekseninde ele alıp açıklamaktadır. Marx'a göre meta, içinde barındırdığı özellikleri ile çeşitli türlerden insan ihtiyacını dolaylı ya da doğrudan gideren dışsal bir nesne/şeydir. Metanın değeri üretimi sırasındaki harcanan emek ile belirlenir (Marx, 2011: 49). Bir diğer kavram olan fetişizmi Marx, meta olarak emek ürünlerinin üretilmeye başlandığı andan itibaren onlara yapışıp bu üretimden ayrılmayan şey olarak tanımlar (Marx, 2011: 82-83). Meta fetişizmi kuramı ise iktisadi olan ile deneyim arasında kapitalist üretim işleyişi ile insan bilinci arasında dolaysız bir bağlantı kurmaya çalışır. Bu bağlamda ideolojinin bir bilinç meselesinden kapitalist sistemin günlük iktisadi işlemlerine evrildiği görülmektedir. Meta fetişizm, insanlar arasındaki doğal, gerçek ilişkileri meta/şeyler arasındaki yapay, gizemli ilişkiler gibi yansıtarak çeşitli ideolojik sonuç ve boyutlar doğurur.⁷ İdeoloji artık söylem, inanç ve üstyapının bir kurumu olmaktan ziyade kapitalist ekonominin kendisine ilişkin yanlış algılar üreten bir işleve sahiptir. Ayrıca ideoloji artık gerçekliğin zihinde ters çevrilip aktaran, gerçekte oldukları gibi göstermeyen bir kavram olmaktan çıkarak gerçek bir ters çevirmeyi yansıtan zihinle ilgili bir mesele haline gelmiştir. Kapitalde bahsedilen gerçeklik iki yüzlü ve aldatıcı bir yapısı olmasından ötürü güvenilmez bir yapıya sahiptir. Var olan bu gerçeklikteki özü ortaya çıkarmak ise ancak ve yalnızca bilim ile gerçekleştirilebilir (Eagleton, 127-131, 135).

Marx'ın bazı eserlerinde yanlısama ve mistifikasyon, bazılarında din eleştirisi ve meta fetişizmi bazılarında da kapitalizmde bulunan diğer şeyleşme biçimlerinden hareketle ideoloji kavramını ele aldığı görülmektedir. Eserlerde ideolojiye yaklaşımın argümanlarda farklılıkların ortak noktasında eleştiri bulunur. Marx'ın ideolojiye yaklaşımı eleştirel bir kavrayış ve anlayışla gerçekleşmektedir (Barret, 2004: 35). Eleştirel ideoloji yaklaşımı toplumsal tecrübe ve bilgiyi tesis ederek mevcut yapının sınırlarını çizmektedir. Böylelikle toplumda baskı altındaki ya da tâbi kılınmış sınıf/grupların durum, şart ve deneyimlerini mistifikasyona uğratar. Bu nedenle de bu yaklaşım ideolojinin toplumsal etki veya sonuçlarına odaklanmaktadır (Purvis ve Hunt, 2014: 15). Sonuç olarak Marx'ın ideoloji yaklaşımları dağınık bir görünüm sergilese de kendinden sonra gelen yazar, düşünür vb. kişileri çeşitli ve farklı biçimlerde etkilemiştir. Bu doğrultuda Marx'ın ideoloji yaklaşımlarını Barret'ten hareketle kategorize edecek olursak; bazı kişiler ünlü metafor "camera obscura" yı, bazıları meta fetişizmi, bazılarının da Gramsci'yi müjdeleyen şeyleri⁸ tercih ettiği görülmektedir (Barret, 2004: 30).

3. Althusser: İdeoloji Kuramına Doğru

Klasik Marksist gelenekte devlet, kapitalist sömürü düzeninin devam etmesini (artık değer elde edilme süreci) sağlayan, yönetici/egemen sınıfların işçi sınıfı üzerindeki tahakküm ve egemenliklerinin garantörü olan bir 'baskı makinasıdır'. Bir aygıt olarak devlet, hukuki pratik gereklilikleri açısından zorunlu olarak varlığının tanındığı, polis, ordu, yönetim, mahkeme,

⁷ Öncelikle bu durum toplumdaki gerçek işleyişi metalar dolaşımının ardına gizleyerek emeğin toplumsal karakterini göz ardı etmektedir. Ardından meta fetişizm, toplumsal emeğin canlı, somut kolektif yapısını cansız, soyut şeyler arasında bir ilişkiye dönüştürerek toplumsal emeğin organik yapısını bozar. Meydana gelen bu bozulma toplum bütünlüğünü zedeler ve parçalar. Son olarak toplumun cansız metalar tarafından kuşatılması ve dönüştürülmesi toplumun insan ürünü olması algısına ket vurarak artık insanlar tarafından dönüştürülemez bir toplum yapısının oluşmasına neden olur (Eagleton, 1996: 127).

⁸ Gramsciye göre ideoloji kavramı genellikle birbirinden bağımsız ve farklı iki anlamda kullanılmaktadır. Bu tanımlardan ilkinde insanın yaşadığı zamanın kültürüyle şekillenen sınıfsal bir konumun içinde bulunup onun bir parçası olarak yaşadığını ve bilincin, sınırların gitgide ideoloji tarafından şekillendirildiği ileri sürülmüştür. Diğerinde ise gerçeğe karşı gösterilen yaygın bir tepki olduğu ifade edilmiştir (Lukacs, 1978: 149).

hapishane vb. gibi baskı aygıtları bulunan, baskı aracılığı ile müdahale ve yürütme gücüne haiz olan bir yönetimi temsil etmektedir (Althusser, 2000: 27-28). Althusser, Marksist devlet teorisinin özsel öğelerini açıklarken devlet iktidarı ile devlet aygıtı arasındaki ayrıma dikkat çekmektedir. Devlet iktidarı, sınıf veya sınıflar arası bir siyasal mücadele olarak ele alınmıştır. Bu siyasal mücadelede galip gelen sınıflar değişse de -hatta bu sınıf proletarya sınıfı dahi olsa- devlet aygıtının hiçbir zaman yerinden ayrılmadığı vurgusu yapılır. Bu ayrıma ve devlet aygıtının sabitliğine dikkat çektikten sonra Althusser, teoriye özgün katkısını sunarak devletin ideolojik aygıtlarından (DİA)⁹ bahsetmektedir. (Althusser, 2000: 30-32).

3.1.Devletin İdeolojik Aygıtları (DİA)

Marksist teoride devlet aygıtı Althusser'in baskı aygıtı dediği şeyle özdeştir. Bu bağlamda baskı aygıtları ve marksist teorideki devlet aygıtı, hükümet, yönetim, ordu, polis, mahkemeler, hapishaneleri kapsamaktadır. Devletin baskı aygıtları (DBA) tek bir yapı altında (devlet) örgütlenmiş olarak işler. Baskı aygıtlarının tümü kamu alanında yer almaktadır. Buna karşın DİA'ların büyük bölümü özel alanda bulunmakla birlikte bu aygıtları kamu alanında da görebilmek mümkündür. Bu bağlamda Althusser, dinî (kilise), öğretimsel (okullar), aile, hukuki¹⁰, siyasal, sendikal, haberleşme (basın, radyo, tv vs.) ve kültürel (spor, edebiyat vs.) DİA olmak üzere sekiz ayrı kategoriden bahseder. DBA ile DİA arasındaki en temel fark DBA baskı/zor kullanarak işlerken DİA aygıtları ideoloji kullanarak işlemesidir. Burada işlevsel farklılığa dikkat çekilerek öncelik sonralık durumu üzerinden bir ayrıma gidilir. Eğer işlevsel öncelik baskı/zor kullanımına verilmiş ikincil olarak ideoloji tercih edilmiş ise burada DBA bahsederiz. Bunun tam tersi durumda ise bahse konu olan DİA'lardır (Althusser, 2000: 32-35).

DİA'lardaki farklı alanlardaki çeşitlilik dağınık bir görünüme sebebiyet vermektedir. İşleyiş açısından birlik bu dağınık durumda nasıl gerçekleşmektedir? Tüm DİA'ların ortak bir paydada buluşup ona hizmet etmesini sağlayan etken ya da argüman nedir? Bu soruları sorduğumuzda devlet iktidarını ve baskı aygıtını elinde tutan yönetici sınıfın ideolojisi cevabını almaktayız. Tüm DİA'lar farklı şekillerde tezahür edip çeşitli şekillerde işlevsellik gösterebilir de hepsi aynı amaca yönelik işleyiş gösterirler. Böylelikle egemen/yönetici sınıfın ideolojisi benimsetilerek onun hegemonyası kurulmaktadır. Althusser'in de dediği gibi devlet iktidarına baskı aygıtları ile gelinebilir lakin iktidardaki süreklilik ancak DİA ile mümkündür. Dolayısıyla ideolojik olarak iktidarını benimsetemeyen, hegemonyasını kuramayan yönetici sınıfların ömrü de o denli kısa olmaktadır (Althusser, 2000: 35-37).

3.2.İdeolojinin Oluşumu ve Özellikleri

3.2.1.İdeolojinin Tarihi Yoktur

Althusser ideoloji ile ilgili üç ana tez öne sürmektedir. Bunlardan ilki ideolojinin tarihi yoktur tezidir. Bu tezi Marx da ileri sürmüştür. Alman İdeolojisi adlı eserde pozitivist bir bağlamda ele alınan bu tez yanılısıma, katıksız rüya, hiçlik anlamlarına gelmektedir. Bu bağlamda Althusser, Marx'ın "ideolojinin tarihi yoktur" savının negatif bir anlam içerdiğini, ele alındığı kapsam nedeniyle de ideolojinin kendi dışında, somut bireylerin tarihi olduğu yerde bir tarihe sahip olduğunu söylemektedir. Ayrıca Marx'ın kullandığı şekilde ideolojinin yalnızca kendine özgü bir tarihi yoktur. Bunun dışında kendi içinde bir tarih barındırmaktadır (Althusser, 2000: 48-49). Görüldüğü üzere Althusser kavramsal olarak Marx'tan esinlense de içerik ve yaklaşım olarak farklı bir yol izlemektedir.

Althusser, sınıfsal tavırlara ve çatışmalara dayalı, tikel ideoloji tanımlarının sınıfların tarihine dayandığını ifade ederek tümel olarak ele aldığı ideolojinin tarihinin olmadığını öne sürer. Freud'un

⁹ Bundan sonraki süreçte metin içinde devletin ideolojik aygıtlarına DİA, baskı aygıtlarına ise DBA denilecektir.

¹⁰ Hukuk DBA ile DİA'nın kesişim kümesinde yer almaktadır.

bilinçdışı kavramı ile kurduğu analogiden hareketle ideolojinin ebedi¹¹ olduğu ve tarihinin olmadığı dile getirilir (Althusser, 2000: 50). İdeoloji anlayışının bilinçdışı teorisi ile bağdaştırılması bu iki kavramın benzer hedeflere sahip olmasından kaynaklanmaktadır. İdeolojinin tarih dışı bir kavram olması da direkt olarak bilinçdışının ebediyetine karşılık gelmektedir. Dolayısıyla bilinçdışı ile ideoloji arasında organik bağ kurularak bilinçdışının ezeli ve ebediliği ideolojinin ezeli ve ebediliği ile ilişkilendirilir (Gillot, 2009: 71). Bu ilişki de Lacan üzerinden gerçekleştirilmektedir. Onun imgesel-sembolik kavramları Althusser'in çağırma/adlandırma kavramına esin kaynağı olmuştur (Bank, 2016: 19).

3.2.2.İdeoloji Hayali Tasarımdır

İdeoloji, bireylerin gerçek varoluş koşullarıyla aralarındaki hayalî ilişkilerini temsil eder. Buradaki önemli nokta gerçek varoluş koşullarının veya gerçek dünyanın temsil edilmediğidir. İdeolojide temsil edilen varoluş koşullarıyla kurulan ilişkidir. Bir başka ifadeyle ideoloji bireyin üretim ilişkileri ile üretim ilişkilerinden kaynaklanan diğer ilişkilerle kurmuş olduğu hayali bir tasarımdır (Althusser, 2000: 54). Althusser, ampirizme karşı çıktığı için deneye hazır bir sosyal gerçekliğin olmadığı kanaatindedir. Dolayısıyla insanların içinde buldukları varoluş koşullarının bilgisine haiz olmadıklarından bu koşullar onlara kapalı ve karanlıktır. Bu nedendir ki insanlar olmayan bu koşullarla ilişkilerini hayali bir biçimde yaşarlar (Hirst, 1984: 184). Dolayısıyla diyebiliriz ki ideoloji sayesinde egemen sınıf, işçi sınıfını kendi gerçekliğinden ve değerlerinden kopararak imgesel olarak tasarladığı bu ilişki bütününde kendi ideolojisini ve değerlerini benimsetmektedir.

Althusser, ideoloji ile ilgili başka bir tez daha ortaya atarak ideolojinin varoluşunun maddi olduğunu ileri sürer. Lakin bu maddilik Althusser'in deyimiyle bir kaldırım taşının maddiliği gibi değildir. İdeoloji DİA'larda bu aygıtların pratiklerinde ortaya çıkararak maddi bir görünüm kazanırlar. Manevi ve soyut bir varoluşa sahip olan fikirler, inançlar ve değerler son aşamada ideolojik bir aygıt tarafından tanımlanıp yine bu aygıtın pratiklerinde yer alarak somut ve maddi bir görünüme bürünürler. Bu bağlamda teoriden pratiğe ya da soyut, manevi zihinsel bir bilinç sürecinden maddi pratiğe doğru geçiş bulunmaktadır. Bu süreçten sonra ideoloji, maddi bir ideolojik aygıt içerisinde maddi kuralların düzenlediği yine maddi pratiklerde yani insanın maddi eylemlerinde belirmektedir¹². Sonuç olarak ideoloji pratik bir ideoloji aracılığıyla yine bir ideolojinin içinde tezahür eder. Aynı zamanda ideoloji özneler aracılığıyla özneler için vardır (Althusser, 2000: 55-60).

3.2.3.İdeoloji Bireyleri Özne Diye Adlandırır

İdeolojinin ontolojisi ve işlevselliği özne aracılığıyla gerçekleşmektedir. Özellikle burjuva ideolojisi içerisinde hukuk ideolojisinin ortaya çıkmasından beri bireyler doğası gereği bir özne olarak anılmaktadırlar. Somut bireylerin özne haline gelmesi ideoloji aracılığıyla olmuştur. Özne kategorisinin işleyişi ile her ideoloji somut bireyleri somut özneler olarak çağırır ve adlandırır. Gündelik hayattaki ilişkilerden, karşılaşma ve tanışma/tanımalardan hareketle ideoloji de çağırma/adlandırma ile somut bireyleri somut özneler haline dönüştürmektedir. Dolayısıyla ideolojinin var oluşu ile bireylerin özne olarak çağırılmaları ve adlandırılmaları aynı şeydir. Görüldüğü gibi özne ile ideoloji arasında karşılıklı bir etkileşim ve oluşturma, birbirini inşa etme durumu vardır. İdeoloji tarih dışı, her yeri kapsayan bir kavram olduğundan insan ya da özne de doğası gereği ideolojik hayvandır savı öne sürülmüştür (Althusser, 2000: 60-64).

¹¹ Ebedi sözcüğünü Althusser, tarihin tüm alanında biçimi değişmeden kalan, tarih aşırı olarak kullanmaktadır (Althusser, 2000: 50).

¹² Somut bir örnek üzerinden ifade edecek olursak İslam dinine inanan bir kişi camiye gider, namaz kılar, hacca gider, ellerini açıp dua eder vb. davranışlarda bulunur. İşte bu davranışlarla ideoloji maddi bir pratik olarak var olur. Dolayısıyla ideoloji inanç, fikir ve değerler doğrultusunda bunlara uygun şekilde sergilenen davranışlarda maddi bir pratik olarak tezahür eder.

İdeoloji tarih dışı olduğu gibi ebediliği ile de zaman dışıdır. Yani ideoloji her zaman diliminde zaten mevcuttur. Bu nedenle bireyleri her zaman özne olarak çağırılmış ve onları özne kategorisine sokmuştur. Buradan hareketle de diyebiliriz ki bireyler en başından beri her zaman zaten öznedirler. Bu durumu bir örnek üzerinden somutlaştıralım. Çocuk anne rahmine düştüğü andan itibaren ideolojik aygıtların tören ve kuralları ile kuşatılmıştır. Bu kuşatmaların ilki aile ideolojisi tarafından gerçekleştirilir. Çocuk daha doğmadan önce cinsiyeti, ona verilecek isim, kimliği, ailenin ve toplumun sahip olduğu değerler bütünü, yasa koyucu tarafından konulan kurallar vs. tarafından şekillenir. Görüldüğü üzere ideolojik aygıtlar çocuğu daha doğmadan önce çağırarak/adlandırmaktadır. Dolayısıyla çocuk daha doğmadan önce özne kategorisine girmektedir. Sonuç olarak insan ideolojik önceden seçim ve kuşatma ile her zaman zaten bir öznedir (Althusser, 2000: 65-67). Burada özne kavramına ayrı bir parantez açmak gereklidir. Zira Fransızca "sujet" İngilizce "subject" kelimelerine karşılık gelen özne kavramı çift anlama sahiptir. İlk anlamı özgür bir yapıya sahip olarak hareketlerinin müsebbibi ve bu hareketlerden sorumlu olan, inisiyatif alabilen bir varlığı simgelemektedir. İkinci anlamı da bağımlı, bağlı kılma bağlamında yalnızca boyun eğmekte özgürlüğü olan bunun dışındaki tüm özgürlüklerden mahrum, itaat eden ve tâbi olan özneyi ifade etmektedir (Althusser, 2000: 72). Özne kavramının bu karşıt çift anlamlılığı dolaylı da olsa ideolojinin diyalektik karakterini yansıtmaktadır. (Theborn, 1989: 22).

İdeolojinin özne kavramını oluşturmasından ve öznenin kendi yapısından hareketle Theborn, öznenin etken ve edilgen olmak üzere iki şekilde niteleme/nitelik sözcükleri ile bağlantısını açıklar. İdeoloji çağırma/adlandırma ile bireyleri niteleyerek toplumsal formasyon içinde belirli görev ve pozisyonlara uygun nitelik kazandırır. Ayrıca mevcut düzenin işleyişine itaat etmeyi sağlar. Bu öznenin edilgen olarak niteleme sürecine maruz kaldığı kısımdır. Öznenin aktif olarak etken bir şekilde nitelemede bulunduğu süreç ise faaliyet gösterdiği uygulama alanını değiştirme, dönüştürme ile gerçekleşmektedir. Burada bahse konu alan tâbi kılma ve niteleme süreci, toplumsal örgütlenmenin yeniden üretimini yani üretim ilişkilerinin yeniden üretimini sağlaması açısından önemlidir. Bu bağlamda Theborn, tâbi kılma ve nitelik kazanmanın üç temel toplumsal işlevinden bahseder. Sorular üzerinden öznenin inşa edilme süreci ortaya koyulur. İlk olarak insanın varlığına, yaşadığı yere ve cinsiyetine yönelik sorular yöneltilir.¹³ Bu sorular ışığında insan var olan ile olmayanın gerçek ile doğrunun bilincine ulaşarak kimlik duygusu edinir. İkinci sesleniş biçimi arzu ve isteklerimizi denetim/kontrol altına alarak onları bir nevi evcilleştirerek normalleştirmeye çalışır. Bu sesleniş iyi, adil, haklı, hoş ve bunların karşıt anlamlarındaki kavramlara dair sorgulama ya da cevaplandırma ile olmaktadır. Üçüncü sesleniş ise imkanlı olan/olmayan nedir? sorusu üzerinden insan ontolojisine ilişkin değişen düşünce ve duyularımız ile umutların, korkuların, tutkuların belirli kalıplara sokularak biçimlendirilmesini ifade eder. Böylelikle ideolojik tâbi kılmanın ve nitelemenin temelleri de bu seslenme biçimleri üzerine kurulmuştur (Theborn, 1989: 22-24). İdeolojik aygıtlar tarafından varlık kazanan özneler bu aygıtların pratikleri doğrultusunda toplumsal formasyondaki görev/durum/yerlerine uygun şekilde bir hayat sürerler. Özneler kendi iradeleri doğrultusunda kendiliğinden bunu gerçekleştirir. Öznelerin koşulları benimsemesi ve ona uygun davranışı DİA'ları aracılığı ile olmaktadır. Mevcut düzen ve sisteme uymayı reddeden buna aykırı davranışlar sergileyen çok az bir kısım kötü öznelerde ise DBA devreye girmesi ile diğer öznelerle aynı davranışların sergilenmesi sağlanır (Althusser, 2000: 72).

3.3.Kapitalist Devlet Kuramında İdeolojinin Rolü

Kapitalist üretim koşullarının yeniden-üretimini sağlayan sistem, kâr üzerine inşa edilmiş olan kapitalist sömürü sistemidir. Bu sömürü sisteminin devam etmesi iş bölümüne bağlı olarak sınıflı toplum yapısının kendini yeniden üretmesi ile gerçekleşmektedir (Althusser, 2005: 12). Bu noktada da toplumsal formasyonun kavranması bu yapıyı anlamak açısından fayda sağlayacaktır. Bu doğrultuda ilk hareket noktası Marx'ın ifade ettiği gibi üretim tarzı üzerine odaklanmak olacaktır

¹³ Biz kimiz? Dünya nedir? Doğa, toplum, erkek ve kadınlar neye benzer?

(Althusser, 2005: 43). Toplumsal formasyon egemen üretim tarzından kaynaklanmaktadır. Üretim tarzı denilen kavram dar anlamda üretici güçler ve üretim ilişkilerinin birleşiminden oluşmaktadır (Althusser, 2005: 42-43). Üretici güçleri oluşturan makine ve emek gücünün nasıl üretildiği ve devamlılığının nasıl sağlandığı (emek gücü¹⁴ biyolojik olarak, makine ise üretim vs. ile) bilinmektedir. Kapitalist sistemde üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesi ise ideoloji, baskı ve sömürü olmak üzere üç temel dayanak üzerine inşa edilir (Althusser, 2005: 12). Sınıflı toplumlarda sömürü üzerine kurulan üretim ilişkilerinin yeniden üretiminde, üretim tarzı hem üretimin hem sömürünün hem de sınıfsal mücadelelerinin yeridir. Proleterya ile kapitalist sınıfın mücadelesi iktisadi bir mücadele olmanın yanı sıra ideolojik bir mücadeledir (Althusser, 2005: 75-76). Üretim ilişkilerinin yeniden üretiminde DBA, sömürü düzeni, iktisadi saiklerin etkisi olsa da en önemli etki ve başat rol ideolojiye, dolayısıyla egemen sınıfın ideolojik aygıtlarına düşmektedir. Öyle ki egemen sınıfın ideolojisi bireylerin bilinçlerinden özel/kamusal alan fark etmeksizin yaşantılarına ve davranışlarına etkide bulunarak siyasi, felsefi, ahlaki, mesleki vs. tüm alanlardaki üretim ilişkilerinin yeniden üretimini sağlayabilmektedir¹⁵ (Althusser, 2005: 75-76). Bu bağlamda DİA'ları ana hedefleri doğrultusunda kendi eylem ve faaliyet alanlarında işlev göstererek üzerine düşen görevi yerine getirir. Örneğin; siyasal aygıt devletin siyasal ideolojisi ve yönetim şeklini benimsetirken, medya ve kültürel aygıt bu ideolojiyi destekleyici kavram ve argümanlarla bireylere benimsetmek için faaliyet gösterir. DİA içerisindeki başat rolde ise okul bulunmaktadır (Althusser, 2000: 43). Althusser, okula ayrı bir parantez açarak bu kapitalist sistemin sömürü düzenini işleten, toplumsal formasyon ve iş bölümünü sağlayıp yine bu yönde insanları niteliksel ve ahlaki olarak donatan bir aygıt olarak görür. Ayrıca okulun ideolojiden arındırılmış bir kurum olarak görülmesi, okula güvenilirlik kazanmış tarafsız bir ortam rolü/imajı yüklemiştir. Okul bu tarafsız imaj maskesi altında, bireylerin ideolojik olarak yönlendirilmeye ve işlenemeye en açık ve savunmasız dönemlerinde hâkim ideolojiyi aktarma noktasında haftanın 5-6 gününde 7-8 saat boyunca faaliyet göstermesi nedeniyle de egemen ideolojiyi her yönüyle bireye benimsetir. Dolayısıyla kendi rızası ve isteği doğrultusunda ama bunun farkında varmadan sömürülen kişilerle sömüren kişiler arasındaki bağın kurulmasında yani üretim ilişkilerinin yeniden üretiminde okul kilit bir rol oynar. Bu bağlamda bir toplum tasavvuru da okul ve onun tamamlayıcı eki niteliğinde olan aile DİA'sı ile gerçekleşmektedir (Althusser, 2000: 44-46). Sonuç olarak görülmektedir ki kapitalist devlet kuramında üretim ilişkilerinin yeniden üretimi ideoloji yoluyla üst yapı tarafından DİA kullanılarak sağlanmaktadır.

4.Sonuç

Althusser'in ideoloji teorisinin şekillenmesinde Freud (bilinçdışı kavramı), Spinoza, Lacan (ayna/çağırma metaforu), Marx (ideolojinin tarihi yoktur) ve Gramsci önemli etki ve katkılara sahiptir. Marksist filozoflardan etkilenen ve onların kuramlardan faydalanan Althusser'in klasik Marksist anlayıştan farkı ve özgünlüğü, ideolojiyi salt ekonomik pratiğin bir uzantısı olarak görmeyip onun sosyolojik, siyasi ve felsefi boyutunu da ele alarak ebedi olan¹⁶ maddi bir pratik şeklinde değerlendirmesidir. Burada dikkat edilmesi gereken husus ideolojinin maddi bir nesne olmaması farklı türlerdeki pratiklerde maddileşmesi, somutlaşmasıdır. İdeoloji ve öznenin oluşum sürecinden hareketle Althusser'in hümanizm, historizm, ampirizm, voluntarizmi reddettiği bunlara karşı çıktığı görülmektedir. Althusser'in tasvir ettiği şekliyle ideoloji her zaman ve her yerde var olan her şeyi kapsayan kendisinden kaçınılmaz bir yapıdır. Dolayısıyla Althusser'de ideoloji

¹⁴ Ücret de bu noktada emek gücünün yeniden üretimini sağlayan maddi bir araçtır. Ancak emek gücünün kapitalist sisteme entegre edilmesi ve nitelikli bir iş gücü olarak yeniden üretilmesi için biyolojik olarak üretimi ve ücret yetersizdir.

¹⁵ DİA'ya üretim ilişkilerinin yeniden üretimi için gerekli siyasal koşul ve ortamı sağlayan, bu çerçevede onları koruyan ve rahatça faaliyet gösterme imkânı sunan araç DBA'dır (Althusser, 2000: 39).

¹⁶ Buradaki ebedilik Althusser'in ifade ettiği gibi zamansal olarak her tarihe göre aşkın olan değil tarihi aşırı olan kastedilmiştir. Yani tarihin her aşamasında ve anında biçim değiştirmeden her daim orada var olan anlamında Freud'un bilinç dışı kavramını kullandığı bağlamda kullanarak ideoloji ebedileştirilmiştir (Althusser, 2000: 50).

Engels'in tarif ettiği yanlış bilinç veyahut Marx'ın ifade ettiği gibi mistifikasyon, sosyal gerçeklikten kopuk yanılısma ile bağdaşmamaktadır. Bu bağlamda ideoloji; karşılıklı (çifte) oluşturmayla öznenin içinde ve onun maddi pratiklerinde var olan aynı zamanda çağırma/adlandırma yoluyla mutlak özne ile bireyleri özne haline getiren, gerçek varoluş koşulları ile kurulmuş hayali ilişkiyi temsil etmektedir. Görüldüğü üzere ideolojideki tasarıma konu olan gerçek ilişkiler değil gerçek dünya ile kurulmuş hayali ilişkilerdir. Kurulan bu hayali ilişki sayesinde kapitalist devlet düzeninin değerleri ve kuralları işçi sınıfına benimsetilir. Mevcut sistemin çarkları bu hayali ilişki vasıtasıyla işlemektedir. Bu sistemin varlığı ve devamlılığı da ancak toplumsal formasyonun yani üretim koşullarının yeniden üretimi ile mümkündür. İdeolojinin işleyişi ve yapısı burada ortaya çıkmaktadır. Üretim araçlarını kontrol eden düşünsel üretim araçlarını da kontrol etmesi durumundan hareketle kapitalizmde özellikle devletin ideolojik aygıtları ile üretim araçlarının yeniden üretim ilişkisinin devamlılığını sağlayarak sistemin olağan döngüsü devam ettirilmiştir. Bu bağlamda emek gücünün nitelik kazanması, sisteme entegrasyonu ve itaati öğretimsel DİA'nın içinde yer alan okullar aracılığı ile sağlanmaktadır. Bu nedenle okul, Althusser'in ideolojisinde kilit bir role sahiptir. Ayrıca belirtmek gerekir ki üretim ilişkilerinin yeniden üretimi üstyapının pratikleri içinde gerçekleştiği için ideoloji de bir üstyapı ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Althusser'in bir diğer katkısı klasik Marksist devlet yaklaşımındaki salt baskı ve zor kullanma aygıtı olarak kavranan monist yapıdaki devlet düşüncesinedir. Althusser, devletin ideolojik aygıtlarını, özelliklerini ve kullanım alanlarını ifade ederek düalist yapıda bir devlet formu ortaya koyar. Mevcut egemen iktidarın ve düzenin devam edebilmesi ancak bu ideolojik aygıtlar sayesinde gerçekleşmektedir. Bu durum DİA önemini anlamak açısından önemli bir ibaredir. Bu bağlamda bir diğer katkısı devlet iktidarı ile devlet aygıtının aynı kavramlar olmadığına dikkat çekmesidir. Nitekim devlet iktidarı dönemler içinde değişkenlik gösterirken -ki bu iktidar proleterya tarafından ele geçirilse bile- devlet aygıtı (baskı ve zor kullanma aracı) sabit kaldığı vurgulanmaktadır.

Theborn'dan hareketle Althusser ideoloji teorisinin önemini ifade edecek olursak; ideolojinin var oluşunu ve işleyişini öznenin oluşumu ile ilişkilendirip kavramsallaştırarak Marksist toplumsal kuramın psikodinamik ve psikanalizle birleştirilmesini sağlamıştır. Ayrıca soyut olarak kavranan ideolojiyi toplumdaki maddi pratiklerin içine yerleştiren çağırma/adlandırma süreci olarak ele alarak somut ve maddi bir varlık kazandırmıştır. Böylelikle fikir ya da düşüncelerin birleşimi olarak görülen geleneksel ideoloji kavrayışı ile bağlantıyı kesmiştir (Theborn,1989: 16). Dolayısıyla Althusser'in, ideolojinin işlevine odaklanması, ideoloji ile bilim arasında oldukça belirgin bir ayırım yapması ve insanları özerk bireyler/özneler yerine toplumsal rollerin taşıyıcıları olarak görmesi onu geleneksel ideoloji ve Marksist yaklaşımından ayırmaktadır (McLellan, 2005:34). Sonuç olarak diyebiliriz ki Althusser, alışlagelmiş Marksist düşüncenin dışına çıkarak ideolojiye farklı bir soluk ve bakış açısı getirmiş, özgün ve önemli katkılar sunarak özellikle ideoloji bağlamında onsuz bir ideoloji yazımına fırsat tanımamıştır.

Kaynakça

- Althusser, L. (2000). *İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları* (Yusuf Alp, Mahmut Özışık, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Althusser, L. (2005). *Yeniden üretim üzerine* (A. Işık Ergüden, Çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Bank, B. (2016). Althusser'in düşüncesinde toplum ve ideoloji. *Amme İdaresi Dergisi*, 49 (2). 1-38.
- Barrett, M. (2004). Marx'tan foucault'ya ideoloji (Ahmet Fethi, Çev.). Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Bora, T. (2017). İdeoloji. *Siyaset kavramlar, kurumlar, süreçler* Yüksel Taşkın (Ed.), içinde (s. 83-104). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Burke, P. (2008). *Bilginin toplumsal tarihi* (Mete Tunçay, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Caslin, T. (1993). Liberalizm, refah devleti, eleştiriler. *Devlet ve ekonomi*, Kemali Saybaşı (Ed.), (Mansur Akgün, Çev.). içinde (s. 290-316). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Eagleton, T. (1996). *İdeoloji* (Muttalip Özcan, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ekici, E. (2017). Antonio gramsci ve louis althusser: hukuk ideolojisinin eleştirisi. *Marksist devlet ve hukuk teorisi*. Taner Yelkenci (Ed.), içinde (s.259-290). İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Ergil, D. (2015). İdeoloji üzerine düşünceler . *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 38(1), 69-95. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ausbf/issue/3232/45026>
- Fiske, J. (2003). *İletişim çalışmalarına giriş* (Süleyman İrvan, Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat.
- Gillot, P. (2009), *Althusser ve pisikanaliz* (Nami Başer, Çev.). Epos Yayınları, Ankara.
- Head, Brian W. (1985). *Ideology and social science: destutt de tracy and french liberalism*. Netherlands: Springer.
- Heywood, A. (2016). *Siyasetin ve uluslararası ilişkilerin temel kavramları* (Fahri Bakırcı, Çev.). Ankara: BB101 Yayınları.
- Hirst, P. (1984). İdeoloji üzerine: eleştirel ideoloji analizleri . *Althusser ve ideoloji teorisi*. William T. Bluhm, Bo Gustafsson (Ed.), (çev.:Canan Şahan), içinde (s.183-215). İstanbul: Kuram Yayınları.
- Kazancı, M. (2006). Althusser, ideoloji ve ideoloji ile ilgili son söz. (Althusser: the last word about ideology and ideology). *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 24, 1-20.
- Lukacs, G. (1978). *Birey ve toplum* (Veysel Atayman, Çev.). İstanbul: Günebakan Yayınları.
- Mannheim, K. (2002). *İdeoloji ve ütopya* (Mehmet Okyayuz, Çev.). Ankara: Epos Yayınları.
- Mardin, Ş. (1992). *İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marx, K. (2011). *Kapital: ekonomi politığın eleştirisi cilt: 1* (Mehmet Selik, Nail Satlıgan, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K., Engels, F. (1992). *Alman ideolojisi* (Sevim Belli, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- McLellan, D. (2005). *İdeoloji*. (Barış Yıldırım, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Purvis, T., Hunt, A. (2014). Söylem, ideoloji, söylem, ideoloji, söylem, ideoloji... (Simten Çoşar, Çev.). *Moment Dergi*, 1(1), 9-36.
- Rehmann, J. (2020). *İdeoloji kuramları yabancılaşma ve boyun eğme güçleri* (Şükrü Alpagut, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap
- Sweezy, P., Baran, P., Magdoff, H. (1975). *Çağdaş kapitalizm bunalımı* (Yıldırım Koç, Çev.). Ankara: Bilgi Basımevi.
- Swingewood, A. (1996). *Kitle kültürü efsanesi* (Aykut Kansu, Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Therborn, G. (1989). *İktidarın ideolojisi ve ideolojinin iktidarı* (İrfan Cüre, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yalvaç, F. (2005). Devlet ve ötesi: uluslararası ilişkilerde temel kavramlar. *Devlet*, Atilla Eralp (Ed.), içinde (s.15-51). İstanbul: İletişim Yayınları.

Araştırma Makalesi / Research Article

ORHAN PAMUK'UN ROMANLARINDA GÖÇ, KÜLTÜR VE KİMLİK İLİŞKİSİ

Erdi DEMİR¹

Öz

Araştırmanın konusu, Orhan Pamuk'un romanlarında göç temasının nasıl işlendiğiyle ilgilidir. İnsanların, sosyal, siyasi, ekonomik ve ekolojik sebeplerle bir yaşam ünitesinden başka bir mekâna taşınmasını ifade eden göç, bireylerin ya da kitlelerin yeni kimliklere, yeni kültürlere açılmasını sağlayan toplumsal bir değişme sürecini yansıtmaktadır. Toplumsal değişme sürecinin göç-kültür-kimlik boyutunu inceleyen bu araştırma makalesinde, Nobel Ödüllü Yazar Orhan Pamuk'un yapıtlarında birçok defa ele aldığı göç ve göçlerin doğurduğu toplumsal ve kültürel sorunlar incelenmiştir. Öncelikle nitel bir araştırmaya dayalı çalışmada, doküman incelemesi veri toplama tekniği kullanılarak Pamuk'un yapıtlarında incelenen konuyla ilgili göç-kültür-kimlik ile ilgili anahtar kelimeler ve kavramlar tespit edilmiştir. Akabinde toplanan veriler anlamlı bir bütün oluşturacak şekilde temalara ayrılarak sınıflandırılmıştır. Diğer aşamada betimsel analiz yöntemi kullanılarak toplanan veriler sosyolojik olarak yorumlanarak çözümlenmiştir. Bulgu olarak, Pamuk'un yapıtlarında göçlerin, yoksulluk, işsizlik, mekânsal gettolaşma, kimlik çatışması ve yabancılaşma gibi toplumsal olgularla ilişkilendirildiği görülmüş, göç eden kimselerin çoğunlukla erkek karakterler olduğu anlaşılmıştır. Genellikle ekonomik motivasyonlarla yapılan göçlere menfi bir toplumsal anlam yükleyen Pamuk'un, siyasi ve ideolojik sebeplerle göç etmek zorunda kalan karakterlere sıklıkla yer verdiği anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Göç, Kültür, Kimlik, Orhan Pamuk, Yabancılaşma

JEL Kodları: Z1

RELATIONSHIP BETWEEN MIGRATION, CULTURE AND IDENTITY IN ORHAN PAMUK'S NOVELS

Abstract

The subject of the research is related to how the theme of migration is processed in Orhan Pamuk's novels. Migration, which refers to the movement of people from one living unit to another place for social, political, economic and ecological reasons, reflects a social process of change that allows individuals or the masses to open up to new identities and new cultures. In this research article, which examines the migration-culture-identity dimension of the social change process, the social and cultural problems caused by migration and migration, which Nobel Prize-winning Author Orhan Pamuk has addressed many times in his works, are examined. Firstly, in a study based on a qualitative research, keywords and concepts related to migration-culture-identity related to the subject studied in Pamuk's works were identified using the document review data collection technique. The data collected after that were classified into themes in such a way as to form a meaningful whole. At the other stage, the data collected using the descriptive analysis method were analyzed by interpreting them sociologically. As a result, it was seen that migrations were associated with social phenomena such as poverty, unemployment, spatial ghettoization, identity conflict and alienation in Pamuk's works, and it was understood that the emigrants were mostly male characters. It has been understood that Pamuk, who usually places a negative social meaning on migrations made with economic motives, often places characters who are forced to emigrate for political and ideological reasons.

Keywords: Migration, Culture, Identity, Orhan Pamuk, Alienation

JEL Kodları: Z1

¹ Doktorant, Akdeniz Üniversitesi, Akdeniz Uyg. Araş. Enstitüsü, Akdeniz Yeni ve Yakınçağ Araştırmaları, edemir.akdeniz@gmail.com, ORCID: 0000 0003 3227 5984

Başvuru Tarihi (Received): 03.03.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 20.07.2022

Giriş

Göç, insanlık tarihi kadar kadim bir olgudur. İnsanların sürekli daha iyi ve daha işlevsel olanı elde etme arzusu, daha iyi koşullarda yaşama isteği bireysel ve kitlesel olarak sosyal hareketlilikleri ortaya çıkarmıştır (Castelli, 2018: 2). Literatürde sosyal ve ekonomik değişkenleri göz önünde bulundurarak yapılan çok sayıda göç tanımı mevcuttur. Hägerstrand'a (1969: 63) göre göç, insan davranışlarının bir yönü olarak hareketlilik kavramının açıklanmasıyla ilgilenmektedir. Keleş'e (1998: 58) göre göç "insanların yerleşmek amacıyla bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme eylemidir". Tekeli'ye (2008: 18) göre "göç, bir yerde yaşayanların kendi özgür iradesiyle yaşam alanlarını uzun süreliğine başka yerlerde yaşamak üzere değiştirmeleridir." Yapılan tanımlar göçlerin nedenleri ya da sonuçları ne olursa olsun, bir insan hareketliliği sürecini yansıttığını ortaya koymaktadır.

Göç, antropolojik, sosyolojik, psikolojik etkenleri bulunması nedeniyle çok boyutlu bir kavramdır. Birçok insanın aklında; yer değiştirmek ve sosyal çevre değişikliği gibi çağrışımlar yapan göç; insanların yaşadıkları coğrafyadan, siyasi, demografik, sosyal ve ekonomik sebepler nedeniyle farklı bir coğrafyaya yerleşmesini ifade etmektedir (Çakır, 2011: 131; Demir, 2022a: 132). Göçlerin sebepleri, göçlerin yönü, mesafesi ve temel dinamikleri gibi değişkenler değerlendirildiğinde göçleri; iç göç ve dış göç olarak tasnif edebilmek mümkündür. Göç, sadece bir yer değiştirme olayının ötesinde, insan- doğa, insan-mekân ilişkilerini etkileyen ve çeşitlendiren bir değişim sürecidir (Yalçın, 2004: 12). Sosyal hareketlilik, topluma nüfus hareketliliği ve dinamizm kazandıran bir süreçtir. Bu dinamizm, insani ve ekonomik kalkınmanın, kültürel etkileşimin ve toplumsal değişimin temelini oluşturmaktadır. İç göçler ve dış göçler sayesinde toplumsal değişim farklı coğrafyalara, bölgelere, kıtalara yayılabilmekte, insan-üretim ilişkileri, insan-mekân ilişkisi de farklı bir boyuta taşınabilmektedir (İçduygu & Ünal, 1998: 38; Aygül & Demir, 2020: 128). Göç hareketliliği, modernleşmeyi simgelemekle birlikte, kırsal toplumdan, kent toplumuna, ekonomide tarım toplumundan, sanayi toplumuna geçişi, ulus devlet ve vatandaşlık bilincinin gelişmesini, teknolojik ilerlemeyi kapsayan değişim ve dönüşüm sürecini simgelemektedir (Tekeli, 2008: 20, 23). Sosyal hareketlilik, sadece belli bir zaman için bir ya da birden çok insan topluluğunun sadece coğrafi olarak yer değiştirmesi değil, beraberinde sosyal, kültürel, ekonomik bir çeşitliliği ve toplumsal değişimi de içerisinde barındıran bir dönüşüm süreci olmuştur. Bu yönüyle göçler, köklü bir medeniyet inşa etme sürecinin basamağını oluşturmaktadırlar. İnsanlık tarihinin tecrübe ettiği sosyal, siyasi ve ekonomik değişimler göçlerin yönünü, zamanını, yerini, karakterini tayin etmesi bakımından önem arz etmektedir. Örneğin, endüstrileşme döneminin ortaya çıkması, ulus-devlet yapılarının güçlenmesi gibi etkenler nüfusun hareketliliğini tetiklemiştir (Castles ve Miller: 2008: 8).

Göçle birlikte toplumların dokusu, ekonomik faaliyetleri, yaşam biçimleri şekillenebilmektedir. Göçün birbiriyle bağımlılık ilişkisi içerisinde bulunan ve toplumsal yapıyı oluşturan kurumları, ekonomik faaliyetleri ve siyasi kültürü etkileyen bir işlevi olduğu düşünülmektedir. Göçler yaşam formunu, değerler sistemini, üretim biçiminde değişim ve dönüşümlere sebep olması yönüyle de insan hayatına yeni bir heyecan ve anlam kazandırmıştır (Balcıoğlu, 2007: 58). Göç, insanların biyolojik bir varlık olarak yer değiştirmesi, kendilerine yaşamak veya çalışmak için yeni mekânlar bulmasından öte bireylerin ve toplumların yeni kimliklere ve yeni toplumlara açılması demektir. Göçü bu kadar önemli kılan, göçün tüm zamanların gündemi haleni gelebilme potansiyeli ve dinamik yapısıdır. Göçü toplumsal bir sorun haline getiren unsur, göçlerin insanı konu edinmesi ve bireysel trajedileri yansıtan yapısıdır. Göç eden insanlar sadece eşyalarını değil, mesleklerini, kabiliyetlerini, tecrübelerini, sosyal ve ahlaki alışkanlıklarını, tüketim kalıplarını, aile yapılarını, geleneklerini, dillerini, inançlarını da yanında götürmektedirler (Doğan, 2018: 13; Uslu, 2018: 820; Demir, 2022d: 78).

Göçe anlamını veren temel unsur kültür olgusudur. İnsan yaşamını kapsayan toplumsal kurumlar ve yaşam alanlarında insan aklının ve yeteneklerinin olgunlaştırılması, geliştirilmesi anlamını taşıyan kültür kavramı, kültürel faaliyetler, sanatsal, dinsel, dil ve iktisat gibi geniş bir alanı kapsamaktadır (Thompson & Hickey, 2005: 56). Browne (2005: 5) bir toplumun yaşam biçiminin oluşmasını sağlayan dil, sembol, yetenek, bilgi, toplumsal rol ve inanç gibi unsurların kültürü meydana getirdiğini, kültürün nesilden nesle kültürleşme ile aktarıldığını belirtmiştir. Gündelik yaşam pratiklerini etkileyen göç olayı kültür değişmesini ifade etmektedir. Kırsaldan, kente ya da büyükşehirlere uzanan yolculuk bireylerin sosyal alışkanlıklarını, yaşam biçimlerini, kıyafetlerini, mesleklerini, tüketim alışkanlıklarını ve boş zaman değerlendirme faaliyetlerini değiştirebilmektedir. Dolayısıyla göç ve kültür arasında organik bir bağ bulunmaktadır. Göç, insan topluluklarını yeni yaşam alanlarına taşıyan toplumsal bir olay olduğundan bireylerin ya da toplumların benliklerinde, toplumsal hafızalarında değişikliklere sebep olabilmektedir (Erman, 2002: 17; Demir, 2022c: 268).

Kimlik en sade haliyle insanların kendilerini nasıl gördükleri, nasıl tanımladıklarıdır (Bilgin, 1999: 5). Toplumsal hareketlilik ve göç gibi toplumsal eylemler bireylere kimlik edinme ihtiyacı sunabilmektedir. Bu yönüyle göçler insanları yeni kuşaklara, yeni kimliklere ve yeni yaşam desenleriyle buluşturabilmektedir (Browne, 2005: 5). Siyaset bilimci ve sosyologların üzerinde çalıştığı kimlik; etnik, ırk, toplumsal cinsiyet, din ve kültürel bileşenleri bulunan bir kavramdır. Latince “idem” kökünden türeyen kimlik kavramı, benzer özelliklere sahip olanlar anlamında kullanılırken zaman içinde benzer karakteristiklere sahip olanlar ve farklılıkları ortaya çıkaran bir içerik kazanmıştır (Buckingham, 2008: 1). Göçle beraber bireyler farklı dinsel, kültürel, etnik ve siyasi kimlikler kazanabilmektedir. Orhan Pamuk'un *Kafamda Tuhaflık* adlı romanı 1969 yılında Konya'nın Beyşehir İlçesi, Cennetpınar Köyü'nden İstanbul'a göç etmiş Mevlut Karataş'ın kültür ve kimlik çatışması bağlamında iyi bir örnektir. Nitekim muhafazakâr ve milliyetçi bir dünya görüşüne sahip insanların yaşadığı Duttepe gecekondü bölgesinin yanında komşu Kültepe gecekondü bölgesinde yaşayan Tunceli, Bingöl, Sivas, Erzincan ve Tokat gibi illerden gelmiş Alevilik inancını benimsemiş ve sol görüşlü insanlar bulunmaktadır. Her iki gecekondü bölgesinin ramazan ayları pratikleri, ibadetleri, bayramları, çocuklara isim koyma gelenekleri ve ritüelleri farklıdır. Duttepe ve Kültepe gecekondü bölgesinde yaşayan insanların ortak özellikleri göçmen olmaları, farklı kimliklere, farklı yaşam biçimlerine ve inançlara sahip olabilmeleridir.

Kültürlerin ve değerler sisteminin taşınmasını sağlayan sosyolojik hadise, göç alanlar, göçü verenler, göçte tanıklık edenler, göç eden bireyler gibi çok taraflı toplumsal aktörleri ortaya çıkarabilmektedir. Örneğin M.Ö. 2000'li yıllarda izlerine rastlanan Aramiler, göç hareketleri yoluyla sosyal, ekonomik ve kültürel yönden Doğu ve Güney Doğu Anadolu'yu, Doğu Akdeniz Uygarlıklarını, Mezopotamya'yı büyük ölçüde etkilemişlerdir. Böylelikle Aramice Ortadoğu'nun en yaygın dillerinden birisi haline gelmiştir (Bülbül, 2014: 221). Aynı şekilde kavimler göçüyle Avrupa ve Akdeniz Havzasının etnik, demografik, kültürel, dini, siyasi yapısı makro düzeyde değişikliğe uğramıştır. Avrupa'ya göç eden Cermen kavimlerinde putperestlik temelli pagan inancı mevcutken, kavimlerin büyük çoğunluğu zamanla Hristiyanlık inancını benimsemiştir (Tural, 2020: 320; Demir, 2022b: 226).

Dolayısıyla göç hareketlerinin ve toplumsal değişimin toplumsal kurumlara, toplumsal belleğe ve edebiyata sirayet etmesi kaçınılmaz olmuştur. Göçmenlerin sosyal hareketlilikleri neticesinde konut, meslek, eğitim, aidiyet, kimlik ve yabancılaşma gibi sorunları edebiyata konu olmuştur (Cengiz, 2010: 190). Yapılan göçler, toplumsal hayat açısından yeni bir iletişim ve sosyal ağlar inşa edebilmektedir. Bu bağlamda edebiyatın üstlendiği işlevsel rol büyük bir önem arz etmektedir. Örneğin Amerikalı yazar John Steinbeck “Gazap Üzümleri” isimli yapıtında 1929 Dünya Ekonomik Bunalımının toplumsal etkilerini, California'ya göç eden Avrupa'dan göç etmiş ve ikinci kez göç tecrübesi yaşayan bir ailenin penceresinden değerlendirmiştir. Böylece 1939 yılında yayımlanan yapıtın ardından küresel okuyucu kitlesi, edebiyat aracılığıyla yaşanan toplumsal ve siyasal

hareketlilik sürecinden haberdar olmuştur. Göç gibi zengin bir sosyolojik malzeme sunan toplum bilimleri, Türk halk şiirine, atasözlerine, Türk destanlarına ve romanlara konu olmuştur. Edebiyat, yazılı ve sözlü olarak dil ile anlamını bulan toplumsal bir kurum olduğundan göçe konu olan bireysel ve toplumsal göç öyküleri, acılar, tecrübeler ve yaşanmışlıklar edebi yapıtlarla anlatılmıştır (Şatıroğlu, 2012: 173). Örneğin Orhan Kemal'in 1954 yılında yayımlanan *Bereketli Topraklar Üzerinde* isimli yapıtıyla işsizlik ve yoksulluk sebebiyle Orta Anadolu'dan Çukurova'daki pamuk tarlalarına ve fabrikalarına mevsimlik işçi olarak göç eden insanların göç deneyimleri, tarım ekonomisinin ortaya çıkardığı toplumsal ve ekonomik sorunlar anlatılmıştır. Adalet Ağaoğlu tarafından 1976 yılında kaleme alınan *Fikrimin İnce Gülü* isimli yapıtta 1975 yılında Almanya'dan memleketi Eskişehir'in Ballıhisar Köyü'ne yolculuk yapan Bayram'ın Edirne Kapıkule sınır kapısından girişi ve yaşadıkları anlatılmıştır. Bir göç romanı olan *Fikrimin İnce Gülü* göç, yalnızlık, yabancılaşma ve kültür çatışmaları gibi temaları içermektedir (Ağaoğlu, 1976).

Türk dili ve edebiyatında Orhan Pamuk'un *Cevdet Bey ve Oğulları* (1982), *Sessiz Ev* (1983), *Kar* (2002), *Masumiyet Müzesi* (2008), *Kafamda Bir Tuhaflık* (2014) isimli yapıtları göç ve göçün doğurduğu toplumsal sorunları konu edinmesi açısından oldukça zengin bir veri seti sunmaktadır. Yapıtlarında göç, hemşerilik, sığınma ve iltica, yabancılaşma, gecekondulaşma, kentleşme mekânsal kümelenme ve kimlik çatışması gibi temaları işleyen Pamuk, göç ve göçün doğurduğu toplumsal sorunları entelektüel tecrübesiyle tahlil ederek içerik ve anlam bakımından Türk edebiyatına büyük katkı sağlamıştır.

1. Göçe İten Sebepler

Orhan Pamuk'un yapıtlarında göç konusu genellikle kırsaldan ya da küçük şehirlerden büyük şehirlere ve yurt dışına farklı sebeplerle ortaya çıkabilmektedir. Göç ve göçün doğurduğu gecekondulaşma, aşırı kentleşme, yoğun trafik sorunu, yabancılaşma, etnik ve mekânsal kümelenme, ötekileştirme ve statüko gibi toplumsal sorunları derin gözlem tekniği ve psikolojik tahlilleriyle yansıtan yazar, göçü toplumsal ve ideolojik boyutuyla incelemiştir. Pamuk'un ilk yapıtı *Cevdet Bey ve Oğulları*, Cevdet Bey'in annesinin hastalığı ve kardeşlerinin daha iyi bir gelecek sahibi olabilmesi için Cevdet Bey'in babasının memuriyetten istifa ederek İstanbul'a göç etmesiyle başlamıştır (Pamuk, 2016). Sosyal ve ekonomik motivasyonlu bir göç olayı ile başlayan roman, kent yaşamına uyum sağlama, kapitalistleşen bir ekonomik yapı ve bu bağlamda sosyal ve kültürel alışkanlıkları çeşitlenen bir aile yaşamını konu edinmektedir.

İstanbul'a göç ettikten sonra Haseki'de oduncu dükkânı açan Cevdet Bey'in babası kısa bir süre sonra vefat edince Cevdet Bey, babasının mesleğini devam ettirerek odunculuk yapmaya başlamıştır. Bir süre sonra Nalburcu dükkânı açarak işlerini büyüten Cevdet Bey, kısa zamanda sermaye biriktirmeye başlamıştır. Yapıtın ikinci bölümünde Cevdet Bey'in oğlu Refik'in arkadaşı Ömer'in ekonomik sebeplerle Erzincan'ın Kemah ilçesine göç etmesinden bahsedilmiştir. Ömer, ebeveynleri vefat ettikten sonra İngiltere'de mühendislik okumuş, yüksek lisans yapmış, mevki ve makam hırsıyla yanıp tutuşan birisidir. Devletin demiryolu inşaatını yaptığını öğrenen Ömer, kısa zamanda zengin olma arzusuyla çalışmak için İstanbul'dan Erzincan'a göç etmiştir (Pamuk, 2016: 121, 123). 1905 ve 1970 yılları arasında İstanbul Nişantaşı'nda yaşayan bir ailenin üç kuşağının sosyal, ekonomik ve kültürel hayatını yansıtan yapıt, İttihat ve Terakki Partisi, 1930 ve 1950'li yılların toplumsal ve ekonomik hayatı hakkında bilgiler vermektedir (Parla, 2018: 10, 12). Işıkçı ailesinin yaşadığı Nişantaşı ve çevresini betimleyen yazar, göç, kültür ve kimlik ilişkisini yaşam biçimi, karakterlerin sosyal ve ekonomik profilleri ve mekanlar üzerinden kurgulamıştır. Haseki'den Aksaray'a göç etmek, sosyo-ekonomik düzeyi diğer yerleşkelere göre daha elverişli olan Nişantaşı, Beyoğlu tarafından konut satın almak, Nalburculukla uğraşan Cevdet Bey'in torunu Ahmet Işıkçı'nın ressam olmak arzusu farklı bir kimlik edinme ihtiyacının yansıması kabul edilebilir.

Tablo 1: *Orhan Pamuk'un Yapıtları ve Göç İlişkisi*

Yapıt	Erkek Karakterler	Kadın Karakterler	Göç Etme Sebepleri	Göç Eden Karakter	Göç Edilen Yer
Cevdet Bey ve Oğulları	Cevdet Bey, Osman, Refik, Ömer, Muhittin, Nusret, Ziya, Muhtar Bey	Nigân Hanım, Ayşe, Perihan, Nermin	Sağlık Sorunları ve ekonomik sebepler	Cevdet Bey ve ailesi, Refik'in arkadaşı Ömer	İstanbul, Erzincan
Sessiz Ev	Selahattin Darvinoğlu, Doğan Darvinoğlu, Recep, Faruk Bey, Metin, Hasan, İsmail	Büyükhanım (Fatma), Nilgün	Siyasi Sürgün, Selahattin Darvinoğlu'nun siyasi faaliyetleri sebebiyle	Selahattin Bey ve Eşi Fatma Hanım	Gebze, Cennethisar Köyü
Kar	Ka (Kerim Alakuşoğlu), Tiyatrocu Sunay Zaim Bey, Muhtar, Lacivert, Turgut, Zeki, Necip, Orhan	İpek, Kadife, Hande, Tiyatrocu Funda Hanım	Siyasi Sürgün, Almanya'ya iltica talebi	Kerim Alakuşoğlu (Ka)	Almanya
Masumiyet Müzesi	Kemal, Feridun, Zaim, Mehmet, Osman, Şoför Çetin Efendi, Tarık	Füsün, Sibel, Nesibe Hala, Nurcihan, Papatya	Siyasi sebepler, Nüfus Mübadelesi	Rumlar	Yunanistan
Kafamda Bir Tuhaflık	Mevlut Karataş, Mustafa Bey, Ferhat, Korkut, Süleyman	Semiha, Vediha, Melahat, Rayiha	Ekonomik motivasyonlar (işsizlik, yoksulluk)	Mevlut Karataş	İstanbul

Orhan Pamuk'un *Sessiz Ev* yapıtında Doktor Selahattin Darvinoğlu'nun siyasi düşünceleri sebebiyle dönemin İttihat ve Terakki yönetimi tarafından tehdit edilerek sürgüne zorlanması, Gebze'nin Cennethisar kasabasına göç etmesi olayların başlangıcı olmuştur. Selahattin Bey, eşi Fatma Hanım'a hitaben;

“Artık İstanbul'da oturmayacağız Fatma, bugün beni Talat Paşa çağırdı ve böyle dedi: Doktor Selahattin, sen İstanbul'da oturmayacaksın ve siyasetle uğraşmayacaksın! Dedi bana namussuz herifi; yok dediğim dedik, ben çok kahramanım diyorsan, dedi, seni de ötekilerle birlikte Sinop hapishanesine ilk gemiyle yollayalım istemezsin herhalde, ne yapalım, bizimle çok uğraştın, partiye atıp tuttun, ama akli başında bir adama benziyorsun, mantıklı ol, evliymişsin, doktorsun, iyi bir mesleğin var, dünyanın her yerinde rahat bir hayat yaşayacak kadar para kazanabilirsin, Fransızcanız nasıldır azizim?” (Pamuk, 2014a: 22).

Selahattin Bey'in siyasi sebeplerle göçe zorlanmasının etkileri Gebze'nin Cennethisar Kasabası'nda da devam etmiştir. Allah'ın varlığını reddeden ve muayenehanesine gelen halkı aşağılayan, dindar olduğu için eşine sürekli hakaretlerde bulunan Selahattin Bey'in bu tutumu çevre sakinlerince fark edilince herkes onun evinden ayağını çekmiştir. Bu sebeple muayenehanesine müşteri bulamayan Selahattin Bey, ekonomik sorunlar yaşamış ve bir süre sonra eşinin altınlarını satmak zorunda kalmıştır (Pamuk, 2014a: 67). Doktor Selahattin Darvinoğlu (1881-1942) siyasi sebeplerle ittihatçılar tarafından sürgüne gönderilmiş bir Osmanlı aydınıdır. Selahattin Bey, pozitivist, bilimin ve aklın üstünlüğünü benimsemiş, inancı zayıf bir adamdır. Görücü usulüyle 16 yaşında bulunan Fatma Hanım'la evlenmiş Selahattin Bey, siyasetle içli dışlı bir kimsedir. 48 ciltlik ansiklopedi yayımlayarak (daha sonra 54 cilde çıkarmıştır) Doğu Medeniyeti dünyasına katkıda bulunmak isteyen Selahattin Bey'in eşi Fatma Hanım'dan Doğan (1915-1967) isminde bir oğlu bulunmaktadır (Pamuk, 2014a: 59, 62). 1980 yılı Temmuz ayının bir haftasını kapsayan zaman örgüsünün içinde Pamuk, 1980 askeri darbesi öncesi oluşmuş siyasi ve toplumsal iklimi iç monolog ve psikolojik yönleriyle tahlil etmiştir. Yapıtın konusu 1980 askeri darbesi öncesinde toplumdaki siyasi kampaşma, kargaşa ve toplumsal ayrışmalarla yakından ilgilidir.

Orhan Pamuk'un 2006 yılında Nobel edebiyat ödülünü kazanmasında pay sahibi olan *Kar* yapıtı 1990'lı yıllarda Türkiye'den Almanya'ya siyasi iltica ve göçle başlamıştır. 1980 askeri darbesinin ardından oluşan toplumsal baskı sebebiyle Almanya'dan sığınma talep eden Kerim Alakuşoğlu (Ka), on iki sene Almanya'da sürgün hayatı yaşadıkdan sonra annesinin ölümü üzerine Frankfurt'tan İstanbul'a geri dönme kararı almıştır. "Ka Almanya'daki ilk yıllarında halde hamallık, ev taşımacılığı. Türklere İngilizce öğretmenliği, boyacılık gibi işler yapmış, kendisini resmen "siyasal sürgün" olarak kabul ettirip "mülteci maaşı" almaya başladıktan sonra bu işleri bulduğu Türk halkevi çevresindeki komünistlerden kopmuştu." (Pamuk, 2017: 235-236). Ka, göç ettiği Almanya'da sosyal ağlar yardımıyla hayata tutunmaya çalışmış, bireysel kabiliyetleri ve mesleki bilgisıyla bulunduğu mekâna adapte olmaya çalışmıştır. Göçmenlik psikolojisinin derin izlerini taşıyan Ka'nın Türk kökenli ailelerin çocuklarına İngilizce dersi vermesi, yeri geldiği vakit çok fazla bilgi ve donanım gerektirmeyen daha çok göçmenlerin yapmış oldukları hamallık, ev taşımacılığı ve boyacılık gibi işler yapmış olması göç ve kültür açısından anlamlı görünmektedir.

Ka, İstanbul'a döndüğü vakit *Cumhuriyet Gazetesi*'nde çalışan arkadaşının isteği üzerine Kars'ta intihar eden başörtülü kızların intihar sebeplerini incelemek ve yerel seçimlerde oyları yükselen Refah Partisi'nin (RP) yükselen oylarının sebeplerini araştırmak üzere Kars'a gitmiştir. Yapıtın ana karakteri Kerim Alakuşoğlu, kendisine ismi ve soy ismiyle hitap edilmesinden haz almadığı için isimlerinin kısaltması olan (Ka) ile hitap edilmesini isteyen birisidir. İstanbul, Nişantaşı'nda orta sınıf bir ailenin oğlu olan Ka, cumhuriyetçi ve seküler dünya görüşünü benimsemiş, inancı zayıf bir kimsedir (Pamuk, 2017: 10, 24). Orhan Pamuk'un İstanbul'daki azınlıklar ve göç temasına değindiği diğer yapıtı *Masumiyet Müzesi*'dir. 2008 yılında yayımlanan *Masumiyet Müzesi*'nde bir aşk hikâyesinin dışında Türkiye'nin toplumsal, siyasi ve ekonomik geçmişi, azınlıklar, Rumlar, nüfus mübadelesi, 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi, Türk sinema kültürü ve İstanbul'a çalışmak amacıyla göç eden Kürtler hakkında bilgiler verilmiştir (Yaşar, 2013: 388; Demir, 2021a: 307). *Cevdet Bey ve Oğulları* yapıtında Cevdet Bey'in ticaretle uğraşan zengin Yahudi ve Rum tüccarlarla alışverişlerinden bahseden Pamuk, *Masumiyet Müzesi*'nde aynı temaya duyarlılık göstermiş, Türkiye ve Yunanistan arasında gerçekleştirilen nüfus mübadelesi sonucu İstanbul'da yaşayan çok sayıda Hristiyan Rum'un Yunanistan'a göç etmek zorunda kaldığını anlatmıştır. Hatta yapıtta Yunanistan'a göç eden Rumlardan boşalan çok sayıda bina ve işyerlerine izinsiz olarak doğudan göç eden Kürt ailelerin yerleştiklerinden bahsedilmektedir (Pamuk, 2008: 321).

Beyoğlu, Taksim, Nişantaşı ve Galata'yı anlatan Pamuk, göçlerle birlikte İstanbul'un nüfusunun oldukça arttığını, mahallelerin kalabalık olduğunu aktarmaktadır. "İstanbul son on yıl içinde öylesine büyümüş, yangınlar ve yeni inşaatlarla öylesine değişmiş ve göçlerle dar sokaklar öylesine kalabalıklaşmıştı ki, sık sık yolumuzu kaybeder, sonra ancak bulurduk." (Pamuk, 2008: 288).

Pamuk'un kurguladığı karakterler üzerinden göçlerle birlikte işsizlik, yoksulluk, gecekondulaşma, kente aidiyet ve yabancılaşma gibi sorunları vurguladığı yapıtında etnik ve mekânsal kümelenme, aidiyet, kimlik olgularından sıkça bahsedilmiştir. "Mahalle kalabalığı çeşitliydi: Galata'da limanda işçilik yapanlar, Beyoğlu'nda ara sokaklarda küçük dükkânları, lokantaları işletenler ve garsonlar, Tophane tarafından yayılarak gelen Çingene aileleri, Tuncelili Alevi Kürt aileleri, bir zamanlar Beyoğlu'nda, Bankalar Caddesi'nde kâtiplik yapan Rum, İtalyan, Levanten ailelerin fakir düşmüş çocukları ve torunları... (Pamuk, 2008: 320).

Kafamda Bir Tuhaflık isimli yapıtta Orhan Pamuk'un göç sorununu detaylıca ele almıştır. 1957 yılında Konya'nın Beyşehir İlçesi Cennetpınar Köyünde dünyaya gelen Mevlut Karataş'ın göç hikâyesinin anlatıldığı yapıtta, göç ve toplumsal değişme yapıtın temel unsurlarıdır. Yapıtta, Mevlut Karataş'ın Konya'dan İstanbul'a ekonomik sebeplerle göç etmesi ve hayata tutunma çabası derin bir gözlem ile betimlenmiştir (Pamuk, 2014b: 45). *Kafamda Bir Tuhaflık*, toplumsal bir sorun olarak kırsaldan kente göçleri yansıtan bir yapıt olmasının yanı sıra kentlere göç etmiş insanların işsizlik, yoksulluk, barınma sorunu sebebiyle gecekondulaşma, çarpık kentleşme, mekânsal gettolaşma ve yabancılaşma gibi sorunlarına ortaya koyması bakımından önemlidir (Güngör, 2015: 119, 125). Duttepe ve Kültepe isimli iki gecekondulu semtinin anlatıldığı yapıtta, Mevlut küçük yaşına rağmen göç sürecini deneyimlemiş, 1970'li yılların sosyal, siyasi ve ekonomik hayatının etkilerini yansıtmıştır. Boza ve yoğurt satan Mevlut, okul hayatında başarı sağlayamamış kendisini 1970'li yılların mezhep ve ideoloji kavgaları içinde bulmuştur. Kültepe semti, Bingöl, Dersim, Erzincan, Tokat ve Sivas gibi şehirlerden gelen, daha çok alevi kültürünü benimsemiş insanların yaşadığı bir yerdir. Kültepe'de Yurt adını taşıyan kahvede sol görüşlü gençler ile Duttepe semtinde Memleket Kahvesi'nde sağ görüşlü ve milliyetçi gençlerin kavgaları meşhurdur (Lidar, 2015: 105, 106). Ramazan ayları, bayramlar, komşuluk ve akrabalık ilişkileri, aile yapısı, evlilikler, gelenek ve görenekler, meslekler, gecekondulu ve varoş kültürünün betimlendiği yapıt, göç ve göçün doğurduğu toplumsal sorunları yansıtmaktadır.

2. Araştırmanın Yöntemi

Göçler sebepleri ve sonuçları itibariyle Sosyoloji, Psikoloji, Demografi, Coğrafya, İktisat, Antropoloji ve Siyaset Bilimi gibi birçok disiplinin inceleme alanına girmektedir. Göç edenler, göçü alanlar, sivil toplum kuruluşları, kamu kuruluşları, göçü verenler olarak çok taraflı toplumsal aktörler oluşturmaktadırlar. Toplumsal yaşamın her alanına etki eden göç hadisesinin yansımalarını edebi yapıtlarda görebilmek mümkündür. Çalışmada, 2006 yılında Nobel edebiyat ödülünü kazanan ilk Türk yazar Orhan Pamuk'un yapıtlarında göç temasının nasıl işlendiği araştırılmıştır. Çalışmanın amacı, yazarın göçe nasıl bir anlam yüklediğini, göçlerin sebepleri ve sonuçlarının neler olduğu tespit edebilmektir. Bu bağlamda Pamuk'un yapıtlarında göç sürecinin nasıl inşa edildiği, göçle birlikte toplumsal ve kültürel hayatta meydana gelen gelişmelerin neler olduğu, göç-mekân ve göç-kimlik ilişkisinin nasıl kurgulandığı araştırılmıştır. Araştırma makalesi, Orhan Pamuk'un yapıtlarında göç temasını bütüncül bir bakış açısı ile değerlendirmekte, bu yönüyle çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmada, doküman incelemesi veri toplama tekniği kullanılmıştır. Doküman incelemesi, araştırma konusuna uyumlu olan veri setlerinin belirli bir amaç doğrultusunda analiz edilmesidir. Doküman analizi, birebir yüz yüze iletişim yerine çok kısa bir süre içinde birçok görsel, yazılı, sözlü, duyuşsal ve görsel dokümanların incelenmesi açısından maliyet ve zaman açısından büyük tasarruf sağlamaktadır (Owen, 2014: 6, 11; Demir, 2021b: 323). Bowen (2009: 27) doküman analizinin derinlemesine görüşme (deep interview), katılımlı gözlem gibi veri toplama tekniklerine kıyasla bağımsız ve hızlı bir biçimde veri toplama imkânı sağlayan yaygın bir araştırma tekniği olduğunu belirtmiş, incelenen kaynakların gerçek olup olmadıkları, bilgilerin doğru olup olmamasının bir dezavantaj sağladığını ifade etmiştir. Yapıtta Orhan Pamuk'un *Cevdet Bey ve Oğulları*, *Sessiz Ev*, *Kar*, *Masumiyet Müzesi* ve *Kafamda Bir Tuhaflık* isimli yapıtlarında yer alan göç ve göçle ilintili

kavramlar, sebepler ve sonuçlar doküman analizi yoluyla tespit edilmiş ve anlamlarına göre ayrılmıştır. Veriler göçlerin sebepleri, göç eden karakterler, göç edilen mekânlar bağlamında sınıflandırılmıştır.

Araştırma verilerinin analizinde betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Betimsel analiz, nitel veri analiz tekniklerinden birisi olmakla beraber araştırma konusuyla ilgili verilerin önceden tasarlanmış olan kavramlara, temalara göre yorumlanması ve değerlendirilmesini ifade etmektedir. İçerik analizine kıyasla daha yüzeysel kalan betimsel analiz tekniği, aynı anlamı ya da biçimi ifade eden birimlerin bir araya getirilmesi ile kavramların ortaya çıkarılması, kavramların sınıflandırılarak temalara ulaşılması ve verilerin işlenmesi demektir. Dolayısıyla çalışmada Orhan Pamuk'un yapıtlarında göç ve göçle ilgili kavramlar, anlamlarına göre sınıflandırılmış, göç-mekân, göç, kültür ve kimlik bağlamında sosyolojik olarak derinlemesine yorumlanmış ve özetlenmiştir.

2.1. Göç ve Öteki Kimliğin İnşası

Göç, toplumsal değişimin anahtar kavramlarından birisidir. Göçle birlikte sadece eşyalar ve evler taşınmamakta aynı zamanda sosyal bir varlık olarak insanların toplumsal alışkanlıkları, gündelik yaşamları, gelenek ve görenekleri, anlam ve semboller dünyası, toplumsal, dini ve etnik kimlikleri farklı mekânlara taşınmaktadır (Bauman, 2018). Göç hareketleri ile birlikte en çok tartışılan kavramlardan birisi göç, kültür ve kimlik ilişkisi olmuştur. Kimlik kavramı son zamanlarda akademik camiada sıkça tartışma konusu olan, belirsiz ve kaygan bir terimdir. Siyaset bilimci ve sosyologların üzerinde çalıştığı kimlik; etnik, ırk, toplumsal cinsiyet, din ve kültürel bileşenleri bulunan bir kavramdır (Buckingham, 2008).

Bireysel ve kolektif kapsayıcılığı bulunan kimlik, benzerlikleri, farklılıkları vurgulamaya yarayan bir olgu olmakla beraber, biz ve onlar, bize ait olanlar ve ait olmayanları anlamayı sağlamaktadır. Fearon'a (1999) göre kimlik, kolektif olarak bir sosyal gruba özgü sosyal ve kültürel alışkanlıkları kapsayan, o toplumu diğer toplumlardan ayıran ve sosyal olarak inşa edilen normlar olarak ifade edilebilmektedir. Politik eylemleri açıklamaya yardımcı olan kimlik, var olma, sosyal ve ahlaki alışkanlıkları aktarma aracı görevi görmektedir. Bu bağlamda kırsaldan kente, kentten kente ya da ulus ötesi biçimlerde gerçekleşen göç hareketlilikleri menşe ve hedef mekânlar arasında yeni etkileşimlerin, yeni kültürel kimliklerin, yeni semboller dünyasının inşasında önemli işlevler üstlenebilmektedir. Ian Chambers (2014); *Göç, Kültür, Kimlik* isimli yapıtında göçlerle birlikte kent mekânının fiziksel ve kültürel bağlamda değişikliğe uğrayabileceğini, göçlerin kent kültürünü ve homojen kimlik kurgularını aşındırabileceğini ifade etmiştir. Aynı zamanda göçlerle beraber dillerin, kimliklerin, toplumsal değerlerin melezleşebileceğini anlatan Chambers (2014) toplumsal hayatta çok kültürlülük anlayışının yaygınlaştığını ve bu anlayışın modern (ulus) devlet yapılarının altını aşındırdığını anlatmıştır. Göçler, insanların yeni mekânlarında karşılaştıkları olgulara, nesnelere, eşyalara, bireylere attıkları anlamları ve bu anlamları temsil eden sembollerini içeren toplumsal bir süreç olarak değerlendirilebilmektedir. Bauman (2018), *Kapımızdaki Yabancılar* isimli yapıtında göçün doğasında çatışma olduğunu, göçmenlerin göç ettikleri mekânlarda ana kültürel olgu ile rekabet halinde bulunduğunu ve sürekli öteki olarak dışlanmaya ve ayrıştırmaya maruz bırakıldıklarını belirtmektedir. Ayrıca göçmenlerin bu ötekileştirme ve dışlanma ile nasıl mücadele edebileceği konusunda bilgi sahip olmadıklarını ifade eden Bauman (2018), biz ve onlar (ötekiler) kimliklerinin üretildiği bir toplumda yabancı ve göçmen düşmanlığı, ırkçılık eğilimlerinin artacağını aktarmıştır. Dolayısıyla ana kültürel olguya temas eden, bu olguyla rekabet halinde bulunan ve çatışan bir göçmen kimliğinin toplumsal uyumun sağlanması, toplumsal istikrar ve güvenliğin tesis edilmesinde bir bariyer görevi üstlendiği anlaşılmaktadır. *Sığınmacı Devrimi* isimli yapıtında Marc Engelhardt (2020) uluslararası toplumun asıl sorununun göçlerle mücadele etmek değil, devlet güvenliğinin ve sınır rejimlerinin korunması için yürütülen bir mücadele olduğunu vurgulamıştır. Engelhardt (2020) Ortadoğu'dan Doğu Asya'ya kadar dünyanın pek çok ülkesinde

sığınmacıların yerleştikleri ülkelerde ya da barındıkları kamplarda toplumsal uyum sorunu yaşadıklarını belirtmiştir.

Orhan Pamuk'un yapıtlarında sosyal bir mesele olarak göç teması, kimlik çatışması, mekânsal kümelenme, segregasyon (ayrışma), dışlanma ve ötekileştirme toplumsal olgularla ilişkilendirilmiştir. *Cevdet Bey ve Oğulları* yapıtında eşinin sağlık sorunları sebebiyle İstanbul'a göç eden Cevdet'in babası, Haseki'de bir oduncu dükkânı açmış ve ailesiyle buraya yerleşmişlerdir. Nitekim yapıtın anlatıldığı 1900'lü yıllarda orta ve orta alt grup sınıfın yaşadıkları bir semt olan Haseki'nin seçilmesi tesadüf görünmemektedir. Pamuk'un *Masumiyet Müzesi ve Kafamda Bir Tuhaflık* yapıtlarında anlatılan Nişantaşı, Bebek, Ortaköy, Beşiktaş ve Üsküdar gibi mekânlar yerine İstanbul'a yeni göç eden bir ailenin çoğunlukla barındığı Haseki'yi (Fatih) tercih etmesi göç ve mekânsal kümelenme ilişkisi bağlamında değerlendirilebilir. Cevdet Bey'in ticari faaliyetleri sayesinde zamanla dükkânını Aksaray'a sonra Sirkeci'ye taşımaya niyetinde Nişantaşı'nda bir ev alarak burada bir apartman yaptırmaya bu durumu doğrular niteliktedir.

Nitekim Haseki ve Vefa gibi semtler muhafazakâr bir hayatın değerlerini temsil eden mekânlarken Nişantaşı, Batılı, dünyevi değerleri daha fazla ön planda tutan insanların yaşadığı bir mekândır. Dolayısıyla Cevdet Bey'in Haseki'den Nişantaşı'na yönelmesi göçmen algısından kurtulmak, göçmenlerin yaşadığı mekândan uzaklaşarak yeni bir kimlik edinme arzusu olarak okunabilir. *Sessiz Ev* yapıtında siyasi görüşleri sebebiyle dönemin İttihat ve Terakki yönetimi tarafından İstanbul'dan göç etmeye zorlanan Doktor Selahattin Darvinoğlu'nun deneyimlediği öteki kimliği farklılık arz etmektedir. Siyasi sürgün olarak Gebze'nin Cennethisar Kasaba'sına göç etmek zorunda bırakılan Doktor Selahattin Bey, dışarıdan göç eden bir yabancı olarak değil Kasaba'da evine tedavi için gelen insanların inancıyla dalga geçmesi, onlarla alay ederek küçümsemesi sebebiyle yerel halk tarafından dışlanmış ve ötekileştirilmiştir. Cennethisar 1900'lü yılların başında kırsal ve muhafazakâr değerleri benimsemiş insanların yaşadığı bir mekândır. 1980'li yıllarda ise tatil beldesi olarak ön plana çıkmış mekân, İstanbul'da yaşayan ve zengin ailelerin hafta sonları tercih ettiği bir belde olmuştur. Pamuk'un *Kar* yapıtında göç ve öteki kimliğin inşa edilmesinin izleri görülebilmektedir. 1990'lı yıllarda siyasi düşünceleri sebebiyle Almanya'dan iltica talep eden Kerim Alakuşoğlu (Ka) Almanya, Frankfurt'ta Türkiye Halkevi Derneği Şubesi ve Komünist grupların yardımlaşma ve dayanışması iş bulabilmiştir. Sosyal ağlar, hemşeri dernekleri sayesinde iş ve barınma sorununu çözebilen Ka, çok fazla bilgi ve deneyim gerektirmeyen, yerel halkın yapmak istemediği, kirli, riskli işler olarak görülen ve çoğunlukla göçmenlerin icra ettiği hamallık, ev taşımacılığı, boyacılık ve seyyar satıcılık gibi işler yapmıştır (Pamuk, 2017). Ka, bir süre sonra siyasi sürgün olarak Almanya hükümeti tarafından kabul görünce maaşa bağlanmış ve ekonomik olarak rahatlamıştır. Ka, doğal olarak göçmenlerin yaptıkları işleri yapmış, göçmenlerin yaşadıkları semtlerde barınmıştır. Dolayısıyla kendi kültürel kimliğini Almanya'da inşa etmeye çalışan Ka, Türk ailelerin çocuklarını İngilizce dil eğitimi vermiş, sosyal iletişim ağı vasıtasıyla kültürel ve ekonomik sorunlarını aşmaya çabalamıştır. Ka, Almanya'da evlenmemiş, kendi gelenek ve göreneklerini taşıyan, sosyal alışkanlıklarını temsil eden bir Türk kızı ile evlenme düşüncesiyle Türkiye'ye geri göçmüştür.

Masumiyet Müzesi'nde İstanbul'a taşradan göç etmiş Çingene aileler, Kürtler, Tunceli'den gelmiş Kürt Alevileri hakkında bilgiler paylaşan Pamuk, 1970'li yılların İstanbul'unu adeta resmederek İstanbul'un taşradan gelen göçlerle çehresinin değiştiğini, göçlerle birlikte şehrin plansız bir kentleşme ve gecekondulaşma sorunları yaşadığını aktarmıştır (Yaşar, 2013: 394). Taşradan göç eden Kürt bireylerin çoğunlukla yoksul ve eğitimsiz kimseler oldukları, Beyoğlu ve Galata'da işçilik, hamallık, tezgâhtarlık yaptıklarını belirten Pamuk, bu insanların İstanbul'un en ücra, en sessiz kesimlerinde yaşadığını, gecekondularda barındığını, kendi kültürel kimliklerini sosyal alışkanlıklar (düğün, merasim, bayram, ramazan ayı, sosyal dayanışma, konut tarzı, yaşam biçimi) yoluyla ürettiklerini belirtmiştir (Pamuk, 2008: 320, 322). Hatta nüfus mübadelesi sonrası boşalan evlere çoğunlukla Kürt ailelerin izinsiz şekilde yerleştiğini ve bu evlerin pencerelerinden soba borası uzattıklarını aktaran Pamuk, *Masumiyet Müzesi*'nde göçlerle beraber mekân ve kimlik

kurgusunun nasıl şekillendiğini ortaya koymuştur. Bu bağlamda mezhep, inanç ve etnik köken gibi farklılıkların mekânsal kümelenme, toplumsal ayrışma ve ötekileştirmeye sebep olabileceği değerlendirilmektedir.

Pamuk'un toplumsal bir sorun olarak en detaylı biçimde göç temasını ele aldığı yapıtı *Kafamda Bir Tuhaflık* yapıtıdır. Yapıtta 1957 yılında Konya'nın Beyşehir İlçesi, Cennetpınar Köyü'nde dünyaya gelen ve 1968 yılı Sonbaharında ekonomik sorunlar sebebiyle Konya'dan İstanbul'a göç eden Mevlut Karataş'ın göç öyküsü anlatılmaktadır (Pamuk, 2014b: 15,45). 1950'li yıllardan itibaren taşradan İstanbul başta olmak üzere büyükşehirlere göçlerin yaşandığı Türkiye'nin toplumsal göç öyküsünün izdüşümlerini yansıtan yapıtta, göç, gecekondular, kentleşme, yoksulluk, işsizlik, marjinalleşme ve ötekileştirme gibi kavramlar göze çarpmaktadır. 1970'li yılların İstanbul'unun toplumsal yapısını betimleyen Pamuk, gecekondular yaşamı ile mekânı inşa etmiştir. Gecekondular, dışlanmışlığın, yoksulluğun ve ötekinin kent merkezlerinde kimlik kazandığı sembolik mekânlardır. Gecekondular kendine has arabesk müzik kültürü ve yaşam biçimiyle kente küsmüş, sosyal olarak dışlanmış ve yabancılaşmış bireylerin yaşadığı alanlardır (Yasa, 1970: 13; Doğan, 2012: 513). Nitekim yoksulluk sebebiyle kırsaldan İstanbul'a göç etmiş bu insanların kent merkezindeki ev kira bedellerini karşılayabilecek bir geliri ve mesleği bulunmadığından akraba, tanıdık ve hemşerilerin yardımıyla gecekondular bölgelerine yerleşmişlerdir. "Gecekondular köylerden kentlere nüfus alanlarının ve ilgili ülkelerin, toplumsal ekonomik gelişme düzeyinin dolaysız bir ürünüdür." (Keleş, 1976: 118). Uslu'ya göre (2020: 24) aile kurumundan eğitime kadar geniş bir alana etki eden mekân kurgusu, toplumların yaşam tarzları üzerinde belirleyici olabilmektedir.

Yapıtta adı geçen Kültepe ve karşısında Duttepe isimli başka bir gecekondular bölgesi yer almaktadır. Duttepe ve Kültepe sosyolojik olarak farklılık arz eden bir yapıya sahiptir. Duttepe, daha çok Sünni-sağ görüşlü ve milliyetçi göçmenlerin yaşadığı bir bölgedir. Duttepe'nin girişinde milliyetçi-muhafazakâr gençlerin vakit geçirdiği "Memleket Kahvesi" bulunmaktadır. Kültepe ise Tunceli, Bingöl, Tokat, Sivas ve Erzincan gibi kentlerden göç etmiş Kürt-Alevi kökenli, sosyalist dünya görüşünü benimsemiş bireylerin yaşadığı ve içinde "Yurt Kahvesi" bulunan bir gecekondular bölgesidir. Çöp yığınlarının tepede yakılmasından dolayı Kültepe olarak anılan bölge şehrin en ücra köşelerinden birisidir. Ramazan ayında Duttepe'de yaşayanlar çoğunlukla oruç tutar ve camilere namaz kılmaya giderken Alevi kökenli Kültepe'de yaşayan göçmenler oruç tutmaz ve namaz kılmazlardı (Pamuk, 2014b: 54, 57). Duttepe ve Kültepe'nin ortak özelliği yoksul, dışlanmış, göçmenlerin yaşadığı, gecekondular semti olmasıdır. Akpınar ve Şahin'e (2017: 338) göre, bu insanların Biz'in karşısındaki öteki olmaları için dışardan göç etmiş olmaları yeterlidir. Göçmenlerin yaşam biçimleri, meslekleri, tüketim kalıpları, sosyal alışkanlıkları, meslekleri, kültürel kimlikleri ile ötekiyi temsil etmektedirler. Bu dışlanma duygusu Amcası Hasan'ın gecekondularına yerleşen Mevlut ve babası Mustafa Karataş için trajediye dönüşmüştür. Okul hayatında dikiş tutturamayan Mevlut ve diğer göçmen ailelerin amacı, para kazanmak ve daha iyi koşullarda yaşayabilmektir. Şehrin dışında olmasına rağmen gecekondular bölgesinde dahi kendisini dinsel, etnik, mezhepsel ve ideolojik bir ayrışmanın ortasında bulan Mevlut, yakın arkadaşı Alevi kökenli, sol görüşlü Ferhat ile Sünni, milliyetçi amca çocukları Süleyman ile Korkut arasında dinsel ve ideolojik bir çatışmanın arasında kalmıştır (Pamuk, 2014b: 110, 153; Lidar, 2015:110). Garsonluk, pilavcılık, dondurmacılık, yoğurtçuluk, bozacılık, otopark bekçiliği ve kıyafet satışı gibi işlerle uğraşan Mevlut, adeta yoksulluğun ve ötekileştirmenin kimlik bulmuş halidir (Pamuk, 2014b: 184, 198). Yoğurt ve boza sattığında apartman sakinlerinin onun haline acıyarak kullanmadıkları eski elbiseleri Mevlut'a vermek istemeleri, Mevlut'un apartman asansörünü kullanmasına izin vermemeleri bu duruma örnek verilebilir. Nitekim Mevlut, tipik bir göçmen gibi teknolojik bir makine ya da sermaye yoğun meslek kollarından ziyade emek yoğun, beden gücü gerektiren, çok fazla teknik bilgi ve donanım gerektirmeyen iş ve meslek kollarında çalışmıştır. Yoksullukları, sosyal sermayelerinin zayıflığı, Mevlut'ta daima bir özgüven sorunu oluşturmuş, Mevlut kendisini İstanbul'a ait hissedememiş ve kent hayatına yabancılaşmıştır. Mevlut 'ün yaşadığı semt; gelenek

ve görenekleri, dinselîği temsil ederken, Boza ve yoğurt sattığı lüks apartman ve beton yığınlarının olduğu mekânlar Batılı, dünyevi değerleri ön planda tutan, eğitimli ve zengin kesimin yaşadıkları bölgelerdir. Mevlut'un bazı evlere boza satmak üzere gittiği zaman ev sahiplerinin; kızlarının başını örttürecektir misin? kızlarını liseyi okumadan zorla kocaya verecektir misin? Başlık parası isteyecektir misin? 27 Mart 1994 belediye seçimlerine atfen oyunu muhafazakâr ve dindar adaya mı verecektir? Tarzında soruları düşündürücüdür.

Dolayısıyla kendini ifade etme, var olma arzusuyla Mevlut geleneksel sosyal alışkanlıklarını, aile yapısını, evlilik biçimini ve kültürel değerlerini muhafaza etme eğiliminde olmuştur. Nitekim "Kültür, kimliğin bir kaynağı, dışlanma ve ayrımcılık karşısında bir direnç noktası olarak kilit rol oynamaktadır" (Castles ve Miller, 2008: 53). Mevlut'a göre evlilik yapılacak kadın dindar, ahlaklı ve başörtülü olmalıdır. Kadın evlenmeden önce cinsel bir birliktelik yaşamamalı ve bakire olmalıdır. Bir kadının yatabileceği kadınlar ancak başı açık kadınlar olabilirdi (Pamuk, 2014b: 132). Mevlut'un dünya görüşü ve fikir geleneğini biçimlendiren unsur Konya'dan İstanbul'a göç etmesi ile kent hayatına, toplumsal kurumlarına ve yaşam tarzlarına alışmaması olmuştur. Kafasındaki tuhaflığı yenemeyen Mevlut, kalabalık nüfus arasında aklındaki ve gönlündeki gelecek kaygısı ve yalnızlık duygusunu yenememiştir. Mevlut, 1969 yılında İstanbul'a göç etmesine rağmen romanın sonunda 2012 senesinde hala bir göçmen ve yabancı gibi duygulara sahiptir.

3. Sonuç

Orhan Pamuk'un *Cevdet Bey ve Oğulları*, *Sessiz Ev*, *Kar ve Kafamda Bir Tuhaflık* isimli yapıtları göçle başlamaktadır. Pamuk, yapıtlarında göçü, toplumsal ve kültürel değişimin tetikleyicisi, yaşam ünitesinin değişikliği ile birlikte insan, mekân ve toplum ilişkilerinin yeniden inşa edilmesini sağlayan bir süreç olarak ifade etmektedir. Pamuk'un yapıtlarında göç, tarihsel ve toplumsal bir bakış açısıyla sunulmakla beraber göçü hazırlayan sosyal, siyasi, ekonomik ve demografik dinamikler yapıtta geniş ölçüde yer bulmaktadır. Pamuk'un, *Masumiyet Müzesi*'nde bahsettiği varsıl bir hayat ve sosyal sermayesi zengin karakterler yerine göç temasını incelediği yapıtlarında göçle birlikte yoksulluğu, fakirliği, işsizliği, kültür ve kimlik çatışmasını, sosyal dışlanma ve ötekileştirmeyi özdeşleştirmesi oldukça dikkat çekicidir. Göçü başlıca sosyal bir mesele olarak ele alan Pamuk, yapıtlarında göçle birlikte insanların anılarını, çocukluğunu, sosyal alışkanlıklarını ve değerler sistemini de göç ettikleri mekâna taşıdıklarını yansıtmıştır. Bu sebeple göçmen bireylerin kimlikleri ile ana kültürel olgu arasındaki çatışmayı yansıtan Pamuk, göçü toplumsal uyum sorunu, kimlik çatışması, yabancılaşma ve ötekileştirme gibi kavramlar üzerinden değerlendirmiştir. Göçten çok göçün doğurduğu sorunlara dikkat çeken yazarın göçe menfi bir anlam yüklediği görülmektedir.

Göçün sosyolojisini yansıtan yazar, *Kar* romanında Almanya'ya siyasi iltica eden Ka'nın kişiliği üzerinden göç ve kültür ilişkisini tartışmıştır. Sosyal ve siyasal ağlar yardımıyla Almanya'da iş bulabilen Ka, sosyolojik bağlamda fazla teknik donanım ve bilgi gerektirmeyen boyacılık, hamallık ve ev taşımacılığı gibi işlerde çalışmıştır. Göç ettiği yerde hayata tutunma savaşı veren Ka, Halk evleri yardımıyla Türk kökenli ailelerin çocuklarına yabancı dil dersi vermiştir. Kendi sosyal alışkanlıklarını, mesleki becerisini göç ettiği mekâna taşıyan Ka, bulunduğu mekâna adaptasyon sorunu yaşamıştır. Sosyal bir mesele olarak göçü ele alan Pamuk, göçlerin sebeplerini *Cevdet Bey ve Oğulları*'nda sağlık sorunları ve ekonomik motivasyonlar; *Sessiz Ev*, *Kar ve Masumiyet Müzesi* isimli yapıtlarda toplumsal ve siyasi sebepler; *Kafamda Bir Tuhaflık* yapıtında ekonomik motivasyonlar olarak değerlendirmiştir. Derin bir gözlem tekniğinden yararlanan Pamuk, dönemin sosyal, siyasi ve ekonomik olaylarını ayrıntılı biçimde betimlemiştir. Göç eden karakterlerin çoğunlukla etnik, kültürel, siyasi ve ekonomik olarak toplumdan dışlanan, ötekileştirilen kimseler olması dikkat çekici olmuştur. *Kar* yapıtında Ka'nın sol görüşü sebebiyle 1990'lı yıllarda Türkiye'den Almanya'ya siyasi ilticada bulunması, *Sessiz Ev*'de Doktor Selahattin Darvinoğlu'nun siyasi ideolojisi sebebiyle dönemin İttihat ve Terakki Hükümeti tarafından İstanbul'dan sürgün edilerek göçe zorlanması bu duruma örnek gösterilebilir. Aynı şekilde *Masumiyet Müzesi*'nde

işsizlik ve yoksulluk sebebiyle emek göçü kapsamında Doğu'dan İstanbul'a göç eden Kürt aileler, Çingene gruplarına yer verilmiştir. *Kafamda Bir Tuhaflık* yapıtı ise 1950'li yıllarda Anadolu coğrafyasında başlayan iç göç hareketlerinin özeti niteliğindedir. Kırsaldan kentlere göç, ardından barınma ve iş sorunu, beslenme ve sağlık sorunları, çarpık kentleşme, ulaşım ve altyapı, hukuki ve toplumsal statü sorunu, yabancılaşma ve ötekileştirme gibi çok boyutlu sorunlara temas edilen yapıtta, göçün toplumsal ve ekonomik sonuçları tartışılmıştır. Pamuk, *Kafamda Bir Tuhaflık* göçmen psikolojisini bir türlü üzerinden atamayan, kent yaşamına uyum sağlayamayan ve kafasında bir tuhaflık olduğunu düşünen Mevlut Karataş'ın başından geçenleri sosyolojik derinlikle anlatmıştır. Mevlut'un kafasındaki tuhaflığın sebebi; yabancılaşma, yalnızlık ve kente uyum sağlayamamasından kaynaklanmıştır. Roman sonunda gecekondudan apartman dairesine taşınana Mevlut, komşuluk ilişkilerinin, bayramların, sosyal dayanışma ve samimiyet gibi toplumsal değerlerin kent hayatında yok olup gittiğini özetlemiştir.

Cevdet Bey ve Oğulları romanında Manisa'dan İstanbul'a göç eden bir aile söz konusudur. Odunculuk yapan Cevdet Bey Haseki gibi orta sınıf insanların yaşadığı bir yerde iş yeri açabilmiştir. Nitekim Cevdet Bey'in gelir düzeyini yükseltip, işleri büyüterek Aksaray'a taşınması, Nişantaşı gibi bir muhitten ev satın alması göçmen algısından sıyrılarak kent yaşamına uyum sağladığının bir göstergesi kabul edilebilir. Bireysel ticari kabiliyeti ve becerilerini, sosyal alışkanlıklarını da beraberinde taşıyan Cevdet Bey, gelir düzeyinin yükselmesiyle birlikte sosyal, ekonomik ve kültürel profili daha güçlü bir toplumsal kümeyle ait olma hissi duymuştur. Nişantaşı, Bebek, Beşiktaş civarında ikamet eden insanların sosyal ve ekonomik profillerinin güçlü olduğu göz önüne alınırsa, Cevdet Bey'in göç ettikten bir süre sonra ekonomik motivasyonlara bağlı olarak kimlik edinme ihtiyacı hissettiği söylenebilir. *Masumiyet Müzesi* romanında göç, kültür ve kimlik ilişkisini yansıtan yazar, nüfus mübadelesi sonrası Rumlardan kalan evlere Doğu şehirlerinden göçen yoksul bireylerin yerleştiğini belirtmiştir. Eğitim düzeyi düşük, işsiz ve yoksul bu insanlar kent hayatının ücra, gecekondulu bölgelerinde yaşamak zorunda kaldığını aktaran Pamuk, Doğu şehirlerinden göç eden bu insanların sosyal sermaye ve donanımlarının yetersiz olmalarından dolayı 1970'li yıllarda İstanbul ekonomisine üretici bir katkı sağlayamadığını aktarmıştır. Gecekondulu yaşamı ile özdeşleşen bu insanlar, kendi yaşam alanlarında sosyal ve kültürel pratiklerini üretmeye devam etmişler, Galata, Beyoğlu civarında ayakkabı boyacılığı, hamallık, boyacılık ve amelelik gibi işlerle uğramışlardır. Göçle birlikte kırsaldaki tüketim alışkanlıkları, sosyal ilişkileri, aile ve evlilik yapıları, inanç ve değerlerini muhafaza etme eğiliminde olan ideolojik ve etnik gruplar arasındaki toplumsal ayrışma ve kimlik edinme çabası yapıtın başından sonuna kadar hissedilmektedir.

Kafamda Bir Tuhaflık yapıtında zıtlıklardan sıkça bahseden Pamuk, Apartman-gecekondulu, eğitilmiş-eğitimsiz, sermaye yoğun iş kolları-emek yoğun meslek kolları, varlıklı-yoksul, dindar-inancı zayıf, Sünni-Alevi, sağcı-solcu, kentli-köylü, başı açık kadın-başörtülü kadın gibi ikilemleri statü, hiyerarşi ve kimlik olgularını tanımlamada kullanmıştır. Pamuk'un yapıtları göçlerin dinamikleri, ekonomik ve sosyolojik sonuçları bakımından zengin bir içerik sunmaktadır. Göçün toplumsal ve kültürel boyutuna ağırlık veren Pamuk, göçün sonuçlarının kültür ve kimlik inşa etme sürecinde önemli bir işlevi olduğuna vurgu yapmaktadır. Göç ve kimlik ilişkisini mekân, meslek kolları, inanç, değerler sistemi, sosyal alışkanlıklar üzerinden kurgulayan yazar, göçlere toplumsal olarak atfedilen anlamların ve sembollerin yorumunu incelemiştir. Bu bakımdan Orhan Pamuk'un yapıtlarında göç kavramının incelenmiş olması literatüre düşünsel ve kültürel yönden zenginlik katabilecektir.

Kaynakça

Ağaoğlu, A. (1976). *Fikrimin ince gülü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Akpınar, S. ve Şahin, B. (2017). Orhan Pamuk romanlarında "Öteki". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 5(11), 330-344.

- Aygül, H.H. & Demir, E. (2020). Türkiye iş gücü piyasasının yeni aktörleri Suriyeli işçiler (Antalya Büyükşehir Belediyesi Toptancı Hal Kompleksi). M. Çakır ve F. Kahraman (Ed.), *Sosyal problemler sosyolojisi* içinde (ss.128-158). Ankara Nobel Yayınları.
- Balcıoğlu, İ. (2007). *Sosyal ve psikolojik açıdan göç*. İstanbul: Elit Kültür Yayınları.
- Bauman, Z. (2018). *Kapımızdaki yabancılar* (E. Barca, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bilgin, N. (1999). *Evenselcilik farklılık geriliminde kolektif kimlik*. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal* 9(2), 27-40.
- Browne, K. (2005). *An introduction to sociology* (3rd edition). Polity Press.
- Buckingham, D. (2008). Introducing identity. D. Buckingham (Ed.), *Youth, Identity, and Digital Media*. (pp.1-24). Cambridge: The MIT Press.
- Bülbul, C. (2014). Eskiçağ medeniyetlerinde dünya hakimiyeti düşüncesi. *Turkish Studies*, 9(7), 215-232.
- Castelli, F. (2018). Drivers of migration: Why do people move? *Journal of travel medicine*, 25(1), 1-7.
- Castles, S. Miller, M.J. (2008). *Göçler çağı, modern dünyada uluslararası göç hareketleri* (B. U. Bal ve İ. Akbulut, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cengiz, S. (2010). Göç, kimlik ve edebiyat. *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 2(3).185-193.
- Chambers, I. (2014). *Göç, kültür, kimlik* (İ. Türkmen ve M. Beşikçi, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Çakır, S. (2011). *İnsan-kültür ve toplum yazıları*. Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Demir, E. (2021a). Orhan Pamuk'un masumiyet müzesi ve erkek hegemonyasının görünümüleri. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4(2), 306-315.
- Demir, E. (2021b). Çalığı romanı: Cumhuriyet dönemi öğretmen kadın kimliği inşasının toplumsal cinsiyet normları bağlamında yorumlanması. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 317-340.
- Demir, E. (2022a). Göç sosyolojisi. *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3(2), 131-138.
- Demir, E. (2022b). Akdenizlilik kimliği ve bir Akdeniz okuması bağlamında Aganta Burina Burinata'da İnsan ve mekân. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (30), 222-238.
- Demir, E. (2022c). 21. yüzyılda uluslararası göç ve mülteciler: Bir Türkiye perspektifi. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 267-274.
- Demir, E. (2022d). Antalya'nın nüfusu ve sosyal özellikleri üzerine bir değerlendirme. *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi*, 7(1), 75-96.
- Doğan, İ. (2012). *Sosyoloji, kavramlar ve sorunlar*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Doğan, İ. (2018). *Göç ve kültür*. İstanbul: Bilge kültür sanat yayınevi.
- Engelhardt, M. (2020). *Sığınmacı devrimi, son göç dalgası dünyayı nasıl tümüyle değiştirdi* (İ. Akan, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Erman, T. (2002). Mekânsal kümelenme, siyaset ve kimlik. A. A. Dikmen (Ed.), *Kentleşme, göç ve yoksulluk* içinde (ss.1-18). Ankara: İmaj Yayınları.

- Fearon, J. D. (1999). *What is identity (as we now use the word)*. Stanford Calif: Stanford University.
- Güngör, B. (2015). Öteki İstanbul'un anlatısı: Kafamda bir tuhaflık adlı romanının yapısalci metodoloji ışığında çözümlenmesi. *Türkiyat Mecmuası*, 25(1), 119-141.
- Hägerstrand, T. (1969). On the definition of migration. *Finnish Yearbook of Population Research*, (11), 63-72.
- İçduygu, A., & Ünal, T. (1998). *Türkiye'de iç göç: Sorunsal alanları ve araştırma yöntemleri, Türkiye'de iç göç*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Karpat, Kemal H. (2003). Türkiye'de toplumsal dönüşüm: Kırsal göç, gecekondular ve kentleşme (A, Sönmez, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Keleş, R. (1976). *Kentbilim ilkeleri*. Ankara: Sosyal Bilimler Derneği Yayınları.
- Keleş, R. (1998). *Kentbilim terimleri sözlüğü*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Lidar, V. (2015). Orhan Pamuk'un kafamda bir tuhaflık adlı eserinde göç ve mekân unsurları. *Göç Dergisi*, (1), 105-116.
- Owen, G. T. (2014). Qualitative methods in higher education policy analysis: Using interviews and document analysis. *The qualitative report*, 19(26), 1-19.
- Pamuk, O. (2008). *Masumiyet müzesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Pamuk, O. (2014a). *Sessiz ev*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Pamuk, O. (2014b). *Kafamda bir tuhaflık*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Pamuk, O. (2016). *Cevdet Bey ve oğulları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Pamuk, O. (2017). *Kar*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Parla, J. (2018). *Orhan Pamuk'ta yazıyla kefarete*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları
- Şatıroğlu, A. (2012). Edebiyat sosyolojisi. *İstanbul University Journal of Sociology*, 3(11), 173-177.
- Tekeli, İ. (2008). *Göç ve ötesi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları
- Thompson, W. E., & Hickey, J. V. (2005). *Society in focus: An introduction to sociology* (5th edition). PEARSON.
- Tural, M. (2020). Cermenlerin dini dönüşümü. *History Studies*, 12(1), 317-329.
- Uslu, F. (2018). Bin yıllık Türk yurdu Antalya Kaleiçi'nin son yıllarda turizmle birlikte oluşan sosyo-kültürel değişimi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (22), 811-831.
- Uslu, F. (2020). Kentleşmenin Türk milli kültür hayatına etkileri. *Türk Ekini*, (5), 21-24.
- Yalçın, C. (2004). *Göç sosyolojisi*. İstanbul: Anı Yayıncılık.
- Yasa, İ. (1970). Gecekondular ailesi: Geçiş halinde bir aile tipolojisi. *AÜSBF Dergisi*, (25), 9-18.
- Yaşar, T. (2013). Orhan Pamuk'un masumiyet müzesi adlı eserinde sosyal eleştiri. *EKEV Akademi Dergisi*, (54), 387-397.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA CİNAYET VE YARALAMA VAKALARI: 478 NUMARALI AYNİYAT KATL DEFTERİ ÖRNEĞİ*

Özlem POYRAZ¹
Merve ÖNER²

Öz

Bu çalışmanın amacı, Meclis-i Vâlâ tarafından tutulan Ayniyat Katl ve Sirkat Defteri'ne kaydedilen katl kategorisinde yer alan cinayet ve yaralama vakalarını tasniflemek ve edinilen verileri 1851 Ceza kanunnamesi çerçevesinde değerlendirmektir. Mart-Temmuz 1851 dönemine dair vakaların kaydedildiği 478 numaralı Ayniyat Katl Defteri araştırmanın sınırlarını oluşturmuştur. 1851 Ceza Kanunnamesinde cinayet ve yaralama suçlarına şahıs haklarına yönelik işlenen suçlar kategorisinde yer verilmiştir. Şer'i hukuka uygun olarak bunlar için kısas ve diyet öngörülmüş, ancak tâzir ile de hükmedilebileceği belirtilmiştir. Edinilen verilerden hareketle katil ve maktul profillerini incelemek, suç mahallerini tespit etmek ve suç aletlerini ortaya koymak hedeflenmiştir. Çalışmanın sınırları suçlar olarak belirlendiğinden infazı gerektiren cezai müeyyidelere kısmen yer verilmiştir. İncelenen dönemde kısas uygulamasına dair herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. Vakaların bir kısmı diyet kategorisinde sulh ya da varislerin affı, çoğu ise tâzir cezaları ile çözüme kavuşturulmuştur. Tâzir kapsamında kürek, pranga, kalebent ya da hapis cezaları uygulanmıştır. Erkeklere çoğunlukla kürek, kadınlara ise hapis cezasının verildiği belirlenmiştir. Vakalar ağırlıklı olarak kırsal kesimde ortaya çıkmıştır. Cinayet aleti olarak çoğunlukla tüfenk, yaralama aleti olarak ise bıçak ve taş kullanıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kısas, Diyet, Tâzir, Cinayet, Yaralama.

MURDER AND INJURY CRIMES IN OTTOMAN EMPIRE: EXAMPLE OF 478TH AYNIYAT MURDER BOOK

Abstract

This study aims to classify murder and injury cases in the Ayniyat Murder and Theft Book kept by Meclis-i Vâlâ and to evaluate the obtained data by the Ottoman Empire's 1851 Criminal Code. This book, which cased to the period of March-July 1851 were recorded, formed the boundaries of the research. In the Penal Code of 1851, crimes of murder and injury were included in crimes against individual rights. Retaliation and diet were foreseen in shari'a law for this crime, but it was stated that could be punished managed with tâzir. It was aimed to examine murderer and victim profiles, identify the crime scenes, and reveal the crime tools. Since the boundaries of this study were determined as crimes, penal sanctions requiring execution were partially included. No data could be found on the practice of retaliation during the period. Some of the cases were resolved in the diet category with peace or amnesty, and most of them with tâzir. Within the scope of tâzir, punishments of shovel, shackles, fortress, or imprisonment were applied. It was determined that men were sentenced to hard labor and women were sentenced to prison. The cases occurred predominantly in rural areas. While rifles were used as murder tools, knives and stones were used as wounding tools.

Keywords: Retaliation, Diet, Tazir, Murder, Injury.

* Bu çalışma, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalında Dr. Öğr. Üyesi Özlem Poyraz danışmanlığında devam etmekte olan "Abdülmeccid Dönemi Osmanlı'da Asayiş Problemleri (1847-1861)" başlıklı doktora tezi çerçevesinde üretilmiştir.

¹ Dr.Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kırşehir, Türkiye.
ORCID: 0000-0003-2721-2401.

Sorumlu Yazar (Corresponding Author): ozlemsahin38@gmail.com; osahin@ahievran.edu.tr.

² Doktora Öğrencisi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı,
ORCID: 0000-0002-9900-7442.

Başvuru Tarihi (Received): 13.03.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 20.07.2022

Giriş

İslam hukukuna cari olan Osmanlı İmparatorluğu'nda padişahların da İslam halifesi olduğu düşünüldüğünde ilan edilen kanunnamelerin de Allah'ın kanunu olan şeriatı uygun olarak hazırlandığını ifade etmek mümkündür (Velidedeoğlu, 1940, s. 154). Bu doğrultuda en kapsamlı kanunnameler Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman ve IV. Mehmet devirlerinde ilan edilmiştir (Üçok vd., 2006, s. 99). Ancak Tanzimat dönemine gelene değin ayrı bir kanun yapma ihtiyacı hissedilmemiştir. İlan edilen kanunnamelerde yer alan bütün hükümler fıkıh ile din kaideleri olarak kabaca hukukî, cezaî ve idarî olmak üzere üçlü bir tasnife tabi tutulmuştur. Hukukî hükümler şahıs ya da aileyle ilgili kaidelerden oluşmakta olup çoğunlukla dinî çerçevede şekillendirilmiştir. Cezaî hükümler şeriatın emir ve yasakları olarak belirlenmiş ve bazı hususlardaki cezalar devrine göre hafifletilip şiddetlendirilmek suretiyle uygulanmıştır. İdarî hükümler ise devlet teşkilatı, arazisi, vergileri, reaya ile ilgili hükümlerden oluşmuş ve geleneksel hukuk kuralları ile şekillendirilmiştir (Velidedeoğlu, 1940, s. 154). Cinayet suçu için uygulanması gereken cezaya dair Bayezid ve Kanuni Sultan Süleyman dönemi ceza kanunnamelerinde anne, baba ya da akrabalarından birini öldüren emr-i şer nice ise onun uygulanması gerektiği belirtilmiştir. Yaralamalar için ise kısas uygun görülmemekle diyet öngörülmüştür (Aydın, 2020, s. 102-103). Diyete ilave olarak yöneticiye kamu düzenini ihlal edenleri cezalandırmak amacıyla ise tâzir uygulama hakkı da doğmuştur.

XIX. yüzyıla gelindiğinde mahkemelere intikal eden dava sayısı ve çeşidindeki artış, tek hâkimli ve tek dereceli klasik Osmanlı mahkeme teşkilatıyla karşılanamayacak boyuta ulaşmış, yeni mahkemeler ile yeni kanunlara duyulan ihtiyacı yoğun olarak gündeme getirmiştir (Aydın, 2019, s. 417). Bu nedenle Batı hukuk tekniği ile oluşturulan ceza kanunnamesi ve bu kanunnamelerin yürütülebilmesi için de yeni mahkemelerin kurulması amacıyla çalışmalara başlanmıştır (Yetkin, 2013, s. 411). Bu çerçevede 1840 yılında Muhassıllık Meclisleri, 1842 yılında Memleket Meclisleri ve 1849 yılında Eyalet ve Sancak Meclisleri kurulmuştur (Korkmaz, 2017, s. 120). Bu meclislerde görülen ceza davalarından katl (cinayet), sirkat (hırsızlık), yaralama davaları ve pranga cezası gerektiren suçlar ile alakalı davalar bir üst mahkeme niteliği olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de çözüme kavuşturulmuştur (Seyitdanlıoğlu, 1999, s. 119). Dolayısıyla Tanzimat'ın ilanından itibaren yeni bir hukuk sistemine geçiş yapılmış ve ihtiyaca binaen modern ceza kanunnameleri de ilan edilmiştir. Söz konusu kanunnameler 1838, 1840, 1851 ve 1858 yıllarında ilan edilmiş ve suçlar tasniflenerek bunlara verilecek cezalar sistemli bir hale getirilmiştir (Poyraz, 2020, s. 500). Söz konusu dönemde klasik İslam esasları ile örfe dayalı geleneksel hukukî esasların hukuk normlarında anlaşılır bir biçimde kanunlaştırılmasına dair atılan adımlar neticesinde ilk modern ceza kanunnamesi 3 Mayıs 1840 tarihinde batı hukuk mevzuatından esinlenilerek oluşturularak yürürlüğe konmuştur (Velidedeoğlu, 1940, s. 176). Bu kanunname bir mukaddime, 13 fasıl ve bir hatimede 41 madde şeklinde tasarlanmış ve ilan edilmiştir (Sarkis, 2006, s. 178). Fasıllarda hükümdar ya da devlet aleyhine işlenecek suçlar, cinayet (katl), fesat çıkarma (sây-i bi'l-fesât), sövme, dövme, haneye tecavüz, rüşvet, irtikâp, vergi vermeme, memurlara muhalefet etme, silah çekme ve boşaltma, yaralama (cerh), yol kesme suçlarına yer verilmiştir. Cezaları ise kısas-ı şer'i, siyaseten katl, kürek, sürgün, tekdir, hapis ve memuriyetten çıkarma olarak öngörülmüştür (Poyraz, 2020, s. 499). Her suç için tek ve sabit bir cezanın öngörülmesi ve hâkimlerin her olayı ayrı ayrı değerlendirip cezayı azaltma veya artırma yetkisinden yoksun bırakılması bu kanunnamenin en olumsuz yönlerinden olmuştur (Üçok vd., 2006, s. 343). Ancak şer'i ve örfi cezaların tek bir kanunname çatısı altında birleştirilmesi hukuk alanındaki en önemli adımlardan sayılmıştır (Taner, 1940, s. 227). Söz konusu kanunnamenin noksanlıklarını tamamlamak üzere 1851 yılında "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de Kanun-i Cedid" adıyla yeni bir kanunname daha neşredilmiştir. Üç fasıl ve 43 maddeden oluşan bu kanunnamenin birinci faslında şahıs haklarına yönelik işlenen suçlar, ikinci faslında devlet aleyhine işlenen suçlar ve üçüncü faslında ise can, mal ve ırza yönelik suçlara dair hükümlere yer verilmiştir (Cin vd., 2017, s. 326). 1851

Ceza Kanunnamesinde bir önceki kanunnamedeki suçlara ilave olarak sarkıntılık, sarhoşluk, kumarbazlık, kız kaçırma, kalpazanlık, sahtekârlık suçlarına yer verilmiş ve bir önceki kanunnamedeki cezalara ilave olarak prangabentlik, 79 değneğe kadar dayak cezası öngörülmüştür (Taner, 1940, s. 228). Bazı durumlarda dayak cezasının hapis cezasına dönüştürülebileceği de belirtilmiştir (Poyraz, 2020, s. 500). Kanunnamede had ve kısas (diyet) suçlarına da yer verilmiş olup bunların uygulanmadığı durumlarda tâzir ile hükmedilebileceğinden de bahsedilmiştir (Ekinci, 2021, s. 553).

İslam hukukunda cinayet (öldürme) suçu üç şekilde ele alınmıştır. Bunlar; kasıtlı öldürme, kasıtlıya benzer hatalı öldürme ve hatalı öldürmedir (Teymiyye, 1999, s. 133). Hanefi mezhebinde ise dolaylı öldürme ve yaralama da bu kategoride değerlendirilmiş ve cinayet vakaları beş kategoride incelenmiştir (Imber, 2004, s. 252). Söz konusu tanımlarda yer verilen kasıt ibaresi öldürenin yani katilin zihinsel durumu ya da öldürme sebebine bakılmaksızın, olayın bir aletle mi yoksa aletsiz olarak mı gerçekleştirildiği noktasında düğümlenmiştir. Bu teorik çerçevede silah katilin kasıt yaptığının kanıtı olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenledir ki kasıtlı öldürme ya da yaralamada, saldırganın kılıç gibi bir saldırı aletini kullanması, olayın temel noktası olmuştur (Imber, 2004, s. 246). Yine Hanefi hukuku menfi bir fiil ile işlenen suçu, müsbet bir fiille işlenen suçtan ayrı değerlendirmiştir. Söz konusu noktada kısas ve diyetin uygulanamayacağı, tâzir ile hükmedilmesi gerektiği aktarılmıştır (Aydın, 2019, s. 164-165).

Kisas uygulamasının özünde bir organ ya da uzvun mal olduğu düşüncesi yatmakta olduğundan, bu kayba neden olan herkesin eşit kayba maruz bırakılması gerektiği düşünülmüştür (Imber, 2004, s. 247). Bu noktada hukukî bir terim olarak kasten işlenen adam öldürme veya yaralama suçuna failin işlediği fiil cinsinden veya ona denk bir ceza ile ceza verilmesi olarak tanımlanmıştır (Dağcı, 2002, s. 488). Kısas suçları cana ve uzva karşı olmak üzere iki kategoride değerlendirilmiştir. Bu kapsamda öldürme suçu için öldürme, yaralama suçu için yaralama, herhangi bir uzvun kesilmesi durumunda aynı uzvun kesilmesi ya da aynı uzvun işe yaramaz hale getirilmesi şeklinde uygulanmıştır (Akbulut, 2003, s. 170). Maktûlün velilerinin talebi ile kısasın uygulanmadığı hallerde suçluya af ya da diyet cezası uygulanmıştır. Hukukçular hatalı öldürme hususunda kısası uygun bulmayarak yalnızca diyet ya da kefaret (tazminat) uygulamasının gerekliliğini belirtmiştir (Teymiyye, 1999, s. 137). Cinayet suçunda diyet cezaları her durum için ayrı ayrı belirlenmeyerek sabit tutulmuştur. İslam hukukuna tabi olan mezhepler arasında kısmî farklar mevcut olsa da mağdurun kimliğine, cinsiyetine, hür ya da köle olma durumuna göre değişkenlik arz edebilmiştir (Aydın, 2019, s. 196). Mağdurun velisinin suçluyu affetmesi üzerine sulh edildiği takdirde kısas düştüğünden yetkili otoriteye de tâzir hakkı doğmuştur (Akbulut, 2003, s. 171). Eşitliği sağlamanın mümkün olmadığı durumlarda ise tâzir uygulanmalarına başvurulmuştur (Teymiyye, 1999, s. 138).

İslam hukukunda ayrıntılı olarak düzenlenmemiş olan tâzir kategorisinde devlet başkanına geniş bir yetki alanı sunulmuştur. Bu takdir hakkı ile padişahlar asırlar boyunca hukuk alanında yapmış oldukları düzenlemeler için uygun hukukî zemini bulmuştur. Bu noktada devlet başkanı hangi eylemlerin suç sayılıp bu suçlara hangi cezaların verileceğini belli esaslar dahilinde şekillendirmiştir (Aydın, 2019, s. 72). Kanunlar şekillendirilirken akıl ve iradeden kaynaklanarak eskiden beri var olup tekrarlanmak suretiyle gelen hâl, olay ve davranışların temel kaynaklarla çelişmediği durumlarda eylemlere hukukî bir mahiyet kazandırılmıştır. Ancak örfî mahiyeti bulunan bir âdetin şer'i hukuk içerisinde yer alabilmesi için öncelikle ilmî ve ahlakına güvenilir bir hukukçunun onayından geçmesi gerekli olmuştur (Tuğluca, 2006, s. 10). Bu nedenledir ki örfî-millî hukuk, hukukî esasların zamanla belli bir çoğunluğa erişmesi sonucunda oluşturulmuştur (Aydın, 1993, s. 481). Tâzir uygulamaları ile ulü'l-emr, suçluya yalnızca öğüt verebilmiş, suçluyu azarlayabilmiş, hapsedirebilmiş, sürgüne gönderebilmiş, yüzünü karalayarak teşhir ettirebilmiş ve sopa attırarak cezalandırabilmiştir. Aynı zamanda ulü'l-emr, siyaseten katil adı verilen devlete zararlı olduğu kanısına varılan kişilerin ölümüne dahi onay verebilme yetkisine sahip olmuştur (Üçok vd., 2006, s. 99-100). Bu noktada özünde hükümdarın mutlak iradesi ile oluşturulan bu kanunların İslam ceza

hukukunu genişletmek ve tamamlamak mahiyetinde oluşturulduğunu ifade etmek yerinde olacaktır (Heyd, 1984, s. 642).

Osmanlı İmparatorluğu'nda cinayet ve yaralama vakalarının ele alındığı bu çalışmanın sınırlarını H. 6 Cemaziyelevvel-24 Ramazan 1267 / M. 9 Mart-23 Temmuz 1851 tarihleri arasında ihtiva eden 478 Numaralı Ayniyat Katl Defteri oluşturmuştur. Ayniyat Defterleri XIX. yüzyılda sadaret dairesinden nezaretlere, vilayetlere ve diğer makamlara yazılan tezkirelerin suretlerinin kaydedildiği defterlerdir. Osmanlı Arşivi'nde birden başlamak üzere numaralandırılmış olan bu defterler, tutulmaya başladıkları ilk yıllarda Anadolu ve Rumeli adları ile tasniflenmiştir. Meclis-i Vâlâ'nın kurulması ile birlikte bu meclisten verilen kararlar Meclis-i Vâlâ'dan yazılan, Meclis-i Vâlâ Rumeli, Meclis-i Vâlâ Anadolu ve Meclis-i Vâlâ'dan katl ve sirkate dair gibi isimlerle konularına göre sınıflandırılmıştır. Bahsi geçtiği üzere Tanzimat'ın ilanından sonra taşrada kurulan Muhassıllık (1840), Memleket (1842) ve Eyalet (1849) Meclisleri ceza mahkemeleri sıfatıyla adli meseleler çözüme kavuşturulmuştur (Ekinci, 2017, s. 175). Ancak taşra meclislerinde mahkemeleri yapılan ve hükümleri verilen katl (cinayet), yaralama, hırsızlık gibi suçların infazı olarak belirlenen idam, kürek, prangabent, kalebent gibi ağır cezaların ilamlarının Meclis-i Vâlâ'ya gönderilmesi zorunlu tutulmuş ve burada kimi zaman kararlar onanırken kimi zaman ise bozulmuştur (Ekinci, 2017, s. 179). Nihai kararlar ise her durumda Ayniyat Defterleri'ne kaydedilmiştir. Bu nedenle söz konusu defterlerin analizi Osmanlı toplumunda işlenen suçlar ve verilen cezaların tahlil edilebilmesi açısından oldukça önem arz etmiştir. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Bâb-ı Âli Evrak Odası Ayniyat Defterleri kataloğunda H. 1227-1330 / M. 1812-1912 tarihleri arasında toplam 1875 adet defter mevcuttur. Bu defterlerde kamu davaları, şahsi davalar ve resmi makamlar arasındaki anlaşmazlıklar, idari ve mali konulara dair bilgilere ve nizamname ile talimatnamelere de yer verilmiştir (Aktaş, 1991, s. 277). İncelenen defter 35 varaktan oluşmuş olup rika hat ile kaleme alınmıştır. Defterde yer alan belgeler her sayfada 3 ya da 4 hükme yer vermek suretiyle kaydedilmiştir. Belgelerin sonuna yazılan gün, ay ve yıl bilgileri Hicri takvim kullanılmak suretiyle kaydedilmiştir. Tarama modeli kullanılarak hazırlanan bu çalışmaya ilişkin veriler doküman tarama modeli ile elde edilmiştir. Ortaya çıkan veriler için ise içerik analiz yöntemi kullanılmıştır.

İncelenen dönem Mart-Temmuz 1851 dönemi olup söz konusu dönem 1851 Ceza Kanunnamesi kapsamında ele alınmıştır. Ancak Tanzimat döneminin bir önceki kanunnamesi olan 1840 Ceza Kanunnamesinde de adam öldürme suçuna 1/1. maddesinde *faraza vüzeradan birisi tarafından bir çobanın bile canına kasd vukuunda ol-vezirin hakkında dahi kısas-ı şer'i icra oluna* ifadeleri ile yer verilmiş ve kısasa gönderme yapılmıştır (Akgündüz, S. N., 2010, s. 93). Söz konusu kanunnamenin 11/3. maddesinde ise katl suçu işleyip suçu sabit olanlara kısas uygulanması gerektiği belirtilmiştir (Kaynar, 2010, s. 311). Ancak tâzir uygulamasına dair herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. İncelemenin sınırlarını oluşturan dönem 1851 Ceza Kanunnamesi ile örtüştüğünden 1851 kanunnamesinden de bahsetmek yerinde olacaktır. 1851 Ceza Kanunnamesi 1/11. maddesinde ise kısasa hükmedildiği halde veresinin affı ya da sulh ile diyete hükmedildikten sonra katil Dersaadet'te ise işlenen suçun derecesine göre bir seneden beş seneye kadar kürek ve taşrada ise prangaya konularak süfli (adî) hizmetlerde kullanılmasından bahsedilmiş (Gökçen, 1987, s. 144; Akgündüz, A., 1986, s. 822) ve tâzire gönderme yapılmıştır. Bu nedenle söz konusu kanunname katl eylemi için kısasa gönderme yapmak yerine daha ayrıntılı cezalar öngörülmüştür. 478 Numaralı Ayniyat Katl Defteri de bu noktada, ceza kanunnamesindeki dönüşümü gözlemleyebilmek amacıyla seçilmiştir. Mart-Temmuz 1851 dönemine dair verileri içeren bu defterin mahiyetini 83 cinayet, 13 yaralama, 21 sirkat (hırsızlık), 12 tahliye, 7 kuttâ'î tarik (haydutluk), 7 hetk-i ırz (ırza geçme), 2 arazi tasallutu, 1 uygunsuz hareket, 1 kalpazanlık, 1 fezâhate teşebbüs (edepsizlik), 1 asayiş bozma, 1 ketm-i nüfus (kişi saklama), 1 devlet görevlisine silah çekme ve 1 de firar belgesi oluşturmuştur. Araştırmanın sınırları cinayet ve yaralama vakaları olarak belirlendiğinden diğer suçlara dair verilere yer verilmemiştir.

Ayniyat Defterleri'nin cinayet ve yaralama olaylarının işlenme sebepleri, kişilerin meslekleri,

sosyal statüleri ve maddi durumlarına dair de detaylı bilgilere sahip olmadığı anlaşılmıştır. Bu durum sadece defterler ekseninde detaylı bir toplumsal analiz yapmayı güçleştirmiştir. Ancak defterdeki veriler ışığında dini taksime göre suçlu ile maktûller analiz edilmiş ve şiddet eğilimleri ortaya konulmuştur. Cinayet ve yaralama vakalarının merkez ve taşradaki dağılım oranları, bunun sonucunda suçların coğrafi dağılımları ortaya konmuştur.

1. Cinayet (Katl Fiili)

Günah işlemek, işlenen günah ve suç anlamlarına gelen cinayet, fıkıh literatüründe mal ile cana yönelik hukuka aykırı eylemler olarak ifade edilmiş ve üç kategoride ele alınmıştır. Bunlar; hayvanların cana ve mala verdikleri zararlar, umama ait yerlerde bırakılan eşya ve benzeri şeylerden meydana gelen zararlar ile şahsa yönelik verilen zararlardır (eş-Şazeli, 2021). Osmanlı hukukunda kişilere karşı işlenen suçlar neticesinde mağdurun hayatını kaybetmesi üzerine cana karşı işlenen suç anlamına gelen el-cinâye ale'n-nefs yahut katl kavramlarının kullanımı tercih edilmiştir (Güler, 2020, s. 27-28). Dolayısıyla bir kimsenin hukuken can dokunulmazlığı bulunan bir şahsın ölümüne yol açacak davranışta bulunulması olarak tanımlanmıştır.

478 Numaralı Ayniyat Katl ve Sirkat Defterinde yer alan katl vakaları cana yönelik zararları içerdiğinden sadece şahsa yönelik işlenen cinayetlere değinilmiştir. İslam hukukçuları şahsa yönelik cinayeti adam öldürme, müessir fiiller (yaralama) ile anne karnındaki çocuğa yönelik ve onun ölümüyle sonuçlanan cinayetler olmak üzere üçe ayırarak değerlendirmiştir (eş-Şazeli, 2021). Cinayet olarak addedilen öldürme eylemi ise ruhun bedenden ayrılması olarak tanımlanmıştır (Bulut, 2018, s. 49). Kur'an-ı Kerim'de kasten ve hataen olmak üzere ikili bir ayırımla öldürme suçuna yer verilmiş ve bahsedildiği üzere Hanefi mezhebinde ise beş kategoride ele alınmıştır. Bunlar; kasten öldürme, kasta benzer öldürme, hataen öldürme, hata mecrasına cari katl ve tesebbüben katl şeklindedir (Imber, 2004, 252).

İşlenen cinayette kasıt söz konusu ise faile öngörülen aslî ceza kısas olarak belirlenmiştir. Ayet ve hadislerde de bahsedilen kısas uygulamasında katilin öldürdüğü maktul yerine öldürülmesi gerektiği aktarılmıştır (Koç, 2019, s. 275). Failin cinayet eylemi sırasında kesici, delici ve parçalayıcı bir alet kullanması öldürmedeki kasıt varlığının delili olarak kabul edilmiştir (Akbulut, 2003, s. 170). Bu nedenle cinayet davalarında fail tarafından kullanılan alet-i câriha ya da harb kasıt ölçütü olarak değerlendirilmiştir (Maşalı, 2011, s. 87). İnsan iradesinin dışında gerçekleşen bir fiil ile ölümün meydana gelmesi, hata sonucunda gerçekleşen (hataen) cinayet olarak tanımlanmıştır. Bu şekilde gerçekleşen cinayetler günah olarak değerlendirilmediğinden cezası diyet olarak belirlenmiştir. Günah olarak değerlendirilen kasıt benzeri cinayette ise katilin köle azat ederek ya da iki ay boyunca oruç tutarak kefarete ödemesi gerekli görülmüştür (Imber, 2004, s. 247).

1851 Ceza Kanunnamesinde kasten adam öldürme halinde bizzat suçu işleyen ve azmettiren şer'i hükümlerin uygulanacağı ve padişah onayı olmadıkça kararların icra olunmaması gerektiği belirtilmiştir (Akgündüz, A., 2017, s. 125). Söz konusu kanunnamenin 3/19. maddesinde ise kadın katillerin cezalandırılması meselesine de değinilmiştir. Rıza sonucunda katl eylemi gerçekleştiren kadınlara 5 ila 15 sene, rızasız bir şekilde katl eylemi gerçekleştiren kadınlara iki ila beş sene ve katile yardım eden kadınlara ise beş ila yedi sene arasında hapis cezası öngörülmüştür (Gökçen, 1987, s. 157-158; Akgündüz, A., 1986, s. 831). Toplumda cinayet ve yaralama vakaları ise genellikle arazi anlaşmazlıkları, sınır ihlalleri, hırsızlık, haneye tecavüz gibi sebepler nedeniyle meydana gelmiştir (Erkek, 2013, s. 650).

Cinayet ve yaralama vakalarının mahkemeye intikali maktûl ya da maktûlün yakınlarının şikayetleri ile ya da kamu davası şeklinde yürütülmüştür (Erkek, 2013, s. 651). Dersaadet'te işlenen suçların davası şeyhülislamın huzurunda, taşrada işlenen suçların davası ise Eyalet ve Sancak Meclisleri'nde görülmüştür. Buralardan alınan ilamlar meşihat makamına tasdik ettirildikten sonra padişah onayına sunulmuş ve onay alındıktan sonra da infaz gerçekleştirilmiştir (Gökçen, 1987, s.

26). Kendine karşı suç işlenen şahıs ya da maktulün velilerinin faili affetmesi durumunda kısas cezaları düşmüş (Gökçen, 1987, s. 8) ve cezalar malî bir cezaya dönüşmüştür. Bu durumda failler diyet ödemekle yükümlü tutulmuştur (Ekinci, 2021, s. 364). Bu teorik çerçevede diyetin fail tarafından mağdur ya da mirasçılara tazminat olarak ödenmesi gereken mal olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır. Kasten adam öldürmede diyet miktarının tamamının hepsi peşin olarak ve taksirle adam öldürmede ise üç taksit olarak ödenmesi uygun bulunmuştur (Avcı, 2004, s. 86). Diyet bedeli 100 deve, 2 bin koyun, 200 sığır ya da 200 kat elbise, bin dinar, 10 bin dirhem gümüş şekillerinden biri olarak belirlenmiştir. Canın diyeti 100 deve olup parası olanların bunu bin dinar olarak nakdî şekilde ödemeleri gerekmiştir (Avcı, 2004, s. 86-87). İncelenen dönemde 83 cinayet belgesinden 39'unun diyet ve 10'unun ise sulh yoluyla çözüme kavuşturulduğu tespit edilmiştir. Bu diyet hükümlerinden beşinde maktulün yakınları faili karşılıksız olarak affetmiş ve bu nedenle kısas ve diyet düşürülmüştür. 22 Nisan 1851 tarihinde Karahisar-ı sahip sancağı Sandıklı kazası Hırka karyesi ahalisinden Hüseyin'in aynı karyeden Ahmet'i yaralayarak öldürmesi meselesinde maktulün yakınlarının faili karşılıksız olarak affetmesi bunun örneklerindedir. Söz konusu meselede yönetici takdir hakkını kullanarak faile dokuz seneliğine kürek cezası da vermiştir (BOA, AYN.d. 478, 32/2). Diyet bedelleri ve sulh miktarı üzerine anlaşmasının bu denli tercih edilmesinin sebebi, kısas uygulaması ile katilin öldürülmesinin pratik açıdan varislere herhangi bir fayda sağlamayacağı düşüncesine dayanmıştır (Güler, 2020, s. 55).

İslam hukukunda öldürme suçuna kısas farz kılındığı halde kısıstan vazgeçilmesi halinde diyet ödenmesi gerektiğine işaret edilmiştir (Bardakoğlu, 1994, s. 475). Kısas cezaları eşitlik gerektirirken, İslam hukuku kadınlara ve kölelere erkeğin diyetinin yarısı oranında olacağı görüşünü benimsemiştir (İmber, 2004, s. 246-247). Bu nedenle kadınlar ve köleler için kısas bedelleri normal diyetin yarısı olarak tayin edilmiştir. İncelenen dönemde tespit edilen 39 diyet vakasından birinde diyet bedeli 10 bin dirhem, dördünde ise 5 bin dirhem gümüş olarak kaydedilmiştir. Diğer belgelerde ise diyet miktarları aktarılmamıştır. 19 Mayıs 1851 tarihinde Vezirköprü kazası Çalman karyesi ahalisinden darp edilme sonucu ölen Kaptan oğlu Ali'nin katli meselesinde Hacı oğlu Hüseyin'in 10 bin dirhem gümüş (BOA, AYN.d. 478, 45/1) ve 9 Mart 1851 tarihinde ise Trabzon Görele kazası Gülef karyesinden İbrahim'in boğularak öldürülmesi üzerine katil Osman'ın beş bin dirhem gümüş (BOA, AYN.d. 478, 3/1) olarak diyet bedeli ödemesine karar verilmesi bunun örneklerindedir. Söz konusu örneklerde de bahsedildiği üzere sulhta anlaşılması halinde ödemelerin üç taksit olarak yapılması uygun bulunmuş ve suçlulara tâzir ile de hükmedildiği anlaşılmıştır.

1851 Ceza Kanunnamesi 1/12. maddesinde öldürülen kimsenin veresesinin olmaması durumunda katilin diyet bedelini Beytülmal'e ödemesi ulü'l-emrin takdirine bırakılmıştır (Gökçen, 1987, s. 144; Akgündüz, A., 1986, 823). 10 Nisan 1851 tarihinde Zağra-i Atık kazası Şehban karyesi civarında darp sonucu vefat eden Kıpti Veli'nin herhangi bir varisi olmadığından diyetinin fail Hüseyin tarafından Beytülmal'e ödenmesi gerektiği hususu (BOA, AYN.d. 478, 27/2) buna dairdir. Ancak Hüseyin'in diyet bedelini ödeme gücü olmadığından Tersane-i Amire'deki mahbusiyeti süresince kendisine istihdam edilecek bedelden tahsis edilmesi ve meblağın Beytülmal'e aktarılması gerektiği belirtilmiştir ki faile tâzir ile de hükmedilerek kürek cezasının verildiği anlaşılmıştır. Bu durum devletin diyet bedelini tahsil hususunda iltimas göstermediğini ortaya koymuştur. Failerin diyet bedelini nakdi olarak ödeme gücü olmadığına menkul ya da gayrimenkullerinden ödeme için kullanılmıştır. Failin üzerinde herhangi bir mal ya da emlak olmaması durumunda ise belgelerde failin eli bollaşınca (vakt-i yesar) ödemesi gerektiği belirtilmiştir.

Mağdurun velisinin suçluyu affetmesi üzerine kısas düşüp diyete hükmedilmiştir. Ancak her iki tarafın sulh ile anlaşması üzerine ise bu kez de diyet düşmüştür. Bu durumda ulü'l-emre tâzir hakkı doğmuştur (Akbulut, 2003, s. 171). Sulh bedelinin diyet bedelinden daha aşağı bir meblağ olması gerektiği, belgelerde sulh bedelinin bin ila 4 bin kuruş arasında değişiklik arz ettiği tespit edilmiştir.

Sulh bedeli hem nakdî hem de aynî olarak ödenebilmiştir. 25 Haziran 1851 tarihinde Hanya sancağı Kisamo karyesi mütemekkinlerinden yaralanması üzerine fevt olan Yolzaraki Kostanti'nin katili Kara Antonaki ile maktulün vereseşi arasında 2500 kuruş bedel ile üç re's marya (dişi koyun) üzerinde uzlaşmaları (BOA, AYN.d. 478, 60/1) buna dairdir. Ancak uzlaşmanın sağlanması halinde yetkili otoriteye suçun kovuşturulması için tâzir ile de hükmedebilme yetkisi doğmuştur. Vakalarda sulh ile çözümlenen dava sayısının fazlalığı dikkat çekmiştir. Sulh ile çözümlenen davaların neredeyse tamamında tâzir kapsamında beş sene müddetle kürek cezasının verildiği tespit edilmiştir. Bu noktada kısas ve diyet taleplerinin az sayıda olması katilin belirlenmesinde yeterli delile sahip olunmayışını düşündürmektedir. Faillerin de kendilerine isnad edilen suçları inkar ettikleri ancak uzlaşma bedelini kabul ettikleri anlaşılmıştır. 21 Mayıs 1851 tarihinde Harput Eyaleti Aluçlu karyesi ahalisinden Mustafa ile diğer Mustafa'nın Ahmet'i öldürdüklerini inkar etmelerine rağmen maktulün vereseşi ile üç bin kuruş bedel üzerine sulha rağbet etmeleri (BOA, AYN.d. 478, 50/1) bunun örneğidir. Söz konusu örnekten de anlaşıldığı üzere sanıkların cinayet suç isnadını inkar edip uzlaşma bedelinde anlaşmaları şaibeli bir durum oluşturmuştur. Bu noktada faillerin suçun kendi üzerlerine kalmasından endişe ettikleri ya da suçu işledikleri halde ispat edilmesinden korktukları için uzlaşma bedelinde anlaşmaları düşünülmüştür. Mahkeme tarafından bu durum şüphe ile karşılanırsa da neticesinde sanıklar temize çıktığından şer'an ya da kanunen herhangi bir hüküm uygulanmasına gerek kalmamıştır.

1851 Ceza Kanunnamesi 1/14. maddesinde adam öldürme eyleminde katile yardım eden kişilere bir seneden üç seneye kadar Dersaadet'te ise kürek, taşrada ise pranga cezasının verilmesi öngörülmüştür (Gökçen, 1987, s.145; Akgündüz, A., 1986, s. 824). İncelenen dönemde de öldürme eylemine yardım eden dört kişiye muvakkat kürek cezasının verildiği tespit edilmiştir. Ancak Saruhan sancağı Marmaracık kazasından boğularak öldürülen İbrahim'in katili Arap Mercan'ın yardım ve yataklıkçı olan kardeşi Abdullah'a kanunnamede belirtildiğinden farklı olarak beş sene müddetle kürek cezasının verildiği (BOA, AYN.d. 478, 36/1) anlaşılmıştır. Haklarında kısas hükmü bulunan iki failden bahsedildiği de tespit edilmiştir. Bunlar; 30 Mart 1851 tarihinde hükmü verilen Üsküp kazası Libotin karyesinden Hüseyin (BOA, AYN.d. 478, 20/3) ve 29 Nisan 1851 tarihinde hükmü verilen Üsküp karyesi Libotin karyesinden Visto (BOA, AYN.d. 478, 38/1) diyet ya da sulh görüşmeleri yapılmadan ecelleriyle öldüklerinden kısasın uygulamadığı belirlenmiştir.

İslam hukukunda kasâme ve akîle uygulamaları hariç tutulmak üzere cezaların şahsiliği ilkesi benimsenmiştir (Pamir, 2005, s. 345). Kasâme ve akîle uygulamalarında ise cinayete alakası olmayan kimseler işlemediği suçlar nedeniyle cezalandırılabilmiştir. Kasâmenin uygulanabilmesi için cesedin bir kasaba, bir mahalle, özel bir mülk ya da hiç kimseye ait olmayan bir mahalde bulunması gerekli olmuştur. Bu gibi cinayetlerde cesedin bulunduğu yer ahalisi diyet miktarını toplu olarak ödemekle yükümlü tutulmuştur (Paydaş, 2015, s. 595). Öldürülen kişinin yakınlarının durumu dava etmesi üzerine cinayet işlenen yer ahalisinden 50 kişi seçilip faili tanımadıklarına dair yemin ettirilmiş ve ardından diyet de söz konusu kişilere infaz edilmiştir (Ekinci, 2021, 374). Ancak ahaliden bir kişi dahi yemin etmediği takdirde, meseleyi ikrar edip yemin edinceye kadar hapsedilmiş ve bütün diyet de ona hükmedilmiştir (Akbulut, 2003, s. 173). İncelenen dönemde kasâme uygulaması ile kolektif bir toplu infaz vakasına rastlanmıştır. 19 Mayıs 1851 tarihinde Prizren kazası Rahofça karyesi Saat mahallesi mütemekkinlerinden Eso'nun mahalle civarında katledilmiş olarak bulunması üzerine maktulün yakınları tarafından seçilen 50 kişinin kendilerine yüklenen diyeti üç taksit olarak ödemelerine karar verilmesi (BOA, AYN.d. 478, 47/2) bunun örneğidir. Ancak bölge halkı tarafından diyetin ödenmesi davayı tamamen kapatmayarak suçlunun bulunması için gereğinin yapılmasını da öngörmüştür. Kasâme uygulaması ile bölge halkı kendi yaşam sahasında yaşanan bu tür kötü olayları engelleyemeyip faili yakalayamadıkları için huzuru bozmuş sayıldıklarından maktulün diyetini ödemekle yükümlü tutulmuşlardır (Paydaş, 2015, s. 597). Ancak bu uygulamadan Dersaadet münezzeh tutulmuştur (Aydın, 2020, s. 199). Akîle uygulamasında ise katilin kendisi değil, onun mensubu olduğu topluluk diyeti ödemekle yükümlü

tutulmuştur (Imber, 2004, s. 249). İncelenen dönemde akile uygulamasının tatbik edildiğine dair herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. Yine incelenen defterden yola çıkılarak cinayet vakalarının gerçekleştirilme sebepleri ya da ispat süreçlerine dair de bilgilere ulaşabilmek mümkün değildir. Ancak en önemli ispat yolunun ikrar (itiraf) ve şahitlik olduğu anlaşılmıştır. 30 Mart 1851 tarihinde Kayacık kazasından Zenci Abdullah'ın aynı karyeden Emine'yi katlettiğini itiraf etmesi (BOA, AYN.d. 478, 17/2) ve 19 Mayıs 1851 tarihinde Sivas Sancağı Zile kazasından Ahmet'in, Mehmet tarafından katledilmesi meselesinin ise iki şahitle sabit olması (BOA, AYN.d. 478, 46/2) buna dair örneklerdendir. Söz konusu örneklerden de anlaşıldığı üzere cinayet vakalarında şahitlik hususu son derece belirleyici olmuştur (Güler, 2020, s. 45).

1.1. Katil ve Maktul Profilleri

Bir canlının başka bir canlıyı öldürmesi şeklinde tanımlanan katil kelimesi, İslam hukukunda bir kimseye can dokunulmazlığında bulunarak başka bir şahsın ölümüne yol açmak olarak ifade edilmiştir (Bardakoğlu, 2002, s. 45). Cürmü işleyene katil, cürmün işlendiği kişiye ise maktul adı verilmiştir. Osmanlı toplumundaki suç işleme eğiliminin ortaya konulması açısından katil ve maktul profillerinin aydınlatılması oldukça önemlidir. Belgelerin izin verdiği ölçüde dönemin katil ve maktul profilleri cinsiyet, dini aidiyet ve aile ilişkileri açısından analiz edilmiştir. Cinsiyet açısından analiz edildiğinde 102 erkek, 5 kadın katil ve 75 erkek maktul, 13 kadın maktule rastlanmıştır. Bu durum kadınların katil ya da maktul olarak cinayet olaylarında daha az yer aldığını ortaya koymuştur (Tablo 1). Erkek egemen bir toplumda güç ve iktidarın kaynağı olan erkekler cinayet vakalarının odağına yer almıştır (Erkek, 2013, s. 640). Dini aidiyet bakımından değerlendirildiğinde ise 87 Müslüman katil, 20 gayrimüslim katil ve 68 Müslüman maktul, 20 gayrimüslim maktul olduğu tespit edilmiştir (Tablo 1).

Tablo 1: *Katil ve maktul sayıları, cinsiyet ve dini aidiyetleri*

	Cinsiyet		Dini Aidiyet		Toplam
	Kadın	Erkek	Müslim	Gayrimüslim	
Katil	5	102	87	20	107
Maktül	13	75	68	20	88

Cinayet vakaları aile ilişkileri açısından değerlendirildiğinde ise 13 vakada kadın cinayetlerine dair verilere ulaşılmıştır. Söz konusu cinayetlerinden 11'inde cinayetler kadınların babaları, kardeşleri ve eşleri tarafından gerçekleştirilmiştir. 10 Nisan 1851 tarihinde Zağfiranborlu kazası Kılavuzlar karyesinden Hanife Hatun'un ağabeyi Mustafa tarafından kasten öldürülmesi (BOA, AYN.d. 478, 26/3) ve 20 Mayıs 1851 tarihinde Konya eyaletinde vefat eden Fatma'nın eşi Mustafa tarafından silahla yaralandıktan sonra vefat etmesi (BOA, AYN.d. 478, 48/3) bunun örneklerindedir. Kadın cinayetlerinde diyet bedellerinin, İslam hukukuna uygun olarak, 5 bin dirhem gümüş olarak belirlendiği tespit edilmiştir. Diyet bedelleri haricinde tâzir ile de hükmedildiği anlaşılmıştır. Söz konusu tâzir cezalarını ise kürek ve prangabentlik cezaları oluşturmuştur. İncelenen dönemde kürek ve prangabentlik cezaları kesin bir suretle birbirinden ayrılmıştır (Poyraz, 2020, s. 500). İşlediği suç nedeniyle iki defadan fazla mahkûm olanlara, cürümde ısrar etmiş sayılacaklarından, pişman olup tövbe edinceye değin, Dersaadet'te ise kürek, taşrada ise prangabentlik cezası verilmiştir (Avcı, 2002, s. 140).

Kadınların katil olup erkeklerin maktul olduğu vakalarla da karşılaşılmış ve üç vakada kadınlar erkekleri katletmiştir. Bu vakaların ikisinde kadınlar eşlerini öldürürken, birinde ise katil ile maktul arasında herhangi bir yakınlık tespit edilememiştir. Bunlar 30 Mart 1851 tarihinde Edremit kazası Kavaklar karyesinden İbrahim'in eşi Ayşe tarafından katledilmesi (BOA, AYN.d. 478, 20/1), 19 Mayıs 1851 tarihinde Trabzon eyaleti Alaçam kazası Malkoç karyesi sakinlerinden Kezban'ın Ali'yi yaralayarak vefatına sebep olması (BOA, AYN.d. 478, 46/1) ve 1 Temmuz 1851 tarihinde

Karahisar-1 Şarki'de Alucra kazasından Gülsüm'ün eşi Hasan'ı katletmesi (BOA, AYN.d. 478, 65/3) olarak belirlenmiştir. Söz konusu meselelerde kadın faillere diyet ve sulh bedelleri haricinde tâzir ile de hükmedilmiştir. Belgelerin tamamında kadın failler için kadınlara özgü hapisanelerde beş sene müddetle hapsedilmeleri gerektiği aktarılmıştır. Tanzimat'tan sonra gündeme gelen kadın mahkûmların hapsedilme sorunu dolayısıyla şehir ve büyük kaza merkezlerinde bulunan hapisanelerin birer odası kadın mahpuslar için düzenlemiş ve bunun mümkün olmadığı mahallerde ise imam, papaz ya da muhtar evlerinin bir bölümü kadın mahpuslar için hapisane olarak kullanılmıştır (Poyraz, 2021, s. 109).

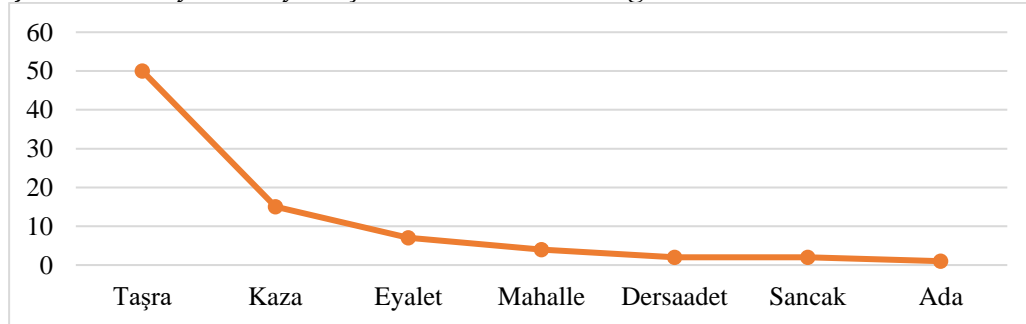
Toplum içerisinde cinayet hadiselerini doğuracak veya buna teşvik edecek ciddi nitelikli herhangi bir sorun ile karşılaşılmasıdır. Herhangi bir kesime karşı genel bir şiddet eğilimi gözlemlenmemiştir. Cinayetlerin dini tabakalaşmalar ekseninde de şekillenmediği anlaşılmıştır. Müslim ile gayrimüslimler arasında 8 vaka yaşandığı tespit edilmiştir. Bunların 5'inde Müslümanlar gayrimüslimleri, 3'ünde ise gayrimüslimler Müslümanları katledilmiştir. 20 Mart 1851 tarihinde Prizren ahalisinden Veli'nin Vasil'i katletmesi (BOA, AYN.d. 478, 31/4) ve 10 Nisan 1851 tarihinde ise siyahiden Derviş Mehmet Bey'in cinnet getirerek Macarlı Conda'yı katledilmesi (BOA, AYN.d. 478, 28/3) bunun örneklerindedir. Söz konusu meselelerden dolayı faillere 1 ila 6 sene arasında değişen kürek ve pranga cezalarından uygun olanı verilmiştir. Diğerlerinden farklı olarak cinnet getirdiği belirtilen Derviş Mehmet Bey'in kararının onanması için bir kez daha doktor muayenesine ihtiyaç duyularak Darüşşifa'ya sevk edilmesi ve yapılan muayenenin ardından kararının onanması dikkat çekicidir. Gayrimüslimlerin kendi aralarında yaşanan cinayet meselelerine dair de 12 vaka yaşandığı anlaşılmıştır. 30 Mart 1851 tarihinde Ada nahiyesine bağlı Taşçı Arnavut karyesinden Anastas'ın aynı karyeden İstifani'yi kasten öldürdüğünü itiraf etmesi (BOA, AYN.d. 478, 18/1) ve 17 Mayıs 1851 tarihinde İzmir sancağı Gökbüze kazası Aydınli karyesinden Hristo'nun Şile kazası Yeniköy mütetekkinlerinden Nikola ve Lambro tarafından öldürülmesi (BOA, AYN.d. 478, 42/3) bunun örneklerindedir. Söz konusu meselelerden dolayı da faillere 1 ila 6 sene arasında değişen kürek ya da pranga cezalarından uygun olanının verildiği tespit edilmiştir. Katil ve maktûller cinayetleri genellikle kırsal kesimde işlemiş, olaya karışanlar genellikle köylü kesiminden olmuş ve gelir seviyeleri açısından değerlendirildiğinde ise alt ve orta gelir grubunda yer alan kesimde vakalar yaşanmıştır (Erkek, 2013, s. 640).

1.2. Suç Bölgeleri

II. Mahmut döneminden itibaren yönetimin hem imparatorluk üzerindeki etkinliğini hem de birleştirici gücünü artırmayı hedefleyen çabalar, 1839 yılında Abdülmecid döneminde Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile sonuçlanmıştır. Batı'dan esinlenilerek oluşturulan bu ferman ile benimsenen reformlar, merkezileşmeye dönük bilinçli ve kararlı bir hareketi temsil etmiştir (Eldem, 2017, s. 237). Ancak Batılılaşma ve entegrasyon süreçleri, devlet ve toplumdaki egemen katmanların aleyhine işlemeye başlamış ve merkezin taşra üzerindeki denetim ile otoritesini gün geçtikçe gevşetmiştir (Eldem, 2017, s. 239). Bu teorik çerçevede 478 Numaralı Katl Defterinde yer verilen vakalar yerleşim birimleri ekseninde de incelenmiştir. Mart-Temmuz 1851 döneminde işlenen suçların tek bir bölge ile sınırlı kalmayıp geniş bir alana yayıldığı tespit edilmiştir (Şekil 2). Suç işlenen mahal sancak merkezinde ise dava süreci kadı tarafından, merkeze uzak bir bölgede işlendiyse tayin edilen naip tarafından takip edilerek yürütülmüştür (Erkek, 2013, s. 651).

Şekil 2: Abdülmecid dönemi cinayet ve yaralama vakalarının mahalleri

83 cinayet belgesinden 55'i Anadolu coğrafyasında işlenmiştir. Bu durum cinayet vakalarının Anadolu'da yoğunlaştığını ortaya koymuştur. Bunu Balkanlar (19), Doğu Akdeniz (Hanya ve Resmo) (2), Dersaadet (2), Hama (1), Sisam Adası (1) ve Trablusgarp (1) takip etmiştir. İki belgede cinayet mahallinin aktarılmamış olması yer tespitini imkânsız kılmıştır. Vakaların yoğun olarak taşrada yaşandığı tespit edilmiştir. Bu durum ise taşrada otoritenin gevşemesine bağlanmıştır. Vakaların Anadolu coğrafyasında Batı Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgesinde, Balkanlar coğrafyasında ise Üsküp ve civarında yoğunlaştığı ortaya konmuştur.

Şekil 3: Cinayetlerin yerleşim birimi bazında dağılımı

Cinayetler yerleşim birimleri açısından incelendiğinde 50 vaka taşra olarak adlandırılan kırsal kesimde, 15 vaka kazada, 7 vaka eyalette, 4 vaka mahallede, 2 vaka başkentte, 2 vaka sancakta ve

1 vaka ise adada yaşanmıştır (Şekil 3). İmparatorluk genelinde yaşanan otorite boşluğunun taşrada yoğun bir şekilde hissedilmesi, Osmanlı toplumunun %80'inin hayatını tarım ile idame ettirmesi ve bu nüfusun yaşamını taşrada sürdürmesi (Baş, 2019, s. 292) taşradaki cinayet vakalarının fazlalığının sebeplerinden olarak düşünülmüştür. Aynı zamanda emniyet güçlerinin çoğunlukla şehir ve kazalarda mevzilenmesi de taşradaki insanların kendi aralarındaki anlaşmazlıkları yine kendi usul ve yöntemleri ile çözmeye çalışmasına sebep olmuştur (Öztop, 2015, s. 82).

2. Yaralamalar (Müessir Fiil)

Müessir fiil olarak ifade edilen yaralama suçu vücut bütünlüğüne yönelik, acı ile ıstırap doğuran eylemler için kullanılmış ve kasten ile hatâen olmak üzere iki şekilde tasniflenmiştir (Şafak, 1995, s. 307). Kasten yaralamada kişinin ölümüne yol açmayan fakat dövmek, yaralamak, itmek, çekmek, sıkmak, saç yolmak, kesmek gibi kişinin bedenine yönelik acı ve ıstırap veren eylemlerden bahsedilmiştir (Avcı, 2004, s. 122). Cezalandırılma süreci açısından önemli olan nokta yaralama neticesinde ortaya çıkan sonucun boyutudur. Kasıt unsurunun mevcudiyeti için delici ve kesici bir aletin bulunması şartı yaralamalar için de gerekli olmuştur (Demir, 2016, s. 46). Şer'i hukukta yaralama fiili için öngörülen aslî ceza kısas olarak belirlenmiştir. Ancak suçlu ve mağdur arasında denklik olmaması, af ya da sulh gibi nedenlerle ceza türü diyete dönüşebilmiştir (Koç, 2019, s. 280). Hata sonucu gerçekleşen taksirli müessir fiilde ise bir kimsenin kasıt maksadı gütmeksizin yanlışlıkla başka bir kimsenin fiziksel organlarından birine zarar vermesinden bahsedilmiştir (Avcı, 2004, s. 138). Açılmış olan bir çukura yoldan geçen birinin düşmesi, rastgele atılan bir taşın diğer bir kimseyi yaralaması gibi birçok olay taksirle yaralamaya örnek teşkil etmiştir. Bu kategorideki yaralama hadiselerine sebep olan kişi suçlu olarak kabul edilmediğinden kısas uygulanmamış ancak mağdurun zararının karşılanması amacıyla ceza türü diyet olarak belirlenmiştir (Demir, 2016, s. 54). Diyet bedeli ise normal diyetin belli bir oranına hükmedilmesi şeklinde öngörülmüştür. Bu nedenle çift organların tekinin kaybı yarım diyet, tek parmağın kaybı onda bir diyet, bir parmağın tek ekleminden kopması otuzda bir diyet gerektirmiştir. Kafa yaralamaları için ise ayrı bir bölüm oluşturulmuş ve burada on ya da daha fazla kategoride diyet oranları ortaya konulmuştur. Bazı yaralamalar için belirli bir diyet yerine uygun bir tazminat ödenmesi gerektiği belirtilmiş ve miktarı da tamamen kadının takdirine bırakılmıştır (İmber, 2004, s. 248).

1840 Ceza Kanunnamesinde kısas ve diyet hükümleri aynen muhafaza edilmiş ve 10/1. maddesinde silahla yaralama halinde failin mağdurun tedavi masraflarını yüklenmesi ve üç sene müddetle de küreğe konulması gerektiği belirtilmiş (Gökçen, 1987, s. 138; Akgündüz, A., 1986, s. 816) ve incelenen dönemde yürürlükte olan 1851 Ceza Kanunnamesi 1/17. maddesinde ise yaralamanın derecesine göre üç aydan üç yıla kadar pranga cezasının tatbik edileceği belirtilmiştir (Gökçen, 1987, s. 138-146; Akgündüz, A., 1986, s. 816- 824). Söz konusu kanunnamenin 2/7. maddesinde ise alet-i ceriha dışında başka bir şekilde darp suçuna meyledenler için 15 gün ila üç ay arasında hapis cezasının uygulanacağı belirtilmiş ve işlenen cünhanın derecesine göre 3 ila 79 değnek arasında bir cezanın uygulanacağı ifade edilmiştir (Gökçen, 1987, s. 149; Akgündüz, Ahmet, 1986, s. 826). Dolayısıyla yaralama suçları için de 1851 kanunnamesinin daha ayrıntılı hükümler içerdiği anlaşılmıştır.

Mart-Temmuz 1851 dönemine dair Ayniyat Defteri'nde 13 darp ve yaralama vakasına yer verilmiştir. Darp ve yaralama vakaları suçlu ve mağdurlar açısından ele alınarak cinsiyet ve dini aidiyet taksimine göre incelenmiştir. Cinsiyet taksimine göre suçlu ve mağdurların tamamını erkekler oluşturmuştur. 16 suçlunun 15 mağduru darp ederek yaralanmalarına sebep olduğu tespit edilmiştir. Dini aidiyetlere göre yapılan taksimde ise 16 suçlunun 11'i Müslüman, 5'i gayrimüslim; 15 mağdurun 7'si Müslüman, 8'i de gayrimüslim olarak belirlenmiştir (Tablo 2).

Tablo 2: Suçlu ve mağdurların cinsiyet ve dini aidiyetleri

	Cinsiyet		Dini Aidiyet		Toplam
	Kadın	Erkek	Müslüman	Gayrimüslim	
Suçlu	-	16	11	5	16
Mağdur	-	15	7	8	15

İncelenen dönemdeki yaralama vakaları mekansal analize de tabi tutulmuştur. 13 yaralama vakasından altısında mekan bilgisine yer verilmemiştir. Tespit edilenlerden vaka mahallerinin 2'si Kasımpaşa'da, 1'i Hasköy'de, 1'i Samsun Hançerli Mahallesi'nde, 1'i Üsküp Kalkandelen kazası Güryan karyesinde, 1'i Ayazmend kazası Deyneki çiftliği karyesinde, 1'i Edremit Havrankebir karyesinde gerçekleşmiştir.

Yaralama eylemlerinin dini tabakalaşmada cemaat içiyle sınırlı olmadığı da tespit edilmiştir. 9 Mart 1851 tarihinde beygir sürücüsü olan Kosti'nin Kasımpaşa Piyale Ali Mahallesi'nden nakkaş Bekir ile fes boyacısı İbrahim'i darp ve cerh etmesi (BOA, AYN.d. 478, 3/2) ve 16 Nisan 1851 tarihinde ise İbrahim'in dülger Tudori'nin elini yaralaması (BOA, AYN.d. 478, 30/1) bunun örneklerindedir. İslam hukuku gayrimüslimlere aile, şahıs ya da miras ile alakalı özel ve dini hukuk alanlarında kendi cemaat mahkemelerine başvurma hakkı tanınmış olsa da bu durum ceza mahkemeleri için geçerli olmamıştır (Koç vd., 2006, s. 21-22). Cinayet vakalarında gayrimüslim suçlu ya da mağdur sayısının daha az olduğu tespit edilmiş olmakla birlikte darp ve yaralama suçlarında Müslim ve gayrimüslim sayısının hemen hemen eşit olduğu ortaya konmuştur.

Yaralama vakalarından 10'unun sulh yoluyla çözüme kavuşturulduğu tespit edilmiştir. Cerh bedellerinin ise 150 kuruş ile 1285 kuruş arasında değiştiği anlaşılmıştır. Mağdurun cerh neticesinde hastalanması infazın ağırlaşmasına sebep olmuştur. 29 Nisan 1851 tarihinde Emrullah'ın Bekir, Timur ve Durmuş tarafından yaralanarak hastalanması üzerine faillere ikişer sene pranga cezasının verilmesi (BOA, AYN.d. 478, 37/1) buna dairdir. Yaralama neticesinde gerçekleşen ölüm hadiselerinde ise cezai yargılamaya gidilmeden önce tahkikat yapılmıştır. 16 Temmuz 1851 tarihinde davar otlatırken yaralanması üzerine vefat eden Mehmet'in fitik illetinin sancısıyla öldüğünün beyan edilmesi üzerine durum failin babası, kardeşi, karye imamı ve muhtarı tarafından da teyit edildikten sonra davaya gerek olmadığına dair fetvahaneden onay alınması (BOA, AYN.d. 478, 69/3) bunun örneğidir.

Katl defterinde darp ve yaralama olaylarının sebepleri aktarılmamış ve kısmi olarak alet-i ceriha olarak ifade edilen suç silahlarına yer verilmiştir. 13 darp ve yaralama vakasından ikisinde bıçak, birinde ise taş kullanıldığı anlaşılmıştır. Ancak 10 vakada nasıl bir suç aletinin kullanıldığı belirlenememiştir. Cinayet ve yaralama vakalarında belirli bir plan dahilinde hareket etmek ya da plansız surette vakalara karışmak suç aletlerinin farklılaşmasına sebep olmuştur.

Darp ve yaralama vakalarında tâzir cezalarının hangi oranda ve hangi şekilde uygulandığı yanıtı aranan sorulardan olmuştur. Tâzir kapsamında 16 suçludan 3'üne kürek, 13'üne ise pranga cezası verilmiştir. Kürek ceza süreleri bir suçluya 4 ay ve iki suçluya ise 3 sene müddetle verilmiştir. Pranga ceza süreleri ise üç suçluya 3 ay, üç suçluya 4 ay, üç suçluya 6 ay, bir suçluya 1 yıl ve üç suçluya 2 yıl müddetle verilmiştir. Kürek cezasının 4 ay ile üç sene arasında değiştiği, pranga cezasının ise üç ay ile iki yıl arasında değiştiği tespit edilmiştir. 1851 Ceza kanunnamesinde alet-i ceriha dışında gerçekleşen darp suçu için öngörülen hapis ve değnek cezalarına dair ise herhangi bir örnekle karşılaşılmamıştır. Darp ve yaralama olaylarında cerh bedeli ile ceza süresi arasında ters orantının varlığı tespit edilmiştir. Buna göre cerh bedelleri düştüğü durumlarda ceza sürelerinde artış yaşanmıştır.

1851 Ceza Kanunnamesinin 1/13. maddesinde suçluların sabıkası yok ise sadece şer'i cezanın infaz edilmesi, sabıkaları olduğunda ise ilaveten tâzir ile de hükmedilebileceği belirtilmiştir

(Gökçen, 1987, s. 145). Söz konusu tâzir cezalarının kürek ya da prangabentlik olarak belirlendiği ortaya konmuştur. Sabıka kaydının araştırılması için belgelerde *mazanne-i sû-i*¹⁷ ifadesine yer verilmiştir. Sonuca göre tahliyesine ya da cezalandırılmasına karar verilmiştir. Faillerin davası görülüp infazı kararlaştırılana kadar hapiste tutuklu halde bulunduruldukları ve bu durumun suçluların ceza sürelerine yansıtıldığı anlaşılmıştır ki bu husus belgelerde *mahbusiyeti tarihinden itibaren* ifadesi ile aktarılmıştır. Edinilen verilerin büyük çoğunluğu vakalarının ne şekilde işlendiğine dair de bilgi sahibi olunmasına olanak sağlamıştır. 58 vakanın işleniş şekli tespit edilirken 25 vakanın ne şekilde işlendiği ise belirlenememiştir. 58 vakanın 5'inin darp edilerek (madruben), 3'ünün boğularak (mahnukan), 4'ünün katledilerek (maktulen), 13'ünün hata sonucu (hataen), 2'sinin kaza sonucu (kazaen), 8'inin katledilerek (katlen), 3'ünün kasten, 9'unun yaralanma sonucu (mecruhen), 1'inin zehirleyerek (mesmumen), 2'sinin yaralayarak (cerihan), 4'ünün tüfenk ile, 1'inin zehirlenerek (tesmim ile), 1'inin cinnet getirerek, 1'inin alet-i ceriha ile ve 1'inin ise kılıç ile işlendiği tespit edilmiştir.

3. Sonuç

Bu çalışmada 478 Numaralı Ayniyat Katl Defterine kaydedilen cinayet ve yaralama vakaları belgelerden edinilen bilgilerden yola çıkılarak dönemin tabii olduğu 1851 Ceza Kanunnamesi çerçevesinde ortaya konulmuştur. Elde edilen veriler ışığında Osmanlı İmparatorluğu'nun Mart-Temmuz 1851 dönemi incelenmiş ve suç eğilimleri analiz edilmiştir. İncelemeye konu olan Ayniyat Defteri'nde katil ve maktûllerin meslek ve unvan gibi özel bilgilerine yer verilmemesi faillerin ancak dini kimlikler ve cinsiyetler açısından değerlendirilmesine olanak tanımıştır. İncelenen dönemde erkek katil ve maktul oranlarının sayıca fazlalığı dikkat çekmiştir. Müslüman katillerin sayısı gayrimüslim katillerin sayısından 5 kat, Müslüman maktullerin sayısı ise gayrimüslim maktullerin sayısından ise 4 kat fazla olduğu belirlenmiştir. Bu durum nüfus dengesi açısından değerlendirildiğinde çoğunluğu Müslümanlar'dan oluşan bir toplumda Müslümanlar'ın suç oranının gayrimüslimlerden yüksek olması tabii bir durum olarak değerlendirilmiştir. Yaralama vakalarının cinayet vakalarından daha az sayıda olduğu ortaya konmuştur. Yaralama vakalarında Müslüman suçlu sayısı gayrimüslim sayısının iki katı olarak belirlenmiştir. Müslim ve gayrimüslim mağdur sayısının neredeyse eşit olduğu anlaşılmıştır. Yaralama vakalarında kadın suçlu ya da mağdura dair herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. Toplum içerisinde cinayet ya da yaralama vakalarını doğuracak veya buna teşvik edecek herhangi bir ciddi nitelikli sorun ile karşılaşılmamıştır. Meselelerin kitlesel olmaktan ziyade bireysel sebeplerden kaynaklandığı ortaya konmuştur. Toplumsal katmanda herhangi bir kesime karşı genel bir şiddet eğilimine dair herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. Devletin kısas cezalarına karşı mesafeli duruşu ve maktûlün yakınlarının kısas uygulamasından herhangi bir fayda sağlayamayışı diyet ve sulh anlaşmalarına yönelimi ortaya koymuş ve bu uygulamaların işlevselliğini gözler önüne sermiştir.

Cinayet ve yaralama vakaları coğrafi anlamda da değerlendirilmiştir. İncelenen deftere kaydedilen veriler ışığında vakaların yoğunluklu olarak Anadolu ve Balkanlar coğrafyasında yaşandığı tespit edilmiştir. Anadolu'da Batı Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgesi, Balkanlar'da ise Üsküp öne çıkmıştır. Yerleşim birimleri bakımından değerlendirildiğinde ise taşra öne çıkmıştır. Edinilen verilerden yola çıkılarak vakaların işleniş şekilleri de tespit edilebilmiştir. Bunlar; katletme, yaralama, boğma, darp etme, zehirlenme, hata sonucu, kaza sonucu, teşebbüs ederek, cinnet geçirerek, tüfenkle, kesici delici bir aletle ya da kılıçla işlenmiştir. Cinayetlerin planlı ya da anlık şekilde gerçekleşmesi kullanılan suç aletlerinin farklılaşmasını sağlamıştır.

İncelenen dönemde kısasın uygulandığı herhangi bir vaka ile karşılaşılmamıştır. 83 vakadan 39'u diyet, 10'u sulh yoluyla ve 5'i de faillerin karşılıklı olarak birbirlerini affetmesi sonucunda ve 29'u sadece tâzir cezası uygulanarak çözüme kavuşturulmuştur. Belgelerde normal diyet bedellerinin 10 bin dirhem gümüş olarak alındığı tespit edilmiştir. Şer'i hukuka uygun olarak kadın maktuller

¹⁷ Mazanne-i sui ifadesi kendisinden bir fenalık zuhuru beklenen adam olarak kaydedilmiştir. (Sami, 1996, s.1365)

için ise bu bedelin yarısı alınmıştır. Bu durum diyet cezalarında İslam hukukunun öngördüğü uygulamanın aynen uygulandığını gözler önüne sermiştir. Diyette anlaşılması halinde diyet bedelinin tek seferde, sulhta anlaşılması halinde ise kararlaştırılan bedelin üç taksit olarak ödenmesi gerektiği tespit edilmiştir. Söz konusu ödemelerle ilgili herhangi bir af durumu mevcut olmadığından, ödeme güçleri yoksa, faillerin varsa menkul ya da gayrimenkullerinden ya da elleri bollaşınca ödemeleri gerektiği aktarılmıştır. Tâzir ile de hükmedilip bu bedelleri ödeme gücü olmayan kürek ya da pranga cezası verilen mahkûmların diyet ya da sulh bedellerinin Tersane-i Amire ya da yerel yönetimlerden süfli işlerde kullanılmaları karşılığı alacakları yevmiyelerden kesilerek tahsil edilmesinin kararlaştırıldığı da ortaya konmuştur. İncelenen dönemde sulh miktarının bin ila 4 bin kuruş aralığında değişiklik arz ettiği tespit edilmiştir.

107 failden 78'ine tâzir cezası ile de hükmedildiği belirlenmiştir. Tâzir cezalarının tamamını muvakkat (sürelî) cezalar oluşturmuş ve müebbet cezalar ile ise karşılaşmamıştır. Söz konusu suçlulara uygulanan tâzir cezaları 49 kürek, 23 pranga, 1 kalebent, beş hapis cezası olarak belirlenmiştir. Erkek faillere çoğunlukla kürek, kadın faillere ise hapis cezaları verilmiştir. Kürek ceza sürelerinin 3 ila 9 sene arasında değişmekle birlikte genellikle beş sene olarak uygulandığı tespit edilmiştir. Kadın faillerin ceza süreleri ise beş sene olarak belirlenmiştir. Kadın mahkûmlar ise buldukları yerlerdeki kadınlara özgü hapisanelerde hapsedilmiştir. Kürek cezası Tersane-i Amire'de, prangabentlik cezası ise suçun işlendiği mahalde uygulanmıştır. Cinayet aleti olarak çoğunlukla tüfenk, yaralama aleti olarak ise bıçak ve taş kullanıldığı ortaya konulmuştur.

Yazarlık Katkıları (Authorship Contributions): Özlem Poyraz, Merve Öner.

Kaynakça

Arşiv Vesikaları

BOA (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), BEO (Başkanlık Evrak Ofisi), AYN.d. (Ayniyat Katl Defteri), No: 478.

Telif ve Tetkik Eserler

- Akbulut, İ. (2003). İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, LII (1), 167-181.
- Akgündüz, A. (1986). *Mukayeseli İslam ve Osmanlı hukuku küliyatı*, Dişabakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Akgündüz, S. N. (2010). *Tanzimat dönemi Osmanlı ceza hukuku uygulaması*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Avcı, M. (2002). Osmanlı uygulamasında infazı özellik gösteren hapis türleri: Kalebentlik, kürek ve prangabentlik, *Yeni Türkiye: Türkoloji ve Türk Tarihi*, VIII (45), 128-147.
- Avcı, M. (2004). *Osmanlı hukukunda suçlar ve cezalar*, İstanbul: Gökkuşbe Yayınları.
- Aydın, M. Â. (1993). Osmanlı ceza hukuku, *Türkiye Dişanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 7, ss. 230-248). İstanbul: TDVİAM.
- Aydın, M. Â. (2019). *Türk hukuk tarihi*. Beta Yayıncılık.
- Aydın, M. Â. (2020). *Osmanlı Hukuku Devlet-i Aliyye'nin temeli*. Ankara: İSAM Yayınları.
- Bardakoğlu, A. (1994). Diyet, *Türkiye Dişanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 10, ss. 478-479) İstanbul: İstanbul: TDVİAM.
- Bardakoğlu, A. (2002). Katil. *Türkiye Dişanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 25, ss. 478-479) İstanbul: TDVİAM.

- Baş, Y. (2019). Osmanlı Toplum Yapısı. Osmanlı Tarihi (1299-1774) *Siyasi Tarih Kültür ve Medeniyet*, (ed. S. H. Özkan) içinde (ss. 265-295), İstanbul: İdeal Kültür Yayınları.
- Bulut, İ. (2018). İslam ve Osmanlı ceza hukukunda hataen öldürme suçu. *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, I, 41-71.
- Dağcı, Ş. (2002). Kısas, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 25, ss. 488-495) İstanbul: TDVİAM.
- Demir, M. (2016). *16. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde suç ve suçlular: İstanbul örneği*, [Yayımlanmamış doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ekinci, E. B. (2017). *Osmanlı Mahkemeleri Tanzimat ve sonrası*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları.
- Ekinci, E. B. (2021). *Osmanlı hukuku adalet ve mülk*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları.
- Eldem, E. (2017). *Doğu ile batı arasında Osmanlı kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, (çev. S. Yalçın), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Erkek, M. S. (2013). "Osmanlı Mardin'inde Cinayet Vakaları ve Cinayet Soruşturmaları Hakkında Bir Değerlendirme". *Bellekten*, LXXVII, 637-652.
- Gökçen, A. (1987). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları ve Bu Kanunlardaki Ceza Müeyyideleri*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Güler, Ü. (2020). *Osmanlı toplumunda cinayet*. Ankara: İlahiyât Yayınları.
- Heyd, U. (1984). Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şerait. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVI, 633-652.
- Imber, C. (2004). *Şeriattan kanuna Ebusuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- İbn Teymiyye, *Siyaset es-Siyasetü 'ş-Şerriye*, Çev.: V. Akyüz, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kaynar, R. (2010). *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Koç, M. (2019). Osmanlı'da ölüm cezası verilen zina, hırsızlık, öldürme ve yaralama suçları. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, XXXIII, 261-287.
- Korkmaz, A. (2017). Aydın vilayeti'nde meydana gelen adlî vakalar ve bu vakalara karışan suçlulara dair bazı sayısal veriler (1876- 1880). *Tarih Dergisi*, LXV, 119-130.
- Maşalı, M. (2011). *Mukayeseli hukukta ölüm cezası ve İslam Hukuk açısından değerlendirilmesi*, Bursa: Emin Yayınları.
- Öztop, F. (2015). Suç cetvellerine göre Osmanlı Devleti'nde "Adam öldürme" suçu: Aydın Vilayeti örneği (1908-1916). *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, III, 75-85.
- Pamir, A. (2005). İslam ve Osmanlı Hukuku'nda Kasâme Müessesesi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, LIV(4), 344-359.
- Paydaş, E. (2015). Hukuk sosyolojisi açısından kâsâme kurumu. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, XXI (2), 595-614.
- Poyraz, Ö. (2020). Abdülmecid dönemi hürriyet bağlayıcı ve kısıtlayıcı ceza uygulamalarına dair bir inceleme. *SEFAD*, XLIII, 497-518.
- Poyraz, Ö. (2021). II. Meşrutiyet döneminde kadın hapisanelerinin fiziki koşulları ve mahkûmların yaşam şartları. A. Müderrisoğlu (Ed.). *Kadının değişen dünyası* içinde (105-125).

- İstanbul: Kronik Kitap. Sami, Ş. (1996). *Kamus-i Türki*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Sarkis, K. (2006). *Külliyât-ı Kavânîn*, (C. I), Ankara: TTK Yayınları.
- Seyitdanlıoğlu, M. (1999). *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Şafak, A. (1995), Erş. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 11, ss. 307-308) İstanbul: TDVİAM.
- Taner, T. (1940). Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku. *Tanzimat I* içinde (ss.221-232), İstanbul: Maarif Matbaası.
- Tuğluca, Murat (2016). *Osmanlı devlet-toplum ilişkisinde şikayet mekanizması ve işleyiş biçimi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Üçok, C., Mumcu, A., Bozkurt, G., (2006). *Türk hukuk tarihi*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Velidedeoğlu, H. (1940). Kanunlaştırma hareketleri ve tanzimat. *Tanzimat I* içinde (ss.139-209), İstanbul: Maarif Matbaası, 139- 209.
- Yetkin, A. (2013). Osmanlı Devleti'nde hukuk devleti'nin gelişim süreci. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VI (24), 380-413.

Araştırma Makalesi / Research Article

ŞİDDETİN ÖNLENMESİ KONUSUNDA BİR KAMU POLİTİKASI OLARAK KAMU DEĞERİ

Emrah FİRİDİN¹

Öz

Şiddet dünyanın her yerinde karşılaşılabilecek bir olgudur. Tek bir türden ibaret olmayan şiddetin, birçok farklı türü ve farklı etkileri bulunmaktadır. Şiddet bireyleri kişisel olarak etkilediği gibi, toplumun üzerinde de etkili olabilen bir insanlık suçu örneğidir. Şiddet hayatın normal akışında karşılaşılabilecek bir olgudur. Tamamen ortadan kaldırılamaz. Ancak onunla mücadele etme gereği de en az şiddetin kendi kadar olağan bir husustur. Çünkü şiddetin varlığından çok daha vahim olan onu normal olarak kabul etmektir. Şiddetle mücadelede farklı yöntemlere gereksinim vardır. Şiddetle mücadelede kamu kurumlarının elindeki araçlardan biri olarak kamu politikaları gösterilebilir. Kamu politikalarının başarısı ise toplumsal aktörlerin ve devlet erklerinin birlikteliği ile sağlanabilir. Kamu politikaları şiddetle mücadele ederken, onu ortaya çıkarabilecek sebepleri de göz önüne alan bir yöntem kullanabilir. Bu yöntemlerden biri kamu değeridir. Şiddet kamu değeri niteliğindeki olguların aşınmasından beslenmektedir. Kamu değeri; etik, ahlak, kültür, adalet, ekonomi ve eğitime kadar kamu düzenini sağlayıcı değer ve politikalar ile yakından ilişkilidir. Çalışmada, bir kamu politikası olarak şiddetle mücadelede kamu değerinden neden yararlanılması gerektiği konusu ele alınacaktır. Kamu değerinin aşınmasına sebep olabilecek bazı sorunlar; Overton Penceresi, Kırık Pencere Teorisi ve Şerif ve Asch deneylerinin sonuçları doğrultusunda analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Şiddet, Kamu Politikası, Kamu Değeri.

JEL Kodları: H73, D83.

PUBLIC VALUES AS A PUBLIC POLICY ON THE PREVENTION OF VIOLENCE

Abstract

Violence is a fact that can be encountered all over the world. The violence, which is not just one type, has many different types and different effects. The violence is an example of a crime against humanity that can affect individuals personally as well as society. The violence is a fact that can be encountered in the normal course of life. It cannot be completely eliminated. However, the need to fight it is as common a concern as the violence itself. Because what is worse than the existence of the violence is to accept it as normal. Different methods are needed in the fight against the violence. Public policies can be shown as one of the tools in the hands of public institutions about fight against the violence. The success of public policies can be achieved with the cooperation of social actors and state powers. While public policies are dealing with violence, it can use a method that takes into account the reasons that may cause it. One of these methods is public values. The violence causes the erosion of facts of public values. Public values closely related to values and policies that ensure public order, from ethics, morals, culture, justice, economy and education. In this study, it will be discussed that the public values as a public policy should be utilized in the fight against the violence. We will analyze some problems that may cause erosion of public value in line with the results of Overton's Window, Broken Window Theory and Şerif and Asch experiments.

Keywords: Violence, Public Policy, Public Values.

JEL Codes: H73, D83.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Bölümü, efiridin@ktu.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-2957-7407.

Başvuru Tarihi (Received): 14.03.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 20.07.2022

Giriş

Kamu politikası bilinen tanımı ile devletin bir konu hakkında yapmayı ya da yapmamayı tercih ettiği her şeydir. Eğitimden sağlığa, adaletten kentleşmeye kadar birçok alanda kamu politikaları geliştirilebilir. Kamu politikalarının hazırlanmasında yasal süreçler ve uygulamalar etkili olmaktadır. Bir husus hakkında devletin izleyeceği yol olarak da ifade edilebilen kamu politikaları, sadece konuya ilişkin süreçlerin ve uygulamaların daha ötesinde bir öneme sahiptir. Bu önem, kamu düzeninin sağlanması açısından devlet erklerinin önemle üzerinde durması gereken bir konudur. Özellikle toplumsal huzura ve kamu düzenine önemli tehditler arasında sayılan şiddete karşı mücadele konusunda uygulanan kamu politikalarında, konuyu sadece şiddetten ibaret bir bakış açısıyla ele almamız bataklıkla değil sineklerle mücadele ettiğimiz anlamına gelebilir. Dolayısıyla şiddetle mücadelede, öncelikle şiddete sebep olan ve şiddetin yaygınlaşmasına etki eden hususları belirleme ile başlayabilir. Bütüncül bir anlayışla geliştirilecek kamu politikalarının özünde bu bilinç yer almalıdır. Kamu politikaları uygulamaları değer üretebilmelidir.

Şiddet bir insanlık suçudur. Her toplumda görünebilir bir olgu olarak şiddet sonlandırılmaz. Ancak onun sonlandırılmayacağı, onunla mücadele edilemeyeceği anlamına da gelmemektedir. Şiddetle mücadelenin birçok aracı ve tarafı vardır. Dolayısıyla şiddetle mücadelenin farklı aktörleri vardır. Kamu politikası ve kamu değerini kullanmak ise farklı aktörlerin çabalarını harekete geçirecek bir olguyu gerektirmektedir. Şiddetle mücadele konusunda ulaşılmaya çalışılan olgulardan ve araçlardan biri, kamu politikalarının kamu değeri niteliği de taşıması anlamına gelmektedir. Kamu değeri adalet, etik, ahlak, düzen ve yarar gibi birçok hedef ve ilkeyi barındırması adına şiddetle mücadelede önemli bir yer tutabilecektir. Çünkü şiddet konusunda öncelik, şiddeti ortaya çıkaran veya yaygınlaştıran hatta daha önemlisi normalleştiren unsurlarla yapılan mücadeledir. Dolayısıyla gündelik hayatta toplumun her kesimi ve devlet erklerince sağlanacak bütüncül bir çabaya gereksinim vardır. Bu çabalardan biri de şiddetle mücadelede kullanılan kamu politikalarının, kamu değeri niteliğinde çıktılar ortaya koyması ile sağlanabilir.

1. Bir Kamu Politikası Aracı Olarak Kamu Değeri

Kamu politikası en bilindik tanım ile devletin bir konuda yapmak istediği ya da yapmak istemediği her şeydir (Dye, 1987). Kamu politikası karar vericilerin, toplumsal bir sorunu veya ihtiyacı baz alarak toplumdaki aktörleri harekete geçirme sürecidir (Gül, 2015). Devlet örgütlenmiş bir yapı olarak politikalar üretmekte ve bu politikalar, toplumdaki diğer aktörlerin düzenlemelerinden ayırmak için kamu politikası olarak adlandırılmaktadır (Biçer ve Yılmaz, 2009). Her alanda yararlanan kamu politikalarına toplumdaki aktörlerin katılımı oldukça önem arz etmektedir. (Lascoumes ve Le Gales, 2012). Kamunun kullandığı kaynakların artması, hızlı toplumsal dönüşümler ve kentleşme, gelişen ekonomik ve bölgesel birleşmeler, ekonomik istikrarsızlıklar ve toplumsal sorunlar, yoksulluk gibi birçok faktör kamu politikalarının geçmişten çok daha farklı şekillerde ve yoğunlukta olmasına yol açmıştır (Biçer ve Yılmaz, 2009). Nitekim kamu politikasının etkinliği, onun, sadece idari otorite tarafından ortaya konması ile sağlanamayabilir. Bu durum kamu yöneticileri ve vatandaşların içerisinde bulunduğu bütüncül bir çabayı gerektirmektedir (Gültekin, 2012). Kamu politikalarının belirlenmesi noktasında hayati öneme sahip olan resmi aktörler olarak sayabileceğimiz yasama, yürütme, yargı erkleri ile bütün kamu kurum ve kuruluşları yani idari aygıt, öncelikli olarak vatandaşın talep ve isteklerini kamu yararını gözeterek uzlaştırmak zorundadır (Akıncı, 2018). Dolayısıyla kamu politikaları geliştirilerek ve yürürlüğe koyarak ülkeler refahı artırebilecekleri gibi, kamu düzenini ve huzurunu sağlayacak değerleri de ortaya koymak zorundadır.

Kamu politikası karmaşık bir yapıya sahip olduğundan analiz kategorisi içerisinde değerlendirilir (Demir, 2020). Kamu politikaları oluştururken aşağıdaki analizden yararlanılmaktadır (Gül, 2015):

- Kamu politikası oluşturma aşaması: Bu aşamada; kamu politikasına konu olan sorunun özellikleri, tanımlaması ve betimlemesi yapılır. Kamu politikası oluşturma sürecinde ise kamu kesimi, özel kesim ve vatandaşların rolleri belirlenir ve katılımları sağlanır.
- Söz konusu soruna yönelik kamu politikası seçenekleri belirlenir.
- Kamu politikasına yön verecek ilke, ölçüt ve değerlerin; kamu politikasını neden, nasıl ve ne şekilde etkileyeceği yönünde saptamalar yapan normatif kamu politikası hazırlanır.
- Kamu politikasının uygulanma süreci ve uygulayıcılar belirtilir.
- Kamu politikalarından kimlerin nasıl, ne zaman ve ne şekilde yararlanacağı yönünde plan hazırlanır.

Kamu politikası hazırlama aşamasında ifade edilen analiz şekillerinden faydalanılır. Bu aşamadan sonra dikkat edilmesi gereken husus kamu politikası uygulamalarının takibidir. Aslında bu durum da başlı başına bir kamu politikası olarak görülmelidir. Çünkü kamuda yaşanan gelişmeleri takip etmek, neyin kamu değeri yaratacağını bilmek ve buna uygun politikalar belirlemek ve uygulamak gerekmektedir (Moore, 1995). Kamu politikası olarak ortaya konan kuralların bir kamu değeri olarak toplumda yer edinmesi için erklerin denetim ve takibine gerek vardır. Aksi halde kural olarak ortaya çıkan bir durumun ihlali ve bu ihlalin sıradanlaşması, insanların devlete, kurallara, adalete ve diğer insanlara olan bakışını olumsuz yönde etkileyebilir. Kamu yöneticileri politikalar üretirken, kamu değeri vasfına sahip kararları gerekçeleri ile birlikte kamuoyuna sunmalıdır (Erten, 2021). Kamu politikalarından sağlanacak kazanımlar, onun hazırlanma ve uygulanma sürecinde karşılaşılan maliyetinin üzerindedir (Peters, 1986). Netice olarak kamu değerinin bir kamu politikası olarak uygulanmasından doğan sosyal sonuçları izlemeye yönelik bir yaklaşıma gidilmelidir (Bozeman ve Sarawitz, 2011).

Değerler, göreceli istikrarlarıyla karakterize edilirler, ancak hem bireysel hem de sosyal düzeyde toplumun gelişiminin farklı aşamalarında, çeşitli faktörlerin etkisi altında dönüştürülür ve hiyerarşikleştirilirler (Bozhilova, 2021). Değer bir şeyi amaçlayan ya da bir şeye itimat eden ve bu itimatla birlikte bir şeyi hesaba katan bir bakışın göz önüne aldığı her şeydir (Heidegger, 2012). Değerler kamusal eylemler için; neyin iyi veya kötü, istenen veya istenmeyen olduğunu belirleyen bir süreçtir (Demir, 2020). Kamu değeri kavramının ise farklı kullanım alanları olduğu gibi, farklı anlamları da vardır. Kamu değeri bazen ekonomik bir değer olarak kamu finansmanının kullanılarak yapılan bir faaliyetin sonucu olarak ortaya çıkan değer olarak nitelendirilirken (public value), bazen de kamu değeri (public values), etik, refah ve kamu düzeni ekseninde değerlendirilmektedir. Public values olarak ifade edilen değeri, kamusal alanda bireysel davranışları yönlendirmektedir (Erten, 2021). Bu çalışmada kamu değeri olarak public values kavramı işlenecektir. Bu anlamıyla kamu değerinden toplumsal sorunların çözümü konusunda yararlanılabilir (Stoker, 2003: 40). Kamu değeri toplumun bir arada ve düzenli olarak var olmasını sağlayan değerler olarak nitelendirilmektedir (Rutgers ve Jorgensen 2014).

Kamu değeri, toplumdaki farklı aktörlerin birbiriyle olan ilişkilerine konu olan ve yapmaları ve yapmamaları gereken hususları içeren eylemlerin ve faaliyetlerin nedenleri ve sonuçlarıdır (Bozeman, 2007). Devlete kamu değerinin korunması ve inşası sürecinde görece daha fazla görev düşmektedir. Devlet tarafından üretilen hizmetler kanunlar, eylemler ve düzenlemelerin tümü kamu değeri oluşturabileceği gibi kamu değerinin varlığı toplumdaki bütün aktörlerin bunlara uyumasına bağlıdır (Mulgan ve Muers, 2002). Kamu değerinin genel olarak oluştuğu alanlar kamusal alanlar olarak ifade edilmekte ve burada oluşan değerler kamusal iyiye ve kamu düzenine işaret etmektedir (Köseoğlu ve Tuncer, 2014). Vatandaş, devlet ve toplumdaki aktörler arasındaki ilişkiler kamu değerinin tesisi açısından önemlidir (Kocaoğlu ve Saylam, 2015). Kamu politikasının içselleştirilmesi ise, toplumsal desteğin kazanılması ve katılımın sağlanması ile mümkün olabilir (Krislov, 1974).

Birey ve toplumun faydasına olan kamu değeri, kamu politikalarının içeriği kadar uygulanması ile de alakalıdır (Benington, 2005). Kamu kurumları tarafından oluşturulması planlanan politikaların kamu değeri yaratma odaklı yapılması gerekmektedir (Kocaoğlu ve Saylam, 2015). En azından alınacak karar ya da yürütülecek faaliyetlerin uygulanması, toplumsal düzene katkısı olan değerleri yıpratıcı nitelikte olmamalıdır. Dolayısıyla kamu değeri üzerindeki çalışmalar etik ilkeler ve değerler üzerinde dururken, uygulama konusuna da dikkat edilmesi gerekmektedir (Köseoğlu ve Tuncer, 2014). Eğer kamu politikalarının uygulanması konusunda etik değerlerin ve ilkelerin aşınması neticesi ortaya çıkar ise; yeni durumu onarmak için hazırlanacak yeni kamu politikaları, kuralsız veya gayri ahlaki bir hal alan, toplum tarafından içselleştirilen değerler ile mücadele etmek zorunda kalılabilecektir. Çünkü toplumsal düşünce ve tavırlar her ne kadar olumsuz örnekler de olsa, düzenlemelere ve düzenleyicilere karşı direnecektir (Monroe, 1998).

Kamu değeri, ekonomiden siyasete ve sanata kadar her alanda gerek toplum gerekse devlet tarafından üretilebilir. Örneğin, vergilerini ödemeyen bir kişiyi cezalandırmak hem ekonomiye destek sağlamak adına faydalıdır hem de toplumun yasak olan eylem için yaptırımların olduğunu göstermesi açısından, kanunlara olan saygıyı artıracaktır. Diğer bir örnek olarak, vergisini zamanında ve usulüne uygun ödeyen insanların ödüllendirilmesi sadece o kişi için bir değer taşımaz, aynı zamanda toplumdaki “iyi” davranışların görünür, bilinir ve değerli olduğunu göstermekle birlikte, kamuya mal olur ve değerli olur.

Kamu değerleri toplumdaki aktörlerin her birinin genelinde yaygın olarak kabul görmelidir. Kamu değeri toplumdaki aktörler tarafından içselleştirilen değerlerdir ve herkes için vardır. “Yalandan hoşlanmıyorum” diyen bir kişi için dürüstlük bir değerdir. Ancak onu daha değerli yapan o kişinin yalanın kendisine söylenmesinden hoşlanmamasıyla sınırlı değildir. O kişinin de yalan söylemeden mümkün olduğunca kaçınmasıdır.

1.1. Kamu Düzeninden Kamu Değerine

Düzen kavramı insanlık tarihi kadar eskidir. Her ne kadar eski çağlarda günümüz anlamında bir düzenden bahsedemesek de devletler ya da otoriteler kamu düzenini tesis etmeyi öncelik olarak görmüşlerdir. Kamu düzeni insanların bir arada huzur içinde yaşayabilmelerini sağlar ve kurumlardan bireylere kadar herkese hak ve sorumluluk yükler. Toplumsal düzen ve istikrarı sağlamak için tüm toplumlar mümkün olduğunca ahlaki alternatifini teşvik eden gerçekçi bir yaklaşımla devlet otoritesini de kullanırken; aile terbiyesi, eğitim, rol modelleri de ahlaki zemini güçlendiren kaynaklar olarak, kanunlar, kolluk güçlerini vb. adli tedbirler ise hukuki yöntemler olarak kullanılmaktadır (Kılınç, 2015). Bugün gelinen noktada devletler meşru güç ve yetkilerini kullanarak kamu düzenini sağlamaya yönelik faaliyetlerde bulunmaktadır. Yapılan çalışmalar devlet erklerinin vermiş olduğu kararların halkın ruh halini ve kamuoyunu etkilediğini göstermektedir (James, 1991). Bu konuda en etkili husus adaletin sağlanmasıdır. Adalet, vatandaşlara birlikte yaşamaktan kaynaklı nedenlerden dolayı, adeta üzerlerine sürülmüş bir boya gibi görünür ve onlara ait bir şeymiş gibi yol gösterici niteliktedir (Eflatun, 345/2011). Eflatun, toplumsal değerlerin bireyin ahlaki düşünce ve eylemlerini de etkilediğinden bahseder (Şengün, 2007). O’na göre; insanın tüm yaşamına ve değerlerine tatbik olunmalıdır (Görtaş, 2012).

Kamu düzeni, toplumsal çoğunluk tarafından içselleştirilen ve toplumsal hayatın devamı için gerekli olan ilke, değer ve kurallardır (Beriş, 2015). Zaten kamu değerlerinin sağlanması ve kamu düzeninin korunması için çoğulculuğa ve katılıma önem verilmektedir (Jorgensen ve Bozeman, 2002). Kamu düzeninin sağlanmasına yönelik kamu değeri çabaları hesap verebilirliği karmaşık ve çok aktörlü olarak kurgulamıştır (Uzun ve Demir, 2019). Toplumsal düzenin kamu değeri odağında inşası birey, toplum ve devlet arasında duygusal, motivasyonel ve deneyim yoğun çabalarla mümkündür (Meynhart, 2009). Vatandaşların yaşamış olduğu toplum hakkındaki düşüncelerinin ve hislerinin ortaya çıkarmış olduğu etki, kamu düzenin sağlanması aşamasında yeri olan kamu değerlerini etkileyecektir (Meynhardt, 2009). Kamu düzenini sağlanması konusunda vatandaşların hak ve

sorumlulukları vardır. Dolayısıyla, kamu düzeninin varlığı, sadece devlet tarafından bir takım yazılı ya da fiili güçlerin kullanılması ile tam anlamıyla sağlanabilecek bir olgu değildir. Bir normun ya da kültürel bir ögenin yaşayabilmesi için onun uygulanması da gerekmektedir. Aksi takdirde, o, kâğıda yazılı bir metin ya da geçmişteki bir hikâye olarak kalacak ve unutulacaktır. Bu açıdan bakıldığında kamu düzenini sağlayan kuralların uygulanması ve korunması gerekmektedir. Uygulama açısından devleti etkin kılacak en önemli araçlar yasa koyma, ödüllendirmek ve cezalandırmadır. Diğer bir ifade ile devlet, düzeni kurma ve bu düzeni koruma gayreti ve sorumluluğuna sahiptir.

Bir toplumda geçerli olan davranış kuralları, o toplumda hâkim olan iradenin benimsediği değerler sistemine dayanması, hukuki düzenin sağlanması açısından önemlidir (Sargın, 2009). Kamu düzeninin içeriğini kavramlardan hak, etik ve adalet Avrupa kamu düzeni anlayışının önemli ilkeleri olarak gösterilmektedir (Sunay, 1999). Kamu düzeninin sağlanması ve vatandaşının maddi ve manevi huzurunun korunması devletlerin asli görevlerinden biridir. Kutadgu Bilig’de devletin yönetim modeli ne olursa olsun, adaletin uygulanması ve tesisi düzenin ve devletin bekasının en değerli öğelerinden biri olduğundan bahsedilir (Adalıoğlu, 2016). Devrin önemli idarecilerinden Niizamülmülk’ün 11. yy’da kaleme aldığı eseri Siyasetname’de devletin idaresi ile kamu düzeni kavramlarını özdeşleştirmiştir (Nizamülmülk, 1092/1941). Nizamülmülk’e göre kamu düzeninin, adaletin ve huzurun kaynağı geniş katılımlı istişaredir (Özmen, 2014). Devlet, kamu düzenine uyulmasını sağlamak ve kamu düzenini daim etmek adına gereken politikaları geliştirmek ve uygulanmasını takip etmek zorundadır.

1.2. Kamu Yararı Olarak Kamu Değeri

Kamu yararı topluma fayda sağlayacak işlemlerin ve eylemlerin tümü olup, tersine durumlar topluma zarar verebilecektir (Öztekin, 2015). Kamu yararı geniş anlamıyla; toplum yararı ile denk tutulmakta ve anayasaların dayandığı toplumsal ve siyasal değerlerle ilgili olarak toplumdaki aktörelere ile ilişkili bir kavram olarak görülmektedir (Tombaloğlu, 2014). Kamu kurumlarınca yapılan her türlü eylem ve işlemin düz mantıkla kamu yararı olarak değerlendirilmesi ise kavramı tartışmalı hale getirmektedir (Şahin, 2009). Kamu yararı, toplumsal bir meseleye kamu kurumlarınca getirilecek bir çözüm için kullanılacak yöntem ve araçların, ülkenin stratejik hedeflerine ve toplumun refahına hizmet etmesi ile sağlanabilir. Kamu yararı ideolojik ve siyasi bakış açılarının üstünde değerlendirilmesi gereken bir olgudur.

Kamu yararı, toplumun şimdiki ve gelecekteki durumunu olumlu yönde etkileyecek faaliyetler olarak nitelendirilebilir. Karar alıcıların ve uygulayıcıların eylem ve işlemlerinin maiyetinin toplumun genel menfaatine uygunluğu olarak düşünülebilir. Nitekim ortaya çıkan faaliyetlerin sonuçları bireysel bazda bir değerlendirme yapabilme noktasının ötesindedir. Hal böyle olunca, toplumdaki hem yazılı hem de yazısız kurallar kamu yararı bakış açısıyla inşa edilebilmektedir. Tabi ki kamu yararı, bireysel hakların hiçe sayıldığı ve bireyi küçümseyen bir yorumu içermez. Burada anlatılmak istenen ülkelerin vatandaşları için sağlamış olduğu hizmetlerin ve ülkeler tarafından konulan hedeflerin önceliğidir. Kamu yararı kavramı, devletin organlarının işlem ve eylemlerinin, genel nitelikteki amacını ve aynı zamanda nedenini oluşturmakta olup, çeşitli hak ve özgürlükler açısından bir sınırlama nedeni niteliği de taşımaktadır (Tombaloğlu, 2014). Dolayısıyla soyut bir kavram olarak kamu yararı idarenin eylem ve işlemleri çerçevesinde somutlaşmaktadır (Dik, 2005). Somutlaşan kamu yararı toplumdaki değer yargılarını da etkileyebilecektir.

Kamu yararının etkileri kamu düzeninden ekonomiye, eğitimden güvenliğe, adalete ve kentleşmeye kadar her alanda gözlemlenebilir. Dolayısıyla kamu yararının önceliği, birey ve toplum arasındaki hiyerarşi tartışmalarının odağında kalmaktan ziyade, kamu düzeni ve kamu değeri üreten etkin bir yoruma kavuşmak olmalıdır. Anayasa Mahkemesi² kararında “Yasaların kamu yararının

² 24.05.2012, E. 2011/70, K. 2012/77.

sağlanması amacına yönelik olması, genel, objektif, adil kurallar içermesi ve hakkaniyet ölçütlerini gözetmesi hukuk devleti olmanın gereğidir. Bu nedenle yasa koyucunun hukuki düzenlemelerde kendisine tanınan takdir yetkisini anayasal sınırlar içinde adalet, hakkaniyet ve kamu yararı ölçütlerini göz önünde tutarak kullanması gerekir” ifadelerine yer vermiştir. Kamu yararı çoğu kez adalet ile aynı anlamda kullanılmıştır ve dolayısıyla adaletle de kamu yararının yerine getirmesi görevi yüklenmiştir (Çamur, 2020). Bu ahenk sadece devlet erklerinin dikkati ve çabası ile sağlanamaz. Aynı zamanda bir değer olarak toplumdaki tüm aktörlerce sahiplenilmelidir. Çok yönlü ve amaçlı kamu politikaları bu noktada etkin kılınabilir.

Kamu kurumları, kuralları etik ilkelere uygun, bireysel ve toplumsal ahlaki değerlere önem göstererek uygulamalıdır (Özdemir, 2008). Kamu değeri yasal, etik ve ahlak gibi birçok değerle ilişkilidir. Değerler sisteminin bir ürünüdür ve tamamlayıcıdır. Dolayısıyla kamu değeri ve kamu değeri oluşturmaya yönelik politikalar birbirini dolaylı ve doğrudan etkileyebilir. Bu açıdan bakıldığında, kamu yararı ile tesis edilmek istenen amaçlar, sonuçları itibariyle kamu değerini doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyebilecektir. Kamu yararı uygulamada ve literatürde tartışılan kavramlardan biri olan kamu politikası, kamu değeri yaratma ve kamu değerini koruma çabalarında hassas bir yere sahiptir. Karar alıcıların, uygulayıcıların ve toplumdaki diğer aktörlerin, özellikle karar alma süreçlerinde, bir araya gelebilecekleri ve değer üreten bir mekanizmaya gereksinim vardır. Bu mekanizma ya da süreçler sayesinde bireysel menfaatler, toplumsal fayda ve stratejik planlara en yakın kararlar alınabileceği gibi; toplumu bir arada tutan güven ve adalet gibi iki olgunun gelişimine katkı sağlanabilir.

2. Şiddetin Kamu Değeri Üzerindeki Etkisi

Şiddet, bir kişiye ya da guruba başka bir kişi ya da gurup tarafından uygulanan ve karşıdakinde ruhsal ve fiziki açıdan olumsuz bir değişime yol açan eylemler ve söylemlerdir. Şiddet olgusu tek bir nedene bağlı olarak açıklanamayacak kadar kapsamlı ve karmaşık bir olgudur (Akkaş ve Uyanık, 2016). Dolayısıyla şiddetin sebeplerini indirgemeci bir bakış açısıyla ele almamalıyız. Dar anlamıyla şiddet, fiziksel şiddetin insanların bedensel bütünlüğüne karşı yöneltilen eylemler iken; geniş anlamda şiddet insanların bir durum ya da olgudan fiziki veya ruhsal olarak olumsuz etkilenmeleridir (Kocacık, 2001). Şiddet sonuçları itibariyle çoğu zaman suç teşkil edebileceğinden dolayı şiddet tanımı içerisinde suç kavramına da yer verilmektedir (Abay ve Tuğlu, 2021). Şiddet ve suç davranışları diğer birçok davranış gibi çevreden öğrenilir (Dolu ve diğerleri, 2010).

Şiddet olayları dünyanın her yerinde, farklı türlerde ve boyutlarda yaşanmaktadır. Dolayısıyla gündelik hayatta çevremizde farkında olduğumuz ve farkında olmadığımız birçok şiddet olayı yaşanmaktadır. Dolayısıyla şiddetin varlığı günlük hayatta yaşanan sıklık açısından normal, etkileri ve değerlerimiz açısından ise yıpratıcı niteliktedir. Her ne kadar fiziki şiddetin mağdurlar üzerindeki sonuçları, psikolojik şiddet mağdurlarına kıyasla daha gözle görülür olsa da her iki şiddet türü de maruz kalanlar üzerinde kıyas götürmez derecede etkilere sebep olabilmektedir. Bu durum ise bireyi ve toplumu olumsuz yönde etkileyerek, toplumun huzurunu, sahip olduğu değerleri ve yaşam kalitesini tehdit etmekte; insanların birbirine olan güvenini azaltmaktadır.

Dünya Sağlık Örgütü (WHO) şiddeti; “Kişinin kendisine, başka bir kişiye veya bir grup veya topluluğa karşı yaralanma, ölüm, psikolojik zarar, gelişme geriliği veya yoksunlukla sonuçlanan veya sonuçlanma olasılığı yüksek olan, tehdit altında veya fiili olarak kasıtlı olarak fiziksel güç veya güç kullanımı” olarak tanımlamaktadır (WHO, 2002).

Tipine göre şiddeti; fiziksel şiddet, cinsel şiddet, duygusal şiddet, ekonomik şiddet ve siber şiddet olarak beşli bir sınıflandırmaya tabi tutabiliriz (Polat, 2017). Şiddet ortaya çıkış ve oluş şekline göre temelde fiziksel şiddet ve psikolojik şiddet olarak ikiye ayrılır ve şu şeklide sınıflandırılır (Pınar ve Pınar, 2013):

- 1) *Fiziksel şiddet*: Bir kişiye ya da guruba karşı onlar üzerinde fiziki ve psikolojik zarar bırakacak nitelikteki fiziksel eylemlerdir.
- 2) *Psikolojik şiddet*: İçerisinde; Sözel şiddet, tehdit, mobbing, cinsel taciz gibi türleri barındıran şiddet türüdür.

Şiddetin ortaya çıkmasında etkili olan bir üçüncü etkenden daha bahsedebiliriz. Şiddetin (meşru müdafaa hariç) her türlü ve her çeşidinin haklı bir tarafı bulunmamakla birlik, toplumda “*tepkisel şiddet*” olarak adlandıracağımız bir başka şiddet türü ile karşılaşabiliriz. Kamu değeri niteliğindeki yasal, kültürel, dini, etik ve ahlaki değerlerin aşınımı ve bu yöndeki kamu politikalarının geliştirilememesi toplumda rahatsızlığa sebebiyet verebilir. Kamu düzeni zarar görebilir. Düzenin ve değerlerin aşındığı toplumlarda insanlar bu olgulara toplumun uymadığını ve otoritenin de sahip çıkmadığı kanısına vardığında tepki gösterebilmektedirler. Bozulan kamu düzeni insanı problemler karşısında farklı arayışlara sürükleyebilir. Örneğin eşinin tepkilerinden ve eylemlerinden bunalan bir kadın yasal, ekonomik ve toplumsal destek görmediğini düşünerek tepkisel şiddet eğilimde bulunabilir. Yine bir başka örnek vermek gerekirse; şiddet gören bir kadına yardım etmeye çalışırken, şiddet gösteren kişinin ölmesine veya yaralanmasına sebep olunması durumu ile de karşılaşabiliriz³. Burada insanların kamu düzeni ve kamu değeri niteliğindeki değerlerin aşınmasına, dolayısıyla şiddete bir tepkisi vardır. Şiddetin yaygın hale gelmesi ve kamu otoritelerinin engel olamadığı düşüncesi tehlikeli olduğu kadar, insanların kendi adaletini kendileri sağlaması yoluna da gitmeleri tehlikelidir. Örnek olaylardaki kadına şiddete verilen tepkiden kaynaklı kendi adalet değerlerini oluşturmuş bir toplum bu yeni değerlendirme ölçütlerini farklı toplumsal meselelere de uygulayabilir. Alkollü araç kullanan sürücülerin darp edilmesi, şehit yakınları ve gazilerin toplu taşıma araçlarında maruz kalabileceği uygulamalar da konu kapsamında değerlendirilebilir. Yaşanan bu olgular ile mücadele etmek için toplumdaki tüm aktörlerin seçmesi gerek yöntem tepki ortaya koymaktır. Aksi halde başka bir kamu düzeni bozucu faaliyet olan tepkisel şiddet yeni bir sorun çözme yolu veya değeri olarak karşımıza çıkabilir. Bauman’ın toplum tanımında ifade ettiği gibi; kaos’un getirdiği belirsizlik üzerinden bireylerin belirsizliği giderme çabası ortaya çıkmaktadır (Kahraman, 2016).

2.1. Şiddetle Mücadelede Kamu Değerinin Rolü

Bir kamu politikası olarak kamu değeri şiddet ile mücadelede kullanılacak araçlardan biridir ve diğer araçlar ile karşılıklı etkileşim halindedir. Kamu değeri geniş bir kavramdır. Bu değerler hukuktan, politikaya günlük yaşamdaki eylem ve söyleme kadar birçok alanı etkiler ve bu alanlardan da etkilenir. Burada kamu değerinin oluşumunda etkenin kaynağının ve sıklığının önemli olduğunu vurgulamakta yarar vardır. Münferit ve dar kapsamlı bir olayın kamu değeri olma vasfı ya da kamu değerini yıpratılma gücü oldukça düşüktür. Değeri bireyler arasındaki ilişkilerin sürekliliği ve yoğunluğu oluşturmaktadır (Erten, 2021). Ancak bu olay toplum tarafından tekrarlanır veya siyasi ve yargı otoritelerince, zımnen de olsa, onaylanır ise tam tersi bir durum ile karşılaşabilir. Bireylerin sorunları algılama biçimleri ve bu sorunları çözme konusunda geliştirdikleri yöntemler, toplumdaki sosyo-kültürel değerlerden farklı düşünülemez (Akkaş ve Uyanık, 2016). Bu nedenle, değerlerin inşası ile toplumdaki şiddetin yaygınlığı arasında doğru bir orantı vardır. Kamu değerinin, kamu düzeni ve kamu yararını sağlayıcı yönü şiddetle mücadelede otomatik stabilizatör gibi yer almasını sağlayabilecektir.

Kamu değeri yaratma amaçlı izlenen kamu politikaları, sorunların çözümünde alternatif bir yöntem olarak kullanılabilir (O’flynn, 2007). Şiddet ile mücadelede kullanılacak politikalardan biri olarak kamu değerinden yararlanmak için sorunların ve bu sorunların sebeplerinin tespitine önem verilmelidir. Kamu değeri olarak nitelendirebileceğimiz olgular da kamu politikası gibi insanların yapmayı veya yapmamayı seçtiği şeylerdir. Kültür, din, ahlak, etik ve hukuk kuralları topluma kamu değeri niteliğinde çıktılar sunmaktadır. Hukuk kurallarının varlığı ve uygulanması hususundaki

³ Medyaya yansıyan örnekleri mevcuttur.

faaliyetler bir kamu değeri olarak toplumda yansımaları bulacaktır. Yine kültür, din, etik ve ahlak ilkeleri de toplumun ve bireylerin davranışlarını etkileyecek güce sahiptir. Bu ilkelerin ve hukukun toplumda ve devlet sisteminde yerleşimi ve uygulanması birikim ve zaman gerektirmektedir. Bahsi geçen hususların bir toplumda değer olarak görülmesi ise onların uygulanıyor olmalarına bağlıdır. Dolayısıyla kamu değeri niteliğindeki eylemlerin, uygulamaların ve söylemlerin aşınarak bozulmaları; önceleri değer dışı görünen durumların normal olarak algılanmasına ve kamu değeri olarak toplumda yer edinmesine sebep olabilir.

Yaygın şiddet olaylarının sebeplerinden ve sonuçlarından biri olarak kamu değeri niteliğindeki unsurların aşınması gösterilebilir. Kamu değeri olarak ifade edebileceğimiz sevgi, saygı, hoşgörü, kurallara uyma gibi insani özelliklerdeki bozulmaların etkisi bu açıdan dikkate değerdir. Diğer taraftan insanları şiddete iten sebeplerden biri de toplumu oluşturan bireyler arasındaki iletişim sorunudur. Psikiyatristlerin de raporlarında yer alan bir örnek olarak Oklahoma bombacısının “beni bu toplum yarattı” sözleri verilebilir (Tarhan, 2020). Kamu değeri üretmek toplumda katılım, müzakere ve iş birliği ilişkilerinin gelişmesi ile sağlanabilir (Parlak ve Gençosman, 2020). Kamu yöneticileri, vatandaşlar ve politikacıların hesap verebilir ve müzakereci tavırları, kamu değerine olumlu yansımaktır (Blaug ve diğerleri, 2006). İnsanların birbirlerini dinlemesi, duygudaşlık kurabilmesi ve karşındaki bireyin de kendisi gibi duygulara, amaçlara, hayallere, onura vb. özelliklere sahip olduğunu anlaması gerekmektedir. Aksi takdirde insanlar sanal âlemde olduğu gibi birbirlerini gerçek dışı varlıklar olarak algılayabilecektir. Bystander effect olarak ifade edilen seyirci etki ortaya çıkabilecektir (Donnerstein ve diğerleri, 1994). Bu açıdan bakıldığında sadece hukuk kurallarının uygulanması dahi şiddetle mücadelede tek başına yeterli olmayabilir. Dolayısıyla kamu değeri niteliğindeki diğer araçlarında ve özelliklerin de harekete geçirilmesi gerekmektedir. Örneğin suçlara ağır cezaların verildiği bilinen Amerika Birleşik Devletleri’nde 2021 yılında sadece cinayetle sonuçlanan şiddet olaylarında oran, 100 binde 6.5’e yükselerek bir önceki yıla göre yüzde 30 artmıştır (Sayılın, 2021). Yine Amerika’da her yıl 18 yaş altı 6.042 çocuk şiddet suçundan tutuklanmakta, 135.000 çocuk ise okula silah götürmektedir (Tarhan, 2020). TÜİK verilerine göre Türkiye’de çocuk hükümlü sayısı ise 1.283’tür (TÜİK, 2020). Avrupa İstatistik Ofisi (Eurostat) verilerine göre, Almanya’da yüz bin kişi başına düşen cinayet sayısı 189, Fransa’da ise 123’tür (Blunt, 2019). Bu sayılar sadece cinayetle sonuçlanan şiddet olaylarını göstermektedir. Şiddetin diğer türleri de hesaba katıldığında oran daha yüksek çıkacaktır.

İnsanların hayvanlara kötü muamele etmesi, diğer insanlara hakaret etmesi ve trafikte makas atarak ilerlemesi psikolojik şiddete ve fiziki şiddete örnektir. Örnek olaydaki sorunu önleyecek kamu değeri niteliğinde politikalara gereksinim vardır. Bir hayvana kötü muamele edilmesini engelleyecek kamu değeri niteliğindeki politikaların çok yönlü bir analiz gerektirdiğini ifade edebiliriz. Bu politika hukuki yaptırımları ve kültürel değerleri içerisini alacak şekilde caydırıcı ve cezalandırıcı nitelikte olmalıdır. Diğer örnek olarak gündelik hayatımızda çokça karşımıza çıkan dolandırıcılık olaylarıdır. Farklı tür ve teknolojik araçlar kullanılarak yapılabilecek de en geleneksel şekli dilencilik faaliyeti olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolandırıcılığını dilenerek icra eden bir kişi insanların merhamet, iyi niyet ve birlik ve beraberlik duygularını sömürmektedir. Sömürü ise bir psikolojik şiddet biçimidir. Burada kişi sadece insanları kandırdığı için yasaları çiğnememekte, aynı zamanda ifade ettiğimiz kamu değeri niteliğindeki duyguların toplumda aşınmasına da sebebiyet vermektedir. Bu kişilere uygulanacak yasal ve idari müeyyideler sadece hukuk devleti gereği değil kamu değeri gereği de dikkate alınarak uygulanmalıdır. İngiltere’de medyada çokça yer alan bir kararda hâkim kamu değeri niteliğinde bir karar vermektedir (Özbek, 2021). Olayda parkta yürüyen genç bir kızı korkutan kişiye yedi yıl yedi gün hapis cezası veriliyor. Hâkim yaptığı açıklamada korkutmanın cezasının yedi gün, İngiliz kızlarının parkta özgürce yürümesini engellemenin cezasını yedi yıl olarak belirtmiştir. Burada kamu tarafından üretilen/korunan değerlerin vatandaş tarafından algılanacak değere bir atıf söz konusudur (Williams ve Shearer, 2011). Hâkimin kamu değerini de gözetererek kanunu geniş yorumlandığı ifade edilebilir.

Şiddetin etkilerini fiziki ve psikolojik olarak göstermektedir. Toplumda şiddet birçok farklı kesim üzerinde etkili olmaktadır. Özellikle kadınlar (TÜİK 2014 verilerine göre 10 kadından 4'ü şiddete maruz kalmaktadır), çocuklar ve yaşlılara yönelik uygulanan şiddet haberleri, her gün karşılaşılabilen haber niteliğindedir. Aslında dünya üzerinde insanların yaşadığı her yerde bu ve benzeri sorunlar yaşanmaktadır. Tabii ki bu durum şiddeti ne normalleştirmeli ne de meşrulaştırmalıdır. Şiddetin, maruz kalan bireyleri de aşacak şekilde toplum üzerindeki yıkıcı etkilere sebep olmasını şu şekilde ifade edebiliriz:

- Zamanla toplum tarafından günlük hayatın içindeki sıradan bir olgu olarak görülerek normalleştirilmesi,
- Şiddet eylemleri için farklı sebepler üretilmek üzere meşrulaştırılması,
- İdari, siyasi ya da yargı otoriteleri tarafından gereken tepkinin verilmediği-verilmeyeceği düşünülerek şiddetin kanıksanması,
- Yasaların ve yaptırımların caydırıcı nitelikte olmaması-görülmemesi
- Şiddet uygulayanların bunu kariyer ve statü aracı haline getirmesi. Sosyal medya ve diğer mecraları şiddet eylemlerinin yayın kanalları olarak kullanabilmeleri.

Şiddet eylemleri ve uygulamaları bir süre veya aşamadan sonra toplumca herhangi bir gündelik yaşamda karşılaşılan mesele olarak algılanmaya başlayabilir. Aristo'nun ifadesi ile insanlar haklı ya da doğru olup-olmadığına bakmaksızın kendileri için neyi değer olarak görüyorsa öyle yaşayacaktır. Toplumu oluşturan aktörlerin şiddeti önlemeye yönelik çabaları bütüncül bir hareket ve etkin bir mücadeleye dönüşmediği sürece, toplumca herhangi bir şiddet olayının sonrasındaki rutin bir açıklama, ritüel ya da taziye olarak görülerek; şiddete karşı olan tepkiler sıradan ve ezbere olarak değerlendirilebilir. Dahası şiddetin önlenmesine yönelik çabalar "mış gibi" kalarak; bu çabalarda bulunan kişilerin sadece konuyu kendileri için bir malzeme yaptıkları veya tartışma zemini kazanarak gündemde yer edindikleri yönünde algılanabilirler. Bu durum şiddetin normalleştirilmesine de katkı sağlayabilir. Böyle bir durum; insanın kendisini, kendisine bağlı bir yanlışı kızgınlık ve reddiye ile bastırarak bir yanlışa sevk etmesi olacaktır (Heidegger, 2012). Bir diğer konuda şiddetin algılanış biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Algıda seçicilik bireyin zihnine gelen kavramlara vereceği değer, anlam ve yön olarak, onun zihin dünyasında neleri kabul ve neleri reddedeceğini belirlemesidir (Seçkin ve Demirel, 2009). Kadına şiddet, çocuklara şiddet, hayvanlara şiddet ve yaşlılara şiddet şüphesiz ki şiddetin yoğunlaştığı dikkat çeken türleridir. Ancak Algıda bir seçiciliğe giderek şiddetin türlerini hiyerarşik sıra ya da öneme koymak ya da şiddetin farklı türlerini şiddetin sebebi olarak gören tekil politikalar belirlemek sorunun kaynağıyla mücadele eden başta kamu değeri niteliğinde olan kamu politikalarının etkinliğini azaltabilir. Nitekim şiddet gibi güçlü etkiye sahip bir olgu karşısına en az onun kadar güçlü bir araçla mukavemet edilmesi gerekmektedir. Bu mukavemet aracı, şiddetin normalleşmesine engel olabilecek yasaların, etiğin ve kültürün kendinde yer alabilecek bir değer inşasıyla mümkün olabilir. Aksi takdirde örneğin, zenginliğin yolunun çok çalışmak ve emek gibi değerlerden geçmesi gerektiğini açıklayan görüşten, zenginliğin kaynağının her yolun mubah olduğunu kabul eden görüşe değişim yaşanabilir. Şiddet için de benzer örnek verilebilir. İnsanlar istediğini elde etmek için değerlerden uzaklaşabilmekte, şiddete ya da bir adım sonrasında şiddete dönüşebilecek tutumlar sergileyebilmektedir. Kamu değerinin buradaki yeri, şiddetin kolayca toplumda yer edinmesine engel olmaktadır.

İnsanlık tarihi boyunca gerek devlet yönetimi gerekse gündelik hayatın rutinleri olsun kişilerin yaptığı işleri ya da bulunduğu konumları diğerlerine kabul ettirme ya da kendilerini haklı gösterme yönünde eğilimleri olmuştur. Aslında bu bir "neden"i bulma çabası olarak da değerlendirilebilir. Neden yönetiyorum, neden emir alıyorsun ya da neden sınavlara girmeliyim vb. soruların cevabının "neden"i bir meşruluk zemini arayışıdır. Sıradan eylemlerimizin Fraud'un ifade ettiği gibi ister bilinçli olsun ister de çoğu kez olduğu gibi bilinçaltı kaynaklı olsun mutlaka nedenleri vardır (Eren, 2017). Şiddet eylemleri için de bilinçaltında olan ya da bilinçli düşüncelerimizin ürettiği birtakım nedenlerimiz olabilir. Buna örnek olarak;

- Karımdır döverim de severim de
- Çocuk büyüğünden korkmalı
- Mahallenin abisi benim
- Hedeflerim için her şeyi yaparım
- Ama fakirim, ama zenginim, ama akıllıyım ve cahilim işte
- Kimse beni kandıramaz, cezasını veririm
- Ben senden güçlüyüm ve kanıtlayabilirim
- Hayır'ı kabul etmiyorum
- Neden benim de olmasın ki?
- Ben anneyim, ben babayım vs.
- Bu hayvanın sahibiyim
- Artık şiddet uygulama sırası bende

Yukarıdaki nedenlere birçok neden daha eklenebilir. Tabi ki konumuz dâhilindeki şiddet tanımının haklı bir gerekçesi bulunmamaktadır. Toplumu oluşturan aktörlerin şiddetin bu özelliğine karşı geliştireceği, hatta aslında sahip olunan, kamu değeri niteliğindeki araçların kullanılması gerekmektedir. Kamu değeri niteliğindeki bu araçlar yazılı kurallar olabileceği gibi kültürel ve dini kaynaklı da olabilir. Bu değerlerin sıkça vurgulanması ve itibarlı hale getirilmesi ve bir kamu politikası olarak benimsenmesi sayesinde; kişilerin uyguladıkları şiddetin meşrulaştırılmasında kullandıkları nedenlerin meşru bir yanının olmadığı gerek yasal otorite gerek toplum nezdinde verilecek karşılık ile gösterilmelidir.

2.2. Kamu Değeri Yaratmada Bir Deney: Kırık Pencere Teorisi

İnsanlar ortaya çıkan yanlış ve yasalara aykırı bir olaya karşı gerekli yaptırımın uygulanmamasından rahatsız olabilirler. Dahası toplum vicdanını rahatlatmayacak şekilde verilen cezalarda da aynı durum söz konusu olabilir. Waldo 1960'ların Amerika'sını refah anlamında yeterli ama adalet, güvenlik, şiddet, yolsuzluk ve kamu kurumlarına güven anlamında sorunlu olarak ifade etmektedir (Özgür, 2014). Başta Los Angeles kenti olmak üzere Amerika'daki diğer kentlerdeki sorunların çözümü için arayışlara girişilmiştir. Amerikalı psikolog Philip Zimbardo 1969 yılında yapmış olduğu bir dizi deney sonucunda, otorite ve yaptırım boşluğundan kaynaklı sorunların varlığına dikkat çeken; Kırık Pencere Teorisini (Broken Windows Theory) geliştirmiştir. Teori ortaya çıkmadan önce Zimbardo ve ekibi şehrin ekonomik olarak zıt özelliklere sahip iki mahallesine birer araba yerleştirmişlerdir. Bu arabalar sağlam ve kullanılabilir durumdadır. Zimbardo bir başına bırakılan arabaların, bir süre sonraki durumlarını gözlemleyecektir. Bir süre geçtikten sonra Zimbardo'nun ekibi arabaları incelemeye gitmiştir. Hem fakir hem de zengin muhitteki aralar sağlam bir şekilde bırakıldıkları gibi durmaktadır. Zimbardo ekibine fakir muhitteki arabanın bir camını kırmasını, zengin muhittekine ise dokunmamalarını söyler ve yine beklerler. Bir süre sonra Zimbardo ve ekibi bir camını kırmış oldukları fakir muhitteki arabanın kullanılmaz hale gelecek şekilde zarar gördüğünün, dokunmadıkları zengin muhitteki aracın ise sağlam olduğunu görmüştür. Zimbardo burada hemen sosyo-ekonomik bir çıkarımda bulunmayarak ekibine, zengin muhitteki aracında bir camını kırmalarını söyler. Bir süre geçtikten sonra Zimbardo ve ekibi zengin muhitteki aracında kullanılmaz hale geldiğini görecektirler.

Kırık Pencere Teorisi, toplumda suç ve şiddet olgusunun yaygınlaşmasına rol oynayan etkenlerin bazılarını gözler önüne sermektedir (Ren ve diğerleri, 2017). Zimbardo, Kırık Pencere Teorisinde, kurallara uymama, suç işleme veya kamu değeri niteliğindeki değerlere zarar verilmesi sonucunda gerekli önlemlerin alınmamasının ve gerekli tepkilerin verilmemesinin sonuçlarını ortaya koymaktadır. Bu teoriden hareketle, şiddet niteliğindeki eylem ve durumlara otoritelerce gerekli oranda ve zamanında tepki verilmemesi, şiddetin toplumca kanıksanmasına ve sıradanlaşmasına sebep olabilir. Toplumdaki düzensizlik ve şiddet algısında olumsuz değişimler yaşanabilir (Wilson ve Kelling, 1982). Dahası siyasi, idari ve adli gücü elinde bulunduran otoritelere olan güven

sarsılabilir. Bu açıdan hükümetlerin meşruluğu, kamu değeri yaratmaları ile de ilişkilidir (Parlak ve Gençosman, 2020). Dolayısıyla, şiddetin tam anlamıyla toplumdan silinemeyeceği gerçeğini de ifade etmekle birlikte, teorinin sonuçlarından hareketle, şiddeti uygulayan insanlara gereken cezaların orantılı, caydırıcı ve zamanında verilmesi gerektiği sonucuna ulaşabiliriz. Yasalar ve beraberindeki kamu değeri niteliğindeki davranış kalıpları ihlal edildiğinde bir cam kırılır. Ancak o cam hemen tamir edilir ve camı kıranlara müeyyide uygulanır ise suç ve şiddet ile mücadelede bir adım daha atılabilir.

2.3. Kamu Değerinde Overton Penceresi Sorunsalı

Toplumda şiddetin yaygınlaşması ya da hoş bir durum olmadığı bilindiği halde hayranlık duyulması ile de karşılaşılabilir. Kamu değeri gibi değerler bir süre sonra tekrarlı ve yaygın yıpratıcı faaliyetler neticesinde önemlerini kaybedebilirler. Kamu değerini aşındıran, sıklıkla tekrarlanan ve toplumca normal görünen söylem ve eylemlerin tersi olan değerler bir süre sonra sıradanlaşabilirler. Hatta kamu değeri olarak topluma yerleşebilirler. Amerikalı analist Joseph P. Overton tarafından 1990'lı yıllarda temelleri atılan Overton Penceresi, otorite sahiplerinin ya da yöneticilerin toplum tarafından önceleri hoş karşılanmayan ya da mesafeli durulan fikir ve eylemlerin, farklı araçlar kullanılarak bir süre sonra topluma kabul ettirilmesi sürecini anlatan bir kavramdır (Talbot, 2020). Gündelik yaşamda sürekli bilgi bombardımanına tutulan insanın olumsuz bir haber karşısında ilk tepkisi ile benzer haberleri daha sonra izlemesi sonucu verdiği tepki aynı derece olmayacaktır. Kadın cinayetleri, şehit haberleri ve hayvanlara kaşı işlenen suçlar her ne kadar üzücü ve istenmeyen hadiseler olsa da bu olayların günlük hayatımızın bir rutini olarak algıladığımızı söyleyebiliriz. Çağımızın gelişen iletişim teknolojileri ve küreselleşmenin getirileri farklı Overton Pencereleleri açarak kamu değeri niteliğindeki değerlerin aşınmasına veya manipüle edilmesine sebep olmaktadır (Karpenko, 2019).

Overton Penceresinin sınırları dahi aşacak şekilde toplumdaki söylemlerin değişmesinde etkili olabilmektedir (Kahmann ve Heyer, 2019). Overton Penceresinde farklı-aykırı düşüncelerin kabulü adına altı derece gösterilmektedir (Bozhilova, 2021): düşünülemez olanı ortaya koymak, ortaya konanın radikal olarak karşılanması, onun kabul edilebilir bir boyut kazanması, insanlara mantıklı gelmeye başlaması, popülerleşmesi ve sonuç olarak da politika haline gelmesi. Karşılaşılan şiddet olaylarının her ne kadar toplum ve devlet tarafında popüler hale gelmesi düşünülemez ise de şiddetin taraftar bulmasına yol açabilir. Uyuşmuş ya da bıkmış bir toplumda çıkarılacak kurallar ve kuralların uygulanması konusunda da sıkıntılarla karşılaşılabilir. Çünkü artık şiddet ve şiddetin neden olduğu olgular normal karşılanmakta, olayın olağanüstü nitelikte olduğu yönündeki kamu değeri vasfı azalmaktadır.

2.4. Kamu Değeri ve Sosyal Medya İlişkisi

We Are Social ve Hootsuite'nin Dijital 2020 Raporu'na göre dünyada 3.8 milyar insan sosyal medya kullanırken, ülkemizde bu sayı 54 milyon kişi olup, nüfusumuzun %64'üne denk gelmektedir (Britanya Yayın Kuruluşu [BBC], 2020). Günümüzde şiddet konusunda sosyal medya araçlarının kullanımı iki yönlü bir etkiye sahiptir. İlk olarak insanların bir şekilde kendileri için hak olarak gördüğü şiddet eylemlerini daha fazla kitleye ulaştırma araçlarıdır. Bu şekilde şiddet toplumda bir statü kazanma aracı ve şiddetin uygulandığı insan ya da diğer varlıkların daha büyük bir aşağılamaya tabi tutulduğu mekânlar olarak kullanılabilir. Hatta şiddet medya araçlarında seyirlik eğlenceli bir hal alabilmektedir (Uysal, 2006). Şiddeti toplumda olağanlaştıran bir durum ortaya çıkabilmektedir (Zorlu, 2016). Diğer taraftan, sosyal medya aynı zamanda bir denetim aracı niteliğine de haizdir. Sosyal medyada yer alan haberler ve görüntüler devlet kurumlarında dikkate alınabilmektedir. Bununla beraber denetimli serbestlik ya da diğer salı verme eylemlerinin "sosyal medyada infial" yaratılarak tutukluluğa çevrildiğini; dolayısıyla 2004 tarihinde değiştirilen CMUK 104/3'deki toplumda infialin tutukluluk nedeni sayılmasındaki anlayışa benzediği ifade edilebilir. Sonuç olarak sosyal medyanın kullanımı ile ilgili şu çıkarımdalar da bulunulabilir:

- Sosyal medya şiddet eylemlerinde bulunan insanların kötü şöhretlerine (notorious) katkı sağlayan bir alan olarak kullanılabilir.
- Sosyal medya yalan, karalama ve şiddet gibi birçok kamu değeri niteliğindeki olayların ve olguların normalleştirildiği bir alan olarak kullanılabilir.
- Sosyal medya ve diğer internet tabanlı platformlar şiddetle mücadelede, en azından bu eylemlerin ortaya çıkarılmasında ve ifşa edilmesinde etkin bir araç olabilirler.
- Sosyal medyada vb. platformlarda suç teşkil eden bir olayın yayınlanması sonrası suçluya uygulanan müeyyide ile yayınlanmadan önceki müeyyide arasındaki farklar, toplumda memnuniyetle karşılanabileceği gibi, “acaba sosyal medyaya konu olmasaydı, suçluya gereken ceza verilmeyecek miydi?” düşüncesi oluşabilmektedir.

Medyadaki şiddet içerikli yayınlar başta gençler olmak üzere insanları etkileyerek şiddete yatkınlığı artırmaktadır (Kahya, 2018). Türkiye’de 2010 yılı öncesinde en yüksek reyting alan diziler üzerinde yapılan bir araştırmaya göre; dizilerin %97’sinde şiddet olduğu ve ayrıca 57 sahnede 96 farklı tür şiddet tespiti yapılmıştır (Çobaner, 2020). Bu durum insanları şiddetin günlük hayatın “normal” bir parçası olarak görmelerine neden olabilecektir. Medya araçları insanların çevresindeki şiddet olaylarına ve şiddet mağdurlarına karşı duyarsız hale getirebilmektedir (Zorlu, 2016). Değişen dünyada sosyal medya da toplumdaki aktörlerin hayatlarını etkileyen araçlardan biri haline dönüşmüştür. Yine Türkiye’de yapılan bir araştırmaya göre, 16-18 yaş gurubundaki katılımcıların %46,3’ü siber zorba ya da mağdur olduklarını ifade etmektedirler (Eroğlu ve diğerleri, 2015). Dolayısıyla kamu politikalarına konu olması gereken bir alandır. Şiddetle mücadelede bu alanın kamu değeri niteliğindeki değerlere zarar vermesinin önüne geçilmelidir. Hatta gündelik hayatın taşındığı yeni bir alan olarak sosyal medya vb. ortamlardan, denetim mekanizması olması gibi bir takım kamu değerini destekler nitelikteki çıktılar da elde edilemeye devam edilmelidir. Aksi takdirde 30’lu yıllarda Şerif ve 50’li yıllarda ise Asch deneyleriyle ortaya konan toplumsal uyum sorunuyla karşılaşabiliriz. Şerif ve Asch toplumsal uyuma giden yolun farklı yönlerini incelemektedirler. Her iki bilim insanı da bireyler tarafından yanlış olduğu bilinen bir davranışın veya söylemin, toplumca doğru olarak kabul edilmesi sonucunda, bireyin bir süre sonra “yeni” toplumsal değerlere uyum sağlayacağını ortaya koymuştur.

Nobel ödüllü yazar Jose Saramago 1995 yılında yazdığı “Körlük” adlı kitabında; toplumsal değerler ve yaşam tarzında yaşanan değişimin, bir süre sonra toplumdaki bireyler tarafından alışkanlık haline getirileceğini ifade etmektedir. Şerif ve Asch’in deneylerinde olduğu gibi Körlükte de toplumsal değerlerin aşınımının uyma davranışı ile desteklendiğini göstermektedir. Sosyal medya oluşturmuş olduğu sanal-algısal ortam ile şiddetin insanlar için sıradan veya seyirlik bir durum haline getirebilmektedir. Dolayısıyla kamu değerlerini görme konusunda körlük yaşayan insanlar, kamu değerlerini yıpratıcı eylemlerde ve söylemlerde bulunabilmekte ve diğer insanların davranışlarını etkileyebilmektedir (Saramago, 2015).

3. Sonuç

Ülkelerin kamu düzenini sağlamak için geliştirmiş olduğu birçok politika vardır. Konuları ve hassasiyetine göre kamu politikalarının hazırlanması ve uygulanması farklılık gösterebilmektedir. Çünkü kamu düzeni, refah ve istikrar her ülke açısından önem taşımaktadır ve bu hedeflerin başarılmasında kamu politikalarından da faydalanılmaktadır. Şiddet toplumsal huzurun önündeki engellerden biridir. Dolayısıyla kamu politikalarının konu edindiği alanlardan biri de şiddetle mücadeledir. Şiddete dünyanın her yerinde rastlayabiliriz. Farklı türleri olan bir olgudur. Aynı zamanda şiddetin ortaya çıkması için farklı gerekçeler de bulunmaktadır. Yine de şiddeti meşru kılacak haklı bir sebep bulunmamaktadır.

Şiddetin uygulandığı kişi, kitleler veya uygulama biçimleri oldukça çok, farklı ve çoğu toplumda olduğu gibi kadın, çocuk, yaşlı vb., bazı kesimler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Her bir şiddet odağının karşılaştığı kötü muamelenin önlenmesi için kendine has politika ve

uygulamalara ihtiyaç olsa da genel olarak şiddeti ortaya çıkaran, onu besleyen ve yaygınlaşmasını sağlayan koşullarla da mücadele edilmelidir. Bunun için kamu politikaları belirlerken özünde toplumda ve bireylerde şiddeti uyandıracak, özendirerek ve daha vahimi onu normalleştirecek durumların mümkün olduğunca önüne geçilmesi gerekmektedir. Yasama, yürütme ve yargı erklerinin öncülüğünde ve ancak toplumdaki aktörlerin desteğiyle sağlanan bir sürece gereksinim vardır. Başta yaşam hakkının öneminden, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına kadar verilen değer, tüm aktörler için öncelikli değerler olarak görülmelidir. Toplumda güven, dayanışma ve saygı ortamının zarar görmesine sebep olabilecek herhangi bir davranış ya da söyleme gereken müeyyideler uygulanmalıdır. Bu gibi değerleri savunan ve koruyanlar ise onurlandırılmalıdır.

Overton Penceresi, Kırık Pencere Teorisi, Asch ve Şerif deneyleri ile ortaya konan sonuçlardan yararlanılarak, şiddetle mücadele etmenin kapsamı ve yöntemleri belirlenmelidir. Gündelik yaşantımızın rutinlerinden biri olan sosyal medyanın da kamu değerini üreten, koruyan ya da yıpratıcı bir alan olduğunu da unutmamak gerekmektedir. Sosyal medyada kamu değerini yıpratıcı yönde faaliyetlerin mümkün olduğunca önüne geçilmeli; hatta sosyal medyanın imkânlarından yararlanarak kamu değerini güçlendirecek faaliyetlerde bulunulmalıdır.

Kamu değeri taşıyan nitelikteki olgular güçlüdür ve uzun sürede oluşmuştur. Hemen ortadan kaldırılamaz. Ancak zamanla yıpratılabilir, bozulabilir ve önceleri etik dışı görünen bazı olgular normalleşebilir hatta “değer” olarak görülebilir. Kamu değeri bir bütündür. Gündelik hayatımızda herhangi bir alanda bu değerlerin bozulmaya uğraması domino taşı etkisi yaratarak, şiddetin yaygınlaşmasına sebep olacak bir etkinin doğmasına sebep olabilir. Bir kamu politikası olarak kamu değeri, ifade ettiğimiz domino taşı etkisinin olumlu bir yansıması olarak, şiddetle mücadelede kendiliğinden dengeleyici-önleyici olması hasebiyle, devletin ve toplumun elini kuvvetlendirecek bir araç haline gelebilir.

Kaynakça

- Adalıoğlu, H. H. (2016). Bir siyasetname olarak Kutadgu Bilig. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 34, 237-253.
- Akıncı, B. (2018). Türkiye’de kamu politikası oluşturma sürecinde yeni aktör: Cumhurbaşkanlığı politika kurulu. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 9(16), 2128-2146.
- Aktaş, İ. ve Uyanık, Z. (2016). Kadına yönelik şiddet. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 6(1), 32-42.
- BBC (2020). *Türkiye’de sosyal medya ne kadar ve nasıl kullanılıyor?*. Erişim adresi: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-53259275>.
- Benington, J. (2005). *From private choice to public value*. London: Palgrave Books.
- Beriş, H. E. (2015). Kamu düzeni, güvenlik ve demokratikleşme. *Journal of Security Studies*, 17(1): 1-17.
- Biçer, M. ve Yılmaz H. H. (2009). Parlatonun kamu politikası oluşturma ve planlama sürecindeki konumunun yeni kamu mali yönetim çerçevesinde değerlendirilmesi. *Yasama Dergisi*, 13, 45-84.
- Blaug, R., Horner, L. ve Lekhi, R. (2006). *Public value, politics and public management*. London: The Work Foundation.
- Blunt, R. (2019). Avrupa’da kadın cinayetleri ne boyutta ne tür önlemler alınıyor. Erişim adresi: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-49633881>.
- Bozeman, B. (2007). *Public values and public interest: counterbalancing economic individualism*. Washington: Georgetown University Press.

- Bozeman, B. ve Sarawitz, D. (2011). Public value mapping and science policy evaluation. *Minerva*, 49, 1-23.
- Bozhilova, R. (2021). Value projections and the overton window. *Fri-Online-1-Lıpc-02*, 60, 12-15.
- Çamur, (2020). Kamu yönetiminde kamu yararının gerçekleştirilmesinde adaletin önemi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(1), 605-614.
- Çobaner, A. A. (2020). TV dizilerinde kadına yönelik şiddete karşı izleyici tepkileri: Sen Anlat Karadeniz örneği. *TİHEK Akademik Dergi Özel Sayısı*, 4, 71-86.
- Demir, F. (2020), *Kamu yönetimi ve politikası*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Dik, E. (2005). Kamu yararı anlayışında değişim baskısı. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(4), 1-18.
- Dolu, O., Büker, H. ve Uludağ, Ş. (2010). Şiddet içerikli video oyunlarının çocuklar ve gençler üzerindeki etkileri: Saldırganlık, şiddet ve suçla dair bir değerlendirme. *Adli Bilimler Dergisi*, 9(4), 54-75.
- Donnerstein, E., Slaby, R. G. ve Eron, L. D. (1994). *The mass media and youth aggression*. D. Eron, J. H. Gentry ve P. Schlegel (Der.). Washington DC: American Psychological Association.
- Dye, T. R. (1987). *Understanding public policy*. New Jersey: Pearson Education.
- Eflatun (2011). *Devlet*. (S. İ. Sönmez Çev.), E. Çakıcıoğlu (Der.). İstanbul: Akvaryum Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi M.Ö. 345).
- Eren, E. (2017). *Örgütsel davranış ve yönetim psikolojisi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Eroğlu, Y., Aktepe, E., Akbaba, S., Işık, A. ve Özkorumak, E. (2015). Siber zorbalık ve mağduriyetin yaygınlığının ve risk faktörlerinin incelenmesi. *Eğitim ve Bilim*, 40(177), 93-107.
- Erten, Ş. (2021). Kamu değeri: Tanımı ve ölçülmesi üzerine bir değerlendirme. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İİBF Dergisi*, 14(1), 104-125.
- Görtaş, İ. (2012), *Mehmet Ali Ayni'nin felsefe tarihi üzerine bir inceleme*. Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Gül, H. (2015). Kamu politikası analizi, yönetimi ve teknikleri. *Yasama Dergisi*, 29(5), 5-31.
- Gültekin, S. (2012). Kamu yöneticileri ve kamu politikası: kamu yönetimi politikaları çerçevesinde teorik bir analiz. *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, 26(3-4), 85-100.
- Heidegger, M. (2012). *Nietzsche sözü: Tanrı öldü*. A. Demirhan (Der.). Nietzsche ve Din, Ankara: Birleşik Kitabevi.
- James, A. (1991). Public opinion in America. *American Journal of Political Science* 89, 543-565.
- Jørgensen, T. B. ve Bozeman, B. (2002). Public values lost? Comparing cases on contracting out from Denmark and the United States. *Public Management Review*, 4(1), 63-81.
- Kahmann, C. ve Heyer, G. (2019). Measuring context change to detect statements violating the overton window. *11th International Joint Conference on Knowledge Discovery*, 392-396.
- Kahraman, F. (2016). Zygmunt Bauman'da toplum ve toplumsal düzen kavramsallaştırması. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 395-404.
- Kahya, Y. (2018). Medyanın gençler üzerinde sosyal sapma bağlamında etkileri. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 45, 43-57.

- Karpenko, O. V. (2019). The overton window as manipulative mechanism of public Value. *National Academy of Managirial Staff of Culture andArts Heradl*, 1, 51-54.
- Kılınç, Z. A. (2015). Değişen Türkiye ve toplumsal düzen. *Pesa International Journal Of Social Studies*, 1(2), 88-97.
- Kocacık, F. (2001). Şiddet olgusu üzerine. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 1-7.
- Kocaoğlu, B. A. ve Saylam, A. (2015). *Değerler bilançosu: Felsefe, sosyoloji, kamu, eğitim*. H. H. Bircan ve B. Dilmaç (Ed), Konya: Çizgi Kitabevi.
- Köseoğlu, Ö. ve Tuncer, A. (2014). Kamu yönetiminde yeni bir yaklaşım olarak kamu değeri: Kavramsal ve kuramsal açıdan bir tartışma. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 12(24), 145-170.
- Krislov, S. (1974). *Representative bureaucracy*. S. Shafritz ve A. Hyde (Ed.). California: Thomson Wadsworth Publication.
- Lascoumes, P. ve Patrick L. G. (2012). *Sociologie de l'action publique: Domanies et Approches*. Paris: Armand Colin,
- Meynhardt, T. (2009). Public value inside: What is public value creation?. *International Journal of Public Administration*, 32(3-4), 192-219.
- Monroe, A. D. (1998), Public opinion and public policy. *Oxford Journals*, 62(1), 6-28.
- Moore, M. (1995). *Creating public value: Strategic management in government*. London: Harvard University Press.
- Mulgan G. ve Muers, S. (2002), *Creating public value: An analytical framework for public service reform*. London: Prime Minister's Strategy Unit. Erişim adresi: <http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/2007010109230>.
- Nizamülmülk (1941). *Siyasetname*, (M. T. Ayar Çev.). Hasan Ali Yücel Klasikler Dizisi, İstanbul: İş Bankası Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1092).
- O'Flynn, J. (2007). From new public management to public value: Paradigmatic change and managerial İmplications. *The Australian Journal of Public Administration*, 66(3), 353-366.
- Özbek, C. (2021). *İngiliz yargıcın Türkiye'de şehir efsanesine dönen kararı*. Erişim adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/ingiliz-yargicin-turkiyede-sehir-efsanesine-donusen-karari-40052606>.
- Özdemir, M. (2008), Kamu yönetiminde etik. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(7), 179-195.
- Özgür, H. (2014). *Yeni kamu yönetimi hareketi*. M. Acar ve H. Özgür (Der.). Ankara: Nobel Yayınları.
- Özmen, A. (2014). Siyasetname'de yönetim felsefesi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 5(10), 203-218.
- Öztekin, A. (2015). Devletin asli ve sürekli görevleri (temel kamu hizmetleri) ve temel özellikleri. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 15(30), 10-19.
- Parlak, B. ve Gençosman, F. (2020). Kamu değeri yönetimi: Uygulamaya yönelik bir yöntem önerisi. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 5(13), 318-330.
- Peters, B. G. (1986). *American public policy: Promise and performance*. California: Sage Publication.
- Pınar, T. ve Pınar, G. (2013). Sağlık çalışanları ve işyerinde şiddet. *Taf Preventive Medicine Bulletin*, 12(3), 315-326.

- Polat, O. (2017). Şiddet. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 22(1), 15-34.
- Ren, L., Zhao, J. ve He, N. (2017). Broken windows theory and citizen engagement in crime Prevention. *Justice Quarterly*, 36, 1-30.
- Rutgers, M. ve Jorgensen, T. B. (2014), Public values: Core or Confusion? Introduction to the centrality and puzzlement of public values research. *The American Review and Public Administration*, 45(1), 3-12.
- Sargın, İ. (2009). Toplumsal düzen açısından hukuk ve devlet. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(2), 157-178.
- Saramago, J. (2015). *Körlük*, (I. Ergüden Çev.). İstanbul: Kımızı Kedi Yayınevi.
- Sayılğan, E. E. (2021). *ABD’de cinayet vakaları geçen yıla göre yüzde 30 arttı*. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/abd-de-cinayet-vakalari-gecen-yil-yuzde-30-artti/> 2376381.
- Seçkin, Z. ve Demirel, Y. (2009). Küresel rekabetin zihinsel izdüşümü: kavram satmak. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(28), 175-186.
- Stoker, G. (2003). Public value management (PVM): A New resolution of the democracy/efficiency tradeoff. *University of Manchester Institute for Political and Economic Governance*, 41-57.
- Sunay, R. (1999). Avrupa sözleşmesi çerçevesinde oluşan Avrupa kamu düzeni kavramının kapsamı ve fonksiyonel değeri. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7, ss. 309-330.
- Şahin, Y. (2009). Her derde deva: Kamu yararı. *Liberal Düşünce Dergisi*, 54, 109-116.
- Şengün, M. (2007). Ahlaki gelişimin psiko-sosyal dinamikleri. *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23, 201-221.
- Tarhan, N. (2020). Uluslararası ilişkiler, psikoloji ve din boyutuyla şiddet olgusu. *TİHEK Akademik Dergi Özel Sayısı*, 4, 9-17.
- Talbot, G. H. (2020), Widening the overton window while avoiding defenestration. *Oxford Academic*, 70(11), 2439-2443.
- Tombaloğlu, N. (2014). Anayasa Mahkemesi kararlarında kamu yararı kavramı. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5(1), ss. 353-388.
- TÜİK (2020). *Ceza infaz kurumu istatistikleri*. Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Ceza-Infaz-Kurumu-Istatistikleri-2020-37202>.
- Uysal, M. (2006). Medya ve şiddet. *Toplumsal Bir Sorun Olarak Şiddet Sempozyumu*, 20 Mayıs 2006, içinde (ss. 121-127). Ankara,
- Uzun, A. ve Demir, T. (2019), *Kamu değeri üzerine bir literatür analizi: kuram ve uygulama*. D. Demirdizen Çevik ve Osman Geyik (Der.). London: IJOPEC Publication.
- WHO (2002). *World Report on violence healt and*. Erişim adresi: https://www.who.int/violence_injury_prevention/violence/world_report/en/summary_en.pdf.
- Williams, I. ve Shearer, H. (2011). Appraising public value: Past, present and futures. *Public Administration*, 89(4), 1367-1384.
- Wilson, J. Q. ve Kelling, J. (1982). Broken windows. *Atlantic Monthly*, 211, 29-38.
- Zorlu, Y. (2016). Medyadaki şiddet ve etkileri. *Humanities Science*, 11(1), 13-32.

Araştırma Makalesi / Research Article

COVID-19 SALGINININ BORSA İSTANBUL PAY ENDEKSLERİNE ETKİSİ: SÜRÜ DAVRANIŞI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Nasif ÖZKAN¹
Kıymet YAVUZASLAN^{2*}

Öz

Tüm dünyada etkili olan COVID-19 pandemi süresince sadece sağlık alanında değil ekonomi ve finans alanlarında da pek çok gelişme yaşanmıştır. Bu çalışmada, COVID-19 döneminde Borsa İstanbul'da (BİST) ortaya çıkan fiyat hareketlerinde sürü davranışının varlığı test edilmiştir. Bu amaçla çalışmada Chang, Cheng ve Khorana (2000) tarafından geliştirilen, aynı endekste yer alan pay getirilerinin yatay kesit davranışlarını analiz etmemizi sağlayan getirilerin yatay kesit mutlak sapması (CSAD) metodolojisi kullanılmıştır. COVID-19 öncesi dönem, COVID-19 dönemi ve tüm dönem olmak üzere üç döneme ilişkin elde edilen sonuçlar göz önüne alındığında, tüm dönemde ve COVID-19 salgını sırasında BİST 30 Endeksinde sürü davranışının varlığı tespit edilmiştir. Yine salgın süresince, sadece BİST Temettü 25 ve BİST Sürdürülebilirlik endekslerinde yatırımcıların sürü davranışı ile hareket ettiği görülmüştür. Ayrıca, daha çok COVID-19 dönemi için hem yükselen hem de düşen piyasa koşullarında BİST pay endekslerinde sürü davranışının varlığı ortaya koyulmuştur. Buna göre, yükselen piyasa koşullarında piyasa değeri küçük şirketlerin paylarının yer aldığı endekslerde (BİST Tüm-100 ve BİST KOBİ Sanayi), düşen piyasa koşullarında ise piyasa değeri yüksek şirketlerin paylarının yer aldığı endekslerde (BİST 30 ve BİST 50) sürü davranışı görülmüştür. **Anahtar Kelimeler:** COVID-19, Sürü Davranışı, Borsa İstanbul, Boğa ve Ayı Piyasası, Pay Endeksleri **JEL Kodları:** F65, G40, G41

THE EFFECT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON BORSA ISTANBUL STOCK INDICES: A RESEARCH ON HERDING BEHAVIOR

Abstract

During the COVID-19 pandemic, effective worldwide, there have been many developments in not only the health field but also the economy and finance. This study tested herding behavior in price movements in Borsa Istanbul (BIST) during the COVID-19 period. For this purpose, the cross-sectional absolute deviation of returns (CSAD) methodology developed by Chang, Cheng, and Khorana (2000) allowed us to analyze the cross-sectional behavior of stock returns in the same index. Considering the results obtained for the three periods, namely the pre-COVID-19 period, the COVID-19 period, and the entire period, herding behavior detected in the BIST 30 Index during the entire period and the COVID-19 period. Again, during the pandemic, we observed that investors acted with herding behavior only in BIST Dividend 25 and BIST Sustainability indices. In addition, we revealed the existence of herding behavior in BIST stock indices in both rising and falling market conditions for the COVID-19 period. Accordingly, we observed herding behavior in the indices that include the shares of firms with a small market capitalization in upmarket conditions (BIST All Shares-100 and BIST SME Industrial) and in indices that include the shares of firms with a high market capitalization in down-market conditions (BIST 30 and BIST 50).

Keywords: COVID-19, Herding Behavior, Borsa Istanbul, Bull and Bear Markets, Stock Indices
JEL Codes: F65, G40, G41

¹ Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, ORCID: 0000-0003-2612-6368.

² Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, ORCID: 0000-0002-3016-3084.

* **Sorumlu Yazar** (Corresponding Author): kiymet.yavuzaslan@adu.edu.tr

Başvuru Tarihi (Received): 28.03.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 20.07.2022

Giriş

Koronavirüs Hastalığı (COVID-19), sadece sağlık açısından değil, tüm dünyada ekonomik dengelerin değişimine neden olan küresel bir sorun haline gelmiştir. COVID-19 salgınının küresel bir boyuta ulaşmasıyla birlikte ekonominin her alanında görülen fiyat dalgalanmaları ciddi bir problem olarak ortaya çıkmıştır. Beklenmedik fiyat dalgalanmalarının ortaya çıkardığı olumsuz ekonomik sonuçlar analiz edilerek, belirsizlik ortamında oluşan yeni beklenmedik ekonomik sorunları önlemek ya da mevcut sorunlara çözüm üretmek mümkün olabilir. Pay piyasalarında sürü psikolojisi ile hareket eden yatırımcıların etraflıca düşünmeden verdikleri yatırım kararlarıyla oluşan fiyat dalgalanmalarının da benzer dönemlerde ortaya çıkması söz konusu olabilmektedir.

Sürü davranışı, yatırımcıların bir sürü gibi hareket etmelerini ve aynı zamanda aynı finansal varlıkları satın almalarını ya da satmalarını ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Özellikle kriz dönemlerinde ortaya çıkan belirsizlik ortamında sürü davranışıyla hareket eden bireylerin doğru karar analizi yapmadan bir başka ifadeyle irrasyonel davranarak, piyasadaki diğer yatırımcı çoğunluğunun kararlarını sorgulamadan tekrarladığı görülmektedir. Sürü davranışının tanımı olabilecek bu irrasyonel karar mekanizması, davranış bilimlerinde bir “yanlılık” olarak adlandırılırken, finansal piyasalarda da beklenmedik tepkilere neden olabilmektedir. Krizlerin yaşandığı birçok finansal piyasada sürü davranışı, krizlerin derinleşmesini tetikleyen, olumsuz ve istenmeyen bir unsur olarak görülmektedir (Posner, 2009; Heukelom ve Sent, 2010; Kessler, 2010; Ouarda, El Bouri ve Bernard, 2013; Durukan, Özsu ve Ergün, 2017; Ferreruela ve Mallor, 2021).

COVID-19'un ortaya çıkmasının ardından tüm dünya piyasalarına belirsizlik hakim olmuştur. Bu süreçte yapılan pek çok çalışmada, küresel borsalardaki sürü davranışı ile COVID-19 kaynaklı finansal piyasa belirsizliği arasında güçlü ilişkiler olduğu gösterilmektedir (Aharon, 2021; Ali, Alam ve Rizvi, 2020; Bouri, Demirer, Gupta ve Nel, 2020; Cepoi, 2020; Dhall ve Singh, 2020; Espinosa-Méndez ve Arias, 2020a; Espinosa-Méndez ve Arias, 2020b; Mirza, Naqvi, Rahat ve Rizvi, 2020; Nath ve Brooks, 2020; Olds, 2020; Tsuchiya, 2020; Guosong, Boxian ve Ningru, 2020; Rahayu, 2021). İnsanların belirsizlik içeren bir ortamda, küçük ölçekli ve riskli payların bulunduğu endeksler yerine riski düşük olmasına rağmen büyük ölçekli endeks paylarına yöneldiğini söylemek mümkündür. Küçükkoçaoğlu (2002), endekse bağlı yatırım stratejisi izleyen kurumsal portföy yöneticilerinin de yatırım fonlarını Borsa İstanbul (eski adıyla İMKB-yeni adıyla BİST) endekslerinin getirilerine göre oluşturma eğiliminde olduğu bulgusuna ulaşmıştır. Bu bağlamda COVID-19 gibi büyük bir salgınla ortaya çıkan belirsizliğin, bireylerin yatırım stratejisinde endeks bazlı bir farklılaşmaya neden olup olmadığı sorusu akla gelmektedir. Bu kapsamda endeks bazlı yatırım stratejisi farklılaşmasının incelenmesi çalışmamızın en temel araştırma konularından birisi olmuştur.

Bu çalışmada, COVID-19 döneminde BİST'te hesaplanan BİST 100, BİST 50, BİST 30, BİST Tüm, BİST 100-30, BİST Tüm-100, BİST Yıldız, BİST Ana, BİST KOBİ Sanayi, BİST Temettü, BİST Temettü 25, BİST Kurumsal Yönetim, BİST Sürdürülebilirlik Endekslerinde; (1) sürü davranışının var olup olmadığı, (2) hangi endekslerde, neden bir sürü etkisiyle karşı karıya kalındığı (3) yükselen (boğa) ve düşen (ayı) piyasa koşullarında endekslerdeki sürü etkisinin varlığı incelenmektedir. Bu kapsamda çalışmanın giriş bölümünü takip eden birinci bölümünde, sürü davranışı davranışsal finans bağlamında açıklanmıştır. İkinci bölümde, COVID-19 ve dünya finansal piyasalarındaki sürü davranışı ile BİST'te sürü davranışına ilişkin literatür taramasına yer verilmiştir. Araştırmanın verileri ve metodolojisi üçüncü bölümde açıklandıktan sonra dördüncü bölümde, BİST pay endekslerine ilişkin ampirik bulgular sunulmuştur. Son bölümde ise, araştırmanın sonuçları özetlenerek tartışılmıştır.

1. Sermaye Piyasalarında Sürü Davranışı

COVID-19 salgını sadece sağlık sorunlarını değil, aynı zamanda ekonomik, sosyolojik ve psikolojik sorunları da beraberinde getirmiştir. Çoğu ekonomide doğrulanmış pozitif koronavirüs

vakaları olan işletmelerin geçici olarak kapatılması paniğe neden olurken, işletmelerin performansının yanı sıra borsa dinamiklerinin de etkilediği görülmüştür (Iheke ve Lin, 2020). Özellikle COVID-19 salgını sürecinde tüm piyasalarda belirsizlikler artmıştır. Ekonomideki karar vericilerin belirsizlik altında alabileceği kararları geleneksel iktisat modelleriyle ifade etmekte yaşanan zorluklar, araştırmacıları davranışsal iktisat modellerine başvurmayı gerektirmiştir. Davranışsal iktisat alanında yapılan çalışmalar, insanların davranışlarının rasyonel tercih teorisinden nasıl saptığını açığa çıkartmaktadır. Bu bağlamda, bazen belirsizlik altında verilen kısa vadeli kararların uzun vadeli çıkarları nasıl ve ne şekilde etkilediğini açıklamak için psikoloji, sinirbilim ve bilişsel bilimde ele alınan davranış kalıpları kullanılmaktadır.

İnsanların her zaman akılcı kararlar almadığı ve tercihlerini yaparken çeşitli yanılgılar yaşayarak karar verdiği görülmektedir. Bireylerin irrasyonel kararlar verdiğini kanıtlayan davranışlar “yanlılık” (hevrestik hata-bilişsel kısa yol) olarak adlandırılmaktadır. Borsa yatırımcılarına yönelik yapılan çalışmalarda, yatırımcıların rasyonel olarak tercihlerini yaparken karlarını en üst seviyeye yükseltmek, portföylerini çeşitlendirmek ve riskten kaçınmak amacı taşıdıkları görülmektedir. Ancak yatırımcılar, bu amaçlarını her zaman tamamıyla gerçekleştirememektedir. Bunun temel nedeni olaraksa, bilişsel hatalar gösterilmektedir.

Finansal piyasalarda gözlemlenen ve üzerine pek çok araştırma yapılan yanlılıklardan birisi de sürü davranışıdır (herd behavior). Bazı kaynaklarda sürü etkisi (herding effect) olarak da kullanılmaktadır. Sürü davranışı, davranış bilimlerinin konusudur ve birtakım kurallar dizisiyle temellenmiş belirli inançların; bir grup, topluluk veya ülkede yaşayan insanlar arasında yayılması olarak tanımlanmaktadır. Bu konuda yapılan pek çok çalışmada, sermaye piyasalarında sürü etkisiyle hareket eden yatırımcıların kazandıran payları ellerinde tutmaları gerektiğinden daha erken elden çıkardıkları, kaybettiren payları ise gereğinden daha uzun süreyle ellerinde tuttukları gözlemlenmiştir. Yatırımcılar, çeşitli durumlar karşısında aşırı veya düşük tepkiler göstermekte, kendi doğrularını destekleyen bilgiyi arama ve diğer bilgileri kabul etmeme eğiliminde olmaktadır (Altunöz ve Altunöz, 2019). Diğer bir ifadeyle yatırım kararlarında rasyonaliteden uzaklaşmakta ve geleneksel iktisat modellerinin varsaydığı temel kabulün (homoeconomicus) aksine iktisadi kararlar, yatırımcının sezgi ve hislerine dayalı olarak alınmaktadır.

Finansal piyasalarda işlem yapan yatırımcıların ihtiyaç duyduğu bilgilere kitle iletişim araçlarından ulaşması, bu bilgilerin doğruluğunu kontrol etmede kendilerini yetersiz ve kontrol çabalarını da gereksiz görmeleri, yatırımcıların bağımsız değerlendirme yapmamalarına ve nihayetinde sürü davranışına neden olabilmektedir. Daha çok sermaye piyasalarında ortaya çıkan bu durum, başta asimetrik bilgidan kaynaklanan nedenlerden olmak üzere, bilgisiz ve bilinçsiz yatırımcıların varlığı ve piyasadaki ağırlığı, pay piyasalarının derin olmayışı, söylenti ticareti, yatırımcıların kendine güvensizliği, araştırma alışkanlığının olmaması, tembellik, sosyal etki vb. gibi faktörlere dayandırılmaktadır (Avery ve Zemsky, 1998; Bikhchandani ve Sharma, 2001; Chang, Cheng, ve Khorana, 2000; Chiang ve Zheng, 2010; Devenow ve Welch, 1996; Economou, Kostakis ve Philippas, 2011; Graham, 1999; Grinblatt, Titman, ve Wermers, 1995; Scharfstein ve Stein, 1990; Hwang ve Salmon, 2004; Raafat, Chater, ve Frith, 2009; Welch, 2000).

Aslında günümüzün teknolojik imkanları ve sosyal medya gibi iletişim araçları sayesinde yatırımcılar, asimetrik bilgi riskinden uzak bir şekilde kararlar verebilme imkanına sahiptir. Dünyaca ünlü aracı kurumlardan maksimum miktarda bilgiye ve kaliteli yönlendirmeye erişimleri dikkate alındığında, yatırımcıların piyasayı yakından takip etmeleri ve dolayısıyla pay piyasasında sürü davranışlarının giderek azalması beklenebilir (Solakoğlu ve Demir, 2014). Finansal piyasalardaki asimetrik bilgi sorunundan kaynaklanan sürü davranışını bir kenara bırakırsak, bireysel yatırımcılar özellikle panik durumunda dikkat ve analiz gerektiren kararlar yerine, sürü psikolojisi ile karar verebilmektedir. COVID-19 salgını ilk kez gündeme geldiğinde, bireylerin tüm dünyada birçok piyasada paniğe neden olan sürü psikolojisi ile kararlar aldıkları görülmüştür.

Yatırımcıların kendi kararları yerine başka yatırımcıların kararlarını dikkate almalarının nedeni, başkalarının farklı ve özel bilgiye sahip olduklarına inanmaları ve büyük portföy yönetim şirketlerindeki yatırımların da piyasa ortalamasına göre belirlendiğini düşünmelerinden kaynaklanmaktadır. Böylece irrasyonel hareketler, fiyatların gerçek değerden sapmasına yol açmaktadır. Özellikle sosyal baskılar, yatırımcıların kararlarını ve davranışlarını etkilemektedir. Bireysel yatırımcılar, diğer yatırımcıların herhangi bir konudaki kararlarını öğrendikçe sosyal fikir birliği oluşmaktadır. Bu fikir birliği üzerine hareketler, sürü davranışına neden olurken, sürü davranışı, psikolojik önyargıları artırmakta ve yaşamın her alanında hissedilebilir etkileri olabilmektedir (Shantha, 2019).

2. Literatür Taraması

COVID-19 salgınının ekonomik etkileri ile ilgili literatür çok hızlı büyürken, salgın sonrası finansal piyasalarda yaşanan paniği en iyi açıklayabilecek davranış biçimlerinden birisi de sürü davranışı olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmada literatür incelemesi iki farklı açıdan yapılmıştır. COVID-19 sonrası gerçekleştirilen seçilmiş çalışmalarda, ülke ya da ülke grupları sermaye piyasalarında sürü davranışının etkisine yönelik bulgular Tablo 1’de özetlenmektedir. Geçmişten günümüze Türkiye sermaye piyasalarında sürü davranışının araştırıldığı çalışmalara ise Tablo 2’de yer verilmektedir.

Tablo 1: COVID-19 Salgınının Sermaye Piyasalarında Sürü Davranışına Etkisini Araştıran Seçilmiş Çalışmalar

Yazar/Yazarlar	Ülke/Ülkeler	Konu/Sonuç
Bouri ve diğerleri (2020)	Seçilmiş ülke grupları	COVID-19 pandemisi sürecinde küresel pay piyasalarında, sürü davranışının etkili olup olmadığının incelendiği çalışmada son pandemi ile finansal piyasalardaki yatırımcı davranışı arasında doğrudan bir bağlantı kurulmuştur. COVID-19 kaynaklı piyasa belirsizliğinin neden olduğu sürü etkisinin, özellikle gelişmekte olan borsalar ve pandemi süresince Avrupa’da en çok etkilenen ekonomilerden bazılarını içeren Avrupa PIIGS (ekonomik kriz içindeki ülkeler Portekiz, İrlanda, İtalya, Yunanistan ve İspanya) borsaları için güçlü olduğuna dair kanıtlar sunulmaktadır.
Espinosa-Méndez ve Arias (2020a)	Seçilmiş Avrupa Ülkeleri	COVID-19 pandemisinin Avrupa borsalarındaki sürü davranışı üzerinde bir etkisinin olup olmadığının araştırıldığı çalışmada, bu borsalarda pandemi kaynaklı sürü davranışının etkili olduğu ileri sürülmektedir.
Allam, Abdelrhim ve Mohamed (2020)	Mısır	Mısır Menkul Kıymetler Borsası’nda yatırımcıların COVID-19 pandemi sürecinde sürü davranışı ile hareket ettiği ortaya çıkartılmış ve sürü davranışını etkileyen faktörler belirlenmiştir.
Dhall ve Singh (2020)	Hindistan	Hindistan Ulusal Borsası’nda COVID-19 salgınının sektörler üzerindeki etkisi araştırıldığında, sürü davranışının pandemiye Hindistan Borsası’nın tamamında etkili olmadığı ancak sektörel olarak etkili olduğunu bulunmuştur. Pandemi döneminde bilgi teknolojisi, ilaç ve otomobil sektörleri için yükselen pazar koşullarında sürü davranışı tespit edilmiştir.
Espinosa-Méndez ve Arias (2020b)	Avusturalya	COVID-19 pandemisinin Avustralya borsasındaki sürü davranışı üzerinde bir etkisi olup olmadığı araştırılmakta ve pandeminin sürü davranışını artırdığı ifade edilmektedir.

Khanthavit (2020)	Tayland	Tayland Menkul Kıymetler Borsası'ndaki anormal ticaret davranışlarını test eden çalışmada, yabancı yatırımcıların anormal işlem hacminin negatif ve anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. COVID-19 öncesinde elde edilen hisse senedi getirileri ile anormal işlem hacminin arkasındaki nedenin yabancı yatırımcıların sürü davranışlarının olduğu ortaya koyulmaktadır.
Tsuchiya (2020)	Japonya	Pay fiyat tahmincilerinin sürü ya da karşı sürü davranışlarını ve bu davranışın zamana göre değişip değişmediğinin analiz edildiği çalışmada, pay fiyat tahmincilerinin büyük olasılıkla sürü karşıtı olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmada, finansal krizlerin ve piyasa şoklarının neden olduğu belirsizliğin sürü davranışı ve ters sürü davranışı ile ilişkili olduğu sonucuna da ulaşılmıştır.
Wu, Yang ve Zhao (2020)	Çin	COVID-19 salgını sırasında Çin borsalarındaki sürü davranışı incelendiğinde, COVID-19 pandemi döneminde Çin borsalarında sürü davranışının normalden önemli ölçüde düşük olduğu tespit edilmiştir.
Luu ve Loung (2020)	Tayvan ve Vietnam	Tayvan ve Vietnam borsalarında COVID-19 salgını esnasında sürü davranışının varlığı test edilmiş ve iki ülke borsaları karşılaştırılmıştır. Sektörler bazındaki sürü etkisinin, borsaların toplamından daha fazla olduğu bulgusuna ulaşılmış ve Vietnam borsasının Tayvan borsasına göre daha fazla sürü davranışından etkilendiği ispat edilmiştir.
Yavuzaslan ve Özkan (2022)	Türkiye	Türkiye sermaye piyasasında pandemi döneminde sürü etkisinin varlığı sektörel olarak araştırılmıştır. Gıda, içecek ve bankacılık sektörlerinde sürü etkisinin varlığı ortaya koyulmuştur. Genel olarak, COVID-19 döneminde yükselen piyasa koşullarında Borsa İstanbul sektör endekslerinin çoğunda sürü davranışının varlığına rastlanırken; gıda ve içecek sektöründe hem yükselen hem de düşen piyasa koşullarında ortaya çıkmıştır.
Erdoğan (2021)	Türkiye	COVID-19 döneminde Borsa İstanbul'da sürü davranışının olduğuna dair bulgular elde edilmiştir. Beta sürü davranışı durumundan yola çıkan bu model aynı zamanda sürünün kasıtlı mı yoksa sahte mi olduğunun tespit edilmesine olanak sağlamıştır. Buna göre, Borsa İstanbul'da kasıtlı sürü davranışı tespit edilmiştir. Ayrıca BİST'te işlem yapan yatırımcıların, özellikle küresel COVID-19 salgını altında daha fazla sürü eğiliminde oldukları vurgulanmaktadır.

COVID-19'un sermaye piyasalarındaki etkisinin incelendiği uluslararası literatüre bakıldığında pek çok ülke için sürü davranışının test edildiği görülmektedir. Tablo 1'de görüldüğü üzere, COVID-19'un pek çok ülkenin sermaye piyasalarında sürü davranışına neden olduğuna dair bilimsel kanıtlar ortaya konulmuştur. Türkiye'de sürü davranışının borsa endekslerindeki etkisine yönelik çalışmalar ise Tablo 2'de sunulmaktadır.

Tablo 2: *Türkiye Sermaye Piyasalarında Sürü Davranışına Yönelik Literatür*

Yazar/Yazarlar	Dönem	Konu/Sonuç
Altay (2008)	1997–2008	BİST’te sürü davranışının varlığı incelenmiş ve sürü davranışının var olduğuna dair bulgulara ulaşılmıştır. Ele alınan yıllarda sürü davranışının varlığı farklı dönemler için analiz edildiğinde ise özellikle Aralık 2003-Nisan 2004 ve Mayıs-Ekim 2006 döneminde piyasa yönünde sürü davranışına rastlanmamıştır. BİST’te işlem gören paylar için sektörel bir incelemenin yapılması sonucunda sürü davranışının sektörler arasında değişkenlik gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.
Somuncu, Kartal ve Karan (2010)	2001–2004	BİST’te sürekli işlem gören 425 şirketin verileri kullanılmıştır. Yabancı yatırımcıların kriz dönemindeki etkisinin araştırıldığı çalışmada hem yerli hem de yabancı yatırımcıların 2001–2004 döneminin tamamında sürü etkisi ile hareket ettikleri gösterilmektedir. Ayrıca kriz dönemlerinin 4 farklı alt dönemde incelendiği çalışmada kriz öncesi ve sonrası sürü etkisinin BİST’te olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.
Doğukanlı ve Ergün (2011)	2000–2010	10 yıllık BİST Tüm Endeksi verileri kullanılarak sürü davranışı test edilmiş ve sürü davranışına dair kanıt bulunamamıştır.
Kayalıdere (2012)	1997–2012	1997–2004 ve 2005–2012 olmak üzere iki alt dönemde karşılaştırmalı olarak yapılan çalışmada her iki dönemde de BİST’te sürü davranışı olduğu tespit edilmiştir.
Uluslan, Hancı ve Ergün (2013)	2008–2012	BİST 100’de yer alan bankalara ait sürü davranışı araştırılmıştır. Uygulama kısmının iki aşamadan oluştuğu çalışmada, referans endekste yer alan 10 adet bankaya ait payda, sürü davranışının varlığına dair kanıtlara ulaşılamamıştır.
Solakoğlu ve Demir (2014)	2000–2013	BİST 30’da işlem yapan yatırımcıların sürü davranışı ile hareket ettikleri konusunda herhangi bir kanıt bulunamamıştır. Ancak çalışmada, İkinci Ulusal Pazar yatırımcılarının 2000–2004, 2005–2008 ve 2009–2013 yılları olarak üç farklı dönemde yapılan analizlerde ısrarlı ve piyasa temellerinden bağımsız olarak sürü davranışı sergilediklerine dair bulgulara yer verilmiştir.
Balcılar ve Demirel (2015)	2000–2012	Ele alınan dönemde borsada işlem gören tüm payların kapanış fiyatlarıyla, BİST 100 endeksi ve S&P 500 endeksinin kullanıldığı çalışmada küresel şokların ve dalgalanmaların BİST’te sürü davranışına neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca çalışmada, sürü davranışının sanayi sektörü hariç tüm sektörlerde de geçerli olduğu görülmüştür.
Doğukanlı ve Ergün (2015)	2000–2011	BİST’te yer alan 15 farklı sektörün günlük, haftalık ve aylık verileri kullanılmıştır. Sonuç olarak yatırımcıların bazı dönemlerde sürü davranışı gösterdikleri gözlemlenmiştir. Buna ek olarak BİST’te işlem gören paylar sektörel olarak farklı gruplarda incelenmiştir. Sonuç olarak, sürü davranışının kısa frekanslarda daha belirgin olduğu ve yatırımcıların reel sektör paylarına kıyasla finansal sektör paylarının alım satımında sürü davranışı göstermeye daha eğilimli oldukları tespit edilmiştir.
Özsu (2015)	1988–2014	BİST 100 endeksi kullanarak yapılan çalışmada sürü davranışının geçerli olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Ayrıca yatırımcıların birinci seanstan ziyade ikinci seansta piyasa trendini daha fazla takip ettikleri görülmektedir. Böylece yatırımcıların gürültülü piyasa koşullarından ziyade normal piyasa koşullarında diğerlerini daha çok taklit ettikleri sonucuna varılmıştır.
Solakoğlu, Güvercin ve Akkaş (2016)	2007–2016	Seçimler ve Merkez Bankası toplantılarının BİST 30 ve BİST İkinci Ulusal Pazarı’nda sürü davranışına neden olup olmadığı test edilmiştir. Bulgular, ilgili olayların bu endekslerde sürü davranışına neden olmadığını göstermiştir.

Saldanlı ve Medetoğlu (2019)	2009 – 2018	Çalışmada, sürü davranışının BİST'te işlem gören paylar üzerindeki etkisini gösterebilmek amaçlanmıştır. Borsa İstanbul'da sürü davranışının varlığı test edilmiş ve ele alınan dönem olan 80 ayın toplam 35 ayında sürü davranışına ait bulgulara rastlanmıştır.
Kuzu ve Çelik (2020)	2000–2020	Borsa İstanbul'da sürü davranışının var olup olmadığının test edildiği çalışmada BİST 100 endeksi incelenmiş ve anormal hareketlerin görüldüğü piyasalarda sürü davranışına rastlanılmadığı sonucuna ulaşılmıştır.
Akçaalan, Dindaroğlu ve Binatlı (2020)	2001–2016	BİST'te işlem gören 499 pay ile yapılan çalışmada uluslararası yatırımcılar tarafından artan ticaretin ardından sürü davranışının arttığı, ancak piyasadaki genel ticaret hacmiyle birlikte sürü davranışının azaldığı tespit edilmiştir. Sürü davranışıyla ortaya çıkan hareketler, artan oynaklığa yol açmaktan ziyade artan volatiliteye yanıt olarak yükselmiştir. Yatırımcıların, ekonomik krizlerde değil, ülkede siyasi gerilimi artıran önemli olaylardan sonra sürü davranışı sergiledikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 2’de göze çarpan en önemli detay Türkiye üzerine yapılmış çalışmaların bir kısmında sürü davranışının varlığına ilişkin bulgulara ulaşılrken, bir kısmı ise seçilen dönemlerde yaşanan gelişmelerin de etkisiyle sürü davranışının tespit edilmemesi olmuştur (Durukan ve diğerleri, 2017).

Borsa İstanbul'da COVID-19’un sürü davranışına sebep olup olmadığına dair sınırlı sayıda literatür çalışması bulunmaktadır (Erdoğan, 2021; Yavuzaslan ve Özkan, 2022). Ayrıca görüldüğü kadarıyla literatürde, bir afet veya olağan üstü durumlar karşısında ortaya çıkan panik ortamında BİST endekslerinde sürü davranışının karşılaştırılmasını konu edinen bir çalışmaya da rastlanamamıştır.

3. Veri Seti ve Metodoloji

Çalışmada payların günlük düzeltilmiş kapanış fiyatları Rasyonet veri tabanından elde edilmiştir. Ayrıca BİST pay endeksi verileri ile pay endekslerinde yer alan şirketleri belirlemek için Kamuyu Aydınlatma Platformu (KAP) ve Borsa İstanbul (BİST) internet sitelerinden yararlanılmıştır. Tablo 3, çalışmada incelenen BİST pay endekslerini ve bu endekslere dahil olan pay sayılarını göstermektedir. İncelenen dönemde BİST Tüm Endeksi en fazla pay sayısına sahipken (347), BİST Temettü 25 Endeksi en az pay sayısına (25) sahiptir.

Tablo 3: *Borsa İstanbul Pay Endeksleri ve Endekslerde Yer Alan Pay Sayıları*

Pay Endeksleri	Pay Sayısı
BİST 100	100
BİST 50	50
BİST 30	30
BİST Tüm	347
BİST 100–30	70
BİST Tüm–100	247
BİST Yıldız	124
BİST Ana	173
BİST KOBİ Sanayi	40
BİST Temettü	67
BİST Temettü 25	25
BİST Kurumsal Yönetim	52
BİST Sürdürülebilirlik	58

Kaynak: Kamuyu Aydınlatma Platformu'ndan (KAP) derlenmiştir.

COVID-19’un etkisiyle BİST pay endekslerinde sürü davranışının varlığını araştırmak için üç dönem belirlenmiştir. Bunlar; tüm dönem (10 Haziran 2019 – 14 Aralık 2020 arası), COVID-19 öncesi dönem (10 Haziran 2019 – 10 Mart 2020 arası) ve COVID-19 dönemidir (11 Mart 2020 –

14 Aralık 2020 arası). Araştırmada kullanılan veri setinin tamamı 380 işlem gününden oluşurken, COVID-19 öncesi dönem ve COVID-19 dönemi 190 işlem gününden oluşmaktadır.

Çalışmada ilk olarak paylara ilişkin günlük getiriler aşağıdaki eşitlik kullanılarak hesaplanmaktadır.

$$R_{i,t} = \ln \left(\frac{P_{i,t}}{P_{i,t-1}} \right) \quad (1)$$

Eşitlik (1)'de, $R_{i,t}$, i payının t günündeki getirisini, \ln doğal logaritmayı, $P_{i,t}$, i payının t günündeki düzeltilmiş kapanış fiyatını, $P_{i,t-1}$, i payının $t-1$ günündeki düzeltilmiş kapanış fiyatını temsil etmektedir. Payların oluşturduğu her bir endeksin t günündeki yatay kesit ortalama getirisini hesaplamak içinse, Eşitlik (2) kullanılmaktadır.

$$R_{m,t} = \frac{\sum R_{i,t}}{N} \quad (2)$$

Eşitlik (2)'de $R_{m,t}$, ilgili pay endeksinin t günündeki ortalama getirisini, $R_{i,t}$ yukarıda da ifade edildiği gibi ilgili endeks içinde yer alan her bir i payının t günündeki getirisini ve N ise endekste bulunan pay sayısını ifade etmektedir.

Finansal piyasalarda sürü davranışının varlığının test edilmesinde literatürde iki farklı yaklaşım bulunmaktadır. İlk yaklaşım, testlerde finansal varlıklara ait işlem hacmi verilerini, diğer yaklaşım ise benzer özelliklere sahip ülke, sektör veya endekslerde işlem gören finansal varlıkların getiri verilerini kullanmaktadır (Dhall ve Singh, 2020). Getiri verilerini kullanarak finansal piyasalarda sürü davranışının varlığını araştıran öncü çalışmalar Christie ve Huang (1995) ve Chang ve diğerleri (2000) tarafından yapılmıştır. Literatürde yazarların bu çalışmalarına bazı eleştiriler getirilse de (Demirer, Kutan ve Chen, 2010; Dhall ve Singh, 2020; Hwang ve Salmon, 2004), yazarların geliştirdikleri yöntemler birçok çalışmada halen sıklıkla kullanılmaktadır. Sürü davranışını test etmeyi sağlayan bu yöntemler, aynı endekste yer alan payların yatay kesit davranışlarını analiz etmemizi sağlamaktadır. Bu nedenle çalışmada Chang ve diğerleri (2000)'e paralel olarak, getiri dağılımının bir ölçüsü olarak getirilerin yatay kesit mutlak sapması (CSAD_t) kullanılmaktadır. CSAD_t, Eşitlik (3)'teki gibi hesaplanmaktadır.

$$CSAD_t = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N |R_{i,t} - R_{m,t}| \quad (3)$$

Eşitlik (3)'te N analiz edilen pay endeksinde yer alan toplam pay sayısını, $R_{i,t}$, pay endeksindeki i payının t günündeki getirisini ve $R_{m,t}$, t gününde pay endeksindeki N adet pay getirisinin yatay kesit ortalamasını göstermektedir. CSAD_t, endeks ortalaması etrafında bireysel pay getirisi dağılımının bir göstergesi olarak ifade edilebilir. Sermaye Varlıkları Fiyatlama Modeli (CAPM), getiri dağılımı (CSAD_t) ile ortalama endeks getirisi ($R_{m,t}$) arasındaki ilişkinin doğrusal olması gerektiğini öngörmektedir. Diğer taraftan, CAPM'in aksine Chang ve diğerleri (2000), bu ilişkinin finansal piyasalarda stresin arttığı dönemlerde doğrusal olmayan bir şekilde gerçekleşebileceğini iddia etmektedir. Bu nedenle yazarlar sürü davranışı sırasında CSAD_t ve $R_{m,t}$ arasında ikinci dereceden bir ilişki olmasını beklemektedir. Doğrusal olmayan bu ilişkiyi test etmek için Eşitlik (4)'teki regresyon modeli kullanılmaktadır.

$$CSAD_t = \gamma_0 + \gamma_1 |R_{m,t}| + \gamma_2 R_{m,t}^2 + \varepsilon_t \quad (4)$$

Eşitlik (4)'te $|R_{m,t}|$, mutlak terim iken; $R_{m,t}^2$, getiri dağılımı ile ortalama endeks getirisi arasındaki doğrusal olmayan ilişkiyi tespit etmeye çalışmaktadır. Eşitlik (4)'te γ_2 katsayısı, ilgili endekste sürü

davranışının varlığının test edilmesinde kullanılmaktadır. γ_2 katsayısının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması bu endekste sürü davranışının var olduğunu; pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olması ise ilgili endekste sürü davranışının olmadığını göstermektedir.

Literatürde bazı çalışmalar, getiri dağılımındaki artışın yükselen (boğa) piyasalarda, düşen (ayı) piyasalara göre daha yüksek olduğunu göstermektedir (Dhall ve Singh 2020). Bu bulgular, yatırımcı davranışlarının farklı piyasa koşullarına göre değişiklik gösterebileceğini ortaya koymaktadır (Çelik, 2013; Chiang, Li ve Tan, 2010; Chiang ve Zheng, 2010; Tan, Chiang, Mason ve Nelling, 2008). Bu durumun Borsa İstanbul endekslerinde geçerli olup olmadığını araştırmak için Eşitlik (5)'te gösterilen regresyon modeli tahmin edilmektedir.

$$CSAD_t = \gamma_0 + \gamma_1(1 - D)|R_{m,t}| + \gamma_2 D|R_{m,t}| + \gamma_3(1 - D)R_{m,t}^2 + \gamma_4 DR_{m,t}^2 + \varepsilon_t \quad (5)$$

Eşitlik (5)'te D , $R_{m,t}$ dikkate alınarak oluşturulan ve 1 ya da 0 değeri alan bir kukla değişkendir. Bu değişken, $R_{m,t}$ sıfırdan küçükse 1, değilse 0 değerini almaktadır. γ_3 (γ_4) katsayısı, yükselen (düşen) piyasada $CSAD_t$ ve $R_{m,t}$ arasındaki doğrusal olmayan ilişkiyi göstermektedir. Negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir γ_3 (γ_4) yükselen (düşen) piyasada sürü davranışının varlığına işaret etmektedir.

4. Ampirik Bulgular

4.1. Tanımlayıcı İstatistikler

Tablo 4, her bir pay endeksinin günlük ortalama getirisi ($R_{m,t}$) ile getirilerin yatay kesit mutlak sapması ($CSAD_t$) için tanımlayıcı istatistikleri göstermektedir. Çalışmada, COVID-19'un Borsa İstanbul pay endekslerinde sürü davranışına neden olup olmadığını araştırmak için incelenen tüm dönem, COVID-19 öncesi ve COVID-19 dönemi olmak üzere alt dönemlere ayrılmıştır. Tablo 4 Panel A, Panel B ve Panel C sırasıyla tüm döneme, COVID-19 öncesi döneme ve COVID-19 dönemine ilişkin tanımlayıcı istatistikleri sunmaktadır. $CSAD$ 'nin pay endeksleri için ortalama ve standart sapma değerleri, incelenen tüm dönem ile COVID-19 döneminde, COVID-19 öncesi döneme göre daha yüksektir. BİST KOBİ Sanayi ve BİST TÜM-100 endeksleri, bu dönemlerde diğer pay endekslerine kıyasla $CSAD$ 'nin en yüksek ortalama ve standart sapma değerlerine sahiptir. Espinosa-Méndez ve Arias'ın (2020b) Avustralya borsası, Yavuzaslan ve Özkan'ın (2022) BİST sektör endeksleri için ifade ettiği gibi analize dahil edilen tüm BİST pay endekslerinde minimum ve maksimum ortalama getiriler COVID-19 döneminin başladığı mart ayında gerçekleşmiştir. Mart 2020'de BİST KOBİ Sanayi endeksi %7,94 ile BİST pay endeksleri arasında en yüksek ortalama getiriyi sağlarken, BİST Ana endeksi -%15,57 ile BİST pay endeksleri arasında en düşük ortalama getiriyi sağlamıştır.

Tablo 4: *Günlük RM ve CSAD için Tanımlayıcı İstatistikler*

Panel A:Tüm Dönem (Gözlem Sayısı=380)					
Pay Endeksleri	Değişkenler	Ortalama	Max.	Min.	Std. Hata
BİST 100	RM	0,0023	0,0702	-0,0962	0,0171
	CSAD	0,0167	0,0453	0,0094	0,0047
BİST 50	RM	0,0016	0,0701	-0,0957	0,0170
	CSAD	0,0157	0,0464	0,0082	0,0048
BİST 30	RM	0,0013	0,0640	-0,0835	0,0165
	CSAD	0,0140	0,0426	0,0051	0,0049
BİST Tüm	RM	0,0035	0,0749	-0,1319	0,0190
	CSAD	0,0223	0,0585	0,0132	0,0058
BİST 100–30	RM	0,0027	0,0729	-0,1033	0,0180
	CSAD	0,0174	0,0522	0,0092	0,0052
BİST Tüm–100	RM	0,0040	0,0769	-0,1469	0,0202
	CSAD	0,0244	0,05656	0,0122	0,0065
BİST Yıldız	RM	0,0025	0,0714	-0,0988	0,0169
	CSAD	0,0171	0,0481	0,0099	0,0049
BİST Ana	RM	0,0039	0,0778	-0,1557	0,0215
	CSAD	0,0235	0,0523	0,0115	0,0064
BİST KOBİ Sanayi	RM	0,0050	0,0794	-0,1159	0,0200
	CSAD	0,0282	0,0602	0,0117	0,0097
BİST Temettü	RM	0,0027	0,0684	-0,0859	0,0157
	CSAD	0,0173	0,0474	0,0076	0,0061
BİST Temettü 25	RM	0,0019	0,0659	-0,0788	0,0140
	CSAD	0,0145	0,0401	0,0056	0,0054
BİST Kurumsal Yönetim	RM	0,0023	0,0698	-0,1088	0,0169
	CSAD	0,0178	0,0533	0,0093	0,0051
BİST Sürdürülebilirlik	RM	0,0017	0,0666	-0,0918	0,0164
	CSAD	0,0151	0,0417	0,0072	0,0045

(Tablo 4 Devam)

Panel B: COVID-19 Öncesi (Gözlem Sayısı=190)					
Pay Endeksleri	Değişkenler	Ortalama	Max.	Min.	Std. Hata
BİST 100	RM	0,0014	0,0474	-0,0751	0,0148
	CSAD	0,0144	0,0264	0,0094	0,0025
BİST 50	RM	0,0010	0,0477	-0,0702	0,0150
	CSAD	0,0142	0,0258	0,0087	0,0029
BİST 30	RM	0,0008	0,0427	-0,0621	0,0148
	CSAD	0,0128	0,0243	0,0057	0,0034
BİST Tüm	RM	0,0024	0,0498	-0,0849	0,0162
	CSAD	0,0188	0,0351	0,0132	0,0039
BİST 100-30	RM	0,0017	0,0494	-0,0807	0,0153
	CSAD	0,0149	0,0242	0,0092	0,0028
BİST Tüm-100	RM	0,0028	0,0509	-0,0890	0,0171
	CSAD	0,0205	0,0373	0,0122	0,0047
BİST Yıldız	RM	0,0016	0,0465	-0,0735	0,0144
	CSAD	0,0145	0,0282	0,0099	0,0028
BİST Ana	RM	0,0028	0,0546	-0,0969	0,0185
	CSAD	0,0200	0,0356	0,0115	0,0050
BİST KOBİ Sanayi	RM	0,0025	0,0464	-0,0804	0,0163
	CSAD	0,0215	0,0407	0,0117	0,0055
BİST Temettü	RM	0,0014	0,0450	-0,0668	0,0129
	CSAD	0,0136	0,0288	0,0076	0,0034
BİST Temettü 25	RM	0,0011	0,0317	-0,0604	0,0113
	CSAD	0,0122	0,0319	0,0056	0,0039
BİST Kurumsal Yönetim	RM	0,0017	0,0431	-0,0691	0,0144
	CSAD	0,0156	0,0335	0,0093	0,0035
BİST Sürdürülebilirlik	RM	0,0009	0,0437	-0,0644	0,0142
	CSAD	0,0133	0,0248	0,0072	0,0028

(Tablo 4 Devam)

Panel C: COVID-19 Dönemi (Gözlem Sayısı=190)					
Pay Endeksleri	Değişkenler	Ortalama	Max.	Min.	Std. Hata
BİST 100	RM	0,0032	0,0702	-0,0962	0,0192
	CSAD	0,0189	0,0453	0,0098	0,0053
BİST 50	RM	0,0023	0,0701	-0,0957	0,0188
	CSAD	0,0172	0,0464	0,0082	0,0058
BİST 30	RM	0,0019	0,0640	-0,0835	0,0180
	CSAD	0,0151	0,0426	0,0051	0,0057
BİST Tüm	RM	0,0047	0,0749	-0,1319	0,0214
	CSAD	0,0257	0,0585	0,0152	0,0054
BİST 100-30	RM	0,0037	0,0729	-0,1033	0,0204
	CSAD	0,0200	0,0522	0,0098	0,0057
BİST Tüm-100	RM	0,0053	0,0769	-0,1469	0,0229
	CSAD	0,0282	0,0556	0,0161	0,0058
BİST Yıldız	RM	0,0034	0,0714	-0,0988	0,0190
	CSAD	0,0196	0,0481	0,0112	0,0052
BİST Ana	RM	0,0049	0,0778	-0,1557	0,0240
	CSAD	0,0269	0,0523	0,0143	0,0057
BİST KOBİ Sanayi	RM	0,0075	0,0794	-0,1159	0,0229
	CSAD	0,0348	0,0602	0,0143	0,0085
BİST Temettü	RM	0,0039	0,0684	-0,0859	0,0179
	CSAD	0,0209	0,0474	0,0100	0,0060
BİST Temettü 25	RM	0,0027	0,0659	-0,0788	0,0163
	CSAD	0,0169	0,0401	0,0070	0,0056
BİST Kurumsal Yönetim	RM	0,0030	0,0698	-0,1088	0,0191
	CSAD	0,0199	0,0533	0,0114	0,0056
BİST Sürdürülebilirlik	RM	0,0025	0,0666	-0,0918	0,0183
	CSAD	0,0169	0,0417	0,0090	0,0051

Bu tablo, Borsa İstanbul pay endeksleri için günlük yatay kesit ortalama endeks getirisi (RM_t) ve günlük eşit ağırlıklı yatay kesit mutlak sapmalarının (CSAD_t) özet istatistiklerini göstermektedir. Tüm dönem verisi 10/06/2019 ile 14/12/2020, COVID-19 dönemi öncesi verisi 10/06/2019 ile 10/03/2020 ve COVID-19 dönemi verisi 11/03/2020 ile 14/12/2020 tarihleri arasında kapsamaktadır.

4.2. Borsa İstanbul Pay Endekslerinde Sürü Davranışının Tahminine İlişkin Sonuçlar

Tablo 5, BİST pay endeksleri için Eşitlik (4)'te yer alan regresyon modelinin tahmin sonuçlarını göstermektedir. Tablo 5 Panel A çalışmada incelenen tüm döneme ilişkin tahmin sonuçlarını sunarken, Panel B ve Panel C sırasıyla COVID-19 öncesi ve COVID-19 dönemlerinin tahmin sonuçlarını raporlamaktadır. CAPM ile uyumlu olarak, tüm dönem için pay endekslerinde γ_1 katsayıları pozitifdir ve %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. γ_1 katsayısı, COVID-19 öncesi dönem için BİST100, BİST 50, BİST 30, BİST Yıldız ve BİST Temettü 25 endeksleri; COVID-19 döneminde BİST Tüm, BİST Tüm-100, BİST Ana ve BİST KOBİ Sanayi endeksleri hariç diğer tüm pay endekslerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır.

Tablo 5: *Borsa İstanbul Pay Endekslerinde Sürü Davranışı Tahminleri*

Panel A: Tüm Dönem (10/06/2019 – 14/12/2020)				
Pay Endeksleri	γ_0	γ_1	γ_2	Adj. R2
BİST 100	0,0148*** (0,0004)	0,1570*** (0,0524)	0,0468 (0,9460)	0,1857
BİST 50	0,0137*** (0,0004)	0,1733*** (0,0592)	0,0971 (1,1171)	0,2160
BİST 30	0,0116*** (0,0004)	0,2441*** (0,0501)	-1,6573** (0,8227)	0,1571
BİST Tüm	0,0202*** (0,0007)	0,1496*** (0,0415)	0,3360 (0,6302)	0,1886
BİST 100-30	0,0156*** (0,0005)	0,1399*** (0,0520)	0,2187 (0,9528)	0,1584
BİST Tüm-100	0,0220*** (0,0008)	0,1818*** (0,0478)	-0,2287 (0,5880)	0,1489
BİST Yıldız	0,0152*** (0,0004)	0,1512*** (0,0495)	0,4619 (0,9273)	0,2149
BİST Ana	0,0214*** (0,0008)	0,1552*** (0,0442)	-0,2396 (0,5294)	0,1187
BİST KOBİ Sanayi	0,0237*** (0,0013)	0,3823*** (0,1025)	-2,4258 (1,6447)	0,1235
BİST Temettü	0,0138*** (0,0006)	0,3584*** (0,0644)	-1,9029 (1,1953)	0,2403
BİST Temettü 25	0,0116*** (0,0005)	0,3345*** (0,0748)	-1,5954 (1,3691)	0,2445
BİST Kurumsal Yönetim	0,0155*** (0,0004)	0,1874*** (0,0513)	0,4611 (0,8702)	0,2808
BİST Sürdürülebilirlik	0,0128*** (0,0003)	0,2337*** (0,0521)	-1,1556 (0,8758)	0,2057

(Tablo 5 Devam)

Panel B: COVID-19 Öncesi (10/06/2019 – 10/03/2021)				
Pay Endeksleri	Y₀	Y₁	Y₂	Adj. R²
BİST 100	0,0136*** (0,0003)	0,0418 (0,0410)	1,7839*** (0,6708)	0,3205
BİST 50	0,0133*** (0,0003)	0,0595 (0,0398)	1,5418** (0,6291)	0,2473
BİST 30	0,0117*** (0,0005)	0,0639 (0,0590)	1,8715 (1,1513)	0,1860
BİST Tüm	0,0171*** (0,0004)	0,1297*** (0,0455)	0,9688 (0,6576)	0,3453
BİST 100-30	0,0138*** (0,0004)	0,0786* (0,0419)	0,8267 (0,5863)	0,2358
BİST Tüm-100	0,0182*** (0,0005)	0,2026*** (0,0671)	-0,0014 (0,9042)	0,3213
BİST Yıldız	0,0136*** (0,0004)	0,0393 (0,0428)	2,4355*** (0,6675)	0,3813
BİST Ana	0,0176*** (0,0006)	0,2108*** (0,0626)	-0,5153 (0,7616)	0,2478
BİST KOBİ Sanayi	0,0191*** (0,0007)	0,2315*** (0,0833)	-0,3925 (1,2438)	0,2150
BİST Temettü	0,0121*** (0,0004)	0,1282** (0,0518)	2,2306*** (0,8530)	0,3948
BİST Temettü 25	0,0110*** (0,0005)	0,0842 (0,0631)	4,0599*** (1,0933)	0,2522
BİST Kurumsal Yönetim	0,0144*** (0,0004)	0,0879* (0,0491)	1,7416** (0,8612)	0,2587
BİST Sürdürülebilirlik	0,0121*** (0,0004)	0,1060** (0,0467)	0,7005 (0,7958)	0,2313

(Tablo 5 Devam)

Panel C: COVID-19 Dönemi (11/03/2020 – 14/12/2020)				
Pay Endeksleri	γ_0	γ_1	γ_2	Adj. R ²
BİST 100	0,0167*** (0,0007)	0,1840*** (0,0667)	-0,4914 (1,2067)	0,1637
BİST 50	0,0144*** (0,0007)	0,2419*** (0,0792)	-0,7369 (1,4488)	0,2146
BİST 30	0,0120*** (0,0006)	0,3349*** (0,0644)	-3,0917*** (0,8850)	0,1613
BİST Tüm	0,0248*** (0,0008)	0,0317 (0,0460)	1,0827* (0,5918)	0,1546
BİST 100-30	0,0182*** (0,0008)	0,1239* (0,0679)	0,2011 (1,2373)	0,1299
BİST Tüm-100	0,0275*** (0,0010)	0,0175 (0,0536)	0,7763 (0,4809)	0,0777
BİST Yıldız	0,0176*** (0,0006)	0,1502** (0,0602)	0,1470 (1,1417)	0,1894
BİST Ana	0,0263*** (0,0010)	0,0147 (0,0483)	0,5808 (0,4441)	0,0533
BİST KOBİ Sanayi	0,0333*** (0,0018)	0,0859 (0,1092)	-0,0858 (1,4759)	0,0132
BİST Temettü	0,0176*** (0,0008)	0,3083*** (0,0757)	-1,8329 (1,3859)	0,1889
BİST Temettü 25	0,0133*** (0,0007)	0,3762*** (0,0845)	-2,9280** (1,2997)	0,2317
BİST Kurumsal Yönetim	0,0172*** (0,0006)	0,2101*** (0,0632)	0,0931 (1,0532)	0,2996
BİST Sürdürülebilirlik	0,0139*** (0,0005)	0,2976*** (0,0657)	-2,0467* (1,0907)	0,2154

Bu tablo, Eşitlik (4) yer alan regresyon modelinin en küçük kareler yöntemiyle elde edilen tahmin sonuçlarını göstermektedir. Parantez içinde Newey-West (1987) değişen varyans ve otokorelasyon tutarlı standart hatalar raporlanmıştır. ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı ifade etmektedir.

Sürü davranışını gösteren γ_2 katsayısı, tüm dönemde sadece BİST 30 endeksi için %5 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatiftir (-1,6573). Bu sonuç, tüm dönemde BİST 30 endeksi hariç diğer pay endekslerinde sürü davranışının var olmadığını işaret etmektedir. Tablo 5 Panel B'de COVID-19 öncesi döneme ilişkin istatistiksel olarak anlamsız γ_2 sonuçları, BİST Tüm (0,9688), BİST 100-30 (0,8267), BİST Tüm-100 (-0,0014), BİST Ana (-0,5153), BİST KOBİ Sanayi (-0,3925) ve BİST Sürdürülebilirlik (0,7005) endekslerinde sürü davranışının olmadığını göstermektedir. BİST 100 (1,7839), BİST 50 (1,5418), BİST Yıldız (2,4355), BİST Temettü (2,2306), BİST Temettü 25 (4,0599) ve BİST Kurumsal Yönetim (1,7416) endekslerine ilişkin pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı γ_2 sonuçları ise, ilgili endekslerde COVID-19 öncesi dönemde anti sürü davranışının varlığına işaret etmektedir. Tablo 5 Panel C'de γ_2 katsayısı sadece BİST 30 (-3,0917), BİST Temettü 25 (-2,9280) ve BİST Sürdürülebilirlik (-2,0467) endeksleri için istatistiksel olarak anlamlı ve negatiftir. BİST Tüm endeksi ise, pozitif ve istatistiksel olarak %10 düzeyinde anlamlı γ_2 katsayısına sahiptir. Bu bağlamda, COVID-19 döneminde BİST 30, BİST Temettü 25 ve BİST Sürdürülebilirlik endekslerinde sürü davranışının varlığı kabul edilirken, BİST

Tüm endeksinde anti sürü davranışının olduğu, diğer pay endekslerinde ise sürü davranışının olmadığı ileri sürülebilir.

4.3. Yükselen ve Düşen Piyasa Koşullarında Sürü Davranışının Tahminine İlişkin Sonuçlar

Literatürde COVID-19'un finansal piyasalarda görülen sürü davranışına etkisini farklı piyasa koşulları altında araştıran çalışmalara da rastlanmaktadır (Dhall ve Singh, 2020; Espinosa-Méndez & Arias, 2020a; Guosong ve diğerleri, 2020; Yavuzaslan ve Özkan, 2022). Bu nedenle çalışmada yükselen ve düşen piyasa koşullarında sürü davranışının var olup olmadığı da incelenmektedir. Tablo 6 Panel A, Panel B ve Panel C'de, çalışmada incelenen tüm dönemler için Eşitlik (5)'te gösterilen regresyon modelinin tahmin sonuçları sunulmaktadır. Bu regresyon modeli sonuçlarında istatistiksel olarak anlamlı negatif γ_3 veya γ_4 katsayıları sırasıyla yükselen ve düşen piyasa koşullarında sürü davranışının varlığını ortaya koymaktadır. Ayrıca Tablo 6'da bu katsayıların eşitliğini test etmek için Wald F testi sonuçları da raporlanmıştır.

Tablo 6: *Yükselen ve Düşen Piyasalarda Sürü Davranışı Tahminleri*

Panel A: Tüm Dönem (10/06/2019 – 14/12/2020)							
Pay Endeksleri	γ_0	γ_1	γ_2	γ_3	γ_4	Adj. R2	$\gamma_3 = \gamma_4$
BİST 100	0,0148*** (0,0004)	0,1461*** (0,0511)	0,2256*** (0,0755)	-0,7220 (1,1355)	-0,6986 (1,2075)	0,1970	(0,0004)
BİST 50	0,0136*** (0,0004)	0,1988*** (0,0598)	0,1982** (0,0799)	-1,2222 (1,3296)	-0,0675 (1,3196)	0,2172	0,7992
BİST 30	0,0117*** (0,0004)	0,2055*** (0,0646)	0,2522*** (0,0672)	-0,4445 (1,8200)	-1,8963* (1,0487)	0,1544	0,8369
BİST Tüm	0,0199*** (0,0007)	0,2213*** (0,0524)	0,2311*** (0,0581)	-2,7816*** (0,9661)	-0,2343 (0,7261)	0,2147	6,4497**
BİST 100–30	0,0155*** (0,0005)	0,1586*** (0,0501)	0,1868** (0,0737)	-1,0675 (1,0255)	-0,2006 (1,1782)	0,1628	0,5431
BİST Tüm–100	0,0214*** (0,0008)	0,3177*** (0,0655)	0,2487*** (0,0571)	-4,5226*** (1,1036)	-0,5638 (0,5921)	0,1780	12,4070***
BİST Yıldız	0,0152*** (0,0004)	0,1463*** (0,0514)	0,2295*** (0,0710)	-0,6659 (1,1862)	-0,3476 (1,1486)	0,2308	0,0662
BİST Ana	0,0208*** (0,0008)	0,2791** (0,0612)	0,2083*** (0,0547)	-3,8618*** (1,0021)	-0,4879 (0,5532)	0,1413	11,5843***
BİST KOBİ Sanayi	0,0230*** (0,0013)	0,5382*** (0,1056)	0,4496*** (0,1199)	-7,2152*** (1,5716)	-2,5628* (1,5532)	0,1408	6,2292**
BİST Temettü	0,0137*** (0,0006)	0,3922*** (0,0648)	0,4141*** (0,0897)	-4,0862*** (1,1422)	-2,3327 (1,5186)	0,2470	1,1785
BİST Temettü 25	0,0115*** (0,0005)	0,3521*** (0,0599)	0,3867*** (0,1159)	-3,9223*** (1,0663)	-1,8595 (2,0519)	0,2575	1,2639
BİST Kurumsal Yönetim	0,0154*** (0,0004)	0,1976*** (0,0486)	0,2836*** (0,0728)	-1,6138* (0,9128)	-0,4259 (1,0571)	0,3106	1,2908
BİST Sürdürülebilirlik	0,0127*** (0,0003)	0,2150*** (0,0498)	0,3184*** (0,0723)	-1,9156** (0,9376)	-2,1118* (1,1068)	0,2254	0,0348

(Tablo 6 devam)

Panel B: COVID-19 Öncesi (10/06/2019 – 10/03/2021)							
Pay Endeksleri	Y ₀	Y ₁	Y ₂	Y ₃	Y ₄	Adj. R ²	Y ₃ = Y ₄
BİST 100	0,0136*** (0,0003)	0,0239 (0,0439)	0,0931** (0,0450)	1,4996 (1,0096)	0,9965 (0,7168)	0,3324	0,2493
BİST 50	0,0133*** (0,0003)	0,0543 (0,0479)	0,0826 (0,0550)	1,3440 (1,1797)	1,1888 (0,8847)	0,2423	0,0145
BİST 30	0,0117*** (0,0005)	0,0097 (0,0690)	0,1063 (0,0729)	3,3276 (2,1126)	0,9989 (1,3426)	0,1861	1,2462
BİST Tüm	0,0170*** (0,0004)	0,1715** (0,0772)	0,1922*** (0,0608)	-1,4634 (1,9137)	0,2405 (0,7888)	0,3551	0,9935
BİST 100-30	0,0138*** (0,0004)	0,0805 (0,0539)	0,1052** (0,0436)	0,1792 (1,3047)	0,4721 (0,6025)	0,2329	0,0551
BİST Tüm-100	0,0179*** (0,0005)	0,2833*** (0,1029)	0,2557*** (0,0855)	-3,3679 (2,1688)	-0,5108 (1,0869)	0,3287	2,2862
BİST Yıldız	0,0137*** (0,0004)	0,0050 (0,0465)	0,1117** (0,0466)	2,4887** (1,1455)	1,2750* (0,6828)	0,4031	1,0229
BİST Ana	0,0173*** (0,0006)	0,3119*** (0,1011)	0,2322*** (0,0803)	-3,8816 (2,0815)	-0,6032* (0,9149)	0,2510	3,0101*
BİST KOBİ Sanayi	0,0190*** (0,0008)	0,2603** (0,1251)	0,3442*** (0,1130)	-2,9002 (3,6113)	-1,8741 (1,5607)	0,2239	0,0865
BİST Temettü	0,0122*** (0,0003)	0,0837 (0,0621)	0,1929*** (0,0572)	2,7763* (1,6067)	1,0671 (0,8922)	0,4022	0,8990
BİST Temettü 25	0,0107*** (0,0005)	0,2401** (0,1116)	0,1528* (0,0840)	-6,3842 (4,2245)	3,1587** (1,3292)	0,2667	5,6542**
BİST Kurumsal Yönetim	0,0142*** (0,0005)	0,1385* (0,0744)	0,1622** (0,0648)	-1,6057 (2,2130)	0,7437 (0,9764)	0,2763	1,2040
BİST Sürdürülebilirlik	0,0119*** (0,0004)	0,1182** (0,0585)	0,1793*** (0,0593)	-1,1192 (1,6145)	-0,4056 (1,0167)	0,2547	0,1967

(Tablo 6 devam)

Panel C: COVID-19 Dönemi (11/03/2020 – 14/12/2020)

Pay Endeksleri	Y ₀	Y ₁	Y ₂	Y ₃	Y ₄	Adj. R ²	Y ₃ = Y ₄
BİST 100	0,0166*** (0,0006)	0,1621*** (0,0596)	0,3290*** (0,1031)	-1,4846 (1,1466)	-2,0094 (1,5940)	0,2046	0,1080
BİST 50	0,0142*** (0,0007)	0,2781*** (0,0787)	0,3031*** (0,1149)	-2,6450 (1,5151)	-1,2258* (1,7687)	0,2213	0,6755
BİST 30	0,0120*** (0,0006)	0,3231*** (0,0805)	0,3308*** (0,0964)	-2,6664 (1,8908)	-3,0880** (1,3294)	0,1525	0,0633
BİST Tüm	0,0244*** (0,0008)	0,0723 (0,0620)	0,1910*** (0,0717)	-1,4360 (1,1242)	-0,1272 (0,7482)	0,2323	1,4464
BİST 100-30	0,0180*** (0,0007)	0,1305** (0,0614)	0,2592*** (0,0992)	-1,2682 (1,0886)	-1,1061 (1,5509)	0,1606	0,0108
BİST Tüm-100	0,0269*** (0,0010)	0,1182 (0,0729)	0,1464* (0,0746)	-2,6184** (1,1594)	-0,0374 (0,5849)	0,1387	5,3786**
BİST Yıldız	0,0176*** (0,0006)	0,1389** (0,0573)	0,3001*** (0,0900)	-1,2285 (1,1282)	-1,3628 (1,4494)	0,2391	0,0081
BİST Ana	0,0258*** (0,0009)	0,0982 (0,0687)	0,1219* (0,0731)	-2,1474* (1,0996)	-0,0655 (0,5603)	0,0982	3,9660**
BİST KOBİ Sanayi	0,0319*** (0,0018)	0,3044** (0,1225)	0,2611** (0,1177)	-5,9267*** (1,6918)	-1,0335 (1,1266)	0,0778	8,1796***
BİST Temettü	0,0173*** (0,0008)	0,3373*** (0,0753)	0,4643*** (0,1022)	-4,3666*** (1,2186)	-3,3974* (1,7565)	0,2277	0,2385
BİST Temettü 25	0,0133*** (0,0008)	0,3704*** (0,0771)	0,4784*** (0,1368)	-4,7322*** (1,2693)	-3,8633* (2,1428)	0,2599	0,1661
BİST Kurumsal Yönetim	0,0170*** (0,0006)	0,2040*** (0,0640)	0,3830*** (0,0918)	-1,9768* (1,1131)	-1,4933 (1,2953)	0,3723	0,1313
BİST Sürdürülebilirlik	0,0138*** (0,0005)	0,2656*** (0,0647)	0,4561*** (0,0994)	-2,9021*** (1,0858)	-3,7724*** (1,4318)	0,2656	0,3945

Bu tablo, Eşitlik (5) yer alan regresyon modelinin en küçük kareler yöntemiyle elde edilen tahmin sonuçlarını göstermektedir. Parantez içinde Newey-West (1987) değişen varyans ve otokorelasyon tutarlı standart hatalar raporlanmıştır. Tablonun son sütununda, yükselen ve düşen piyasalarda sürü davranışının varlığını gösteren katsayıların eşitliğini ($y_3=y_4$) test etmek için Wald F istatistikleri sunulmaktadır. ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 6 Panel A, BİST Tüm (-2,7816), BİST Tüm-100 (-4,5226), BİST Ana (-3,8618), BİST KOBİ Sanayi (-7,2152), BİST Temettü (-4,0862), BİST Temettü 25 (-3,9223), BİST Kurumsal Yönetim (-1,6138) ve BİST Sürdürülebilirlik (-1,9156) endekslerinde tüm dönem için yükselen piyasa koşullarında sürü davranışı etkisinin var olduğunu göstermektedir. BİST KOBİ Sanayi (-2,5628) ve BİST Sürdürülebilirlik (-2,1118) endekslerinde yükselen piyasa koşulları yanı sıra, düşen piyasa koşullarında da sürü davranışı etkisi belirlemektedir. Wald F testi sonuçları (6,2292), BİST KOBİ Sanayi endeksinde yükselen piyasa koşullarında ortaya çıkan sürü davranışı etkisinin, düşen piyasa koşullarında ortaya çıkandan daha yüksek olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan BİST Sürdürülebilirlik endeksi için Wald F testi sonuçları (0,0348), yükselen ve düşen piyasa koşullarında endekste görülen sürü davranışı etkisinin benzerlik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, düşen piyasa koşullarında BİST 30 (-1,8963) endeksinde de sürü davranışının ortaya çıktığı görülmektedir.

COVID-19 öncesi dönemin tahmin sonuçlarının sunulduğu Tablo 6 Panel B’de ise, sadece BİST Ana (-0,6032) endeksinde düşen piyasa koşullarında sürü davranışı etkisi tespit edilmiştir. Tablo 6 Panel C’de raporlanan COVID-19 dönemi tahmin sonuçları, BİST Tüm-100 (-2,6184), BİST Ana (-2,1474), BİST KOBİ Sanayi (-5,9267), BİST Temettü (-4,3666), BİST Temettü 25 (-4,7322), BİST Kurumsal Yönetim (-1,9768) ve BİST Sürdürülebilirlik (-2,9021) endekslerinde yükselen piyasa koşullarının sürü davranışı etkisini ortaya çıkardığını göstermektedir. Aynı dönemde düşen piyasa koşullarında BİST 50 (-1,2258), BİST 30 (-3,0880), BİST Temettü (-3,3974), BİST Temettü 25 (-3,8633) ve BİST Sürdürülebilirlik (-3,7724) endekslerinde sürü davranışı etkisi görülmektedir. Wald F testi sonuçlarına göre, BİST Temettü, BİST Temettü 25 ve BİST Sürdürülebilirlik endekslerinde sürü davranışı etkisi her iki piyasa koşulunda da aynı güçtedir.

5. Sonuç

Birçok ülkeye yayılan ve Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi olarak ilan edilen COVID-19 salgını, uzun vadede kalıcı olma ihtimali oldukça yüksek değişimlere neden olmaktadır. Salgına yönelik, aşı ve ilaç geliştirme çalışmaları bütün hızıyla devam etmektedir. Bu tıbbi girişimlerin yanı sıra sosyal ve beşeri bilimlerin, salgının tetiklemiş olduğu problemleri ele alması ve bu problemlerin çözümünde ciddi katkılar sunması beklenmektedir. COVID-19 salgınının ilk defa gündeme gelmesiyle özellikle gıda alışverişleri esnasında panikle hareket eden bireylerin, dikkat, özen ve analiz içeren kararlar yerine sürü psikolojisi ile kararlar verdiklerine şahit olunmuştur.

Chang ve diğerleri (2000) tarafından önerilen getirilerin yatay kesit mutlak sapması (CSAD), pay piyasalarındaki sürü davranışını analiz etmede sıklıkla kullanılan bir yöntemdir. Bu çalışmada da CSAD, getiri dağılımı ölçüsü olarak kullanılarak, sürü davranışının varlığını tespit etmek için ortalama piyasa getirisi ile arasında doğrusal bir ilişkinin olup olmadığı test edilmektedir. Pay piyasalarında yatırımcıların rasyonel davranışlar sergilemesi bir başka ifadeyle piyasada sürü davranışının olmaması durumunda, getirilerin yatay kesit mutlak sapması ortalama piyasa getirisinin doğrusal ve artan bir fonksiyonudur. İrrasyonel davranan yatırımcılar için, getiri dağılımı ile ortalama piyasa getirisi arasındaki ilişki doğrusal değildir ve bu ilişki artan veya azalan bir şekilde gerçekleşebilmektedir. Bu bağlamda çalışmada, BİST pay endekslerinde sürü davranışının varlığı analiz edilmekte ve böylece COVID-19 salgınının hangi endekslerde sürü etkisine neden olduğu tespit edilmeye çalışılmaktadır.

Durukan ve diğerleri (2017), finansal krizlerin sürü davranışını tetikleyebileceğini belirtmektedir. Çalışmada elde edilen sonuçlar, finansal krizler gibi COVID-19 salgınının da bazı BİST endekslerinde sürü davranışına neden olduğunu göstermektedir. Elde edilen bulgularla, hangi BİST endekslerinde işlem gören payların sürü davranışına maruz kaldığının tespit edilmesi mümkün olabilmektedir. Durukan ve diğerleri (2017), BİST’te işlem gören küçük ölçekli şirketlerde sürü davranışının varlığını savunurken, bu çalışmada elde edilen bulgular COVID-19 salgını sırasında piyasa değeri yüksek şirketlerde sürü davranışının varlığına işaret etmektedir.

Tablo 7’de raporlandığı üzere; BİST 30 Endeksi’nde, COVID-19 öncesi dönemde sürü davranışı gözlemlenmezken; COVID-19 vakalarının açıklandığı 11 Mart 2020 tarihinden sonraki dönemde BİST 30 Endeksi’nde sürü davranışı görülmektedir. Sürü davranışını test etmek için belirlenen tüm zaman dilimi için de sadece BİST 30 Endeksi’nde sürü davranışı tespit edilirken, COVID-19 öncesi dönemde hiçbir BİST endeksinde sürü davranışının varlığı kanıtlanamamıştır. Üstelik COVID-19 öncesi dönemde, birçok BİST endeksinde (BİST 100, BİST 50, BİST Kurumsal Yönetim, BİST Temettü, BİST Temettü 25 ve BİST Yıldız) ters sürü davranışının varlığı ortaya koyulmaktadır. COVID-19 döneminde, BİST 30 Endeksi dışında BİST Sürdürülebilirlik ve BİST Temettü 25 endekslerinde de sürü davranışının yaşandığı görülmektedir.

Tablo 7: *Endeks Bazlı Özet Bulgular*

Endeksler	Tüm Dönem	COVID-19 Öncesi	COVID-19 Dönemi
BİST 100		Ters Sürü Davranışı Var	
BİST 50		Ters Sürü Davranışı Var	
BİST 30	Sürü Davranışı Var		Sürü Davranışı Var
BİST Tüm			Ters Sürü Davranışı Var
BİST 100-30			
BİST Tüm-100			
BİST Yıldız		Ters Sürü Davranışı Var	
BİST Ana			
BİST KOBİ Sanayi			
BİST Temettü		Ters Sürü Davranışı Var	
BİST Temettü 25		Ters Sürü Davranışı Var	Sürü Davranışı Var
BİST Kurumsal Yönetim		Ters Sürü Davranışı Var	
BİST Sürdürülebilirlik			Sürü Davranışı Var

Çalışmada BİST pay endekslerinde yükselen (boğa) ve düşen (ayı) piyasa koşullarında da sürü davranışının ortaya çıkıp çıkmadığı araştırılmaktadır. Böylece, boğa ve ayı piyasasında hangi endekslerin ve şirket gruplarının öne çıktığı sürü davranışı bulguları ile belirlenmeye çalışılmaktadır.

Tablo 8’de yer alan sonuçlar, sürü davranışının daha çok COVID-19 döneminde hem boğa piyasası koşullarında hem de ayı piyasası koşullarında ortaya çıktığını göstermektedir. Tablo 8’de COVID-19 dönemiyle ilgili üç önemli sonuç göze çarpmaktadır. Birincisi hem boğa piyasası hem de ayı piyasası koşullarında temettü endekslerinde (BİST Temettü ve BİST Temettü 25) görülen sürü davranışdır. İkincisi, boğa piyasası koşullarında piyasa değeri küçük şirketlerin paylarının yer aldığı endekslerde (BİST Tüm-100 ve BİST KOBİ Sanayi) sürü davranışının ortaya çıkması ve ilgili endekslerde ayı piyasası koşullarında bu davranışın kaybolmasıdır. Sonuncusu ise, ayı piyasası koşullarında daha çok piyasa değeri yüksek şirketlerin paylarının yer aldığı endekslerde (BİST 30 ve BİST 50) sürü davranışının görülmesi ve ilgili endekslerde boğa piyasası koşullarında bu davranışın yok olmasıdır.

Sürü davranışıyla ilgili genel, yükselen ve düşen piyasa koşullarında elde edilen bu bulguların çeşitli nedenleri olabilir. Birincisi, yatırımcıların finansal piyasalarda belirsizliğin ve stresin arttığı dönemlerde genel olarak büyük şirketlerin paylarına ve temettü yatırımı gibi uzun vadeli yatırımlara yönelebilmeleridir. Yatırımcılar özellikle yüksek sermaye kayıplarının yaşandığı dönemlerde temettü şirketlerine yatırım yaparak elde ettikleri kar payı kazançları ile bu kayıplarının bir bölümünü giderebileceklerini düşünebilir. İkincisi, yatırımcıların çoğunluğunun büyük şirketlerin COVID-19 nedeniyle azalan ticari faaliyetlerini ve bunun sonucunda ortaya çıkabilecek finansal sıkıntıları daha iyi yönetebileceklerine ilişkin beklentileri olabilir. Üçüncüsü, BİST Sürdürülebilirlik Endeksi 2014 yılında BİST 30 Endeksi’nde bulunan şirketlerin değerlemeye alınmasıyla hesaplanmaya başlamıştır ve analizin yapıldığı dönemde bu endekste yer alan şirketlerin yaklaşık %80’i BİST 30 Endeksi şirketlerinden oluşmaktadır. BİST Temettü ve BİST Temettü 25 Endeksi şirketlerinin ise sırasıyla yaklaşık %37’si ve %20’si BİST 30 Endeksi şirketlerinden oluşmaktadır. Son olarak

yatırımcılar, boğa piyasası koşullarında küçük şirketlerin pay fiyatlarının daha hızlı yükseleceği, ayı piyasası koşullarında ise büyük şirketlerin pay fiyatlarının fazla düşmeyeceği beklentisiyle ilgili piyasa koşullarında sırasıyla küçük ve büyük şirketlerin payları arasında geçişler yaparak sermaye kayıplarını gidermeyi tercih etmiş olabilir.

Tablo 8: *Yükselen ve Düşen Piyasa Koşullarında Endeks Bazlı Özet Bulgular*

	Boğa Piyasası			Ayı Piyasası		
	Tüm Dönem	COVID Öncesi	COVID Dönemi	Tüm Dönem	COVID Öncesi	COVID Dönemi
BİST 100						
BİST 50						Sürü Davranışı Var
BİST 30				Sürü Davranışı Var		Sürü Davranışı Var
BİST Tüm	Sürü Davranışı Var					
BİST 100-30						
BİST Tüm-100	Sürü Davranışı Var		Sürü Davranışı Var			
BİST Yıldız		Ters Sürü Davranışı Var			Ters Sürü Davranışı Var	
BİST Ana	Sürü Davranışı Var		Sürü Davranışı Var		Sürü Davranışı Var	
BİST KOBİ Sanayi	Sürü Davranışı Var		Sürü Davranışı Var	Sürü Davranışı Var		
BİST Temettü	Sürü Davranışı Var	Ters Sürü Davranışı Var	Sürü Davranışı Var			Sürü Davranışı Var
BİST Temettü 25	Sürü Davranışı Var		Sürü Davranışı Var		Ters Sürü Davranışı Var	Sürü Davranışı Var
BİST Kurumsal Yönetim	Sürü Davranışı Var		Sürü Davranışı Var			
BİST Sürdürülebilirlik	Sürü Davranışı Var		Sürü Davranışı Var	Sürü Davranışı Var		Sürü Davranışı Var

Yazarlık Katkıları (Authorship Contributions): Nasıf Özkan, Kıymet Yavuzaslan

Kaynakça

- Altunöz, U. ve Altunöz, H. (2019). *Davranışsal ekonomi: Kavram, teori, uygulama*. İstanbul: Seçkin Yayınları.
- Aharon, D. Y. (2021). Uncertainty, fear and herding behavior: Evidence from size-ranked portfolios. *Journal of Behavioral Finance*, 22(3), 320-337. doi: 10.1080/15427560.2020.1774887.

- Akçaalan, E., Dindaroğlu, B. ve Binatlı, A. O. (2020). International investors, volatility, and herd behavior: Borsa Istanbul. *International Journal of Economics and Innovation*, 6(2), 247–259.
- Ali, M., Alam, N. ve Rizvi, S. A. R. (2020). Coronavirus (COVID-19) — An epidemic or pandemic for financial markets, *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 27. doi: 10.1016/j.jbef.2020.100341.
- Allam, S., Abdelrhim, M. ve Mohamed, M. (2020). Determinants of herding behavior in the time of COVID-19: The case of Egyptian Stock Market sectors. *SSRN Electronic Journal*, (October), 0–35. doi: 10.2139/ssrn.3717995.
- Altay, E. (2008). Herding in capital markets: analysis of herding towards the market in ISE. *Journal of BRSA Banking and Financial Markets*, 2(1), 27–58.
- Avery, B. C. ve Zemsky, P. (1998). Multidimensional uncertainty and herd behavior in financial markets, *The American Economic Review*, 88(4), 724-748
- Balcılar, M. ve Demirer, R. (2015). Effect of global shocks and volatility on herd behavior in an emerging market: Evidence from Borsa Istanbul. *Emerging Markets Finance and Trade*, 51(1), 140–159. doi: 10.1080/1540496X.2015.1011520.
- Bikhchandani, S. ve Sharma, S. (2001). Herd behavior in financial markets. *IMF Staff Papers*, 47(3), 279–310.
- Bouri, E., Demirer, R., Gupta, R. ve Nel, J. (2020). COVID-19 pandemic and investor herding in international stock markets. *University of Pretoria Department of Economics Working Paper Series*.
- Çelik, S. (2013). Herd behavior in world stock markets: Evidence from quantile regression analysis. *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi*, 329, 1–24. Doi.10.3848/iif.2013.329.3718
- Cepoi, C. (2020). Asymmetric dependence between stock market returns and news during COVID–19 financial turmoil, *Finance Research Letters*, 36(June), doi: 10.1016/j.frl.2020.101658.
- Chang, E. C., Cheng, J. W. ve Khorana, A. (2000). An examination of herd behavior in equity markets: An international perspective. *Journal of Banking and Finance*, 24, 1651–1679.
- Chiang, T. C., Li, J. ve Tan, L. (2010). Empirical investigation of herding behavior in Chinese stock markets: Evidence from quantile regression analysis. *Global Finance Journal*, 21, 111–124. doi:10.1016/j.gfj.2010.03.005
- Chiang, T. C. ve Zheng, D. (2010). An empirical analysis of herd behavior in global stock markets. *Journal of Banking and Finance*, 34(8), 1911–1921. doi: 10.1016/j.jbankfin.2009.12.014.
- Christie, W. G. ve Huang, R. D. (1995). Following the pied piper: Do individual returns herd around the market?. *Financial Analysts Journal*, 51(4), 31–37. doi: 10.2469/faj.v51.n4.1918.
- Demirer, R., Kutan, A. ve Chen, C. (2010). Do investors herd in emerging stock markets? Evidence from the Taiwanese Market. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 76(2), 283–295. doi: 10.1016/j.jebo.2010.06.013.
- Devenow, A. ve Welch, I. (1996). Rational herding in financial economics. *European Economic Review*, 40 (3–5), 603–615.
- Dhall, R. ve Singh, B. (2020). The COVID–19 pandemic and herding behaviour: Evidence from India’s Stock Market. *Millennial Asia*, 11(3), 366-390. 1–25. doi: 10.1177/0976399620964635.

- Doğukanlı, H. ve Ergün, B. (2011). Herd behavior in ISE: A research on the basis of cross sectional deviation. *The Dokuz Eylül University Faculty of Business Journal*, 12(2), 227-242.
- Doğukanlı, H. ve Ergün, B. (2015). BIST’te sürü davranışı: Hwang ve Salmon yöntemi ile bir araştırma. *Finans Politik and Ekonomik Yorumlar*, 52(603), 7-24.
- Durukan, M. B., Özsu, H. ve Ergün, Z. C. (2017). Financial crisis and herd behavior: Evidence from the Borsa Istanbul, Economou, F., Gavriilidis, K., Gregoriou, G. N., Kallinterakis, V. (Ed.), *Handbook of Investors Behavior During Financial Crises* içinde (ss. 203-217). Academic Press. doi: 10.1016/B978-0-12-811252-6/00012-8.
- Economou, F., Kostakis, A. ve Philippas, N. (2011). Cross-country effects in herding behaviour: Evidence from four south European markets. *Journal of International Financial Markets*, 21(3), 443-460. doi: 10.1016/j.intfin.2011.01.005.
- Erdoğan, H. H. (2021). Beta herding in the COVID-19 Era: Evidence from Borsa Istanbul. *Business and Economics Research Journal*, 359-368 doi: <https://doi.org/10.20409/berj.2021.326>
- Espinosa-Méndez, C. ve Arias, J. (2020a). COVID-19 effect on herding behaviour in European capital markets. *Finance Research Letters*, 38. doi: 10.1016/j.frl.2020.101787.
- Espinosa-Méndez, C. ve Arias, J. (2020b). Herding behaviour in Australian stock market: Evidence on COVID-19 effect. *Applied Economics Letters*, 1-4. doi: 10.1080/13504851.2020.1854659.
- Ferreruela, S. ve Mallor, T. (2021). Herding in the bad times: The 2008 and COVID-19 crises. *North American Journal of Economics and Finance*, 58, <https://doi.org/10.1016/j.najef.2021.101531>
- Graham, J. R. (1999). Herding among investment newsletters: Theory and evidence. *Journal of Finance*, 54(1), 237-268.
- Grinblatt, B. M., Titman, S. ve Wermers, R. (1995). Momentum investment strategies, portfolio performance, and herding: A study of mutual fund behavior. *The American Economic Review*, 85(5), 1088-1105.
- Guosong, W., Boxian, Y. ve Ningru, Z. (2020). Herding behavior in Chinese Stock Markets during COVID-19. *Emerging Markets Finance and Trade*, 56(15), 3578-3587. doi: 10.1080/1540496X.2020.1855138.
- Heukelom, F. ve Sent, E-M. (2010), The Economics of the crisis and the crisis of economics lessons from behavioral economics. *Journal for Contemporary Philosophy: Krisis, Issue 3*, 26-37.
- Hwang, S. ve Salmon, M. (2004). Market stress and herding. *Journal of Empirical Finance*, 11, 585-616.
- Iheke, D. ve Lin, B. (2020). Stock markets and the COVID-19 fractal contagion effects, *Finance Research Letters*, doi: 10.1016/j.frl.2020.101640.
- Kessler, A. (2010), Cognitive dissonance, the global financial crisis and the discipline of economics. *Real-World Economics Review*, 54, 2-18.
- Khanthavit, A. (2021). Herding behavior model in investment decision on emerging markets: Experimental in Indonesia. *Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 8(2), 1-13. doi:10.13106/jafeb.2020.vol7.no7.027
- Kayalidere, K. (2012) Hisse senedi piyasasında sürü davranışı: İMKB’de ampirik bir inceleme, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 4(4), 77-94.

- Kuzu, S. ve Çelik, I. E. (2020). Borsa İstanbul'da sürü davranışı varlığının test edilmesi: Borsa İstanbul üzerine bir uygulama. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Dergisi*, 4(2), 363–375.
- Küçükkoçaoğlu, G. (2002). Optimal portföyün seçimi ve İMKB Ulusal–30 Endeksi üzerine bir uygulama. *Bankacılık ve Finans Dergisi*, 26, 74–91.
- Luu, Q. T. ve Luong, H. T. T. (2020). Herding behavior in emerging and frontier stock markets during pandemic influenza panics. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 7(9), 147–158. <https://doi.org/10.13106/JAFEB.2020.VOL7.NO9.147>
- Mirza, N., Naqvi B., Rahat B. ve Rizvi S. K. (2020) Price reaction, volatility timing and funds performance during. *Finance Research Letters*, 36, doi: 10.1016/j.frl.2020.101657.
- Nath, H. B. ve Brooks, R. D. (2020). Investor-herding and risk-profiles: A State-space model-based assessment. *Pacific-Basin Finance Journal*, 62. doi: 10.1016/j.pacfin.2020.101383.
- Newey, W. ve West, K. (1987). A simple, positive semi-definite, heteroscedasticity and autocorrelation consistent covariance matrix. *Econometrica*, 55(3), 703-708. doi:10.2307/1913610
- Ouarda, M., El Bouri, A. ve Bernard, O. (2013). Herding behavior under markets condition: Empirical evidence on the European financial markets. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 3(1), 214–228
- Olds, C. (2020). Infectious diseases, stock market volatility, and public opinion on home buying in the United States: Implications from COVID–19 and beyond. *Advances in Social Sciences Research Journal*, 7(7), 859–871. doi: 10.14738/assrj.77.8731.
- Özsu, H. H. (2015). Empirical analysis of herd behavior in Borsa Istanbul. *International Journal of Economic Sciences*, IV (4), 27–52. doi: 10.20472/es.2015.4.4.003.
- Posner, R. A. (2009). *A failure of capitalism. the crisis of 08 and the descent into depression*. Cambridge: Harvard University Press.
- Raafat, R. M., Chater, N. ve Frith, C. (2009). Herding in humans. *Trends in Cognitive Sciences*, 13(10), 420–428. doi: 10.1016/j.tics.2009.08.002.
- Rahayu, S. (2021). Herding behavior model in investment decision on emerging markets: Experimental in Indonesia. *Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 8(1): 53–59. <https://doi.org/10.13106/jafeb.2021.vol8.no1.053>
- Saldanlı, A. ve Medetoğlu, B. (2019). Sürü davranışının hisse senedi fiyat hareketliliğine etkisi: BİST 100 örneği, *Journal of Business Research-Turk*, 11(2), 1191–1204. doi: 10.20491/isarder.2019.665.
- Scharfstein, D. ve Stein, J. C. (1990). Herd behavior and investment. *The American Economic Review*, 80(3), 465–479.
- Solakoğlu, M. N. ve Demir, N. (2014). Sentimental herding in Borsa Istanbul: Informed versus uninformed. *Applied Economics Letters*, 21(14), 1–4. doi: 10.1080/13504851.2014.902015.
- Solakoğlu, M. N., Güvercin, A. ve Akkaş, M. E. (2016, Ekim). *The impacts of elections and central banks meetings on herding behavior: Evidence from Borsa Istanbul*. 20. Finans Sempozyumunda sunulan bildiri, Trabzon, Türkiye. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/profile/Murat-Akkas-2/publication/312232199_The_Impacts_of_Elections_and_Central_Banks_Meetings_on_Herding_Behavior_Evidence_from_Borsa_Istanbul/links/5877af2208ae329d62280398/Th

e-Impacts-of-Elections-and-Central-Banks-Meetings-on-Herding-Behavior-Evidence-from-Borsa-Istanbul.pdf

- Somuncu, K. ve Karan, M. B. (2010). The impacts of international portfolio investments on Istanbul Stock Exchange, *Sayıştay Dergisi*, 21(77), 149–168.
- Tan, L., Chiang, T., Mason, J. ve Nelling, E. (2008). Herding behavior in Chinese Stock Markets: An examination of A and B Shares, *Pacific-Basin Finance Journal*, 16, 61-77. <https://doi.org/10.1016/j.pacfin.2007.04.004>
- Tsuchiya, Y. (2020). Crises, market shocks, and herding behavior in stock price forecasts. *Empirical Economics*, 61, 919-945. doi:10.1007/s00181–020–01894–4
- Uluslan, M., Hancı, G. ve Paksoy, M. (2013, Ekim). *Borsa İstanbul'da iç ya da dış denetim odaklı bireyler açısından bankacılık hisseleri bazında sürü davranışının incelenmesi*. 17. Finans Sempozyumunda sunulan bildiri, Muğla, Türkiye. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/329586998_BORSA_ISTANBUL'DA_IC_YA_DA_DIS_DENETIM_ODAKLI_BIREYLER_ACISINDAN_BANKACILIK_HISSELERI_BAZINDA_SURU_DAVRANISININ_INCELENMESI
- Shantha, K. V. A. (2019). Individual investors' learning behavior and its impact on their herd bias: An integrated analysis in the context of stock trading. *Sustainability*, 11(5), 1448; doi:10.3390/su11051448
- Welch, I. (2000). Herding among security analysts. *Journal of Financial Economics*, 58(3), 369–396.
- Wu, G., Yang, B. ve Zhao, N. (2020). Herding behavior in Chinese Stock Markets during COVID–19. *Emerging Markets Finance and Trade*, 56(15), 3578–3587, doi: 10.1080/1540496X.2020.1855138
- Yavuzaslan, K. ve Özkan, N. (2022). Herding behavior in Turkish Stock Market sector indices: The effect of COVID–19 outbreak. *Int. J. of Monetary Economics and Finance*, doi: 10.1504/IJMEF.2021.10040550

Araştırma Makalesi / Research Article

CUMHURİYET DÖNEMİNE KADAR KÜTAHYA ŞEHRİNİN GELİŞİM SÜRECİ*

Arif KOLAY¹

Öz

Kütahya Anadolu'nun kadim şehirlerinden biridir. Milattan önceki dönemlerde kurulan şehir Roma devrinde önemli iskânlarla sahne olmuş, Bizans döneminde dini ve ticari merkez haline gelmiş ve önemini artırarak devam ettirmiştir. Bizans imparatorları şehre hâkim yüksek tepe üzerinde Kütahya Kalesi'nde sur ve burçları inşa etmişlerdir. Türklerin, 1071 tarihi ile Bizans'ı kesin olarak yenilgiye uğratarak Anadolu'yu yurt tutmaya başlamasından sonra 1075-1078 yılları arasında da Kütahya'nın fethi gerçekleşmiştir. Fetihten sonra gerek Germiyanogulları gerekse Osmanlılar döneminde şehir mamur hale getirilmiştir. Çalışmada M. Ö. XIII. Yüzyılda Frigler döneminden itibaren başlayarak Cumhuriyet dönemine kadar Kütahya'nın şehircilik ve çevre açısından gelişim süreci ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kütahya, şehirleşme, çevre, gelişme

DEVELOPMENT PROCESS OF THE CITY OF KÜTAHYA UNTIL THE REPUBLIC PERIOD

Abstract

Kütahya is one of the ancient cities of Anatolia. The city, which was founded in the pre-Christian era, witnessed important settlements in the Roman period, became a religious and commercial center in the Byzantine period and continued to increase its importance. Byzantine emperors built walls and bastions in Kütahya Castle on the high hill overlooking the city. The conquest of Kütahya took place between the years 1075-1078, after the Turks defeated Byzantium in 1071 and started to keep Anatolia as their homeland. After the conquest, the city was prosperous during both the Germiyanogulları and Ottoman periods. In the study, XIII BC. The development process of Kütahya in terms of urbanism and the environment will be discussed starting from the Phrygian period in the XVIII century until the Republican period.

Keywords: Kütahya, urbanization, environment, development

* Bu çalışma Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'nın 2020 yılında basılmasını planladığı "Türkistan'dan Anadolu'ya Çevre ve Şehircilik" adlı eserde Kütahya ili için hazırlanmış bölümün gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

¹ Doç. Dr. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. ORCID:0000-0002-9315-1208
Başvuru Tarihi (Received): 05.05.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 20.07.2022

Giriş

Eski kaynaklara göre, Kütahya'nın Antik çağdaki ismi, "Kotys'in şehri" anlamına gelen Katiaieion'dur (Strabon, 2000: 81)². Kotys, Trakya'da yaşayan Odrisler'dendir. M.S. 38 yılında Romalılar tarafından komutan olarak Anadolu'ya gönderilmiştir. Eski kaynaklarda Kütahya'dan M.Ö. VI. yüzyıllarda yaşayan Ezop'un memleketi olarak bahsedilir. Katiaieion ismi Hellenlerce kullanılan şeklidir. Kelimenin sonunda Hellen dilinin "-yeri" anlamındaki takısı olan "-eion" veya "-ion" eki vardır. Dolayısıyla şehrin ismi "Kotys tapınağı" anlamına gelmektedir. Katiaieion isminin temel sözcük aynı kalmak şartıyla farklı dönemlerde Kotyaion, Kotiaion, Kotyaeion, Cotyaeium, Cotyaeum ve Cotyaeium gibi biçimlerde de kullanıldığı olmuştur (Bayartan, 2003: 59). Kütahya adı ise bahsedilen eski isimlerden bozmadır. Kütahya şehri başlangıçta kalenin olduğu yerde kurulmuştur. Daha sonra hisar denilen ve kaleyi içine alan bölge ile Acem Dağı ismi verilen dağın eteklerinde kurularak yanlara ve ovaya doğru genişlemiştir (Uzunçarşılı, 1932: 7).

1. Kütahya'nın Konumsal Niteliği ve Türk Hâkimiyeti Öncesi Durumu

Kütahya, Ege Bölgesi'nin İç Batı Anadolu bölümünde bulunur. Bu bölüm, İç Anadolu Bölgesi ile Asıl Ege bölümü arasında bir eşik durumundadır. Kütahya ve çevresi, gerek beşeri coğrafya şartları gerek fiziki ve iktisadi coğrafya şartları açısından Ege, Marmara ve İç Anadolu Bölgeleri arasında bir geçiş teşkil eder. Bu üç bölgeden birine doğrudan doğruya bağlantı yoktur. Kütahya ve çevresi iklim şartları bakımından her üç bölgenin de özelliklerini taşır (Dönmez, 1981/1982: 1).

Şehirlerin kurulu olduğu alanla ilgili her zaman topografyanın büyük etkisi olmuştur. Özellikle önceki devirlerde şehirlerin kuruluşunda savunmaya uygun bir alana sahip olma özelliği hep aranmıştır. Kütahya'da da durum böyledir (Boz, 2014: 34). Hisartepede kurulu olan şehir (Gökbilgin, t.y.: 1118), savunma açısından önemli bir fonksiyonu uzun yıllar boyunca yerine getirmiştir. Nitekim şehre özel bir fonksiyon kazandıran bu durum; şehrin yerleşme sahasıyla da doğrudan ilişkilidir. Bu açıdan bakıldığında, şehrin Hisartepede kuruluğunun en önemli sebeplerinden birisinin savunmaya elverişli bir alan olması sebebiyle olduğu görülecektir (Bayartan, 2003: 187).

Yerleşme sahası ile ilgili söylenilmesi gereken diğer bir husus da şehrin ihtiyaçlarını karşılayabilecek ve şehir halkının beslenebilmesinde öneme sahip bir hayat sahasının gerekliliğidir. Kurulduğu tepenin önünde uzanan verimli Kütahya ovası, şehrin bu konudaki gereksinimlerine eskiden beri cevap veren bir alan olmuştur. Bunun yanında şehrin kurulmuş olduğu alanın güneyinde bulunan Acem (Yellice) Dağı'ndan ovaya doğru inen zengin karstik yeraltı suları ve kaynakları şehrin hayatiyetinin devamında önemli bir yer teşkil eder (Bayartan, 2003: 187). Hem savunmaya uygun hem de arazisi verimli bir coğrafi mevkie sahip olan eski Kütahya, diğer bölgelerden gelen birçok yolla düğüm noktası teşkil ederek, gelişmiştir.

Kütahya ili sınırları dâhilinde kalan topraklarda yerleşen ve ismi bilinen en eski kavim Frigler'dir. M. Ö. XIII. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'da yaşadığı anlaşılan, fakat M.Ö. VIII. yüzyılda daha etkin hale gelen Frigler, Ege göçlerinden sonra Anadolu'nun siyasi güçlerinden birisi olmuştur (Bülbül, 2009: 79).

Frigler zamanda önemli bir konuma sahip olan Kütahya ise Phrygia Epictetus (Küçük Frigya) adı verilen bölgede bulunmaktadır. Küçük Frigya'nın sınırları yaklaşık olarak kuzeyde Sangaryus, doğuda Galat, batı ve güneyde ise Lidya şehirlerine ulaşmaktadır (Uzunçarşılı, 1932: 1). Strabon, Geographika adlı eserinde Kütahya'yı Friglerin önemli şehirleri arasında saymaktadır. Şehrin ilk kuruluşu M.Ö. XI. yüzyılda bugünkü Kütahya Kalesi'nin bulunduğu ovaya hâkim tepe üzerindedir. Bilindiği üzere Antik devirde şehirler ve kaleler yüksek tepeler üzerinde kurulmaktadır. Frigler de Larisa adını verdikleri şehirlerini yüksek ve hâkim tepelere inşa etmişler, şehirlerinin etrafını sağlam

² Strabon eserinde Katiaieion'u Frigya Epiktetos'un kentlerinden biri olarak zikretmektedir.

surlarla çevirmişlerdir (Tulay, 1981/1982: 54). Frigler kültür ve sanat alanında da oldukça ileri gitmiştir. Kahramanlarını hayvanlardan oluşturarak, insanlara ders vermek amacı güden masallarıyla³ büyük ün kazanan Ezop da milattan altı yüzyıl önce Frigya’da doğmuştur (Derdiyok, 2003: 2; Yeşil, 1937: 6; Uzunçarşılı, 1932: 7).

M.Ö. VI. yüzyılın sonlarına doğru Lidyalıların eline geçen Kütahya hemen akabinde Pers hâkimiyetine girmiştir. M.Ö. IV. yüzyılda ise İskender, Anadolu’yu geçerek Frigya Devleti’ni ve Persleri ortadan kaldırmıştır. İskender’in ölümünden sonra ise bölgede Bitinya ve Bergama krallarının idaresi hâkim olmuştur (Tulay, 1981/1982: 55).

Roma devriyle birlikte Kütahya hem merkez hem de çevresi gelişmeye başlayarak en parlak dönemlerinden birisini yaşamıştır. Mesela günümüzde Kütahya’nın ilçesi olan Çavdarhisar’da olan ve Frig devirlerinden itibaren önemli iskânlara sahne olan Aızonai, Roma devrinde de önemli iskân merkezi olarak dikkati çekmektedir. Roma döneminde şehrin sınırları son dönemlerde yapılan arkeolojik kazılarda çıkan buluntulara göre belirlenebilmektedir. Kale çevresine yakın Yeni Mahalle kazısında çıkan kırık lahit (Herakles Lahdi) ve Kemer Hamamı yanındaki temel kazısından çıkan sunak ve taş yapılar bu dönem yerleşmelerinin de kale ve çevresinde olduğu ihtimalini akla getirmektedir (Tulay, 1981/1982: 55).

Uğur Tanyeli, *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel yapının Evrim Süreci (11.-15. yy)* başlıklı çalışmasında, Bizans kentlerini fiziki yapı olarak “çok-parçalı kent” ve “kale-kent” olmak üzere çeşitli kategorilere ayırmıştır. Çok-parçalı kent, antik bir kentin yerleşme alanı üzerinde konumlanmış küçük ve birbirlerinden kopuk köy olarak adlandırabileceğimiz yerleşme alanlarından oluşur. Bunların kendilerine ait küçük mezarlıkları ve genellikle de ibadethane amacıyla yapılan birer kiliseleri vardır. Ayrıca insanların günlük ihtiyaçlarını karşılayan birkaç imalatçı da bulunur. İskân edilmeyen bazı kesimlerinde ve çevresinde de tarımsal alanlar yer alır.

Kale-kent modeli kentlerde ana özellik, yerleşme alanının çok büyük bir bölümünün sur içinde oluşudur. Kütahya’da ise surun çevrelediği alan küçüktür ve genellikle bir iç kale vardır. İç kale daha çok idari ve askeri bir işlev görür. Çok-parçalı kentin aksine, kale kentte ticaret alanının daha örgütlü bir nitelikte olduğu söylenebilir. Kotyaion (Kütahya) da kale-kent olarak değerlendirilmektedir (Tanyeli, 1987: 20-21).

Roma devrinde önemli iskânlara sahne olan Kütahya ve çevresi, Bizans döneminde dini ve ticari merkez haline gelmiş ve önemini artırarak devam ettirmiştir. Bizans imparatorları şehre hâkim yüksek tepe üzerinde Kütahya Kalesi’nde sur ve burçları inşa etmişlerdir (Tanyeli, 1987: 91-93)⁴. Kütahya Kalesi’nin Yukarı Hisar olarak adlandırılan kısmı Bizans döneminden kalmadır. Burada bir de kilise inşa edilmiştir (Yeşil, 1937: 8). Bizans döneminde Kütahya piskoposluk merkezi haline gelmiştir (Tulay, 1981/1982: 57).

Kaleyle tahkim edilen yerleşim alanlarında genellikle şehrin ilk nüvesini kaleler oluşturmaktadır. Kaleler, eskiden beri çevreye hâkim tepeler üzerinde inşa edilmiştir. Bundan dolayı kaleler, çeşitli doğal ve beşerî olaylara karşı bir korunma yeri, saldırılara karşı bir savunma yeri, halkın ve

³ Ezop Masalları, önceleri manzum olarak anlatılmış daha sonraları yazıya geçirilmiş didaktik ürünlerdir. Bu masallar, insanlara toplumsal düzen içerisinde mutlu yaşama yollarını göstermeye çalışır, ahlâkî değerleri benimsetme amacını güder. Kaynaklarda fabl türünün kurucusu olarak anılan Ezop, bir halk ozanı rolünü üstlenerek toplumun belleğinde birikmiş olanlarla birlikte kendi deneyimlerini ve gözlemlerini dile getirmiştir.

⁴ Türk fethi öncesinde Bizans Kotyaion’unun (Kütahya) harabe halinde olduğu sanılır. Kente bu dönemden kalmış tek yapı kaledir. Büyük olasılıkla, IX. yüzyılda yapılmaya başlanmış ve sürekli olarak onarım görmüş olan kalenin önceleri iki kat surdan oluştuğu, sonraki dönemlerdeyse yeni burçlar eklenerek tek katlı hale getirildiği anlaşılmaktadır. Büyük olasılıkla surların çift kat olarak yapımı IX. yüzyılda gerçekleşmiştir. XII. yüzyılda, yani Türk fethinin hemen öncesinde, surlar yeni burçlar eklenerek tek katlı hale getirilmişlerdir. Selçuklu ve Germiyanoglu dönemlerinde iç kale ve kalenin aşağı kente açılan girişi önüne bir hisar inşa edilmiştir. Daha sonra da Fatih Sultan Mehmed döneminde yukarı kaleye kuzeyden eklemeli bir aşağı kale kesimi yapılmıştır.

yöneticilerin bir araya geldikleri bir toplanma yeri ve önemli kararların alındığı bir yönetim merkezi gibi fonksiyonları üstlenmişlerdir. Kütahya şehrinde ilk yerleşim alanının bugünkü kalenin bulunduğu mevki olduğu düşünülmektedir. Kütahya Kalesi, Kütahya şehrinin yerleşme tarihi açısından en eski yapısı konumundadır (Bayartan, 2003: 194).

Kütahya Kalesi, Antik devirler başta olmak üzere Roma, Bizans, Selçuklu, Germiyan ve Osmanlı dönemlerinde aktif olarak kullanılmıştır. Kütahya şehri ile ilgili bilgileri farklı dönemlerde şehri ziyaret eden Kutbeddin el-Mekki, Fazlullah el-Ömeri, Charles Texier gibi seyyahlardan öğrenmekteyiz. Kütahya'dan geçen bütün seyyahların kale ile ilgili üzerinde durdukları en önemli ayrıntı bağlık, bahçelik ve şehre hâkim olmasının yanında burçlarının sıklığı ve sarp yamaçlar üzerinde kurulu olması şeklindedir. Evliya Çelebi bugün kısmen harap veya tamamen yok olmuş olsa da Kütahya Kalesi'nin 70 burca sahip olduğunu zikretmektedir. Batıdaki sarp yamaçlarda burçlar iyi durumda görünmekle birlikte şehre bakan taraflarda çok az burç kalmıştır (Altun, 1981/1982: 190). Kütahya Kalesi "Kala-i Bala" (Asıl Kale-Yukarı Kale), "İç Kale" ve "Kala-i Sağır" (Aşağı Kale) olmak üzere üç kısımdan meydana gelmektedir. Osmanlı devleti zamanında Kütahya Kalesi'nin idaresi, müstahfız tımar efradı ve dizdarlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Kale içerisinde ise topçu, lağımçı, cebeci askerleri bulunmaktadır. Kale aynı zamanda hapisane olduğundan gerek Kütahya ve havalisinden gerekse başka yerlerden fermanla gelen suçlular buraya hapsedilmiştir (Uzunçarşılı, 1932: 98).

2. Türk Hâkimiyetinden Sonra Şehrin Gelişimi

2.1. Selçuklular Dönemi

Türklerin Anadolu'ya yerleşmeye başlamalarından sonra tüm ülkenin yapısı hem kırsal alanda hem de kentlerde büyük ölçüde değişime uğramıştır. Öyle ki daha XIII. yüzyılda bile ülke Batı'da "Türkiye" diye adlandırılmaya başlanmıştır. Gerçekten de XI. yüzyıldan XV. yüzyılın sonuna dek süren yaklaşık dört yüz yıl içinde, Anadolu'nun tamamı "Türk" nitelemesine hak kazanacak kadar değişmiştir (Tanyeli, 1987: 1).

Türkler, 1071 tarihi ile Bizans'ı kesin olarak yenilgiye uğratıp Anadolu'yu yurt tutmaya başlamışlardır (Turan, 2009: 14). Anonim Selçuknâme'de Süleyman Şah'ın Horasan Türkmenlerini de yanına katarak 70 bin kişiyle Anadolu'ya geçip, birçok müstahkem kaleyi ele geçirdiği ve 1075 tarihinde İznik'e kadar olan bölgeyi herhangi bir direniş ile karşılaşmadan zapt ettiği ifade edilmektedir. Süleyman Şah ile beraber Anadolu'da kalıcı olacak şekilde ilk Türk devleti tesis edilirken Azerbaycan ve Horasan'dan Anadolu'ya sevk edilen yoğun Türkmen topluluklarıyla buradaki Türk yerleşimi de geniş ölçüde gerçekleşmiştir (Hadîdî, 1991: 22-23). Özellikle Orta Anadolu'dan Ege kıyılarına kadar uzanan bölgede iskân olunarak Akdeniz ve Karadeniz istikametinde yayılmışlardır.

Kaynaklarda açık bilgi olmamasına rağmen Kütahya'nın fethinin de 1075-1078 yılları arasında gerçekleştiği ihtimali kuvvetle muhtemeldir. Nitekim bu yıllar arasında Marmara ve Batı Anadolu'daki birçok şehrin ve kalenin zapt edilmesi, bu havalinin fethini akla getirmektedir. Yaygın kanaate göre Kütahya'yı Bizanslardan zapt eden ve şehirde çok sayıda eseri bulunan kişi Selçuklu ümerasından Hazer Dinari'dir (Uzunçarşılı, 1932: 10; Yıldız, 1981/1982: 36).

Böylece Kütahya ve çevresinin ilk olarak Türk hâkimiyetine girmesi bu tarihlerden başlayarak I. Haçlı ordularının Anadolu'ya girmesine kadar devam etmiştir (1097). Bu süreçte I. Haçlı orduları Türkiye Selçuklularının merkezi İznik'i ele geçirmiş, I. Kılıçarslan ise Orta Anadolu'ya çekilmek zorunda kalmıştır. Türkiye Selçuklu Sultanı Anadolu'daki diğer Türkmen beyliklerinden topladığı kuvvetlerle Haçlılara Eskişehir önlerinde karşı durmaya çalışmış ise de bunda başarılı olamamıştır. Böylelikle Marmara ve Batı Anadolu bölgelerinin ve dolayısıyla Kütahya'nın kaybedilmesine engel olunamadı. Haçlılar tarafından ele geçirilen yerler anlaşma gereği Bizans'a terkedilmiş ve Kütahya'da on yedi yıllık Türk hâkimiyeti sekteye uğramıştır. Gerek Haçlı tahribatları ve gerekse

Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçaslan'ın ölümü sonrasında ortaya çıkan taht kavgaları, Türkiye Selçuklu Devletinin Bizans karşısında varlık gösterebilmesine engel olmuştur.

Kütahya'nın ikinci kez Türk hâkimiyetine girmesi Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçaslan'ın 1176 yılında Bizans'a karşı kazandığı Myriakephalon zaferi sonrasındadır. Bu zaferle birlikte Türk ilerleyişi devam etmiş, Bizans bu ilerleyişe engel olamamıştır. Bu çerçevede Sultan II. Kılıçaslan 1182 yılında yeni bir fetih dalgası başlatarak Uluborlu ve Kütahya'yı fethetmiş yaklaşık bir asır sonra bölge yeniden Türk hâkimiyetine girmiştir. II. Kılıçaslan'ın hâkimiyeti boyunca devam eden bu süreç 1196 yılına kadar yaklaşık on dört yıl sürmüş, meydana gelen taht kavgaları nedeniyle Kütahya ve çevresinde yeniden Bizans hâkimiyeti başlamıştır. Nitekim II. Kılıçaslan'ın ülkeyi oğulları arasında paylaşırması üzerine Kütahya Gıyaseddin Keyhüsrev'in hissesine düşmüş ve 1196 yılına kadar idaresi altında kalmıştır. Türkiye Selçuklu Sultanının İstanbul'a sığınması sonrasında Kütahya'nın hâkimiyeti her ne kadar kardeşi Rükneddin Süleyman Şahın idaresine geçmiş olsa da meydana gelen taht kavgaları dolayısıyla tekrar Bizans'ın eline geçtiği anlaşılmaktadır.

Kütahya'nın üçüncü defa Türklerin hâkimiyeti altına girmesi ise Sultan Alâeddin Keykubad zamanındadır. Nitekim Yoncalı Hamamı'ndaki 1233 tarihli kitabe Kütahya'nın Türkler tarafından fetih tarihini ortaya koymaktadır. Kütahya, XI. ve XII. yüzyıllarda birkaç kez Bizans'la Selçuklular arasında el değiştirdiği için kent dışında bir yerleşme olup olmadığı hakkında bir malumat yoktur.

Bu dönemde özellikle XIII. yüzyıldan itibaren devlet mekanizmasının kurulması ve ticari faaliyetlerin gelişmesine bağlı olarak, Bizans'tan devralınan kale yerleşmelerinin yeniden kale dışına doğru yayıldığı anlaşılmaktadır. Fakat Selçuklu'nun zayıflaması ve merkezî idari yapısının ortadan kalkması neticesinde başlayan siyasi belirsizlik döneminde yerleşmelerin yeniden kalelere çekildiği görülmektedir. Kütahya bu dönemde uc kent konumundadır ve "Dış Odaklı Büyüme" göstermiştir. Dış odaklı büyümeden kast edilen; cami, mescit, tekke, zaviye, hamam gibi yapıların sur dışında inşa edilerek yerleşimin bu alanlara teşvik edilmesidir (Özcan, 2006: 164).

Kütahya kalesinin doğu etekleri şehrin Türk devri iskânının ilk çekirdeğini oluşturmaktadır. Şehrin diğer merkezi ise Kapan Deresi'nin ikiye ayırdığı bölgede *Balıkli* ve *Paşamsultan* Mahalleleri ile biraz daha kuzeye doğru *Pirler* ve *Servi* Mahalleleridir. Bu mahalleler şehrin en eski kale dışı yerleşmeleri olarak değerlendirilmektedir.

Bugünkü kent merkezindeki vazonun olduğu alana doğru yayılan yerleşmenin bir başka gelişme yönü de *Saray-Sultanbağı* Mahalleleri arasında akan Kapan Deresi vadisidir. Şehrin ilk gelişiminin *Saray-Sultanbağı* Mahalleleri arasında Kapan Deresi'nin etrafında şekillendiği söylenebilir. Bu kesimde yer alan eski mahalleler; *Mecidiye*, *Hamidiye*, *Gazikemal* ve *Börekciler* mahalleleridir. Güneybatıda *Sultanbağı* ve kuzeyde *İstiklal* Mahallesi, vadideki eski yerleşme alanının uç kısmı olarak görülmektedir. Ayrıca kale içindeki *Maruf* Mahallesi'nin de zamanında önemli bir yerleşmeye sahip olduğu anlaşılmaktadır (Bayartan, 2003: 196-197; Altun, 1981/1982: 185-186).

Şehirdeki Türk imar faaliyetlerinin 1233'teki son fetihden sonra başladığını söylemek mümkündür. Türkler surla çevrili alanın kuzeydoğu parçasını bir duvarla bölüp iç kaleye dönüştürmüşlerdir. Bu Kütahya'daki ilk Türk inşaa ve imar faaliyeti olarak değerlendirilebilir. İç kalenin yapımı sayesinde kent daha güvenli bir hale gelmiştir. Sur içinde ayakta duran tek caminin Germiyanogulları zamanından kalma olduğu düşünülürse, Yukarı Kale denilen bölgede Türk yerleşmesinin XIII. yüzyılda oldukça zayıf olduğu anlaşılır. Hristiyan nüfus azalmakla birlikte, buradaki varlığını XX. yüzyıla dek devam ettirdiğine göre, XIII. yüzyılda Yukarı Kale nüfusunun önemli kesiminin Ermeni ve Rum olduğu sonucuna varılabilir (Tanyeli, 1987: 91-93).

Sur dışındaysa, Türkler'in ağırlıklı bir yer tuttuğu kesindir ve çevrede çok sayıda yerleşme nüvesi oluşmuştur. Yine bu süreçte inşa edilen çeşitli kategorilerdeki yapılar şehrin yerleşim alanlarının hangi kesimlerde yoğunlaştığı hakkında bilgi vermektedir. Bunlardan ilki Hıdırlık Mescidi'dir.

Mescit, Kütahya'nın güneyinde aynı adı taşıyan tepede bir kaya bloğu üzerindedir. Mescit, kare planlı ve kubbe ile örtülü olup önünde geniş bir kemer biçiminde dar bir eyvan bulunmaktadır (Altun, 1981/1982: 220). Kitabesinden öğrenildiğine göre mescit, Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde 1243-1244 yıllarında Anadolu Selçuklu emirlerinden Kütahya fatihi olarak bilinen Hezar Dinari tarafından yaptırılmıştır (Altun, 1981/1982: 222). Her şehrin güneyinde yüksek bir mevkiye kible göstermesi açısından bir namazgâh yapılması fetih şiarlarından (Kuban, 1968: 59). Dolayısıyla Hıdırlık mevkiî şehrin güney sınırını belirlemektedir.

Kütahya'nın fethinde ilk Cuma namazının kılındığı yer olan günümüzde Meydan Mahallesi sınırları içinde bulunan Musalla Mezarlığı'nın kuzey tarafında bir Namazgâh bulunmaktadır (Gedik, 2019: 125). Bundan hareketle Selçuklu döneminde şehrin kuzey sınırı bu namazgâhın bulunduğu yer olarak düşünülebilir.

Diğer eser Hezar Dinari Mescidi (Ergun Çelebi Türbesi)'dir. Kütahya Ulu Camii'nin doğusunda, günümüzde Dönerler Camii olarak anılan Kütahya Mevlevihanesi semahanesine bitişik olan bu mescit, Hezar Dinari tarafından 1243-1244 yılları arasında yaptırılmıştır. Kütahya'nın imarında büyük gayretleri olan Hezar Dinari'nin iki eserini daha zikretmek gerekir ki bunlar Saadeddin Camii⁵ (Çini, 1991: 24; Uzunçarşılı, 1932: 138; Altun, 1981/1982: 270-274.) ve Balıklı Camii'dir⁶ (Çini, 1991: 25; Uzunçarşılı, 1932: 22; Altun, 1981/1982: 223.).

Kütahya'nın Türkler tarafından kesin olarak fethedilmesinden sonra inşa edilen Hıdırlık Mescidi, Hezar Dinari Mescidi, Saadeddin Camii ve Balıklı Camii şehirdeki yeni yerleşim düzeni hakkında bizlere ipucu vermektedir. Buna göre şehrin sınırlarının adı geçen yapılar etrafında şekillendiği söylenebilir. Kalenin eteklerinden itibaren şehir kuzeye doğru genişlemeye başlamıştır. Kalenin güneyinde Hıdırlık Mescidi, Hezar Dinari Mescidi, Saadeddin Camii ve Balıklı Camileri de kalenin kuzeyinde bulunmaktadır.

Tanyeli'ye göre adı geçen yapılar plan üzerine yerleştirildiği zaman, birbirinden oldukça kopuk dört uydu-nüve oluştuğu görülebiliyor. Uydu-nüvelerin dördü de ne köy olacak kadar uzak ve yalıtılmıştır ne de kentle tam anlamıyla kaynaşabilmektedir. Bunlar kentlilikle kırsallık arasındaki bir geçiş aşamasının ürünüdürler. Nitekim bu geçiş süreci bittiğinde örneğin; Hıdırlık Tepesi'ndeki mescit çevrede bir yerleşmeden yoksun kalmış ve terkedilmiştir. Artık kentlileşen bir grubun bu denli uzakta yaşamasını gerektirecek bir neden kalmamıştır. Hıdırlık yerleşmesinin ne zaman terkedildiği bilinmemektedir. Ama en geç XV. yüzyıl sonunda burası işlevini kaybetmiş olmalıdır. Öteki yapılar, gitgide genişleyen kentsel alana katılıp özerkliklerini yitirmişlerdir.

Kütahya'da dini yapılar dışında XIV. yüzyıla ait dikkate değer bir yapıya ait bilgi yoktur. Dolayısıyla öteki uç yerleşmeleri gibi Kütahya da gelişmiş Selçuklu kentlerine özgü donatılardan büyük ölçüde yoksun gözükmemektedir. Bu durum ticari alana da yansımıştır. Çarşı kültürü bu dönemde çok gelişmemiştir. Çarşının gelişmemişliği XV. yüzyıla dek sürmüş olmalıdır. Kütahya çarşısının XVI. yüzyılda geliştiği, XIII-XV. yüzyılları arasındaysa daha çok geçici bir pazaryeri görünümü sunduğu söylenebilir (Tanyeli, 1987: 91-93).

⁵ Saadeddin Camii, Kütahya'da Aşağı Çarşı olarak adlandırılan yerde, Büyük Bedesten'in kuzey çıkışı karşısında köşede bulunur. Caminin olduğu yerde Hezar Dinari 1231-1243 yılları arasında yaptırdığı bir mescit varmış. 1697-1699 yılları arasında Anadolu valisi olan Ömer Paşa tarafından bu mescit yenilenerek fevkanî yaptırılmış ve Ömer Paşa camiye bazı dükkanlar vakfetmiştir. Caminin güney cephesinde yuvarlak basık kemerli bir tonoz ile ulaşılan Sakahanesi bulunmaktadır. Caminin bodrumundaki Sakahane'de yalıtılmış bir çeşme kitabesi bulunmaktadır.

⁶ Balıklı Camii, Balıklı Mahallesinde bulunur. Selçuklu ümerasından Hezar Dinari tarafından, İkinci Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde 1236 tarihinde mescit olarak yaptırılmıştır. Daha sonra Germiyanolu Süleyman Şah (1361-1387) zamanında Özbek Subaşı tarafından 1381-1382 yıllarında onarılmıştır. Mescit Hicri 1052 (M. 1642/1643) yıllarında minare ve minber ilavesiyle camiye dönüştürülmüştür.

2.2. Germiyanogulları Dönemi

Anadolu Selçuklu Devleti'nin çökmesi ve dağılmasıyla başlayan Anadolu Beylikleri Dönemi'nde İç Batı Anadolu'da Kütahya merkezli olarak Germiyanoglu Beyliği kurulmuştur. Germiyanoglu Süleyman Şah kızını Sultan I. Murad'ın oğlu Bayezid'e vermiştir. Bu evlilikte çeyiz olarak Kütahya, Simav, Emet, Tavşanlı ve çevresi Osmanlılara bırakılmıştır. Fetret devrinde şehzadeler arasındaki taht mücadelelerinde Çelebi Mehmet'i destekleyen II. Yakub Bey Osmanlıların Karamanoğulları'nı mağlup etmesiyle yeniden beyliğinin başına geçmiş ve bundan sonraki dönemde Osmanlılarla iyi geçinmeyi tercih etmiştir. Nitekim II. Murat ile görüşerek Germiyan Beyliği'nin tamamen Osmanlı hâkimiyetine girmesini sağlamıştır (Varlık, 1974).

Germiyanlılar döneminde Kütahya'da ilim ve kültüre önem verildiği görülmektedir. Nitekim o dönem Germiyan sarayı bilim adamlarının ve şairlerin iltifat gördükleri bir yer olmuştur. Özellikle Süleyman Şah ve Yakub Bey zamanlarında Kütahya, Anadolu beylikleri içerisinde kültür bakımından en üst seviyeye ulaşmıştır (Merçil, 1991: 297). Germiyan Beyliği Dönemi'nde Kütahya'da Vâcidiye (Şahin, 1981/1982: 114-115; Çiftçioğlu, 2006: 165), Balabâniye⁷, İshak Fakih Medresesi⁸ (Çiftçioğlu, 2006: 169) ve Germiyanoglu Yakub Bey Medresesi (Çiftçioğlu, 2006: 167) olmak üzere dört medrese bulunmaktadır. Bunlardan Vâcidiye Medresesi, Germiyan ümerasından Umur bin Savcı (Kalfazade, 2012: 409-410; Karakaya, 2002: 585); Yakub Bey Medresesi, ismini aldığı Germiyan hükümdarı; İshak Fakih Medresesi de yine ismini aldığı dönemin önemli bir diplomatı ve aynı zamanda kadısı olan İshak Fakih tarafından yaptırılmıştır. Germiyan Beyi II. Yakub Çelebi'nin Kütahya'da yaptırdığı, imaret, mescit, türbe ve medreseden oluşan külliye Germiyanogulları Beyliği'nin en önemli eseri kabul edilmektedir (Gedik, 2017: 107).

Germiyan Sarayı⁹ (Altun, 1981/1982: 435; Uzunçarşılı, 1932: 14.), Analcı Mescidi¹⁰, (Altun, 1981/1982: 224-225; Güner, 1964: 63-64.) Kala-i Bâlâ (Hisar) Camisi¹¹ (Uzunçarşılı, 1932: 76), Kurşunlu Camisi¹² (Çini, 1991: 26.), Servi Mescidi¹³ (Altun, 1981/1982: 71-72.), Seyyid Nureddin Zaviyesi diğer adıyla Paşam Sultan Türbesi¹⁴ (Altun, 1981/1982: 357-359.), Bey Hamamı, Kemer

⁷ Kütahya merkezinde Yeni Mahalle'de, Lala Hüseyin Pasa Hamamı'na ve Evliya Çelebi İlkokulu'na yakın bir yerde bulunmakta idi. Yakın bir zamana kadar harabe halinde olan eser, bugün hemen hemen yok olma durumuna gelmiştir.

⁸ Mescit, çeşme, türbe, zaviye, medrese ve kütüphaneden oluşan külliye, şehir merkezinde İshak Fakih Mahallesi'ndedir. Medrese binası İshak Fakih Camisi'nin karşısındadır.

⁹ Kütahya'daki Germiyanlı Sarayı hakkında çeşitli bilgiler bulunmakla birlikte bu konuda kesin bilgi yoktur. Bazı kaynaklar İshak Fakih Camii yakınlarında bulunduğunu söylerken, bazıları da bugünkü Saray Mahallesi sınırları içinde olan ve günümüzde Adliye Sarayı olarak kullanılan eski Hükümet Konağı civarında olduğunu ifade etmektedir. Evliya Çelebi de seyahatnamesinde Germiyan Sarayını alt kat ve üst kat odaları, divanhaneleri, büyük sofraları ve hamamları ve bahçesiyle süslenmiş eski bir saray olarak belirtmektedir. Germiyan sarayının avlusunu Halep Sarayı'nın avlusuyla kıyaslayarak büyüklüğünü ifade etmiştir.

¹⁰ Mescit, bugünkü Kütahya Belediyesi İshani'nin karşısında bulunmaktadır. Giriş kapısı üzerindeki kitabesinden öğrenildiğine göre, Germiyanoglu Süleyman Şah zamanında, Yusuf oğlu Hacı Ahmet tarafından 1369-1370 yıllarında yaptırılmıştır.

¹¹ Maruf Mahallesi'nde, Kale içerisinde bulunan bu mescittir. Germiyanoglu Süleyman Şah tarafından 1377-1378 yılında yaptırılmıştır.

¹² Kurşunlu Camii, Germiyanoglu Süleyman Şah zamanında Ahilerden Şeyh Mehmed b. Şeyh Alaeddin Seyyid Nureddin tarafından 1377-1378 yıllarında inşa edilmiştir. Camii, Kütahya Paşam Sultan Mahallesi'nde bulunur. Osmanlı döneminde, 1520'de Anadolu Beylerbeyi olan Kasım Paşa tarafından 1520'de onarılmıştır. Bu yüzden Kasım Paşa Camisi olarak da bilinir.

¹³ Kütahya Servi Mahallesi'nde bulunan bu mescit, Germiyanoglu Süleyman Şah döneminde, Ali Bey oğlu Hacı Süleyman tarafından 1381-1387 tarihleri yaptırılmıştır. XVI. yüzyıl vakıf kayıtlarında Hacı Süleyman Mescidi olarak ismi geçen bu mescit yanındaki çeşmeden ötürü de Çatalçeşme Mescidi olarak da anılmaktadır.

¹⁴ Kütahya Ulu Cami Caddesi'nden İshak Fakih tarafına giderken, Kurşunlu Cami Sokağı'nda bulunur. XVI. yüzyıl vakıf kayıtlarında bu zaviyenin ismi geçmekte olup, ilk şeklinin XIV. yüzyılın ikinci yarısında yapıldığı düşünülmektedir.

Hamamı ve Çifte Hamam (Gedik, 2017b: 126-127), Germiyanogulları zamanında inşa edilen diğer yapılarıdır.

Bu yapıların bulunduğu yerlerden hareketle Germiyan döneminde şehrin gelişme yönünün kalenin doğusu ve kuzeydoğusuna doğru olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla günümüzdeki Sultanbağı, Balıklı, Servi, Lala Hüseyin Paşa, Maruf, Cemalettin, Saray ve Pirlar mahallelerini kapsayan alan Germiyanoglu döneminin yerleşim alanı olarak kabul edilebilir.

Son Germiyan Beyi II. Yakub, siyasi nedenlerle ölümünde ülkesinin Osmanlılara verilmesini vasiyet etti. Bu maksatla 1428 yılında Edirne'ye giden ve Sultan Murad tarafından ağırlandıktan sonra Kütahya'ya dönen Yakub Bey 1429 yılında vefat etti ve vasiyeti üzere Germiyan toprakları Osmanlı'ya geçti (Varlık, 1974: 92-93).

2.3. Osmanlılar Dönemi

Germiyanoglu arazisinin Osmanlı devletine geçmesiyle birlikte Kütahya bir sancak merkezi olmuştur. Kütahya'nın ilk Sancak Beyi Kara Timurtaş Paşa'nın torunu ve Umur Bey'in oğlu Osman Çelebi'dir. Daha sonraki süreçte Kütahya Anadolu eyaletinin bir sancağı olarak idare edilmiştir. Bu durum Anadolu Beylerbeyi İshak Paşa'nın 1451 yılında Karaman ve Menteşe problemini hallettikten sonra eyalet merkezini Kütahya'ya nakletmesine kadar devam etmiştir (Yıldız, 1981-1982: 43). Böylece 1393 yılından beri merkezi Ankara olan Anadolu eyaletinin merkezi 1451'den itibaren Kütahya olmuştur. Merkezi Kütahya olan Anadolu Beylerbeyliği'ne¹⁵ Saruhan, Aydın, Menteşe, Bolu, Ankara, Afyon, Çankırı, Teke, Hamid, Eskişehir, Balıkesir, Bursa şehirleri bağlı bulunmaktadır (Varlık, 1991: 143; Yeşil, 1937: 17).

Osmanlılara Germiyanlılardan geçen ve de önemli yol kavşağı durumunda olan Kütahya'nın hem Germiyan devrinde başkentlik yapması hem de Osmanlı devrinde geniş bir sahayı kapsayan Anadolu eyaletinin merkezi olarak seçilmesi, şehrin bulunduğu yerin önemini fazlasıyla artırmıştır (Bayartan, 2003: 193).

Bu süreç içerisinde I. Murad'ın büyük oğlu olan Yıldırım Bayezid Germiyanoglu Süleyman Şah'ın kızı Devlet Hatun ile evlendikten sonra çeyiz olarak Osmanlılara bırakılan topraklara yani Kütahya'ya sancak beyi tayin edildi. Yerleştiği Kütahya'da Osmanlıların doğu sınırlarının muhafaza ve gözetimi ile görevlendirildi.

Osmanlılar döneminde Kütahya, şehzade sancak merkezlerinin en önemlilerindendi. II. Murad'ın büyük oğlu Fatih Sultan Mehmed'in ağabeyi olan Şehzade Alaaddin Ali Bey, 1433-1438 yılları arasında sancak beyi olarak Kütahya'da bulunmuştur. Kütahya, Kanuni Sultan Süleyman'ın oğulları Şehzade Beyazid ve Şehzade Selim'in vali olarak görev yaptıkları yer olmuştur. Şehzadelerin Kütahya'da görev yapması şehrin imarında ve gelişmesinde etkili olmuştur (Varlık, 1987: 203). Nitekim Şehzade Beyazid, babası Kanuni'nin Kütahya'dan Amasya'ya nakletmek istediği süreçte babasına gönderdiği mektuplarında Kütahya'nın havasına alıştığını ve ayrıca kendisi ilk Kütahya'ya geldiğinde Kütahya'nın bir köy görünümünde iken şimdi ise mamur bir şehir olduğunu ve burayı imar etmek için 20.000 altından fazla para harcadığını yazmıştır (Bayartan, 2003: 88-89).

XVI. yüzyıla kadar olan süreç içerisinde şehir çeşitli dönemlerde inşa edilen yapılar etrafında büyümüştür. Kütahya Ergüniye Mevlevihânesi, Küçük Hamam, Timurtaş Paşa (Takkeçiler/Takvacılar) Camii, XV. yüzyılda Ulu Camii, Saray Hamamı, Aslan Bey (Meydan) Camisi, Eydemir (Elvan Bey) Hamamı ve Hisarbeyi Oğlu Mustafa (Saray) Camii ve XVI. yüzyılda Kapan Hanı ile Karagöz Ahmet Paşa Camii bunlardan bazılarıdır.

¹⁵ Osmanlı Devleti'nde idari taksimatın en büyüğü olan eyaletlerden Rumeli Eyaleti'nden sonra, ikinci önemli eyalet Anadolu Eyaleti'dir. Rumeli Beylerbeyliği'nin kurulduktan (1362) sonra, 1393 tarihinde Batı Anadolu'da Anadolu Beylerbeyliği tesis olunarak, Kara Timurtaş Paşa beylerbeyi olarak tayin edilmiştir. II. Murad'ın ölümünden 15 gün sonra tahta ikinci defa geçen oğlu II. Mehmed, İshak Paşa'yı beylerbeyi olarak atamıştır.

Bu dönemdeki yapılaşma Kütahya şehrini oluşturan-şekillendiren unsurlar olarak değerlendirilebilir. Şehrin merkezi olarak nitelenen meydan çok çeşitli bina komplekslerinden müteşekkil idi. Şehrin meydanı genel olarak sosyal, ekonomik, idari ve kültürel hizmetlerin verildiği bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Şehrin meydanı nüfusun toplanma alanını oluşturmaktaydı. Bu alanda gerçekleştirilen faaliyetler, konut hayatının dışında halkın hemen tüm faaliyetlerini gerçekleştirdiği bir yerdi. Bunun yanı sıra meydan ekonomik faaliyetlerin de ana unsurunu oluşturmaktaydı (Bayartan, 2003: 221-222).

Buna göre şehrin merkezini oluşturan unsurları ibadethaneler, çarşı, hanlar, bedestenler, hamamlar olarak gruplamak mümkündür. Kütahya şehrinin meydanında bulunan binaların başında Ulu Cami (Kuş, 2012: 107-108) gelmektedir. Ulu Cami, geleneksel Osmanlı şehirlerinde şehrin merkezini belirleyen bir unsurdur. Nitekim Kütahya Ulu Cami, gerek işlev açısından olsun gerekse bulunduğu konumu itibarıyla şehrin en önemli ve en belirgin unsurudur. Şehrin merkezinde yer alan yapılardan biri olan Ulu Cami, gerek şehirde yaşayan halkın gerekse çevre yerleşmelerde yaşayanların başta ibadet etmek üzere diğer işlerini de görmek için geldikleri şehrin önemli bir unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu özelliğiyle Ulu Cami, şehrin nüfusuna bir dinamizm kazandırıyor. Öncelikle ibadet için camiye gelen insanlar aynı zamanda meydanda bulunan çarşıda da ticarî faaliyetlerini gerçekleştiriyordu. Şehrin merkezinde bulunan Ulu Cami'nin etrafında şehirde sosyal hizmetlerin gerçekleştirildiği çeşitli imaretler bulunuyordu. Genellikle vakıf yoluyla oluşturulan bu imaretlerden başta ihtiyaç sahipleri olmak üzere çok sayıda insan istifade ediyordu. Diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Kütahya'nın merkezini oluşturan meydanda öncelik daima Ulu Cami'ye aitti. Halkın ortak kullanımına ait diğer unsurlar ikinci planda yer alarak Ulu Cami'nin etrafında konumlanmış durumda idi.

Osmanlı şehirlerinde ticaret ve bununla bağlantılı olarak ticarî faaliyetlerin gerçekleştirildiği çarşı ve pazarlar oldukça önemli bir yere sahipti. Eskiden beri ticarî faaliyetlerin gerçekleştirildiği yerler genellikle şehir merkezlerinde toplanırdı. Ticari faaliyetler, şehirlerin yerleşim düzeninde de büyük oranda ağırlığını hissettirmekteydi. Bu açıdan bakıldığında çarşı, halkın alışveriş yaptığı, toplandığı ve farklı aktivitelerin yürütüldüğü bir alan idi (Bayartan, 2003: 223).

Şehirdeki gündelik yaşamda hareket sağlayıp insan çeken alanlar; ibadethaneler, eğitim kurumu olan medreseler, hamamlar, çeşmeler ve alışveriş merkezleridir. Osmanlı şehirlerinde çarşı sadece alışveriş faaliyetinin değil bir kısım üretim ve sanayi faaliyetlerinin de gerçekleştiği alandır. Bilim, eğitim ve öğretime büyük önem veren Osmanlılarda özellikle şehirlerde medreselerin önemli bir yeri vardı. Medreseler, genelde şehrin merkezinde bulunmakla birlikte şehrin çeşitli yerlerinde de yer almışlardır. Bu bağlamda Kütahya şehrinde Osmanlı döneminde işlevini sürdüren 22 medrese bulunmaktaydı (Altun, 1981/1982: 420).

Kütahya şehrinin en önemli özelliklerinden birisi de, şehirde yapılmış ve halkın temizlik ihtiyacına cevap veren çok sayıda hamamın oluşudur. Cami ve medrese gibi dini ve kültürel yapılar çevresinde hamamlar yapılmaya dikkat edilmiştir. Suları ve kaynakları bol olan Kütahya'da, hamamlar önemli bir yer tutmaktadır (Altun, 1981/1982: 429). Dolayısıyla şehrin yerleşmesi de bu ibadethaneler, medreseler, hamamlar, çeşmeler ve alışveriş merkezleri etrafında gerçekleşmiş olacaktır.

Kütahya çarşısının, Ulu Cami ile Takvacılar (Timurtaş Paşa) Cami arasındaki bölgede yoğunluk kazandığı görülmektedir. Günümüzde kullanılan sokak ve cadde isimlerine bakılırsa burada loncaların yani esnaf topluluklarının bulunduğu anlaşılabilir. Kazancılar, pekmez pazarı, kavaflar, çemberciler gibi çarşı-sokak adları buna delil olarak gösterilebilir. Takvacılar Cami de bu çarşı bölgesinin merkezindedir. Caminin hemen yanındaki Küçük Bedesten, muhtemelen önce han olarak yapıp XVI. yüzyıl içinde bedestene çevrilmiş olmakla birlikte Timurtaş Paşa vakfı olarak daha XIV. yüzyıl sonlarında bu oluşumu etkilemiş olmalıdır. XV. yüzyılın ikinci yarısında Gedik Ahmet Paşa vakfı olarak Büyük Bedesten'in kurulmasıyla çarşı bölgesinin yeni bir canlılık kazandığı tahmin edilebilir. Bedesten veya arasta olarak bu yapılar uzun süre çarşının merkezi

olarak hizmet vermiştir (Bayartan, 2003: 223). Bedestenlerin civarında bulunan bir başka han ise Çukur Han'dır. Pamuk Hanı diye de isimlendirilir. İki katlı olarak yapılmıştır. Ne zaman yapıldığı hakkında kesin bilgi yoktur. Günümüzde çok az bir kalıntısı vardır. Çukur Han'ın tam karşısında Pirinç Hanı bulunmaktadır (Altun, 1981/1982: 433-434). Burası günümüzde hala kullanılmaktadır.

Eskiden Kapanaltı, sonra da Tahıl Pazarı denilen yerde bulunan Kapan Hanı da XVI. yüzyılın sonlarında yapılmıştır. Evliya Çelebi 1671-1672 yıllarında bu handan söz etmiştir. Yine bu dönemde Evliya Çelebi'nin ifadesiyle Kütahya'da 17 büyük han bulunmaktadır (Okumuş, 2007: 108). Kitabesinde bulunan tarih Karagöz Ahmet Paşa'nın Kütahya'da valilik yaptığı döneme rastlamaktadır. Tamamen kesme taştan yapılmış olan Kapan Hanı'nın ilk yapılışında 77 odalı, ortasında bir mescit, mescidin altında bir çeşme, havuz, bir ahır ve helâ bulunduğu kaynaklarda ifade edilmektedir (Altun, 1981/1982: 433-434).

Yukarıdaki ifadelerden sonra Kütahya'nın nüfusu ile ilgili kısa bir bilgi vermek yararlı olacaktır. Buna göre şehre ait nüfus verileriyle ilgili kaynaklar ilk olarak XVI. yüzyılda düzenlenmiş olan 1520, 1531 ve 1571 tarihli tahrir defterlerinde yer almaktadır. Bu defterlerdeki kayıtlara göre Kütahya şehrinde; 1520 yılında 28 mahalle, 1530 yılında 33 mahalle ve 1571 yılında ise 37 mahalle bulunmaktaydı. Buradan da anlaşılacağı üzere mahalle sayılan her sayımda artış kaydetmiştir. Dolayısıyla şehir 51 yıl içinde 9 mahalle artarak gelişme göstermiştir. Bu husus bu dönemde şehrin önemini bariz bir şekilde ortaya koymaktadır. Genel olarak bakıldığında şehirde; 1520 yılında 25 Müslüman mahalle ile birlikte 3 gayrimüslim mahalle yer almaktaydı. Şehir, 1520 tahririne göre Müslüman nüfus 3.378, gayrimüslim nüfus 935 olmak üzere toplam 4.313 nüfusa sahipti. 1530 yılında şehir, 33 mahalle olmuştur. Bu mahalleler içinde yine 3 gayrimüslim mahalle bulunmaktaydı. Şehir, 1530 tahririne göre Müslüman nüfus 3.853, gayrimüslim nüfus 821 olmak üzere toplam 4674 nüfusa sahipti. 1571 tarihli tahrir defterine göre ise şehrin mahalle sayısı 37 olmuştu (Bayartan, 2009: 57-70; Bayartan, 2003: 114).

Kütahya şehrinde gerçekleştirilen bu üç tahrirde 51 yıllık süreç içerisinde mahalle ve nüfus sayısındaki artışların esas nedenlerinden biri Celali isyanları diğeri de şehrin bu dönemlerde bir idari merkez olmasıdır. Celali isyanları, taşradan şehre hatta şehirlerarası göç yaşanmasına neden olmuştur. Bu da şehrin güvenli olduğunu göstermesi açısından önemlidir (Bayartan, 2003: 115).

Yukarıda ifade edilen hususlardan hareketle XVI. yüzyıla kadar olan dönemde şehir Germiyan zamanındaki yerleşim yerlerine ilaveten günümüzdeki, Gazikemal, Mecidiye, Hamidiye, Alipaşa, Ahırardı bölgesine doğru genişlemiştir. Şehrin bu şekilde gelişmesinde şüphesiz şehzadelerin vali olarak burada görev yapması, Anadolu Beyler Beyliği'nin merkezi olması, ticari faaliyetlerin gelişmesi (şap ticareti, elmas ticareti vs.) ve Celali isyanları dolayısıyla kırsal alandan şehir merkezine yapılan göçlerin sebep olduğu nüfus artışı etken olarak gösterilebilir.

Kütahya, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman devirlerinde Anadolu taraflarında yapılan seferlerde askerlerin toplanma mevkii haline gelmiştir. Örneğin Kanuni Sultan Süleyman 1522'de, Rodos adasının fethi için sefere çıkarken İstanbul'dan Kütahya'ya uğrayıp buradan Aydın yoluyla Marmaris'e geçerek adayı fethetmiştir (Bayartan, 2003: 89).

XVI. yüzyıldan sonra da şehrin gelişimini çeşitli tarihlerde inşa edilen cami, mescid, hamam, medrese ve hanlar belirlemiştir. Buna göre XVI. yüzyılda Kazasker Molla Halil Medresesi, Rüstem Paşa Medresesi, Ahi Evren (Hacı Evren) Mescidi, Sultanbağı (Hisaraltı-Dükkâncık) Mescidi, Karagöz Ahmet Paşa Camii, Lala Hüseyin Paşa Camii, Şengül Camii, Balıklı Rüstem Paşa Hamamı, Kemer Hamamı ve Lala Hüseyin Paşa Hamamı yapılmıştır. XVII. ve XVIII. yüzyılda ise Hatuniye Camii, Özbek Camii, Sultanbağı, Çatalçeşme (Ahi Arslan) Mescidi, Ali Paşa Camii, Şengül Hamamı, Yenimahalle Gâvur Hamamı ve Biber Hanı¹⁶ inşa edilmiştir (Altun, 1981/1982:

¹⁶ Osmanlı döneminde yaptırılmış geç devir hanlarından bir tanesi de Sadettin Camii civarındaki Biber Hanı'dır. 1697'deki Anadolu valiliğinden sonra Ömer Paşa tarafından yaptırılmıştır.

433-434).

Cedit (Yeni Mahalle) Mescidi, Deveyatağı Mescidi, Kaditler Camii, Molla Bey Külliyesi, Ahırardı (Dilsizoğlu Hacı İbrahim) Camii, Karadonlu (Pirler Mahallesi) Mescidi, Küpecik Camii gibi yapılar da XIX. yüzyılda inşa edilmiştir.

XIX. yüzyıla kadar olan tarihî süreç içerisinde hemen her döneminde büyük bir hareketlilik içerisinde olan Kütahya, XIX. yüzyılda da Osmanlı devleti ile Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa arasında meydana gelen harplerde mühim hadiseler sahne olmuştur. Kütahya'nın XIX. yüzyıldaki en önemli olayı, şüphesiz Mısır ordusu tarafından işgal edilmesidir (Bayartan, 2003: 95). 1833 yılında Kavalalı İbrahim Paşa'nın Mısır ordusuyla Kütahya'yı işgali Osmanlı'nın ve Kütahya'nın siyasi hayatında önemli bir dönüm noktası teşkil eder. İşgalin akabinde 1833 senesinde Kütahya Anadolu Beylerbeyliği merkezi olmaktan çıkarılarak muhassıllık haline getirilmiştir (Yalçın ve Önder, 2019: 74-75; Arıkan, 2010: 30). Bu durum şehrin gelişmesini olumsuz yönde etkilemiştir.

Tanzimat ile başlayan ve XIX. yüzyıl boyunca devam eden yenileşme sürecinde askerlikle ilgili bazı düzenlemeler de yapılmıştır. Redif Teşkilâtı dâhilinde; Kütahya'da redif taburları oluşturulmuş ve Kütahya'daki redif askerlerinin her türlü eğitim ve barınma ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için bugünkü valilik binasının karşısındaki eski belediye binasının bulunduğu alanda bir Redif Kışlası inşa edilmiştir. Bu amaçla II. Mahmud döneminin sonlarında inşasına başlanan Kütahya Kışlası'nın açılışı Sultan Abdülmecid'in saltanatının ilk yılında gerçekleşmiştir. Kışla, 1953 yılında yıkılışına kadar hizmet vermeye devam etmiştir (Gedik, 2015: 53). Kışla ile birlikte askeri elbiselerin üretilmesi amacıyla Porsuk nehri kenarına bir imalathane tesis edilmiştir. Kışla alanı içerisine de elbiselerin boyanması amacıyla bir boyahane kurulmuştur (Gedik, 2015: 183).

Kışlanın yapılması şehrin ekonomik ve sosyal hayatına hareketlilik getirmiştir. 2500 civarında askerinin ihtiyaçlarını şehirden karşılaması bu hareketliliğin sebeplerindedir. Ayrıca şehrin daha güvenli hale gelmesine de katkıda bulunmuştur. Bu durum şehirde nüfus artışında etkili olmuştur ve kışla çevresinde Hamidiye, Mecidiye, Alipaşa Mahalleleri gibi yeni yapılaşma alanlarının oluşmasını sağlamıştır. Şehrin sınırı da bugünkü Evliya Çelebi Devlet Hastanesi Ek Binası'na kadar uzanmıştır.

Kışlanın yapıldığı dönemlerde hemen kışlanın yakınında, günümüzdeki Yeşil Cami'ye bitişik olan Cumartesi Pazarı olarak kullanılan alana bir de hapishane yapılmıştır (Altun, 1981/1982: 439).

Osmanlı taşra şehirlerinde modern anlamda belediye teşkilatlanması 1864 tarihli vilâyet nizamnâmesiyle olmuştur. Bu nizamnâme ile sancak ve kaza merkezlerinde, seçili üyelerden kurulan meclis-i beledîler bulunacaktı. Bahsi geçen nizamnamedeki kaidelerin tamamlanmasıyla Kütahya Belediyesi 1868 yılında kuruldu ve bugünkü merkez komutanlığının bulunduğu yerdeki bir binada faaliyetlerine başladı (Günhan, 2009: 4).

1865 yılından itibaren başlayan eğitimdeki yenileşme çalışmaları neticesinde 1869 yılında Kütahya Rüştîyesi, 1891 yılında da Kütahya İdadisi açılmıştır. Okul, Birinci Dünya Savaşı döneminde Sultani'ye dönüştürülmüş ve yatılı olarak hizmet vermiştir. Dolayısıyla yakın çevreden Kütahya'nın eğitim amaçlı göç almasını sağlamıştır. İdadi, günümüzde adliye ek binası olarak hizmet veren yapının karşısındadır. Halen lise olarak hizmet vermektedir (Girgin, 2019).

Kütahya'da şehrin yerleşim düzeninde etkili olan bir başka faktör de demiryoludur. Kütahya'ya demiryolu için gar binası Osmanlı Anadolu Demiryolları Şirketi tarafından inşa edilmiş ve 30 Aralık 1894'te hizmete girmiştir. Şirket, 1893'te Eskişehir'den Konya'ya bir hattın imtiyazını almış, 1894'te Eskişehir'den Kütahya'ya ve 1895'te de Kütahya'dan Afyonkarahisar'a ulaşan hat 1896'da Konya'ya bağlanmıştır.

Demiryollarının yapılmasıyla bu yerleşim yerlerinin kademelenmesinde önemli değişiklikler

olmuştur. Demiryolu, insanların dar bir coğrafyaya sıkışmış mekânını genişleterek onlara büyük bir hareketlilik sağlamıştır. Demiryollarının girişiyle yerleşim birimleri arasındaki mesafeler kısalmış, taşıma hızı artmış ve buna bağlı olarak üretim ve ticaret gelişmiştir (Kolay, 2019: 217-233). Bunların sonucu olarak da daha büyük ve kalabalık yerleşim birimleri ortaya çıkmaya başladı. Ayrıca hatlarının döşenmesi, istasyon binalarının yapılması, işletilmesi sırasında yeni istihdam alanları ortaya çıktı. Çalışanlar ve yolcular için iskân imkânı sağlanmış, taşınan mallar için de depo, silo, antrepo gibi tesisler inşa edilmiştir (Yücel, 1960: 143). Bu durum mevcut yerleşmelerin gelişmesine ve yeni yerleşim yerlerinin kurulmasına sebep olmuştur (Karkar, 1963: 147). Bugünkü İstasyon Caddesi çevresinde ve Vefa Mahallesinde yerleşimin gelişmesi demiryolu sayesinde olmuştur.

1907 tarihinde Kütahya Mutasarrıfı olan Giritli Ahmed Fuad Paşa tarafından Kütahya Hükümet Konağı ve 1905'te de Yeşil Camii yaptırılmıştır. Bu bina günümüzde Adalet Sarayı olarak kullanılmaktadır. Ahmed Fuad Paşa, Kütahya'da görevde bulunduğu süre içinde şehrin ağaçlandırılması, şehir içinden geçen Sultanbağı ve Aksu Derelerine set çekilmesi, Ulu Cami'nin onarılması gibi birçok hizmette bulunmuştur (Gedik, 2015: 117).

4. Sonuç

Sonuç olarak bakıldığında Kütahya'nın Selçuklular tarafından Türk hâkimiyetine geçişinden itibaren şehir yavaş yavaş geleneksel Türk-İslam şehir yapısı özelliğini kazanmaya başlamıştır. İlk fethinden itibaren önemli bir uç şehri ve Germiyanogulları'nın başkenti olan Kütahya günden güne artan imar faaliyetleri ile 70 yıllık Selçuklu ve 130 sene süren Germiyanogulları döneminde şekillenmiştir denilebilir. Dolayısıyla şehir Osmanlı dönemine gelindiğinde bir hayli mamur durumdadır. Şehirde Osmanlı döneminde artan nüfus ile birlikte yeni mahalleler oluşmuştur. Yeni resmi binalar yapılmış ve şehir o binalar etrafında şekillenmeye başlamıştır. Diğer taraftan şehirde gayrimüslimlere dair yerleşim alanları ve bu alanlarda yapılan mimari öğeler de kentin gelişmesinde etkili olmuştur.

Köklü bir tarihe sahip Kütahya'nın ilk dönemlerden itibaren XIX. yüzyıla kadar yerleşim düzeninde coğrafya, topografya, arazinin verimliliği, güvenlik kaygısı, ibadethaneler, eğitim kurumları, hamam, çeşme vs. gibi sosyal ve sıhhi müesseseler; han, kapan, bedesten, arasta gibi alışveriş mekânlarının etkili olduğu görülmektedir. Kale ve Ulu Cami merkez olarak alınırsa şehir tarihi süreç içerisinde özellikle güney, kuzey ve doğu istikametinde genişlemesini sürdürmüştür.

XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde şehrin daha dış kısımlarına Hükümet Konağı, Kışla, Hapishane, Belediye ve İdadi gibi resmi kamu binalarının inşa edilmesi ve demiryolunun Kütahya'ya gelmesiyle şehir merkezi, Ulu Cami ve civarından bu yapıların olduğu alana yani doğu tarafına doğru kaymaya başlamıştır.

Kaynakça

- Altun, A. (1981/1982). Kütahya'nın Türk devri mimarisi. *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan* içinde (ss. 171-700). İstanbul.
- Arıkan, R. (2010). *Tanzimat Döneminde Kütahya*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Bayartan, M. (2003). *XIX. Yüzyılda Kütahya'nın tarihi coğrafyası*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bayartan, M. (2009). Osmanlı'dan günümüze Kütahya şehrinin yapı taşları: Mahalleler. *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, 18, 57-70.
- Boz, M. (2014). *XIII-XV. Yüzyıllarda anadolu kentleri ve kentliler*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi] Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırklareli.

- Bülbül, C. (2009). Eski anadolu tarihinde Frigler. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (27).
- Çiftçioğlu, İ. (2006). Germiyanogulları dönemi Kütahya medreseleri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, 161-180.
- Çini, R. (1991). *Türk çiniciliğinde Kütahya*. İstanbul.
- Derdiyok, İ. Ç. (2003). Sadi'nin Bostan'ı ve Ezop Masalları'nda ortak temalar. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(12). 1-14.
- Dönmez Y. (1981/1982). Kütahya ve çevresinin fiziki coğrafyası. *Atatürk'ün doğumunun 100. yılına armağan Kütahya içinde* (ss. 1-13), İstanbul.
- Gedik, E. (2015). *Arşiv belgelerine göre Kütahya Redif Taburu ve Redif Kışlası*, [yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Gedik, E. (2017). Germiyan Beyi II. Yakub Külliyesine ait taş vakfiye ve vakfedilmiş mülklerin ad ve buldukları yer açısından değerlendirilmesi. *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu-III Germiyanogulları Beyliği Bildiriler Kitabı*. (M. Ersan ve M. Şeker, Haz.). içinde (ss. 105-135). Ankara: TTK Yayını.
- Gedik, E. (2019). Yakupoğlu'nun resimlerinde Kütahya'nın kaybolan mekânları. *I. Uluslararası Ahmet Yakupoğlu Şehir, Sanat ve Tasarım Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (ss. 117-133). Kütahya.
- Girgin, İsmail. (2019). *Kütahya Rüşdiye ve Mekteb-i İdadisi (Kuruluşu, gelişimi ve sosyo-kültürel hizmetleri)*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Gökbilgin, M. T. (1956). Kütahya, *MEB İslam Ansiklopedisi içinde* (C. 6, ss. 1118-1126). Ankara.
- Güner, H. (1964). *Kütahya camileri*. İstanbul.
- Günhan, Ali. (2009, Nisan 19). Kuruluşundan günümüze Kütahya Belediyesi ve başkanları. *Yeni Kütahya Gazetesi*, s. 4.
- Hadîdî. (1991). *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*. (H. Öztürk, Haz.). İstanbul.
- Kalfazade, S. (2012). Vacidiye Medresesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 42, ss. 409-410). İstanbul: TDVİAM.
- Kalyon, M. M. (2018). *Kütahya'da Selçuklu-Germiyan ve Osmanlı eserleri*. Ankara: Kütahya Belediyesi Yayını.
- Karakaya, E. (2002). Kütahya (Mimari). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 26, ss. 584-587). İstanbul: TDVİAM.
- Karkar Y. N. (1963). *Railway Development in the Ottoman Empire*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Indiana University, Indiana.
- Kolay, A. vd. (2015). *Kütahya tarih atlası*. Kütahya: Beylerbeyi Derneği Yayını.
- Kolay, A. (2019). *Anadolu'da işletmeye açılan ilk demiryolu: İzmir-Kasaba hattı ve uzantıları*. Ankara: TTK Yayını.
- Kuban, D. (1968). Anadolu-Türk şehri: Tarihî gelişmesi, sosyal ve fizikî özellikleri üzerinde bazı gelişmeler. *Vakıflar Dergisi*, 7, 53-73.
- Kuş, F. (2012). Kütahya Ulu Camii. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 42, ss. 107-108). İstanbul: TDVİAM.

Kütahya Ansiklopedisi, C.1, s. 184

Merçil, E. (1991). *Müslüman Türk Devletleri tarihi*. Ankara.

Okumuş, E. (2007). Evliya Çelebi Kütahya’da. *DEÜİFD*, XXVI.. 83-120.

Özcan, K. (2006). Anadolu-Türk kent tarihinden bir kesit: Selçuklu Döneminde Anadolu-Türk Kent Model(ler)i. *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*. 161-184.

Strabon, (2000). *Antik Anadolu coğrafyası: Geographika XII-XIII-XIV*. (A. Pekman, Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Şahin, F. (1981/1982). Kütahya’da Çinili Eserler. *Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılına Armağan Kütahya*. (ss. 111-170). İstanbul.

Tanyeli, U., *Anadolu-Türk kentinde fiziksel yapının evrim süreci (11.-15. yy)*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Tulay, A. S. (1981/1982). Kütahya arkeolojisi. *Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılına Armağan* içinde (ss. 53-68). İstanbul.

Turan, Ş. (2009). *XIII. Yüzyılda Orta ve Doğu Anadolu’dan Batı Anadolu’ya göçler*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Uzunçarşılı, İ. H. (1932). *Kütahya şehri*. İstanbul.

Varlık, M. Ç. (1974). *Germiyan-Oğulları Tarihi 1300-1429*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayını.

Varlık, M. Ç. (1986). XVI. Yüzyıl Osmanlı idari teşkilatında Kütahya. *Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2, 201-239.

Varlık, M. Ç. (1991). Anadolu Eyaleti. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 3, ss. 143-144). İstanbul: TDVİAM.

Yalçın, R. ve Önder, Ö. (2019). *II. Meşrutiyet döneminde Kütahya taşra idaresi*. Kütahya.

Yeşil, M. (1937). *Kütahya ilinin kısa tarihi*. İstanbul.

Yıldız, H. D. (1981-1982). Kütahya’nın tarihçesi. *Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılına Armağan*, içinde (ss. 35-51). İstanbul.

Yücel, T. (1960). *Demiryollarımızın istasyon nüfuslarına etkisi*. İstanbul.

Araştırma Makalesi / Research Article

CUMHURİYETİN KURULUŞUNDAN GÜNÜMÜZE KÜTAHYA'DA ŞEHİRCİLİK ANLAYIŞI*

Yavuz BOZKURT¹

Öz

Çok uzun tarihsel bir mirasa sahip Kütahya, var olduğu günden bugüne tarihin her dönemine şahitlik etmekle birlikte bu süreç içerisinde varlığını sürdürdüğü her medeniyetten de izler taşır durumdadır. Kütahya medrese, cami, kervansaray, külliye ve kilise gibi yapılarla güçlü tarihi dokuya sahip bir şehirdir. Bu tarihi dokusunun yanında şehirde Cumhuriyet'in kurulmasından sonra modern şehircilik anlamında da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Çalışma ile Cumhuriyet'in ilanından sonra gerek ulusal politikalar gerekse yerel gelişmeler neticesinde Kütahya'da şehircilik adına yaşanan gelişmeleri ortaya koymak amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda yerel kütüphaneler ve resmi kurumların arşivleri incelenmiş, şehir için hazırlanmış eserler taranmış, bu konuda eser üretenlerle görüşmeler gerçekleştirilmiş ve neticede şehrin tarihi dokusu ile Cumhuriyet sonrası yaşanan gelişmelerin şehircilik anlayışına etkileri birlikte değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kütahya'da şehircilik, planlı dönemde şehircilik, Kütahya imar planı

JEL Kodları: N90

URBAN APPROACH IN KÜTAHYA FROM THE FOUNDATION OF THE REPUBLIC TO THE PRESENT

Abstract

Kütahya, which has a rich historical heritage, witnessed many different periods of history since its existence. Therefore, Kütahya bears traces of many different civilizations that it has hosted throughout history. Kütahya has a strong historical texture with its madrasah, mosque, caravanserai, complex and church. In addition to this historical texture, there have been important developments in terms of modern urbanism in Kütahya after the establishment of the Republic of Turkey. With this study, it is aimed to reveal the urbanization that have been implemented in Kütahya since the proclamation of the Republic, both in terms of local developments and national policies. For this purpose, the archives of local libraries and official institutions were examined, the works prepared for the city were scanned, interviews were held with the people who produced works on this subject, and as a result, the historical texture of the city and the effects of the post-Republican developments on Kütahya's understanding of urbanism were evaluated together.

Keywords: Urbanism in Kütahya, urbanism in the planned period, Kütahya zoning plan

JEL Codes: N90

* Bu çalışma Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'nın 2020 yılında basılmasını planladığı "Türkistan'dan Anadolu'ya Çevre ve Şehircilik" adlı eserde Kütahya ili için hazırlanmış bölümün genişletilmiş ve gözden geçirilmiş halidir.

¹ Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü, yavuz.bozkurt@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3874-5644.

Başvuru Tarihi (Received): 05.05.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 20.07.2022

Giriş

Ege Bölgesi içerisinde İç Batı Anadolu Bölümü'nde bulunan Kütahya; Marmara, Ege ve İç Anadolu Bölgesi arasında geçiş konumundayken çevresi ile birlikte üç bölgenin de fiziki, beşeri ve iklim özelliklerini taşımaktadır. Şehrin kuruluşunda tarihsel süreçte var olan zengin mirasın etkisi çok büyüktür. Kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Türkiye Cumhuriyeti kurulana dek Hitit'lerden Frig, Roma, Bizans, Germiyanogulları ve Osmanlı İmparatorluğu gibi birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır.

Bizans döneminde piskoposluk merkezi, Germiyanogulları döneminde başkent, Osmanlı döneminde ise Anadolu Beylerbeyliği'nin merkezi durumundaki Kütahya, tarihin her döneminde önemli bir yere sahip bir şehir konumunda olmuştur. Medrese, kervansaray, kütüphane, imaret, kilise, cami ve külliyelerin yanında menzilhane ve mevlevihanesiyle farklı dönemlerin ilim, irfan ve medeniyet merkezlerinden biri olan Kütahya, 1922 Ağustos'unda başlayan Büyük Taarruz ile kazanılan zaferden sonra 08 Ekim 1923 tarihinde il olmuştur.

Antik dönemlerdeki varlığı kabul edilmesinde rağmen bu dönemlerde şehrin kuruluş yeri net olarak bilinmemektedir. Şehrin ilk yerleşim yeri Hisarteppe üzerine kurulu olan kale ve çevresidir. Hisarteppe'nin yerleşim yeri oluşu tesadüfi değildir. Tarihi dönemlerde şehirler ve kalelerin yüksek bölgelere inşa edilmesi topoğrafyanın etkisini göstermekle birlikte aslında savunma amaçlıdır. Savunma kaygısı ile yüksek mevkilere kurulan şehrin, ihtiyaçlarını karşılayacak verimli Kütahya Ovası ve özellikle su kaynakları açısından güçlü Acem Dağı'na yakın konumlandırılmış olması şehrin gelişimi açısından önemli bir yer teşkil etmiştir.

Bu gelişmeler Cumhuriyet'in kuruluşuna kadarki süreçte şehrin gelişiminde etkisini göstermişken Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra ise şehrin gelişiminde farklı faktörler devreye girmiştir. Tipik bir Anadolu şehri olarak merkez tarafından destek görmesi, sanayinin yurt geneline yayılması amacı gerçekleştirilirken bu fırsattan payına düşeni alması, yeni fabrikaların kurulması, sanayi hamleleri, fabrikalarla birlikte buralarda çalışacak insanlara yeni konut ihtiyacının doğması ve son dönemlerde toplu konut uygulamalarını bu faktörler arasında sıralamak mümkündür.

1. Erken Cumhuriyet Döneminde Kütahya'da Şehircilik (1923-1938)

17 Temmuz 1921 tarihinde Yunan işgaline uğrayan ve yaklaşık bir yıl kadar süren bir mücadele sonucunda işgalden kurtulan Kütahya ili (Yıldız, 1982: 50-51), milli mücadelenin verildiği coğrafyada olması dolayısıyla cumhuriyetin ilk yıllarında yorgun ve yıpranmış olmakla birlikte ülke genelinde başlatılan imar ve sanayileşme hareketine katılmıştır.

Kütahya ili tarih boyunca tarım sektörü ağırlıklı bir il kimliğinde iken Osmanlı döneminde çinicilik, dokumacılık ve dericiliğin merkezi olduğu, atölye düzeyi üretimden sanayileşmeye cumhuriyet ile birlikte geçtiği ve ilk sanayi tesisinin 1926 yılında kurulan Sümerbank Seramik Fabrikası olduğu bilinmektedir (21. yy Başlarında Kütahya, 2001: 25). Tren istasyonuna yakın Vefa Mahallesi'nde yer alan ve köyden kente çalışmak için göç eden aileler tarafından bitişik nizamlı ve az katlı olarak inşa edilen konutlardan oluşan bu bölge, tipik bir sanayi kuruluşu civarı yapılaşma örneğidir. Dönemin önemli sanayi kuruluşlarından biri de Ziraat Aletleri Fabrikası'dır (Soydan 2019: 106-107). Hem ziraat eğitimine yönelik talebe yurdu hem de tarım aletleri üretimi yapan kuruluş 1950 yılına kadar üretim ve eğitim hizmetlerine devam etmiştir.

İl oluşunun ardından 1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımı neticesinde nüfusu 303.641 olan Kütahya, o tarihte Türkiye nüfusunun % 2,22'sine denk gelmekte iken (Bozkurt, 2011: 295) kentin gelişimini kıyaslamak amacıyla belirtmekte fayda vardır ki bugün ise (579.257) Türkiye nüfusunun sadece % 0,70'ine tekabül etmektedir. Türkiye nüfusu içerisindeki payı bağlamındaki bu düşüş, ilerleyen yıllarla birlikte şehircilik açısından Kütahya'da önemli etkilere neden olmuştur.

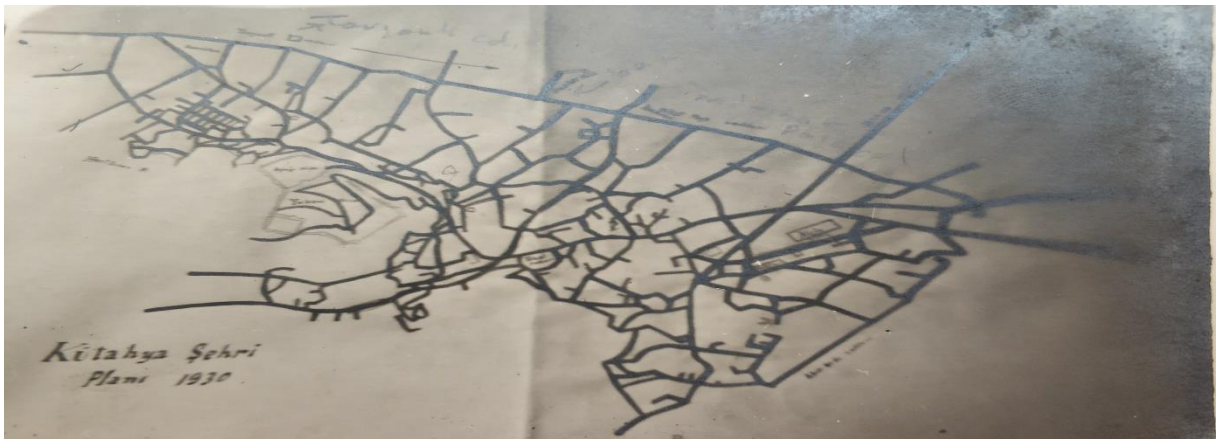
Kütahya'nın il olması ile birlikte resmi ve idari teşkilatların kurulması ve kamusal hizmetlerin gerçekleştirilmesi için imar faaliyetleri önem kazanmaya başlamış, cumhuriyetin ilanından sonraki on beş yılda doksan üçü köyde ve onu il merkezinde olmak üzere kamu binaları inşa edilmiştir (Karaağaoğlu, 2014: 5). İlde savaş sonrası kalıntılar ortadan kaldırılmaya çalışılırken bu mücadele kent merkezinde çıkan büyük bir yangın ile zora girmiştir. 1928 Ağustos'unda il merkezinde yaşanan büyük yangın neticesinde çok sayıda dükkân, hane, kamu binası ve içerisinde medrese, han ve caminin olduğu yapı ciddi anlamda hasar görmüştür (Kütahya Mecmuası, 1928: 15-16).

Türkiye'de kentsel gelişme anlamında cumhuriyetin ilanından İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadarki süreç, modernite projesinin ihtiyaç duyulan yasal düzenlemelerle hayata geçirilmesi stratejisine yöneliktir. Bu stratejinin önemli öğelerinden biri ülkeyi demir ağları ile örmek iken diğeri ise 1929 krizi sonrası devletçi politikaların öngördüğü sanayi planlarındaki fabrikaların kuruluş yerlerinin demiryolu güzergâhları üzerindeki Anadolu şehirleri olmasıdır (Tekeli, 2009: 110-112). Bu modernite projesinin bir parçası olarak 1932 yılında parke taşlar ile döşenip açılan İstasyon Caddesi ile 1933 yılında İstasyon Caddesi'nde hizmete başlayan Halk Evi'ni göstermek mümkündür.

Erken cumhuriyet döneminde kentlerdeki modernleşmenin temelini oluşturan hükümet veya cumhuriyet meydanı ile istasyon caddesi bağlantıları imar planlarının en belirgin özelliğidir. Bu bağlantı yolları üzerindeki ağaçlı kaldırımlar, kilit taşı döşeli çift taraflı geniş araba yolları, yol üzerindeki kamusal yapılar, spor tesisleri ile yol sonundaki lojmanlar ve sosyal tesisler gibi kolektif yapılar dönemin modern şehircilik ilkelerine göre tasarlanmış yaşam alanlarıdır (Çetin, 2012: 106). 1932 yılında Kütahya-Balıkesir demiryolunun tamamlanarak hizmete açılması ilin önemini artırmış olmakla birlikte tren garını merkeze bağlayan ve aynı yıl yapılan İstasyon Caddesi ise erken cumhuriyet dönemi şehircilik anlayışının izlerini taşımaktadır.

Bu döneme ait arşivlerde ulaşılabilen ve Kütahya ilinin imar durumunu gösteren en eski plan ise kim tarafından hazırlandığı bilinmeyen 1930 tarihli Kütahya Şehri Planı'dır. Planda ilin kuzeyinde Tavşanlı Caddesi, Kobak ve Mithat Paşa Caddesi belirtilirken doğusunda ise Ahırdarı yer almaktadır. Bu dönemi resmetmesi anlamında önemli bir yere sahip plan, elle çizilmiş olup ölçek bilgisi de bulunmamaktadır.

Fotoğraf 1: 1930 Tarihli Kütahya Şehri Planı

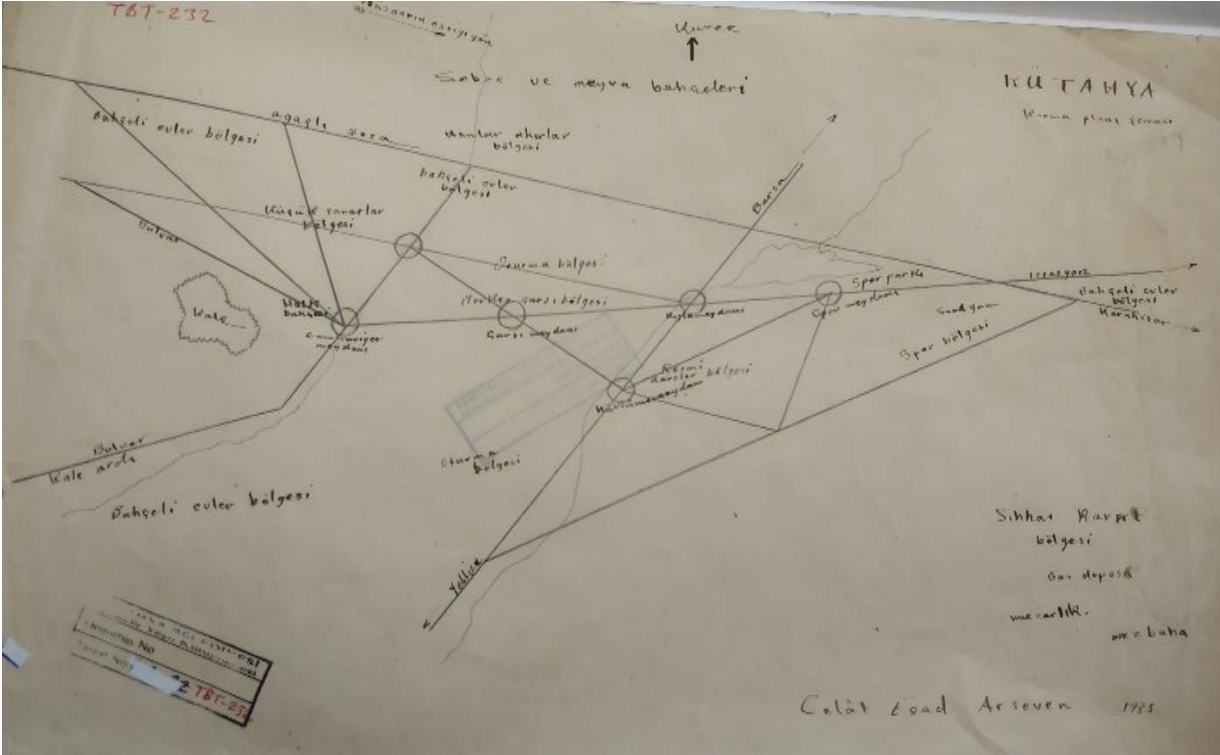

Kaynak: Mustafa Hakkı Yeşil Arşivi, Kütahya Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi, Kütahya Şehri Planı, 1930, Tasnif No: TBT-232, Albüm: 19.

1928 yılında Ankara Şehri İmar Müdürlüğü'nün kurulması ve aynı yıl Ankara için bir plan hazırlanması, erken cumhuriyet dönemi modernleşme çabalarını gerçekleştirmek ve hızla büyüyen bir kentin sorunlarını çözmek adına önemli gelişmelerdir. Ancak, Ankara dışındaki kentler benzer hızlı büyümeyi göstermeyince, modernleşme maksadıyla diğer kentlerin; sağlığın, temizliğin,

güzelliğin ve modern kültürün birer örneği olması istenmiştir. Bu amaçları gerçekleştirmek için ise 1930-35 yılları arasında mevzuat açısından; Belediye Kanunu (1930 tarih ve 1580 sayılı), Umumi Hıfzıssıhha Kanunu (1930 tarih ve 1593 sayılı), Yapı ve Yollar Kanunu (1933 tarih ve 2290 sayılı), Belediye İstimlak Kanunu (1934 tarih ve 2722 sayılı) ve Belediyeler İmar Heyetinin Kuruluşuna İlişkin Kanun (1935 tarih ve 2763 sayılı) gibi önemli düzenlemelere gidilmiştir (Tekeli, 2009: 113-114). Bu düzenlemeler Türkiye'nin her ilinde plan yapma konusunda gelişmeler yaşanmasına neden olmuş ve Kütahya için de bir plan hazırlanmıştır.

Fotoğraf 2: 1935 Tarihli Kütahya Kurma Planı Şeması

Kaynak: Mustafa Hakkı Yeşil Arşivi, Kütahya Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi, Kütahya Kurma Planı Şeması, 1935, Tasnif No: TBT-232, HA: 32.

1935 yılında bir sanat tarihçisi olan Celal Esad Arseven tarafından hazırlanan Kütahya Kurma Planı Şeması'nda il, değişik bölgeler halinde yapılandırılmıştır. Sihhat Spor Bölgesi, Oturma Bölgesi, Resmi Daireler Bölgesi, Hanlar Ahırlar Bölgesi, Küçük Sanatlar Bölgesi ve Merkez Çarşı Bölgesi planda yer alan bölgelerdendir. Planda ilin kuzey, güney, doğu ve batısına yerleştirilen Bahçelievler Bölgeleri, gaz deposu, mezbahe ve mezarlık gibi alanların ilin dışına doğru oluşu ile Cumhuriyet Meydanı'ndan istasyona doğru düz bir şerit halinde uzanan ana aks, erken cumhuriyet dönemi modern şehircilik anlayışının uzantısı olarak dikkati çekmektedir.

Bu dönem içerisinde yaşanan; Cumhuriyet Caddesi'nde Ziraat Bankası'nın açılması (1935), İstasyon Caddesi'nde Almanlar tarafından yapılan bin kişilik stadyumun hizmete sunulması (1935), Afyon Yolu başlangıcında Devlet Hastanesi'nin inşası (1937) ve Balıkesir demiryolu kenarına yapılan Tren Garı (1938) gibi gelişmeler ilin şehircilik tarihi açısından önemli olaylardandır (Karaağaoğlu, 2014: 7).

2. İkinci Dünya Savaşı'ndan Planlı Döneme Kütahya'da Şehircilik (1939-1960)

1939-1945 yılları arasında cereyan eden İkinci Dünya Savaşı, bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de önemli etkilere neden olmuştur. Türkiye her ne kadar savaşa girmemiş ve tarafsızlığını korumuş olsa da savaşın ekonomik ve sosyal açıdan olumsuz etkileriyle karşılaşmış,

ekonomi dışarıdan yardım alacak kadar kötü bir duruma düşmüş ve kentlerde bu kötü gidişten nasibini almıştır. 1940 yılında 359.890 olan Kütahya nüfusu 1950 yılında 422.815'e ulaşmış (Bozkurt, 2011: 296), artan nüfusun ilde yerleştirileceği konutlara ihtiyaç duyulmuş ancak, savaş sonrası ortaya çıkan karaborsacılık (Özkan ve Temizer, 2009: 324) ilde imar açısından da sorunlara neden olmuştur.

İlin içme ve kullanma suyu ihtiyacını karşılayan; Selçuklu, Germiyan ve Osmanlı döneminde olduğu gibi cumhuriyet döneminde de Terkos suyu olarak bilinen şebeke suyu teşkilatı 1930'lu yıllarda kurulmuş, modern anlamda su şebekesine ise 1937 yılında kavuşulmuştur. Bu dönemde il merkezinde artan kamu yatırımları ile birlikte nüfusta artınca 1950'li yıllarda Aksu, Porsuk ve artezyen sularının şebekeye ilave edilmesiyle su ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır (Kalyon, 2010: 1). İldeki, tarihin her döneminin izlerini taşıyan çok sayıdaki çeşme de uzun yıllar su ihtiyacını karşılamada önemli bir rol üstlenmiştir.

Savaş sonrası planlı döneme kadarki süreçte şehircilik anlayışında popülist modernite projelerinin hayata geçirilmesine çalışılmıştır. Bu bağlamda 1948 yılında Kütahya için hazırlanan imar planı; kent bünyesinden tamamen kopuk ve onu gözden uzak tutan, boş bir arazi parçasına yeniden bir şehir kuruyormuş gibi davranan ve zengin tarihi doku ile sivil mimariyi yok eden (Akçura ve Çapar, 1973: 8) bir görüntüye sahiptir. Ancak, plan gerçek dışı bulunması, batıya özentisi olması ve tarihi çevreyi yok etmesi (Özbudak ve Önal, 2018: 1003) gibi nedenlerden dolayı uygulanma fırsatı bulamamıştır. İlde ise modernleşme süreci, sağlık alanında yaşanan Verem Pavyonu (1951) ve Verem Dispanseri'nin (1956) yapılması gibi projeler ile yetersiz olmakla birlikte hayata geçirilmeye çalışılmaktadır.

1950'li yıllarda önceleri yerleşim alanlarının kenarında olan ancak, şehrin büyümesi ve genişlemesi sonucu merkezde kalmaya başlayan Kütahya Kışlası'nın, işlevselliğini de yitirmesi ile bugünkü şehir yerleşiminin tam merkezinde kapladığı geniş alanla birlikte şehre katılması planlanmıştır. Şehir merkezindeki 7236 m²'lik bu geniş alandan kamuya sadece Belediye ve Orman Bölge Müdürlüğü'ne olmak üzere iki adet parsel ayrılırken diğer alanlar özel şahıslara satılmıştır (Gedik, 2015: 204-206). Dolayısıyla cumhuriyet sonrası Kütahya şehir merkezinde, planlama ve şehircilik açısından büyük bir fırsat kaçırılmıştır. Modern anlamda şehircilik ve imar anlayışından uzak, özel şahıslara satılan bu alan; küçük parsellere ayrıldığından dar yollar ve yoğun bir yapılaşmaya maruz kalmış (Sarıkoyuncu, 2010: 9) ve modern bir şehir merkezi planlamasından yoksun kalmıştır. 1953 yılında yıkılan kışlanın yerine 1958 yılında şehre 55 yıl hizmet edecek Kütahya Belediye Hizmet Binası inşa edilmiştir.

1953 yılında 6129 sayılı kanunla 1924 yılından itibaren Kütahya'ya bağlı bir kaza olan Uşak'ın il haline getirilmesi ile Kütahya'dan ayrılması sonucu nüfusta yaşanan önemli orandaki düşüş (Bozkurt, 2011: 296), şehircilik anlamında olumsuz etkilere neden olurken kamu güdümlü sanayi yatırımlarının hız kazanmasıyla il tekrar göç almaya başlamıştır. Bu dönemde ilde hızlı bir sanayileşme hamlesi hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Şeker Fabrikası (1954), Kütahya Gübre Sanayi (1954), Tunçbilek Termik Santrali (1956), TKİ-GLİ (1958), Kolemanit İşletmesi (1958) ve Kümaş A.Ş. bu dönemde ilde ardı ardına faaliyete geçirilen kamu güdümlü öncü sanayi kuruluşlarıdır (21. yy. Başlarında Kütahya, 2001: 25).

Fotoğraf 3: 1960 Tarihli Kütahya Nazım İmar Planı

Kaynak: Kütahya Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü Arşivi, 1/5000 Ölçekli Kütahya Nazım İmar Planı, 02.09.1960, Kütahya.

Bu dönemin sonuna doğru ise Kütahya şehircilik tarihi açısından önemli bir gelişme daha yaşanmıştır. Şehircilik anlamında artan ihtiyaçlara cevap verebilecek nitelikte Kütahya için hazırlanan 1/5000 ölçekli Nazım İmar Planı, 10.09.1960 tarihinde İller Bankası Belediyeler İmar Planlama Müdürlüğü tarafından onaylanmış ve uygulanmaya konulmuştur. 1960 yılında il merkezinin nüfusu 72.972 iken nüfusun ihtiyaç duyduğu yaşamsal ihtiyaçlar ve hizmetler anlamında; mevcut ve müstakbel iş ve ticaret bölgeleri, küçük sanatlar ve sanayi bölgesi, resmi ve idari binalar bölgesi, okullar bölgesi, meskûn ve gelişim sahaları, kreş, hastane ve çarşı bölgelerine kadar her türlü faaliyet sahası planda detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Yine bu dönemde şehircilik faaliyetleri bağlamında; Toprak Mahsulleri Ofisi'nin yapılması (1940), İstasyon Caddesi'nde Kız Sanat Enstitüsü (1940) ve Erkek Sanat Enstitüsü'nün (1951) açılması, Çocuk Esirgeme Kurumu (1955), Sosyal Sigortalar Kurumu (1955), Subay Lojmanları (1957) ve PTT Binası yapımı (1959) (Karaağaoğlu, 2014: 7-8) gibi kamusal hizmet sunumuna yönelik önemli gelişmeler de yaşanmıştır.

3. Planlı Dönemden 1980'lere Kütahya'da Şehircilik (1960-1980)

Bu dönem içerisinde ilin imar planlaması açısından önemli bir gelişme yaşanmıştır. İller Bankası İmar Planlama Müdürlüğü tarafından düzenlenen ve ile ait olmak üzere 39 paftadan (1/1000) oluşan imar planı, 28.03.1966 tarihinde İmar ve İskân Bakanlığı tarafından onaylanmıştır (Kütahya İmar Planı, 1966). Planda en dikkat çekici detay, il merkezinde yer alan bölgelerde Cumhuriyet Caddesi'ni de içine alan bir şekilde Fatih Mahallesi ile Meydan Mahallesi arasında bir düzenlemeye gidilmiş olmasıdır.

İlde 1963-1977 yılları arasında uzun bir dönem Adalet Partisi'nden belediye başkanlığı görevini sürdüren Abdurrahman Necati KARAA döneminde imar ve şehircilik adına önemli faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Bu faaliyetlerden önemli olanları kronolojik olarak şu şekildedir (Kalyon, 2017: 139-140): Mezbaha tesislerinin kurulması (1964-1966), incik suyu isale hattının döşenmesi (1964-1966), Hürriyet Caddesi'nin açılması (1965), Kapan Çayı'nın üzerinin kapatılması (1966), Sanayi Çarşısı'nın oluşumu (1967-1968), Çini Vazo (1969), Huzur Evi (1970-1973), Çinigar Otobüs

Terminali (1970-1971), Kıbrıs Caddesi'nin Açılması (1970), Belediye İş Hanı ve Çarşısı'nın yapımı (1972-1976), Atatürk Caddesi'nin tanzimi (1973-1974), üniversitenin ilk kurulum çalışmaları (1975). İl merkezinde yer alan Hürriyet, Kıbrıs ve Atatürk Caddelerine ilişkin düzenlemeler ile ilin sembollerinden Çiniğar, Çini Vazo ve üniversitenin kuruluş çalışmaları bu dönemin önemli şehircilik çalışmalarındandır.

Bunların dışında dönem içerisinde asfalt şantiyesinin kurulması ile asfalt yol yapımı hız kazanmış (1966), İller Bankası tarafından yapılan modern kanalizasyon şebekesi sayesinde Türkiye'de böyle bir sisteme sahip üçüncü il olunmuş, Aksu ile İnköy Çayırı'ndaki yeraltı sularına ilave olarak Porsuk membaa suyu şehre kazandırılmış ve Kapan Çayı'nın üzerinin kapatılması ile ili güneyden kuzeye bağlayan Osmanlı Caddesi'ne de kavuşulmuştur.

1969 yılında ilin tam merkezinde Zafer Meydanı'nda eski belediye binası ile Kütahya Valiliği'nin arasında yapılan Çini Vazo, zaman içerisinde desen ve renk açısından bazı değişimler geçirmekle birlikte bugün dahi ile özgü önemli kentsel bir simgedir. Aralık 1974 tarihinde il merkezinde Zafer Meydanı yakınlarında Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'na bağlı iki katlı binada yüksekokul olarak eğitime başlayan, bugünkü adıyla Kütahya Dumlupınar Üniversitesi de zamanla merkez dışındaki yeni kampüsüne taşınmış ve ilin simgelerinden biri olmuştur.

1970 yılında Gediz merkezli yaşanan büyük deprem, ilde her alanda olduğu gibi şehircilik anlamında da etkilere neden olmuştur. İllerin merkezlerinin kurulacağı yerlerin tespitinden binaların şekillerine, kat sayılarına ve yatay-dikey yapılaşmaya kadar birçok noktada belirleyici olan, deprem kuşağı lokasyonunda yer almalarıdır. Bu bağlamda deprem kuşağında yer alan ve 1970 Gediz depremini yaşayan ilde, fay hatlarının üzerinde olunması şehircilik kimliğinin belirlenmesinde önemli belirleyicilerden olmuştur (Bozkurt ve Taşkın, 2014: 21). Zaman içerisinde büyük depremler yaşanan ilde (1928 Emet, 1944 Şaphane, 1970 Gediz ve Çavdarhisar, 2009 ve 2011 Simav) uzunca bir dönem çok katlı binalar yoğunlaşmamıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası başlayan hızlı kentleşme süreci bu dönemde de devam ederken planlı döneme geçişle birlikte planlı ekonomi arayışındaki Türkiye'de sanayileşme hareketleri bu dönemde yoğunlaşmıştır. Buna paralel olarak Kütahya'da da özel sektör kuruluşlarının faaliyete başlaması 1960'lı yıllar ile başlamıştır. 1970 Gediz Depremi sonrası kuruluş çalışmalarına başlanan Kütahya Seramik Fabrikası'nın (Kalyon, 2017: 143) ardından ilde zamanla çini, seramik, cam, madencilik, kiremit, tuğla, mermer, mobilya, kimya ve tekstil alanlarında önemli sanayi kuruluşları kurulmuştur.

4. 1980'lerden 2000'lere (1980-2000)

1980'li yıllardan sonra ilin imar planlamasında iki önemli gelişme yaşanmıştır. Bunlardan ilki 21 Ekim 1982 tarihinde İmar ve İskân Bakanlığı Planlama ve İmar Genel Müdürlüğü tarafından onaylanan 1/5000 ölçekli Kütahya Nazım İmar Planı (1/5000 Ölçekli Kütahya Nazım İmar Planı, 1982), ikincisi ise 24 Nisan 1985 tarihinde Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Teknik Araştırma ve Uygulama Genel Müdürlüğü tarafından onaylanan 1/1000 ölçekli 26 paftadan oluşan imar planıdır (Kütahya İmar Planı , 1985). Bu tarihten sonra ilin imar değişikliğine dair hazırlanan son plan, birçok kez değişikliğe uğrayarak ilavelerle bugünkü halini almıştır.

Kütahya ilinin yerleşiminde güneyinde yer alan Yellice (Acem) Dağı ile kuzeyindeki Kütahya Ovası'nın varlığı önemli bir etkiye sahiptir. İlin gelişiminde kuzey-güney aksının önündeki bu engel, şehircilik anlamında yerleşimin doğu-batı yönünde bir koridor şeklinde uzanmasına neden olmuştur. Şehrin merkezindeki ana caddeler ve bu dönemde yeni yapılaşmaların olduğu 75. Yıl ve Zafertepe Mahallelerinde çok katkı yapıların yoğunluğu artmaya başlamıştır (21. yy. Başlarında Kütahya, 2001: 18).

binadan yine Afyon'a doğru olan eksen üzerinde ve ilin hemen çıkışındaki Germiyan Kampüs'e taşınmıştır.

5. Güncel Dönem: 2000-2020

1980 sonrası, kentleşmenin hızının kısmen azaldığı, ülke olarak küreselleşen dünyanın etkisinde olunan ve modernite projesinin de aşındığı bir dönemken bu gelişmeler 2000'ler sonrası daha çarpıcı bir biçimde görülmektedir. Türkiye olarak bu dönemde bir yandan şehircilik ile ilgili eski sorunlara çözüm aranırken diğer yandan ise dünya konjonktürünün etkisiyle bir dönüşüm yaşanmaktadır (Tekeli, 2009: 132). Bu dönüşüm içerisindeki önemli gelişmelerden biri 1980 sonrası çıkarılan yasalarla başlayan toplu konut uygulamalarının kurumsallaştırılmasıdır. Kütahya ilinde ise 2000'li yıllardan sonra toplu konut konusundaki gelişmeler ciddi anlamda hissedilmiştir.

2000'li yıllardan sonra şehirciliğin gelişimi açısından Kütahya'daki en önemli gelişmelerden biri TOKİ uygulamalarıdır. Bu bağlamda; 01.04.2005 tarih 142 sayılı BMK kararı ile 26 ha'lık bir alan ve 4.500 kişilik TOKİ-I Mevzii Nazım İmar Planı, 05.01.2007 tarih ve 6 sayılı BMK kararı ile 35 ha'lık bir alan ve 3.000 kişilik TOKİ-II İlave Mevzii Toplu Konut Alanı Nazım İmar Planı, 02.10.2009 tarih ve 421 sayılı BMK kararı ile 27 ha'lık bir alan ve 8.000 kişilik TOKİ-III Toplu Konut Alanı Nazım İmar Planı ve 03.12.2010 tarih ve 513 sayılı BMK kararı ile 74 ha'lık bir alan ve 9.700 kişilik TOKİ-IV Toplu Konut Alanı Nazım İmar Planı hazırlanmış ve uygulamaya alınmıştır (Kütahya'nın Çevre Düzeni, Nazım İmar ve Uygulama Planları, 2020). Böylece ilin yerleşim alanı gelişim olarak Balıkesir eksenine doğru kaydırılmaya başlamış, yaklaşık 25.000 kişinin yaşam sürebileceği ilk etapları İnköy mevkiinde son etapları ise Parmakören'de planlanan yeni bir alan oluşmaya başlamıştır.

2005 yılında kurulum çalışmalarına başlanan Kütahya-Eskişehir yolunun 6. km'sindeki ilin II. Organize Sanayi Bölgesi, Kütahya İl Özel İdaresi, Kütahya Belediyesi ve Kütahya Sanayi ve Ticaret Odası'nın ortak hisse oranları ile 2006 yılında tüzel kişilik kazanmıştır (www.kutso.org.tr, 2020).

Bu dönem içerisinde şehircilik ve planlama açısından ilde önemli gelişmeler olmuştur. Bunlardan biri, 15/10/2008 tarihinde Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından onaylanan 1/25.000 ölçekli, 6939 ha'lık bir alanda planlanan Ilıca-Harlek Termal Turizm Merkezi Çevre Düzeni Planı'dır. Diğeri ise 2009 yılında ülkedeki kalkınma ve bölge planlarını temel alan, ekonomi ile ekolojiyi aynı eksende değerlendiren, doğal kaynak ve arazi kullanım kararlarını rasyonel bir biçimde değerlendiren üst ölçekli Çevre Düzen Planı'dır. Ancak, 14/08/2009 tarihinde onaylanan ve aralarında Kütahya ilinin de yer aldığı 1/100.000 ölçekli Manisa-Kütahya-İzmir Bölgesi Çevre Düzen Planı, 26/12/2012 tarihinde Danıştay tarafından iptal edilmiştir (www.kutahya.csb.gov.tr, 2022). Daha sonra 23/06/2014 tarihinde bakanlık oluru ile onaylanan plan, yıllar içerisinde çok sayıda itiraz ile değişikliğe uğramıştır.

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi'nin büyük bir kısmı, 2000'li yılların başında Afyon istikametinden Balıkesir istikametindeki Kütahya-Tavşanlı karayolunun 10. km'sinde yer alan yaklaşık 7500 dekarlık bir alana taşınmış ve bu kampüs alanı için de 01/06/2010 tarihinde 283 sayılı BMK kararı ile Nazım İmar Planı hazırlanmıştır. Bugün kampüs çevresinde devlet ve özele ait öğrenci yurtları, lojman ve konut alanları ile alışveriş merkezlerinden oluşan büyük bir yaşam alanı oluşmuştur.

Kütahya-Uşak-Afyon ve Eskişehir illerine hizmet etmek amacıyla 2011 yılında yapımına başlanan ve 2012 yılı Kasım ayında Altıntaş ilçesinde hizmete açılan Türkiye'nin ilk bölgesel nitelikli havalimanı olan Zafer Havalimanı, yakındaki büyükşehirlerde belli zamanlarda oluşan yolcu yoğunluğunu azaltmanın yanında Afyon ve Kütahya'da var olan termal tesislere turist çekme amacını da taşımaktadır. Bu dönem şehircilik açısından diğer önemli bir olay da 1958-2013 yılları arasında 55 yıl ile hizmet veren ve il merkezinde Zafer Meydanı'nda bulunan eski belediye binasının depreme dayanıklı olmadığı gerekçesi ile taşınmasına ve yıkımına karar verilmesidir. Belediye,

bağlı birimleri ile birlikte 2013 yılında Evliya Çelebi İş Merkezi'ne taşınmış, 2019 yılında ise Eskişehir istikametinde il merkezinin girişinde yapımı tamamlanan yeni hizmet binası hizmete girmiştir.

6. Sonuç ve Değerlendirme

Cumhuriyet'in kuruluşundan sonraki dönemde Kütahya'da şehircilik anlamında önemli gelişmeler yaşanmıştır. İlk yıllarda ülkede var olan modernleşme projelerinin bir parçası olarak Anadolu şehri niteliğindeki haliyle demiryolu bağlantıları ve sanayi hamleleri dikkat çekmektedir. Yine erken cumhuriyet dönemi şehircilik anlayışının en belirgin özelliği olan hükümet veya cumhuriyet meydanı ile geniş ağaçlı yolları ve kamusal yapıları barındıran istasyon caddesi bağlantısı bugünde ilde varlığını korumaktadır.

II. Dünya Savaşı yılları ve sonrasında ülkede yaşanan toplumsal ve ekonomik sıkıntılar Kütahya'ya da yansırken imar ve şehircilikte modernleşme uğruna ilin tarihi dokusunu ve sivil mimarisini yok sayan taklitçi planlara rastlanmaktadır. Yoğun bir kamusal yatırımın ile büyük bir katkı sağladığı bu dönemin ardından 1960 yılında ilk kez ilin ihtiyaç duyduğu bütün kentsel hizmetleri dikkate alan bir plan hazırlanmıştır.

Planlı dönem sonrası ilde üç dönem belediye başkanlığı yapan Abdurrahman Necati Karaa eliyle gerçekleştirilmiş önemli birçok imar ve şehircilik faaliyeti ile özel sektör yatırımları söz konusudur. 1982 ve 1985 tarihli iki önemli imar planı ve Afyon istikametine doğru bir gelişim sergileyen yeni yerleşim alanları ile artan çok katlı yapılar 80'ler sonrası ilin gelişimini özetlemektedir. 2000'ler sonrası güncel dönemde ise ildeki en önemli şehircilik faaliyetleri kentsel dönüşüm ve toplu konut uygulamalarıdır.

İlin güneyinde yer alan Yellice Dağı ile kuzeyindeki Kütahya Ovası, şehirciliğin kuzey-güney yönünde gelişimine bir engel durumundayken bu zorunluluk ilin doğu-batı yönünde bir koridor şeklinde uzanmasına neden olmuştur. İl merkezinde yoğun bir şekilde var olan tarihi yapılar dolayısıyla sit alanlarının varlığı, yeni gelişme alanlarına ihtiyaç doğurmuştur. 1980'li yıllardan sonra bu ihtiyaç 30 Ağustos, 75. Yıl, Zafertepe ve Fatih Mahalleleri gibi yerleşim alanları ile merkezin dışına ve Afyon'a doğru yapılaşmalar ile karşılanırken 2000'lerden sonra toplu konut uygulamaları ile Balıkesir istikametine doğru bir gelişim yaşanmıştır.

Kaynakça

21. yy Başlarında Kütahya, Ak Ajans Basım Yayın, Kütahya 2001.

Akçura, T., Çapar, M. (1973). İmar planlarında tarihi kent dokusu ve tarihi eserlerle ilgili tutumların incelenmesi. *Mimarlık*, 8, (Ağustos), 8-10.

Bozkurt, Y. (2011) Türkiye'de Nüfus Hareketliliği ve Kütahya Örneği, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30, (Ağustos), 291-300.

Bozkurt, Y., Taşkın, E. (2015). Şehir kimliğinin kavramsal ve teorik çerçevesi. *Kütahya "Şehir Kimliği" Çalıştayı Sonuç Raporu* içinde (ss.7-44), Ankara.

Çetin, S., (2012). A review of the modernizing impacts of station approaches in the early Republican period. *AIZ ITU Journal of the Faculty of Architecture*, 9(2), 89-106.

Gedik, E. (2015). *Arşiv belgelerine göre Kütahya Redif Taburu ve Redif Kışlası*, [yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.

Kalyon, M. M. (2017). *Kütahya'da son Osmanlılar*, Ankara.

KALYON, M. M. (2010). *Kütahya'da su medeniyeti*. Kütahya.

Karaağaoğlu, A. D. (2014). *Yaşadığım Kütahya*, Kütahya.

- Kütahya Belediyesi, (2020). Hükümet Konağı, <http://www.kutahya.bel.tr/tarihiyerler.asp?islem=goster&id=15>, (10.05.2020).
- Kütahya Belediyesi İmar ve Şehircilik Müdürlüğü Arşivi, *Kütahya'nın Çevre Düzeni, Nazım İmar ve Uygulama Planları*, Kütahya 2020.
- Kütahya'da büyük yangın. (15 Ağustos 1928). *Kütahya Mecmuası*, s. 65, s. 15-16.
- Kütahya Ticaret ve Sanayi Odası, (2020), *Kütahya ve İlçeleri Organize Sanayi Müdürlükleri*, https://www.kutso.org.tr/wp-content/uploads/2017/09/184.-SAYI-K%C3%9CTAHYA VE%C4%B0L%C3%87ELER%C4%B0-ORGAN%C4%B0ZESANAY%C4%B0B%C3%96LGELER%C4%B0_.pdf, (13.05.2020).
- Kütahya Valiliği Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği İl Müdürlüğü, *Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü Arşivi Kütahya İmar Planları*, Kütahya 1960, 1966, 1982, 1985.
- Kütahya Valiliği Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği İl Müdürlüğü, (21 Kasım 2014), “1/100.000 Ölçekli Çevre Düzeni Planı”, <https://kutahya.csb.gov.tr/1-100.000-olcekli-cevre-duzeni-plani-haber-15756>, (21.04.2022).
- Mustafa Hakkı Yeşil, *Kütahya Kurma Planı Şeması*, Kütahya Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi, 1935, Tasnif No: TBT-232, HA: 32.
- Mustafa Hakkı Yeşil, *Kütahya Şehri Planı*, Kütahya Mustafa Hakkı Yeşil Kütüphanesi, 1930, Tasnif No: TBT-232, Albüm: 19.
- Özbudak, Ö., Önal, F. (2018). Modernleşme ve cumhuriyet'in kamusal mekân dönüşümü sürecinde Kütahya Cumhuriyet Meydanı'nın incelenmesi. *SETSCI Conference Indexing System*, 3, (Winter), 1001-1009.
- Özkan, M. S., Temizer, A. (2009). İkinci dünya savaşı yıllarında Türkiye'de Karaborsacılık. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(9), 319-325.
- Sarıkoçuncu, A. (2010). *Kütahya sosyo-ekonomik hayatından 50 yıl (1945-1995) Zeki Özker'in anıları*. Kütahya.
- Soydan, H. (2019). Kütahya'da ziraat yurdu, *Türk Tarım Orman Dergisi*, (Eylül-Ekim), 106-107.
- Tekeli, İ. (2009). *Modernizm, modernite ve Türkiye'nin kent planlama tarihi*. İstanbul.
- Tuna, N., Günay, B. Topaktaş, L., Ülkenli, Z. K. (1996). *Türkiye'de toplu konut uygulamalarının kentsel gelişmeye etkileri*. Ankara.
- Yıldız, H. D. (1981-1982) , Kütahya'nın tarihçesi, *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan* içinde (ss. 35-51). İstanbul.

Araştırma Makalesi / Research Article

KÖMÜR İHRAÇ EDEN ÜLKELERDE STIRPAT MODELİNE DAYALI ÇEVRESEL ETKİ ANALİZİ

Güller ŞAHİN¹

Öz

Ekosistemlerin sürdürülebilirliğine yönelik tehditleri gösteren artan sayıda kanıtlar, insan ve çevre arasındaki etkileşimlere ilişkin farklı ölçüm yöntemlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu bağlamda çevresel etkilerin geniş bir ölçümü olarak yaygın şekilde kullanılan yöntemlerden birisi de ekolojik ayak izi hesaplamalarıdır. Kümülatif CO₂ emisyon salımlarının yakıt türlerine göre başat faktörünün kömür olduğu dikkate alındığında bu çalışma, 1997 - 2018 dönem aralığında kömür ihraç eden ülkelerde ekolojik ayak izi, nüfus, refah ve teknoloji parametreleri arasındaki bağlantıları araştırmaktadır. STIRPAT modeli çerçevesinde kurulan ampirik analizde, değişkenler arasındaki olası ilişkiler için panel eşbütünleşme ve nedensellik metodolojileri takip edilmektedir. PMG-ARDL eşbütünleşme bulguları, uzun vadede nüfus yoğunluğu, yaşam beklentisi, işsizlik oranı, GSYH ve kentsel nüfus değişkenlerinin; kısa vadede ise işsizlik oranı değişkeninin ekolojik ayak izi ile istatistiksel olarak anlamlı olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte nüfus yoğunluğu ve işsizlik oranı, ekolojik ayak izini azaltırken; yaşam beklentisi, GSYH ve kentsel nüfus ise ekolojik ayak izini artırmaktadır. Ayrıca işsizlik oranının ekolojik ayak izi üzerindeki kısa vadeli etkisinin, uzun vadeli etkisinden yüksek olduğu görülmektedir. Dumitrescu & Hurlin nedensellik bulguları ise ekolojik ayak izi ile nüfus yoğunluğu, yaşam beklentisi, işsizlik oranı, GSYH ve kentsel nüfus arasındaki iki yönlü aktarımı, ekolojik ayak izinden nüfus yaşanmasına doğru ise tek yönlü aktarımı açıklamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ekolojik Ayak İzi, Çevresel Etki Analizi, STIRPAT Modeli, Panel Eşbütünleşme ve Nedensellik Metodolojileri

JEL Kodları: Q56, Q57, C23

ENVIRONMENTAL IMPACT ANALYSIS BASED ON THE STIRPAT MODEL IN COAL EXPORTING COUNTRIES

Abstract

The growing of evidence showing threats to the sustainability of ecosystems has led to the emergence of different measurement methods for interactions between humans and the environment. In this context, one of the widely used methods as a broad measure of environmental impacts is ecological footprint calculations. Considering that coal are the dominant factor in cumulative CO₂ emissions according to fuel types, this study investigates the relationships between ecological footprint, population, affluence and technology parameters in coal exporting countries in the 1997 - 2018 period. In the empirical analysis established within the framework of the STIRPAT model, panel cointegration and causality methodologies are followed for possible relationships between variables. PMG-ARDL cointegration findings show that population density, life expectancy, unemployment rate, GDP and urban population variables in the long term; in the short term, it states that the unemployment rate variable is statistically significant with the ecological footprint. At the same time, population density and unemployment rate reduce the ecological footprint; life expectancy, GDP and urban population increase the ecological footprint. In addition, it is seen that the short-term effect of the unemployment rate on the ecological footprint is higher than the long-term effect. Dumitrescu & Hurlin causality findings explain the two-way transfer between ecological footprint and population density, life expectancy, unemployment rate, GDP and urban population, and one-way transfer from ecological footprint to population aging.

Keywords: Ecological Footprint, Environmental Impact Analysis, STIRPAT Model, Panel Cointegration and Causality Methodologies

JEL Codes: Q56, Q57, C23

¹ Dr., Kütahya Sağlık Bilimleri Üniversitesi, İdari ve Mali İşler Daire Başkanlığı, guller.sahin@ksbu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5987-359X

Başvuru Tarihi (Received): 07.05.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 20.07.2022

Giriş

Sanayi Devrimi'nden sonraki süreçte antropojenik faaliyetlerin artması ve doğal sermayenin aşırı kullanımı, su, enerji, altyapı ve diğer doğal kaynaklara olan talebi artırmış; bu durum ise iklimin değişmesine, arazilerin aşınmasına, ekolojik tahribata, biyolojik çeşitliliğin azalmasına ve kirliliğin artmasına neden olmuştur (Usman, Ozturk ve Naqvi, 2022: 1). Süreç içerisinde belirtilen çevresel sorunlar, tüm dünya ülkelerinde giderek önemli ekonomik ve sosyal sorunlar meydana getirmiştir. Dolayısıyla ülkelerin sürdürülebilir büyümeleri ve küresel Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine ulaşmalarında kilit bir zorluk oluşturmuştur. Bu kapsamda ekosistem ve canlılar arasında sağlıklı bir ilişkiyi sürdürmenin temel amacı, ekonomi, siyaset, toplum ve ekolojik çevrenin bütüncül bir yaklaşımla sürdürülebilir kalkınmaya dâhil edilmesidir. Ekolojik çevre, ekonomik gelişmenin maddi temelidir ve ekolojik çevrenin korunması üretkenliği artırmaktadır. Hızlı ekonomik büyüme ile kaynakların arz ve talebi arasında giderek daha belirgin hale gelen çelişkinin arka planında, gelişme baskısını etkin bir şekilde hafifletmek ve sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etmek zorunludur (Li, Xiao ve Tian, 2022: 1). İnsanoğlu günümüze kadar büyük bir çevresel maliyetle ekonomik refaha ulaşmıştır, ancak ekolojik ayak izinin küçültülememesi durumunda sürdürülebilir kalkınmanın devam etmeyeceği de açıktır.

Çevresel sorunların aciliyetine ve büyüklüğüne bağlı olarak, sürdürülebilir kalkınma ve çevre korumaya yönelik politikalar dünya çapında büyük bir ilgi görmüş; çevrecilerin, ekonomistlerin, karar vericilerin ve farklı platformlardan pek çok araştırmacının odak noktası haline gelmiştir. Bu noktada, çevresel etki analizlerinde çevre kalitesinin göstergeleri olarak CO₂, SO₂, CH₄, PM ve ormansızlaşma gibi birçok parametrenin literatürde sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Özellikle karbon emisyonlarını çevre kalitesinin bir göstergesi olarak kullanmak, ekolojik ayak izinden yararlanarak ekolojik muhasebe ve biyolojik kapasite, çevresel bozulmanın daha geniş bir ölçüsü olarak yaygın şekilde kabul edilmektedir. Ancak özellikle toprak, petrol, orman ve madencilik gibi kaynak stokları için CO₂ emisyonlarının yetersiz bir gösterge olarak görünebileceği belirtilmektedir. Bununla birlikte sürdürülebilir kalkınma ekseninde çevresel bozulmaya odaklanmak için kapsamlı bir göstergeye ihtiyaç olduğu söylenmektedir. Özellikle ekolojik sürdürülebilirliğe ek olarak çevresel bozulmanın belirlenmesinde ekolojik ayak izinin kullanılması önerilmektedir. Çevresel bozulmanın daha kapsamlı bir göstergesi olarak kabul edilen ekolojik ayak izi, çevre ve ekonomi çalışmalarında genel bir çevresel parametre özelliğine sahiptir. Benzer şekilde Hükümetler arası İklim Değişikliği Paneli Raporu'nda da 'iklim değişikliği, arazi bozulması, çölleşme, gıda güvenliği, sürdürülebilir arazi yönetimi ve karasal ekosistemlerdeki sera gazı akışları' için dünya çapındaki ekolojik taşıma kapasitesi üzerindeki baskıyı azaltmaya yönelik girişimler tavsiye edilmektedir (Başoğlu, 2018: 134; Usman ve diğerleri, 2022: 1-2; Yurtkuran, 2020: 204).

Bu çalışma, 1997-2018 dönem aralığında kömür ihraç eden ülkelerde ekolojik ayak izi, nüfus, refah ve teknoloji parametreleri arasındaki bağlantıları araştırmaktadır. Çalışma, giriş bölümünün ardından beş bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde ekolojik ayak izi kavramı tanıtılmakta, sonrasında ampirik analize temel oluşturan veri seti ve metodoloji belirtilmektedir. Üçüncü bölümde alan yazın incelemesine yer verilmekte, dördüncü bölümde elde edilen bulgular açıklanmakta, sonuç ve tartışma bölümü ile çalışma tamamlanmaktadır.

1. Ekolojik Ayak İzi

İnsanlık tarihindeki izlek, özellikle son dönemlerde şaşırtıcı ekonomik ve sosyal gelişmeler yaşandığının resmini çizmektedir. Ancak giderek daha fazla artan sayıda işaret bunun çevre ve kaynaklar pahasına olduğunu göstermektedir. Ekonomik büyümenin yönlendirdiği insan faaliyetleri, su, hava ve toprak dâhil olmak üzere ekosistemler üzerinde neredeyse ölçülemez büyüklükte etkilere sahiptir. Çevre kirliliği, türlerin yok olması, küresel ısınma, genetik modifikasyon, gıda kıtlığı ve aşırı hava olayları ekosistemin insanlara yaptığı uyarılardan bazılarıdır (Wang, Zhang ve Li, 2022: 1).

Sürdürülebilir kalkınmanın bir ölçütü olarak kabul edilen ekolojik ayak izi (ecological footprint - EF) kavramı ile ilgili ilk çalışma, William Rees tarafından 1992 yılında yapılmıştır (Tosunoğlu, 2014: 138). Ekolojik ayak izi kavramı, insan tüketiminin çevre üzerindeki baskısını ölçmek için kullanılmaktadır. Ekonomik gelişmenin doğal kaynakların sömürsünü yansıtan, ekolojik çevrede insanların ekonomik faaliyetleri tarafından tutulan ‘ayak izi’ olarak kabul edilmektedir (Li ve diğerleri, 2022: 1-2).

Ekolojik ayak izi kavramına ilişkin teorik çerçevenin ampirik çalışmalarda ekolojik ölçümler için uygulanması, 1996 yılında M. Wackernagel ve W. Rees tarafından gerçekleştirilmiştir (Erden Özsoy ve Dinç, 2016: 43; Tosunoğlu, 2014: 138). Ekolojik ayak izi muhasebesi, doğanın arz ve talebini ölçmektedir. ‘Biyolojik kapasite’ kavramı, doğal kaynakların ya da doğal sermayenin arzını; ‘ekolojik ayak izi’ kavramı ise doğal kaynaklara ya da doğal sermayeye olan talebi açıklamaktadır (Yurtkuran, 2020: 193). Biyolojik kapasite, bir bölgenin (coğrafi bir alanın) yenilenebilir doğal kaynakları üretme kapasitesine işaret etmekte ve alan cinsinden hesaplanarak ‘küresel hektar’ birimi ile belirtilmektedir. Bir bölgenin biyolojik kapasitesini belirleyen faktörler, alanın sınırları içerisinde kalan balıkçılık sahaları, otlaklar, tarım arazileri ve orman alanlarının yüzölçümü ile söz konusu toprağın veya suyun ne kadar üretken olduğudur (Özman, 2022). ‘Ekolojik ayak izi’, mevcut teknoloji ve kaynakların kullanımı ile birlikte birey, toplum ya da faaliyetlerin tükettiği tüm kaynakları üretmek ve oluşan atıkları ortadan kaldırmak için biyolojik anlamda ne kadar verimli toprak ve su alanı gerektiğinin bir göstergesidir (Apaydın, 2020: 27; Başoğlu, 2018: 134; Wang ve diğerleri, 2022: 1). Söz konusu gösterge sayesinde ekosistemler üzerinde insan faaliyetleri sonucunda oluşan talep ile doğal kaynak arzı arasındaki denge incelenmektedir. Doğal kaynakların talebi ile doğal sermaye arasındaki dengesizliğin belirlenmesi, doğal kaynakların kendini yenileme sınırları içerisinde kullanıp kullanılmadığını ortaya koymaktadır (Özman, 2022).

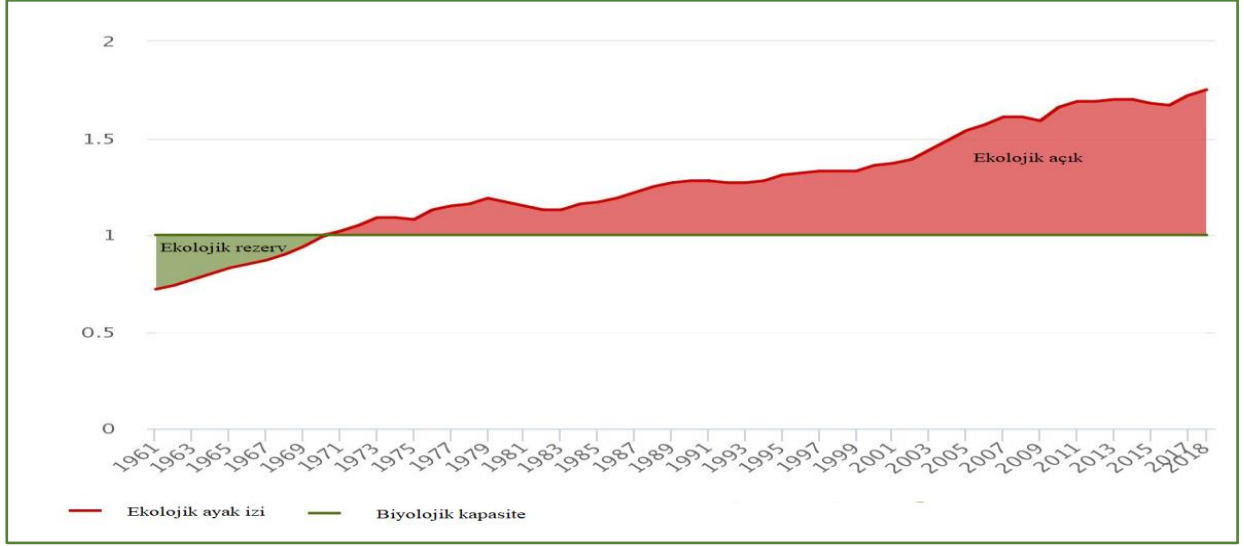
Üretim, tüketim ve biyolojik kapasiteye göre ayrı ayrı hesaplanan ekolojik ayak izinin bileşenleri ekolojik üretken alanlar (fosil enerji alanı, ekilebilir araziler, otlak alanları, orman alanları, yerleşim alanları ve deniz alanları) ile karbon emisyonlarıdır (Mızık ve Yiğit Avdan, 2020: 458; Wang ve diğerleri, 2022: 1). Karbon ayak izi, küresel ekolojik ayak izinin en hızlı artan bileşenini oluşturmaktadır ve toplam ayak izinin % 60’ından fazlasına karşılık gelmektedir. Ekolojik ayak izi muhasebesinde, tüketimin ve üretimin ekolojik ayak izi arasındaki uzaklık önemlidir. Tüketimin ayak izi, bireyin ya da toplulukların tükettiği ürünlerin üretimi için doğa üzerindeki baskıya işaret etmektedir. Kişi başına tüketimin ayak izinin, küresel ölçekteki kişi başına biyolojik kapasiteyi aşması tüketim biçimlerinin küresel ölçeğe yansıtılması durumunda gezegenin sürekli limit aşımına uğrayacağını belirtmektedir. Üretimin ekolojik ayak izi ise bir ülke, alan ya da bölgeden kaynaklanan biyolojik kapasitenin kullanımı hakkında bilgi vermektedir. Belirtilen ölçeklerde üretimin ayak izinin o bölgedeki biyolojik kapasiteyi aşması, doğal kaynakların sürdürülemez olarak kullanılması anlamını taşımaktadır (Özman, 2022).

Ekolojik ayak izi muhasebelerinde hesaplama değerinin büyüklüğü, çevresel zararın da o oranda büyük olduğu anlamını taşımaktadır. Hesaplamalar sayesinde (Erden Özsoy ve Dinç, 2016: 41):

- a. İnsanların çevre üzerindeki baskılarının değerlendirilmesi,
- b. Dünyadaki tüketilen biyolojik olarak üretken alan miktarının belirlenmesi,
- c. Tüketim nedeniyle meydana gelen atıkların ortadan kaldırılması için gerekli olan su ve toprak alanlarının büyüklüğü,
- d. Ülke, kent, bölge, toplulukların ya da bireylerin ne kadar biyolojik olarak üretken alan kullandıklarının incelenmesi olanaklı olmaktadır.

Sürdürülebilir yaşam alanları için biyolojik kapasitenin ekolojik ayak izine eşit veya ekolojik ayak izinden büyük olması gerekmektedir. Ekolojik ayak izinin biyolojik kapasiteden büyük olması durumunda ‘ekolojik açık’ ortaya çıkmaktadır. 1970’li yıllardan sonraki süreçte ekolojik ayak izi, biyolojik kapasiteyi aşmaya başlamış ve aradaki fark giderek açılmaya devam etmiştir. Bu noktada sürdürülebilir yaşam alanlarının azaldığı ifade edilmektedir (Yurtkuran, 2020: 193). Şekil 1, 1961 - 2018 dönemindeki küresel ekolojik açığı göstermektedir. Şekil, küresel olarak ekolojik açığın artma eğiliminde olduğunu bilgisini vermektedir.

Şekil 1: Küresel Ekolojik Açık: 1961 - 2018

Kaynak: (Footprintnetwork, 2022)

Günümüzde dünya nüfusunun yaklaşık % 80’i ekolojik açıklarla karşı karşıya olan ülkelerde yaşamaktadır. Söz konusu durum, insanlığın küresel doğal kaynak stokunu (ekolojik rezerv) tükettiği anlamına gelmektedir (Wang ve diğerleri, 2022: 1).

2. Alan Yazın İncelemesi

Çevresel etki analizi kapsamında yapılan çalışmalarda, çevre kalitesinin göstergeleri olarak farklı parametrelerin kullanıldığı görülmektedir. Bu bağlamda Gani (2021) çevresel performans endeksini, Lin, Zhao ve Marinova (2009) sera gazı emisyonlarını, Branis ve Linhartova (2012) SO₂, PM₁₀, NO₂ parametrelerini çalışmalarında tercih etmektedir.

Gani (2021) çalışmasında, fosil yakıtlardan enerji üretiminin çevre kalitesi üzerindeki arz yönlü etkisini incelemektedir. Sonuçlar, çevre kalitesinin bozulmasına katkı sağlayan kömür ve petrolün yakılması yoluyla arz yönlü enerji üretimini desteklemektedir. Aynı zamanda EKC (Environmental Kuznets Curve) etkisini doğrulamanın dışında orman örtüsü, okullaşma, hukukun üstünlüğü ve uluslararası çevre anlaşmalarına taahhütlerin çevresel performansın diğer güçlü bağlantıları olduğu görülmektedir. Lin ve diğerleri (2009) tarafından yapılan çalışma, nüfusun çevresel etki üzerinde en büyük potansiyele sahip olduğunu; sonrasında ise kentleşme, sanayileşme, GSYH ve enerji yoğunluğunun takip ettiği sonuçlarını göstermektedir. Ancak büyüme oranlarındaki farklılık nedeniyle çevresel etki üzerinde GSYH’nin nüfustan (katkı oranı % 32) daha büyük etkiye sahip olduğu ve artışın % 38’ine katkıda bulunduğu belirtilmektedir. Branis ve Linhartova (2012) çalışmalarında veri değişkenliğinin % 44.7’sini açıklayan birincil faktörün SO₂, PM₁₀, düşük eğitim seviyesi ve yüksek işsizlik olduğunu; kötü sosyoekonomik statüye sahip insanların çoğunlukla hava kirleticilerinin daha yüksek konsantrasyon seviyelerine sahip küçük şehirlerde ikamet ettiğini göstermektedir. Veri değişkenliğinin % 28.1’ini açıklayan ikincil faktörün ise NO₂, yüksek maaş, yüksek eğitim seviyesi ve nüfus büyüklüğü olduğu; iyi sosyoekonomik statüye sahip büyük

şehirlerde yaşayan insanların daha yüksek düzeyde hava kirliliğine maruz kaldığı açıklanmaktadır. Ayrıca çevresel tehlikelerin kentsel nüfus arasında eşit olmayan bir şekilde dağılması nedeniyle, ülkede çevresel eşitsizlik belirtilerinin görüldüğü belirtilmektedir.

CO₂ emisyonlarının çıktı parametresi olarak kullanıldığı Adesina ve Mwamba (2019) & Aguir Bargaoui, Liouane ve Nouri (2014) & Bosah, Li ve Ampofo (2021) & Issaoui, Toumi ve Touili (2015) & Granados ve Spash (2019) & Huo, Li ve Cai (2020) & Ibrahim, Celebi ve Ozdeser (2017) & Liu ve Bae (2018) & Liu ve Xiao (2018) & Mahalik, Le ve Le (2022) & Matthew, Owolabi ve Osabohien (2020) & Wang ve Li (2021) & Wu, Wang ve Wang (2021) & Xu ve Lin (2015) & Yang ve Wang (2020) & Zagheni (2011) & Zhang ve Tan (2016) & Zhou ve Liu (2016) tarafından yapılan çalışmalar, güncel alan yazın seçkisinin örnekleridir.

Adesina ve Mwamba (2019) ekonomik özgürlüğün çevresel etkilerini ve bu etkilerin farklı gelir grupları arasında çeşitlilik gösterip göstermediğini incelemektedir. Ampirik kanıtlar, mali özgürlüğün emisyonlar üzerindeki etkisinin farklı gelir grubuna sahip ülkelerde değişmezken, iş özgürlüğü, yolsuzluk ve ticari özgürlük parametrelerinde değiştiğini; işsizlik oranının alt-orta ve üst-orta gelirli ülkelerde emisyonlar üzerinde önemli bir olumsuz etkisi olmadığını, ancak düşük gelirli ülkelerde emisyonları önemli ölçüde azalttığını göstermektedir. Aguir Bargaoui ve diğerleri (2014) çalışmalarında ekonomik büyüme, nüfus artışı, kentleşme düzeyi ve Kyoto protokolünün emisyon düzeyi üzerinde önemli bir etkisinin olduğunu ve bu etkinin gelir düzeyine bağlı olduğu sonuçlarına ulaşmaktadır. Aynı zamanda kentleşmenin, yalnızca orta gelirli ülkelerde çevresel bozulmaya neden olduğu görülmektedir. Bosah ve diğerleri (2021) tarafından yapılan çalışmanın sonuçları, uzun ve kısa vadede kentleşmenin çevre kalitesi üzerinde önemli bir etkisinin olmadığını ve GSYH'nin uzun vadede çevresel bozulmaya neden olduğunu doğrulamaktadır. Issaoui ve diğerleri (2015) çalışmalarının ampirik sonuçlarında kısa vadede emisyonlar ile enerji tüketimi ve GSYH arasında pozitif ve önemli derecede ilişki olduğunu; yaşam beklentisinin emisyonları olumsuz etkilediği görülmektedir. Granados ve Spash (2019) emisyonları azaltmaya yönelik politikaların etkinliğini değerlendirdikleri çalışmalarında, emisyonlardaki yıllık değişimlerin ekonominin büyüme koşullarıyla güçlü bir şekilde ilişkili olduğu; GSYH'nin emisyonları artırdığı, ekonomik büyüme ve emisyon ayırıştırma için kanıt olmadığı; kamu işsizlik oranındaki bir puanlık artışın, emisyonları % 1.06 oranında azalttığı sonuçlarını elde etmektedir.

Huo ve diğerleri (2020) miktar ve yapı boyutlarında kentleşmenin kentsel bina karbon emisyonları üzerindeki çoklu etkilerini sistematik olarak açıklamaya çalışmaktadır. Sonuçlar, kentsel nüfus ve kentsel binaların arsa oranının karbon emisyonlarına olumsuz katkıda bulunduğunu, hizmet sektörünün katma değerinin ise karbon emisyonlarını miktar boyutunda olumlu etkilediğini göstermektedir. Ayrıca yapı boyutunda, kentsel nüfusun karbon emisyonlarının artışı üzerinde olumlu bir etki yarattığını açıklamaktadır. Ibrahim ve diğerleri (2017) enerji ithalatı, CO₂ emisyonu ve finansal gelişme olmak üzere üç farklı model kullanmaktadır. Enerji ithalatı modelinde emisyonlar kontrol edildiğinde, kısa vadede ithal edilen enerji kaynaklı yaklaşık % 0.14'lük bir emisyon artışı olduğunu; emisyonların % 11'inin kısa vadede elektrik üretimi ve diğer ilgili faaliyetlerden kaynaklandığını tespit etmektedir. Finansal gelişme modelinde emisyonlar için uzun vadeli ilişkilerin kanıtı olmasına rağmen, elektrik tüketim modelinde kısa vadeli sapmadan uzun vadeli dengesine doğru düzeltme sürecinin daha yüksek olduğu görülmektedir. Emisyon modelinde GSYH'nin emisyonları kısa vadede artırırken, uzun vadede istatistiksel olarak anlamlı ilişkiye rastlanılamamaktadır. Liu ve Bae (2018) çalışmalarında, enerji yoğunluğu, GSYH, sanayileşme ve kentleşmenin uzun vadeli parametre tahminlerinin emisyonları sırasıyla % 1.1, % 0.6, % 0.3 ve % 1.0 oranında artırdığının bilgisini sunmaktadır. Nedensellik sonuçları ise emisyonlar, GSYH ve sanayileşme arasında geri-bildirim etkisini belirtmektedir. Liu ve Xiao (2018) CO₂ emisyonlarının, emisyon zirvelerinin ve EKC hipotezinin itici faktörlerini araştırmak için sistem dinamiği modeli ile birleştirilmiş STIRPAT modelini kurmaktadır. Sonuçlar, STIRPAT modeline dayalı olarak emisyon zirvesinin doğrulandığını ve 2023 yılında ortaya çıkacağını, karbon emisyonlarının 2025

yılında zirve yapacağını, karbon emisyon zirvelerinde belirgin bir düşüş eğilimi olmadığını, EKC hipotezinin doğrulandığını, GSYH ve nüfusun emisyon miktarlarını artırdığını göstermektedir.

Mahalik ve diğerleri (2022) çalışmalarında, tüketime ve üretime dayalı emisyonların kaynakları ile ülkelerin ekonomik kalkınma düzeyleri için iki boyutta ayrıştırılmış analiz gerçekleştirmektedir. Sonuçlar, yükselen piyasa ekonomileri için yaşam beklentisi ile CO₂ emisyonları arasında negatif bir ilişki olduğuna dair kanıtları desteklemektedir. Buna karşılık, gelişmekte olan ülkelerde yaşam beklentisi ile emisyonlar arasındaki pozitif ilişkiye bağlı olarak emisyon ithal ettikleri açıklanmaktadır. Matthew ve diğerleri (2020) emisyonlardaki % 1'lik bir artışın tarımsal çıktıda % 3.81'lik azalmaya, yaşam beklentisinde ise % 0.12'lük bir artışa neden olduğu sonuçlarını doğrulamaktadır. Wang ve Li (2021) işsizlik oranı ile CO₂, kentleşme ile CO₂ arasında bir eşik değerinin olmadığını, dolayısıyla işsizlik oranı ve kentleşmenin emisyonlar üzerindeki etkisinin doğrusal olduğunu belirtmektedir. Kentleşmenin, işsizlik oranı ile dengelenen CO₂'deki artışa katkıda bulunduğunu; yaşlanma, yaşam beklentisi, nüfus yoğunluğu ve GSYH ile emisyonlar arasında eşik değerlerin varlığını; nüfus faktörlerinin karbon emisyonları üzerindeki etkisinin karmaşıklığını ve heterojenliğini göstermektedir. Wu ve diğerleri (2021) çalışmalarında hem tarihsel hem de ileriye dönük perspektiflerden CO₂ emisyonlarının gelecekteki eğilimini tahmin etmektedir. Sabit etki analizi sonuçları, fosil yakıtlardan yenilenebilir enerjiye geçişi, enerji ve fosil CO₂ yoğunluklarındaki değişikliklerin emisyonları azaltan başlıca faktörler olduğunu göstermektedir. Nedensellik sonuçlarında ise emisyonlar ile yenilenebilir enerji arasında çift yönlü, endüstriyel yapıdan, GSYH'den ve enerji yoğunluğundan emisyonlara doğru tek yönlü ilişki olduğu görülmektedir. Ayrıca GSYH ve nüfus değişkenlerinin emisyonları artırdığı tahmin sonuçlarında belirtilmektedir.

Xu ve Lin (2015) çalışmalarının bulgularında, sanayileşme ve CO₂ emisyonları arasında ters-U şeklinde bir ilişkinin varlığı; kentleşme ile emisyonlar arasında Çin'in doğu bölgesinde ters-U şeklinde, orta bölgesinde U şeklinde eğilim sergilediği, batı bölgesinde ise doğrusal olmayan önemsiz etkiye sahip olduğu görülmektedir. Yang ve Wang (2020) çalışmalarında nüfus yaşlanmasının karbon emisyonları üzerindeki etkisini incelemektedir. Sonuçlarda, nüfus yaşlanmasının karbon emisyonunu azaltmada eşik etkisi olduğu; nüfus yaşlanması ve ticari açıklık seviyelerinin, nüfus yaşlanması ile karbon emisyonu arasındaki ilişkiyi etkileyen iki temel faktör olduğu; nüfus yaşlanmasının seviyesi ne kadar yüksek olursa, nüfus yaşlanmasının karbon emisyonu üzerindeki dengeleyici etkisinin o oranda büyük olduğu; nüfus yaşlanması, ticarete açıklık derecesi yüksek düzeyde olduğunda karbon emisyonu üzerinde dengeleyici bir etkiye sahipken, ticarete açıklık eşik değerinin altında olduğunda dengeleyici etkinin ortadan kalktığı; GSYH ile emisyonlar arasında ters-U şeklinde ilişki görülmektedir. Zagheni (2011) nüfus yaş yapısındaki değişikliklerin CO₂ emisyonları üzerindeki etkisine yönelik metodolojik bir katkı sağlamaktadır. Bulgularda, kadın ve erkeklerin 60 yaşına kadar emisyonları artırdığı, ardından azalttığı; GSYH'nin ise emisyon miktarlarını düşürdüğü, gelecek 40 yıl içerisinde ABD'nin nüfus yaş dağılımında beklenen değişikliklerin emisyonlar üzerinde küçük ama fark edilir olumlu etkiye sahip olacağı görülmektedir. Zhang ve Tan (2016) nüfus yaşlanmasının ulusal ve bölgesel karbon emisyonları üzerindeki etkisini araştırdıkları çalışmanın sonuçları, nüfus yaşlanması ve nüfus kalitesinin ulusal düzeyde karbon emisyonları ile pozitif olarak ilişkili olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda, nüfusun yaşam standardının karbon emisyonları üzerindeki etkisi, kent-kır farkı sergilemekte; bölgesel düzeyde, nüfus yaşlanmasının karbon emisyonları üzerindeki etkisi ise bölgesel farklılıklar barındırmaktadır. Zhou ve Liu (2016) çalışmalarında, Çin'in artan CO₂ emisyonlarının arkasındaki baskın itici gücün demografik değişimden ziyade gelir olduğu; Batı Çin hariç, kentleşmenin emisyonları artırdığı; yaş yapısındaki değişikliklerin özellikle Doğu Çin'de ulusal emisyonları artırdığı; azalan hane büyüklüğünün emisyonları azaltmadığı sonuçlarını elde etmektedir.

Ekolojik ayak izinin STIRPAT modeli çerçevesinde parametre olarak kullanıldığı ilk çalışmaların York, Rosa ve Dietz (2003a) & York, Rosa ve Dietz (2003b) tarafından yapılan çalışmalar olduğu

görülmektedir. York ve diğerleri (2003a) çalışmalarının sonuçlarında nüfus, ekonomik üretim, kentleşme ve coğrafi faktörler gibi temel maddi koşulların tümünün çevreyi etkilediğini, söz konusu parametrelerin çevresel etkideki uluslararası çeşitliliğin büyük çoğunluğunu açıkladığını ifade etmektedir. Politik özgürlük, sivil özgürlükler ve devlet çevreciliği gibi neo-liberal modernleşme teorisinden türetilen faktörlerin ise çevre üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı belirtilmektedir. York ve diğerleri (2003b) çalışmalarında IPAT, ImPACT ve STIRPAT modellerinin analitik faydasını, modeller arasındaki ilişkiyi, kavramsal temellerini ve farklı kullanımlarını tartışmaktadır. Sonuçlar, nüfusun CO₂ emisyonları ve enerji ayak izi üzerinde orantılı bir etkiye sahip olduğunu; GSYH'nin CO₂ emisyonlarını ve enerji ayak izini artırdığını; iklimin, her iki etki ölçüsünü de etkilediği; kentleşme ve sanayileşmenin çevre üzerinde yüksek etki derecelerine sahip olduğunu göstermektedir.

Başoğlu (2018) & Destek (2018) & Huang, Haseeb ve Usman (2022) & Jia, Deng ve Duan (2009) & Salman, Zha ve Wang (2022) & Şimşek ve Bursal (2019) & Topdağ, Acar ve Çelik (2020) & Udemba (2020) & Usman ve diğerleri (2022) & Wang ve diğerleri (2022) & Yurtkuran (2020) çalışmalarında çevre kalitesi parametresi olarak ekolojik ayak izine odaklanmaktadır.

Başoğlu (2018) GSYH, sanayi ve hizmetler sektörünün, enerji tüketiminin uzun ve kısa vadede ekolojik ayak izini artırdığı; her iki vadede de ekolojik ayak izi üzerinde belirleyici olan en önemli faktörlerin enerji tüketimi, hizmetler sektörü ve nüfus olduğu; beşerî sermayenin ise ekolojik ayak izini önemli ölçüde ve olumsuz etkilediği sonuçlarını elde etmektedir. Destek (2018) tarafından yapılan çalışmanın sonuçlarında, kısa ve uzun vadede EKC hipotezinin doğrulandığı; kentleşme düzeyi ve enerji artışlarının çevresel bozulmayı hızlandırdığı; ekonomik büyüme, kentleşme düzeyi ve enerji yoğunluğundan ekolojik ayak izine doğru nedensellik ilişkilerine rastlanmaktadır. Huang ve diğerleri (2022) E-7 ülkelerinde bilgi ve iletişim teknolojisi (BİT), ekonomik karmaşıklık ve beşerî sermayenin kirlilik seviyesini artırdığını, yenilenebilir enerjinin ise önemli ölçüde azalttığını ortaya koymaktadır. G-7 ülkelerinde ise BİT, yenilenebilir enerji, beşerî sermaye, ekonomik karmaşıklık, mobil aboneliği, sabit geniş bant aboneliği, sabit telefon aboneliği ve internetin çevresel kaliteyi önemli ölçüde iyileştirdiği görülmektedir. Ayrıca, BİT ve beşerî sermayesi arasındaki etkileşim, ekolojik ayak izi seviyesini önemli ölçüde azaltmakta; BİT, beşerî sermaye ve ekolojik ayak izi arasında çift yönlü nedensellik keşfedilmektedir. Jia ve diğerleri (2009) çalışmalarının sonuçlarında, STIRPAT ve PLS (Kısmi En Küçük Kareler) modellerine göre ekolojik ayak izinin ana itici güçleri olarak nüfus, GSYH, GSYH² ve kentsel nüfus olduğu görülmektedir. Her iki modelin karşılaştırılmasında, PLS yöntemi ile elde edilen sonuçların refah etkileri nedeniyle daha makul ve kabul edilebilir bulunduğu belirtilmektedir. Söz konusu iki yöntemle elde edilen sonuçlar, ekonomik gelişme ile ekolojik etki arasındaki klasik EKC hipotezinin geçerli olmadığını açıklamaktadır.

Salman ve diğerleri (2022) ASEAN ülkelerinde yeniliklerin farklı rollerini göz önünde bulundurarak, kentleşmenin ekolojik ayak izi üzerindeki doğrusal olmayan etkisini analiz etmektedir. Sonuçlarda, kentleşme ve ekolojik ayak izinin kısa ve uzun vadede ters-U şeklinde bir eğri sergilemediği; kentleşmenin ekolojik ayak izi üzerindeki etkisinin Endonezya ve Tayland'da nispeten daha yüksek olduğu kaydedilmektedir. Nüfus, GSYH ve yenilenemeyen enerji, ekolojik ayak izini önemli ölçüde artırırken, yenilenebilir enerji geri tepkime etkisi sağlamaktadır. Elde edilen sonuçlar OLS (Sıradan En Küçük Kareler) testleri ile doğrulanmakta; ayrıca kentleşme ve ekolojik ayak izleri arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Şimşek ve Bursal (2019) çalışmalarında ekolojik kapasite ile biyolojik kapasite arasında çift yönlü nedenselliğin varlığına rastlamakta, uzun vadede her iki değişkenin beraber hareket ettiği sonucuna ulaşmaktadır. Topdağ ve diğerleri (2020) çalışmalarında refah ve mali gelişme endeksinin ekolojik ayak izini artırırken, nüfus ve hizmet sektörünün ekolojik ayak izini azalttığı sonuçlarını elde etmektedir. Udemba (2020) tarafından yapılan çalışmanın eşbütünleşme sonuçlarında ekolojik ayak izi, GSYH, tarım, DYY (doğrudan yabancı yatırımlar) ve enerji kullanımı arasında pozitif bir ilişkinin varlığını; nedensellik

sonuçlarında ise GSYH ve nüfustan ekolojik ayak izine, nüfustan GSYH'ye doğru tek yönlü aktarım olduğu görülmektedir.

Usman ve diğerleri (2022) çalışmalarında nükleer enerji ve insan sermayesinin ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini araştırmaktadır. Sonuçlar, nükleer enerji tüketiminin ve beşerî sermayenin ekolojik ayak izini azaltırken, elektrik tüketiminin ve ekonomik büyümenin ekolojik ayak izini teşvik edebilecek bir faktör olduğunu göstermektedir. Nüfus değişkeninin ekolojik ayak izi tüketimi üzerindeki etkisi ise olumsuz, ancak önemsizdir. Wang ve diğerleri (2022) ekonomik büyüme ile ekolojik ayak izi arasındaki ayrışmanın iyileşme eğilimi gösterdiği, sonunda zayıf bir ayrışmayı sürdürdüğü; yenilenebilir enerji tüketimi, nüfus yaşlanması, finansal gelişme ve ticari açıklığın ekolojik ayak izinin azalmasına katkıda bulunduğu ve nüfus yaşlanması etkisinin, finansal gelişme ve ticari açıklıktan daha önemli olduğu sonuçlarına ulaşmaktadır. Ayrıca ekonomik büyüme ve ekolojik ayak izi arasındaki ters U-şekilli bağlantının kanıtı, Ekolojik Kuznets Eğrisinin küresel olarak geçerliliğini göstermektedir. Yurtkuran (2020) yeni endüstrileşen ülkelerde ekolojik ayak izinin yakınsamasını incelediği çalışmada, Endonezya, Pakistan ve Filipinler ülkelerinde ekolojik ayak izinin durağan olduğu ve yakınsama gösterdiği; Türkiye, Bangladeş, Mısır, İran, Meksika, Nijerya, Güney Kore ve Vietnam ülkelerinde ise çevresel kirlilikte meydana gelen şokların etkilerinin kalıcı olduğu sonuçlarını elde etmektedir.

Tablo 1: Alan Yazın İncelemesini Oluşturan Çalışmaların Özeti

Yazar/lar	Dönem	Örneklem	Açıklanan değişken	Açıklayıcı değişken	Yöntem
Gani (2021)	2002-2016	232 ülke	Çevresel performans endeksi	Elektrik üretimi, GSYH, GSYH ² , orman örtüsü, sanayi katma değeri, tarım katma değeri, ticaret, nüfus yoğunluğu, okullaşma oranı, hükümet etkinliği, hukukun üstünlüğü, uluslararası çevresel taahhütler	STIRPAT
Lin ve diğerleri (2009)	1978-2006	Çin	Sera gazı emisyonları	Nüfus, kentleşme, GSYH, sanayileşme, enerji yoğunluğu	STIRPAT, OLS
Branis ve Linhartova (2012)	2001	39 şehir	Çek SO ₂ , PM ₁₀ , NO ₂	Eğitim düzeyi, işsizlik oranı, nüfus, maaş	Temel bileşen analizi
Adesina ve Mwamba (2019)	1995-2013	24 Afrika ülkesi	CO ₂	Elektrik tüketimi, GSYH, ekonomik özgürlük endeksi, işsizlik oranı	Genelleştirilmiş momentler yöntemi
Aguir Bargaoui ve diğerleri (2014)	1980-2010	214 ülke	CO ₂	GSYH, nüfus, kentleşme, Kyoto Protokolü, enerji yoğunluğu	STIRPAT, dinamik panel veri analizi
Bosah ve diğerleri (2021)	1980-2017	15 ülke	CO ₂	Enerji tüketimi, GSYH, kentleşme	Eşbütünleşme
Issaoui ve diğerleri (2015)	1990-2010	MENA ülkeleri	CO ₂	GSYH, enerji tüketimi, yaşam beklentisi, kentleşme	Eşbütünleşme
Granados ve Spash (2019)	1990-2015	50 ABD eyaleti	CO ₂	GSYH, işsizlik oranı	OLS
Huo ve diğerleri (2020)	2000-2015	30 Çin eyaleti	CO ₂	Kentsel nüfus, hizmet sektörü katma değeri, kentsel bina taban alanı, kentsel nüfus, hizmet sektörü %si, kentsel binaların arsa oranı	STIRPAT, eşbütünleşme

Yazar/lar	Dönem	Örneklem	Açıklanan değişken	Açıklayıcı değişken	Yöntem
Ibrahim ve diğerleri (2017)	1960-2015	Türkiye	CO ₂	GSYH, enerji ithalatı, elektrik üretimi, finansal gelişme	STIRPAT, eşbütünleşme, nedensellik
Liu ve Bae (2018)	1970-2015	Çin	CO ₂	Enerji yoğunluğu, sanayileşme, yenilenebilir enerji tüketimi	Eşbütünleşme, nedensellik
Liu ve Xiao (2018)	2000-2012	30 eyaleti	Çin CO ₂	Kömür, petrol, doğal gaz, hidroelektrik, nükleer enerji, rüzgâr enerjisi, GSYH, nüfus	STIRPAT, sistem dinamiği modeli
Mahalik ve diğerleri (2022)	1990-2017	68 ülke	CO ₂	Yaşam beklentisi, GSYH, nüfus, kentsel nüfus, sanayi katma değeri, finansal gelişme, ekonomik küreselleşme, tüketime ve üretime dayalı CO ₂	LS
Matthew ve diğerleri (2020)	2000-2018	Batı Afrika	CO ₂	Tarımsal çıktı, yaşam beklentisi, yağış miktarı, sivil özgürlükler	LS
Wang ve Li (2021)	1992-2016	154 ülke	CO ₂	Nüfus yaşlanması, kentsel nüfus, GSYH, nüfus yoğunluğu, işsizlik oranı, yaşam beklentisi	STIRPAT, panel eşik regresyonu
Wu ve diğerleri (2021)	1990-2016	18 ülke	CO ₂	Nüfus, GSYH, fosil enerji yoğunluğu, yenilenebilir enerji kullanımı, endüstri yapısı, fosil CO ₂ yoğunluğu	STIRPAT, eşbütünleşme, nedensellik
Xu ve Lin (2015)	1990-2011	30 eyaleti	Çin CO ₂	GSYH, sanayileşme, kentleşme, ihracat/GSYH, enerji tüketim yapısı	Panel regresyon
Yang ve Wang (2020)	2000-2016	10 eyaleti	Çin CO ₂	Nüfus yaşlanması, enerji tüketim yapısı, GSYH, ticari açıklık, endüstri yapısı, teknolojik yenilik	IPAT, panel eşik modeli
Zagheni (2011)	2007-2050	ABD	CO ₂	Nüfus, nüfus yaş yapısı	IPAT, girdi-çıkıtı analizi
Zhang ve Tan (2016)	1997-2012	29 eyaleti	Çin CO ₂	GSYH, nüfus, enerji yoğunluğu, kentleşme, nüfus yoğunluğu, büyüme, yetişkin okuma yazma bilmeyen oranı, yükseköğrenim oranı, kentsel ve kırsal tüketim harcamaları, nüfus faktörleri endeksi, 14 yaş altı, 15-64 yaş aralığındaki ve 65 yaş üstü nüfus	STIRPAT, panel regresyon
Zhou ve Liu (2016)	1990-2012	30 eyaleti	Çin CO ₂	Nüfus, kentleşme, çalışma yaşındaki nüfus, hane büyüklüğü, GSYH, sanayi katma değeri, enerji yoğunluğu	STIRPAT, OLS, panel sabit ve rassal etki modelleri
York ve diğerleri (2003a)	1996	142 ülke	Ekolojik ayak izi	Nüfus, bağımlı olmayan nüfus, arazi alanı, özgürlük, GSYH, GSYH ² , GSYH'nin %si, kapitalist ulus, kentsel nüfus, kentsel nüfus ² , dünya sistemi konumu	STIRPAT, OLS
York ve diğerleri (2003b)	1999	138 ülke	Ekolojik ayak izi	Nüfus, bağımlı olmayan nüfus, GSYH, GSYH ² , sanayi, kent %si, kent %si ² , tropikal alan	STIRPAT, OLS
Başoğlu (2018)	1971-2014	Türkiye	Ekolojik ayak izi	GSYH, nüfus, sanayi ve hizmetler sektörü, enerji tüketimi, beşeri sermaye	STIRPAT, eşbütünleşme
Destek (2018)	1990-2014	Türkiye	Ekolojik ayak izi	GSYH, GSYH ² , kentsel nüfus, enerji yoğunluğu	STIRPAT, eşbütünleşme, nedensellik

Yazar/lar	Dönem	Örneklem	Açıklanan değişken	Açıklayıcı değişken	Yöntem
Huang ve diğerleri (2022)	1995-2018	E-7 & G-7 ülkeleri	Ekolojik ayak izi	BİT, yenilenebilir enerji, beşeri sermaye, finansal gelişme, ekonomik karmaşıklık endeksi, mobil, sabit geniş bant ve sabit telefon abonelikleri, internet kullanımı	Eşbütünleşme, nedensellik
Jia ve diğerleri (2009)	1983-2006	Çin'in Henan Eyaleti	Ekolojik ayak izi	Nüfus, GSYH, GSYH ² , GSYH'nin %si, kentsel nüfus	STIRPAT, PLS
Salman ve diğerleri (2022)	1980-2017	Endonezya, Malezya, Filipinler, Tayland	Ekolojik ayak izi	Nüfus, GSYH, patent başvurusu, teknik işbirliği hibeleri, marka başvurusu, DYY, ticaret, kentsel nüfus, yenilenebilir ve yenilenemeyen enerji	STIRPAT, eşbütünleşme
Şimşek ve Bursal (2019)	1961-2016	Türkiye	Ekolojik ayak izi	Biyolojik kapasite	Nedensellik
Topdağ ve diğerleri (2020)	2016	154 ülke	Ekolojik ayak izi	GSYH, nüfus, finansal gelişme, hizmetler sektörü	STIRPAT, kantil regresyon
Udemba (2020)	1981-2018	Nijerya	Ekolojik ayak izi	GSYH, enerji kullanımı, DYY, tarım sektörü, kentsel nüfus	Eşbütünleşme, nedensellik
Usman ve diğerleri (2022)	1980-2015	12 ülke	Ekolojik ayak izi	Nüfus, GSYH, nükleer enerji tüketimi, beşeri sermaye, elektrik tüketimi	STIRPAT, eşbütünleşme
Wang ve diğerleri (2022)	1990-2015	166 ülke	Ekolojik ayak izi	GSYH, yenilenebilir enerji tüketimi, nüfus yaşlanması, finansal gelişme, ticari açıklık	Eşbütünleşme
Yurtkuran (2020)	1971-2016	N11 ülkeleri	Ekolojik ayak izi		Fourier durağanlık

Kaynak: (Alan yazın çalışmalarına dayanarak yazar tarafından oluşturulmuştur)

3. Veri ve Metodoloji

3.1. Veri

Bu çalışmanın amacı, 1997-2018 dönem aralığında kömür ihraç eden Kanada, ABD, Kolombiya, Rusya, Güney Afrika, Avustralya, Çin, Endonezya ve Moğolistan ülkelerinde ekolojik ayak izi, nüfus, refah ve teknoloji parametreleri arasındaki bağlantıları incelemektir. Çalışmada nüfus, refah ve teknoloji parametrelerinin ekolojik ayak izi üzerindeki etkisini incelemek için STIRPAT (Stochastic Impacts by Regression on Population, Affluence, and Technology) modeli tercih edilmektedir. Model, genellikle insan faaliyetleri ve çevre arasındaki ilişkiyi analiz etmek için Ehrlich ve Holdren (1971) tarafından önerilen IPAT (Impacts, Population, Affluence, and Technology) modelinden türetilmektedir. Dietz ve Rosa (1994) tarafından oluşturulan STIRPAT modelinin matematiksel formu Denklik (1) içerisinde yer almaktadır (Wang ve Li, 2021: 763-764):

$$I = aP_i^b A_i^c T_i^d \theta_i \quad (1)$$

Modelin logaritmik yapısı ise aşağıdaki gibidir:

$$\ln I_{it} = a + b(\ln P_{it}) + c(\ln A_{it}) + d(\ln T_{it}) + \theta_i \quad (2)$$

Denklik (2) içerisinde yer alan notasyonlardan a, sabit katsayıyı; b, c ve d, parametre katsayılarını; θ , hata terimini; i ve t ise sırasıyla ülkeleri ve zaman aralığını açıklamaktadır. I, çevresel etkiyi; P, nüfusu; A, refahı; T ise teknolojiyi belirten simgelerdir. Bu çalışmada kullanılan ve Tablo (2) içerisinde aktarılan değişkenlerden ekolojik ayak izi, çevresel etkiyi; nüfus yaşlanması, nüfus yoğunluğu, işsizlik ve yaşam beklentisi, nüfusu; GSYH, refahı; kentleşme ise teknolojiyi temsil eden değişkenlerdir.

STIRPAT modeli doğrultusunda ampirik analizi oluşturan doğrusal tahmin modeli aşağıdaki gibi kurulmuştur:

$$\ln EF_{it} = \partial_0 + \partial_1 \ln PA_{it} + \partial_2 \ln PD_{it} + \partial_3 \ln LE_{it} + \partial_4 \ln UNE_{it} + \partial_5 \ln GDP_{it} + \partial_6 \ln UP_{it} + \mu_i + \gamma_t + \epsilon_{it} \quad (3)$$

Açıklanan değişken EF'nin kişi başına tüketimin ekolojik ayak izini temsil ettiği Denklik (3) içerisindeki μ_i , ülkeye; γ_t ise zamana özgü etkilerdir ve ϵ_{it} , hata terimleridir. Açıklayıcı değişkenlerden PA, 65 yaş ve üstü nüfusu (toplam nüfusun %'si); PD, nüfus yoğunluğunu (km² başına kişi sayısı); LE, doğumda yaşam beklentisini (toplam, yıl); UNE, işsizlik oranını (ILO tahminine göre toplam işgücünün %si); GDP, kişi başına GSYH'yi (sabit, 2015 ABD Doları); UP ise kentsel nüfusu (toplam nüfusun %'si) belirten değişkenlerdir. Model içerisindeki tüm değişkenler, logaritmik (ln) form yapısında çözümleme işlemlerine dâhil edilmiştir. Değişkenlere ilişkin özet istatistikler Tablo (2) içerisinde sunulmuştur.

Tablo 2: Özet İstatistikler

Veri	Minimum	Maksimum	Ortalama	Stn. Hata	Gözlem	Veri seçimi
lnEF	0.2596	2.3363	1.4474	0.6454	198	York ve diğerleri (2003a; 2003b) & Başoğlu (2018) & Destek (2018) & Huang ve diğerleri (2022) & Jia ve diğerleri (2009) & Salman ve diğerleri (2022) & Şimşek ve Bursal (2019) & Topdağ ve diğerleri (2020) & Udemba (2020) & Usman ve diğerleri (2022) & Wang ve diğerleri (2022) & Yurtkuran (2020)
lnPA	1.3058	2.8467	2.0891	0.5030	198	Wang ve Li (2021) & Yang ve Wang (2020) & Wang ve diğerleri (2022)
lnPD	0.4077	5.0028	2.8573	1.5606	198	York ve diğerleri (2003a; 2003b) & Başoğlu (2018) & Jia ve diğerleri (2009) & Salman ve diğerleri (2022) & Topdağ ve diğerleri (2020) & Usman ve diğerleri (2022)
lnLE	3.9786	4.4158	4.2713	0.1082	198	Issaoui ve diğerleri (2015) & Mahalik ve diğerleri (2022) & Matthew ve diğerleri (2020) & Wang ve Li (2021)
lnUNE	1.1724	3.5052	2.0109	0.5650	198	Branis ve Linhartova (2012) & Adesina ve Mwamba (2019) & Granados ve Spash (2019) & Wang ve Li (2021)
lnGDP	7.3244	10.999	9.1482	1.2209	198	York ve diğerleri (2003a; 2003b) & Başoğlu (2018) & Destek (2018) & Jia ve diğerleri (2009) & Salman ve diğerleri (2022) & Topdağ ve diğerleri (2020) & Udemba (2020) & Usman ve diğerleri (2022) & Wang ve diğerleri (2022)
lnUP	3.4929	4.4544	4.1980	0.2347	198	York ve diğerleri (2003a) & Destek (2018) & Jia ve diğerleri (2009) & Salman ve diğerleri (2022) & Udemba (2020)

Ekolojik ayak izi değişkenine ait veri seti, Küresel Ayak İzi Ağı; diğer değişkenlere ait veri setleri ise Dünya Bankası'nın dünya gelişme göstergeleri web sitelerinden elde edilmiştir. Analiz işlemleri Stata v.15.0 ve EViews v.10.0 paket programları kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

3.2. Metodoloji

Panel veri analizlerinde güvenilir ve güçlü bulguları elde etmek için takip edilmesi gereken altı temel metodolojik izlek takip edilmektedir. Birinci izlekte, birimler arasındaki korelasyonu araştırmak için yatay-kesit bağımlılığı; sonrasında ise birim kök testleri yapılmaktadır. Üçüncü izlekte, parametrelerin homojenlik ya da heterojenlik durumları için homojenlik testi uygulanmakta; ardından değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisine bakılmaktadır. Beşinci izlek, değişkenler arasındaki uzun ve kısa vadeli ilişkilerin tahmin işlemleridir. Son izlekte ise değişkenler arasındaki ilişkinin yönü hakkında bilgi sunan nedensellik testi uygulanmaktadır.

3.2.1. Breusch-Pagan LM Yatay-kesit Bağımlılığı Testi

Panel veri modellerinde, seriye belirli bir şok geldiğinde panelde yer alan tüm yatay-kesit birimlerinin söz konusu şoktan aynı derecede etkilenip etkilenmediğinin araştırılması metodolojide yapılması gereken ilk adımdır. Belirtilen durum, farklı tür ve yapıdaki yatay-kesit bağımlılığı testleri ile incelenmektedir (Ün, 2015: 77). Yatay-kesit bağımlılığı, panel veri analizlerinin tahmin işlemlerinde çok önemli bir problemidir. Aynı zamanda uygun birim kök, eşbütünleşme ve nedensellik sınamalarının tercih işlemlerinde gereklidir ve boyutsal bozulma gibi ciddi problemler yaratabilir (Huang ve diğerleri, 2022: 5).

Bu çalışmada $T > N$ durumu için önerilen Breusch-Pagan testi kullanılmaktadır. Breusch ve Pagan (1980), sıfır çapraz denklem hata korelasyonlarını test etmek için LM (Lagrange çarpanı) test istatistiğini önermektedir. Denklik (4) içerisindeki gibi kurulan bir panel veri modelinde (Sarafidis, Yamagata ve Robertson, 2009: 150):

$$y_{it} = \alpha_i + \beta'x_{it} + \mu_{it} \quad (4)$$

$$i = 1, 2, \dots, N \quad t = 1, 2, \dots, T$$

μ_{it} , birimlerin yatay-kesit bağımlılığı sergileyebileceği durumdur. Hipotezler:

$$H_0: E(\mu_{it}\mu_{jt}) = 0 \quad \forall t \text{ tümü için } i \neq j \quad (5)$$

$$H_1: E(\mu_{it}\mu_{jt}) \neq 0 \quad \text{Bazı } t \text{ ve bazı } i \neq j \text{ için şeklinde kurulmaktadır.} \quad (6)$$

Denklik (5) ve (6) içerisindeki olası eşleşmelerin sayısı ($\mu_{it}\mu_{jt}$), N ile artmaktadır.

LM test istatistiğinin yapısı aşağıdaki gibidir:

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \quad (7)$$

$\hat{\rho}_{ij}$, artıkların ikili Pearson korelasyon katsayısının örnek tahminidir.

$$\hat{\rho}_{ij} = \hat{\rho}_{ji} = \frac{\sum_{t=1}^T e_{it}e_{jt}}{(\sum_{t=1}^T e_{it}^2)^{1/2} (\sum_{t=1}^T e_{jt}^2)^{1/2}} \quad (8)$$

e_{it} , Denklik (4) içerisindeki μ_{it} 'nin OLS tahmincisidir. LM, N sabitli $T \rightarrow \infty$ olmak üzere, H_0 hipotezi altında $N(N-1)/2$ serbestlik dereceli ki-kare şeklinde asimptotik olarak dağılmaktadır.

3.2.2. CIPS ve CADF Birim Kök Testleri

Metodolojinin ikinci aşamasında, değişkenlerin birim kök içerip içermediklerinin ve durağanlık seviyelerinin tespit edilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda çalışmada, birimler arasında korelasyon (yatay-kesit bağımlılığı) olması durumunda önerilen 2. nesil panel birim kök testlerinden CIPS (Yatay Kesit Genişletilmiş Im, Pesaran ve Shin) ve CADF (Yatay Kesit Genişletilmiş Dickey Fuller) birim kök testleri tercih edilmektedir.

CIPS testinin matematiksel ifadesi aşağıdaki şekilde formüle edilebilir (Huang ve diğerleri, 2022: 6):

$$\Delta AC_{i,t} = \delta_i + \delta_i X_{i,t-1} + \delta_i \overline{AC}_{t-1} + \sum_{j=0}^p \delta_i \Delta \overline{AC}_{t-j} + \sum_{j=0}^p \delta_{ij} \Delta AC_{i,t-j} + \mu_{it} \quad (9)$$

Denklik (9) içerisindeki \overline{AC}_{t-1} ve \overline{AC}_{t-j} tüm kesitlerin ortalamasını göstermektedir. CIPS test istatistikleri aşağıdaki gibi açıklanmaktadır:

$$\widehat{CIPS} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N CADF_i \quad (10)$$

CIPS, CADF'nin test istatistiklerine işaret etmektedir. CADF test istatistiklerinin tahmini:

$$\Delta y_{i,t} = \alpha_i + \beta_i y_{i,t-1} + \sum_{j=0}^s d_{i,j} \Delta \bar{y}_{t-j} + \sum_{j=1}^s \pi_{i,j} \Delta \bar{y}_{i,t-j} + \mu_{i,t} \text{ şeklindedir.} \quad (11)$$

Δy ve y , sırasıyla, birinci fark işlemcisinin ve gecikmeli seviyelerin ortalamalarıdır.

3.2.3. Swamy-S Homojenlik Testi

Sabit ve eğim parametrelerinin birimlere göre homojen ya da heterojen olması, seçilecek olan eşbütünleşme ve nedensellik tahmin yöntemlerinin farklılaşmasına neden olmaktadır. Tesadüfi katsayılar modelini sınamak için, verinin panel yapısını dikkate almıyan birimlere özgü OLS tahmincileri ile grup içi tahmincinin ağırlıklı ortalama matrisleri arasındaki farka bakılabilmektedir. Eğer aralarında istatistiki olarak anlamlı bir farklılık bulunmuyorsa, parametreler homojendir ve sınanacak hipotez $H_0: \beta_i = \beta$ şeklinde kurulmaktadır. Swamy (1971) tarafından geliştirilen ve Hausman türü bir sınama olan Swamy-S test istatistiği (Yerdelen Tatoğlu, 2018: 246 - 247):

$$\hat{S} = X'_{k(N-1)} = \sum_{i=1}^N (\hat{\beta}_i - \bar{\beta}^*)' \hat{V}_i^{-1} (\hat{\beta}_i - \bar{\beta}^*) \quad (12)$$

Denklik içerisindeki $\hat{\beta}_i$, birimlere göre regresyonlardan ulaşılan OLS tahmincileri; $\bar{\beta}^*$, ağırlıklı grup içi tahminci; \hat{V}_i ise söz konusu iki tahmincinin varyansları arasındaki farktır. Test istatistiği, $K(N - 1)$ serbestlik derecesine sahip X^2 dağılımını göstermektedir.

3.2.4. Westerlund Eşbütünleşme Testi

Eşbütünleşme testleri, değişkenler arasında uzun vadeli bir ilişkinin olup olmadığını belirlemek için kullanılmaktadır. Bu amaçla, farklı özellikler sergileyen Kao (1999), Pedroni (2004) ve Westerlund (2007) gibi çeşitli panel eşbütünleşme testleri bulunmaktadır. Belirtilen testlerden Westerlund panel eşbütünleşme testi, birimler arasında yatay-kesit bağımlılığı durumunda tutarlı sonuçlar üretebilmektedir (Usman ve diğerleri, 2022: 5). Aynı zamanda panel istatistikleri (Pt, Pa) ve grup istatistikleri (Gt, Ga) olmak üzere dört farklı istatistiğe dayanan bu testler, oldukça esnek ve hata düzeltme modelinin uzun ve kısa vadeli parametrelerinde heterojenliğe müsaade etmektedir (Yerdelen Tatoğlu, 2018: 203). Aşağıdaki Denklik (13) panel ve grup istatistiklerini açıklamaktadır (Usman ve diğerleri, 2022: 5):

$$\Delta x_{it} = \sigma'_i d_t + \delta_i (x_{it-1} - \beta'_i y_{it-1}) + \sum_{j=1}^{k_i} \delta_{ij} \Delta x_{it-j} + \sum_{j=-q_i}^{k_i} \gamma_{ij} \Delta y_{it-j} + \varepsilon_{it} \quad (13)$$

Denklik, i 'nin kesit birimlerini ve t 'nin zamanı temsil etmek için kullanıldığı bir modelde k_i ve q_i , deterministik kısmı göstermektedir.

3.2.5. PMG-ARDL Testi

ARDL tahmin yöntemleri, beyaz gürültü terimi ile ortalama farkı alınmış bağımsız değişkenler arasındaki korelasyonun ortaya çıkardığı yanlılık nedeniyle bireysel etkilere sahip panel veri modellerinde yanlılığı kontrol edemez. Bu nedenle, PMG (Havuzlanmış Ortalama Grup) tahmincisi ile ARDL (Otoregresif Dağıtılmış Gecikme) modelinin kombinasyonu, söz konusu sorun için bir çözüm sunmaktadır. PMG-ARDL yaklaşımının formülü (Bosah ve diğerleri, 2021: 61205-61206):

$$ly_{i,t} = \phi_i ECT_{i,t} + \sum_{j=0}^{q-1} \Delta lX_{i,t-j} \beta_{i,j} + \sum_{j=1}^{p-1} \delta_{i,j} \Delta ly_{i,t-j} + \varepsilon_{i,t} \quad (14)$$

$$ECT_{i,t} = y_{i,t-1} - X_{i,t} \theta \quad (15)$$

Formüllerdeki y , bağımlı değişkeni açıklamakta, yatay-kesit birimleri (i) ve zaman (t) boyunca eşit sayıda gecikme q ve X ile gösterilmektedir. ϕ , ayarlama katsayısını; Δ , fark işlemcisini; θ , yakınsamaya ulaşıldıktan sonra β ve δ tahminlerini üreten uzun vadeli katsayıyı; ε ise hata terimini belirtmektedir.

3.2.6. Dumitrescu & Hurlin Nedensellik Testi

Metodolojik izlekteki son adım, değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin yönünü tespit etmektir. Dumitrescu ve Hurlin (2012) Granger nedensellik testini heterojen panellere uygulayarak,

kesitler arasında yatay-kesit bağımlılığına ve eğim heterojenliğine izin veren panel nedensellik testini geliştirmişlerdir. Test, dengeli ve dengesiz panel modellerine de uygulanabilir ve heterojen panellerde yatay kesitlerin, zaman periyodundan ($N < T$) küçük olduğu durumlar için daha uygundur. Modelin aşağıdaki matematiksel yapısına bakıldığında (Huang ve diğerleri, 2022: 7):

$$Y_{it} = \alpha_i + \sum_{j=1}^J \pi_i^j Y_{i(t-j)} + \sum_{j=1}^J \delta_i^j X_{i(t-j)} + \varepsilon_{it} \quad (16)$$

$$W_{N,T}^{HNC} = N^{-1} \sum_{i=1}^N W_{i,T} \quad (17)$$

Hipotezler ise:

$$H_0: \delta_i = 0 \text{ için } \forall i$$

$$H_1: \left(\begin{array}{ll} \delta_i = 0 & \forall i = 1,2,3,4, \dots, N_1 \\ \delta_i \neq 0 & \forall i = N_1 + 1,2,3,4, \dots, N \end{array} \right) \text{ şeklinde açıklanmaktadır.}$$

4. Bulgular

Çalışmanın ampirik analiz kısmında, öncelikle değişkenler arasındaki olası ilişkilerin derecesini ve yönünü incelemek için korelasyon analizi yapılmış, bulgular Tablo 3 içerisinde gösterilmiştir. Bulgulara göre, ekolojik ayak izi ile pozitif yönlü ve en yüksek korelasyon düzeyine sahip olan değişken GSYH (0.78); en düşük korelasyon düzeyine sahip değişken ise yaşam beklentisi (0.40) değişkenidir. Aynı zamanda nüfus yaşlanması (0.61) ve kentsel nüfus (0.70) değişkenleri de ekolojik ayak izi ile aynı yönde hareket etmektedir. Açıklayıcı değişkenlerden nüfus yoğunluğu (0.71) ve işsizlik oranı (0.17) ile ekolojik ayak izi arasındaki ilişkinin yönü ise negatif yönlüdür.

Tablo 3: Korelasyon Analizi Bulguları

Matris	lnEF	lnPA	lnPD	lnLE	lnUNE	lnGDP	lnUP
lnEF	1.0000						
lnPA	0.6180	1.0000					
lnPD	-0.7146	-0.2381	1.0000				
lnLE	0.4082	0.7080	-0.2014	1.0000			
lnUNE	-0.1756	-0.3323	0.0760	-0.5919	1.0000		
lnGDP	0.7822	0.8376	-0.3570	0.6870	-0.1533	1.0000	
lnUP	0.7005	0.5956	-0.6114	0.4915	0.1114	0.7450	1.0000

Tablo 4, yatay-kesit bağımlılığı bulgularını özetlemektedir. Tablo'deki bulgular, % 99 kritik değerde panel kesitsel bağımlılığın kanıtlarını desteklemektedir ($p < 0.01$). Bu kapsamda, birimler arasında korelasyonun varlığı doğrulanmaktadır.

Tablo 4: Breusch-Pagan LM Yatay-kesit Bağımlılığı Bulguları

Değişken	lnEF	lnPA	lnPD	lnLE	lnUNE	lnGDP	lnUP
İstatistik değeri	269.1641	642.0254	678.1567	643.8218	187.4525	707.1064	713.8828
p-(olasılık) değeri	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000	0.0000

Birim kök testlerinin türü, kesitsel bağımlılığın varlığı durumunda önerilen 2. nesil panel birim kök testleri doğrultusunda belirlenmiştir. Bu doğrultuda tercih edilen CIPS ve CADF birim kök sınama bulguları Tablo 5 içerisine aktarılmıştır. Bulgular, ekolojik ayak izi, nüfus yaşlanması, nüfus yoğunluğu, yaşam beklentisi, işsizlik oranı ve kentsel nüfus değişkenlerinin birinci fark $I(1)$ seviyelerinde; GSYH değişkeninin ise düzey $I(0)$ seviyesinde durağan olduklarını ve birim kök içermediklerini göstermektedir.

Tablo 5: CIPS ve CADF Birim Kök Sınama Bulguları

Değişken	CIPS					CADF	
	Düzyey	Birinci fark	Kritik değer			Düzyey	Birinci fark
			%1	%5	%10		
lnEF	-0.268	-4.154*	-2.51	-2.25	2.12	-1.432 (0.845)	-2.861 (0.000)*
lnPA	-0.204	-2.503*	-2.44	-2.22	-2.10	-2.055 (0.181)	-2.334 (0.038)**
lnPD	-1.934	-3.422*	-2.44	-2.22	-2.10	-1.892 (0.342)	-3.036 (0.000)*
lnLE	-1.324	-2.710	-2.44	-2.22	-2.10	-2.041 (0.192)	-2.698 (0.002)*
lnUNE	-1.709	-2.945*	-2.51	-2.25	2.12	-2.065 (0.173)	-2.590 (0.005)*
lnGDP	-3.164*	-1.824	-2.51	-2.25	2.12	-2.397 (0.024)**	-2.373 (0.129)
lnUP	-1.773	-2.161***	-2.44	-2.22	-2.10	-2.092 (0.152)	-2.928 (0.000)*

Not: *, ** ve *** notasyonları, sırasıyla, 0.01, 0.05 ve 0.10 anlam seviyelerine işaret etmektedir.

Tablo 6'dan elde edilen kanıtlar, eğim homojenliğinin H_0 hipotezinin 0.01 anlam düzeyinde reddedildiğini ve eğim heterojenliğinin geçerli olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, parametrelerin homojen olmadığı ve birimden birime değiştiği sonucuna ulaşılmaktadır.

Tablo 6: Swamy-S Homojenlik Sınama Bulguları

Değişken	lnEF	lnPA	lnPD	lnLE	lnUNE	lnGDP	lnUP
$X^2(8)$	17080.23	20029.58	1.6e+05	1881.91	3596.73	13104.43	7990.65
$p > X^2$	0.0000*	0.0000*	0.0000*	0.0000*	0.0000*	0.0000*	0.0000*

Not: * simgesi, 0.01 anlam seviyesini belirtmektedir.

Analizin bu aşamasında, eğim heterojenliği ve kesitsel bağımlılık sorunlarını ortadan kaldıran Westerlund eşbütünleşme testi uygulamaktadır. Tablo 7 içerisinde özetlenen bulgulara göre, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığını ifade eden H_0 hipotezi reddedilerek, değişkenler arasında uzun vadeli eşbütünleşme ilişkisinin varlığı desteklenmektedir.

Tablo 7: Westerlund Eşbütünleşme Sınama Bulguları

İstatistik	Değer	Z-değeri	p-değeri	Robust p-değeri
Gt	-5.130*	-11.979	0.042	0.003
Ga	-12.897*	-5.999	0.009	0.001
Pt	-13.021*	-9.843	0.002	0.000
Pa	-12.836*	-12.237	0.021	0.001

Not: * simgesi, 0.01 anlam seviyesini ifade etmektedir.

Analizde kullanılan değişkenlerden GSYH'nin $I(0)$ seviyesinde, diğer değişkenlerin ise $I(1)$ seviyelerinde durağanlaştığı dikkate alındığında panel PMG-ARDL tahmincisinin uygun bir metodoloji olduğu görülmektedir. Değişkenler arasındaki uzun ve kısa vadeli ilişkilerin tahminini sunan PMG-ARDL bulguları Tablo 8 içerisinde görülmektedir. Bulgular incelendiğinde, nüfus yaşlanması hariç diğer değişkenlerin uzun vadede istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu bağlamda PD, LE, UNE, GDP ve UP değişkenlerinde meydana gelen %1'lik bir artış oranı ekolojik ayak izini, sırasıyla, yaklaşık % 1.26, % 1.21, % 0.04, % 0.30 ve % 1.20 etkilemektedir. Ekolojik ayak izi üzerinde en yüksek etkiye sahip değişken nüfus yoğunluğu, en düşük etkiye sahip değişken ise işsizlik oranıdır. Bununla birlikte nüfus yoğunluğu ve işsizlik oranı ekolojik ayak izini azaltırken; yaşam beklentisi, GSYH ve kentsel nüfus ekolojik ayak izini artırmaktadır. Hata düzeltme parametresi $ECT(-1)$, negatif ve anlamlıdır. Bu doğrultuda bir dönemde oluşan dengesizliklerin yaklaşık 0.78'i bir sonraki dönemde düzelmektedir. Değişkenler arasındaki kısa vadeli ilişkide sadece işsizlik oranının istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. İşsizlik oranındaki % 1'lik bir artış, ekolojik ayak izini %0.13 azaltmaktadır. Belirtilen sonuç işsizlik oranının ekolojik ayak izi üzerindeki kısa vadeli etkisinin, uzun vadeli etkisinden daha yüksek olduğuna işaret etmektedir.

Tablo 8: PMG-ARDL Sınama Bulguları

Değişken	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	p-değeri
Uzun vade				
lnPA	-0.127839	0.162783	-0.785333	0.4338
lnPD	-1.268320*	0.289243	-4.384967	0.0000
lnLE	1.216687***	0.654026	1.860302	0.0653
lnUNE	-0.043318***	0.022557	-1.920399	0.0572
lnGDP	0.300452*	0.058969	5.095099	0.0000
lnUP	1.105261*	0.253087	4.367121	0.0000
Kısa vade				
ECT(-1)	-0.785376*	0.060858	-12.90515	0.0000
$\Delta(\ln PA)$	-0.628460**	1.104621	-0.568937	0.5705
$\Delta(\ln PD)$	-1.890417	4.183346	-0.451891	0.6522
$\Delta(\ln LE)$	-1.088785	6.496173	-0.167604	0.8672
$\Delta(\ln UNE)$	-0.136246	0.056815	-2.398072	0.0180
$\Delta(\ln GDP)$	-0.149190	0.236263	-0.631456	0.5289
$\Delta(\ln UP)$	-9.761533	12.63866	-0.772355	0.4414
C	-5.583043*	0.676219	-8.256260	0.0000

Not: *, ** ve *** simgeleri, sırasıyla, 0.01, 0.05 ve 0.10 anlam seviyelerini açıklamaktadır.

Yatay-kesit birimlerini gösteren ve kömür ihraç eden ülkelerin kısa vadeli tahmin bulguları, Tablo 9 içerisinde gösterilmektedir. Tablo incelendiğinde, model içerisinde yer alan tüm ülkelere ait hata düzeltme parametrelerinin negatif işaretli ve istatistiki olarak anlamlı olduğu görülmektedir.

Tablo 9: Ülkelerin Kısa Vadeli Tahmin Bulguları

Ülkeler	ECT(-1)	t-istatistiği	p-değeri
Kanada	-0.975614	-31.02941	0.0001*
ABD	-0.837703	-21.92112	0.0002*
Kolombiya	-1.101167	-25.56706	0.0001*
Rusya	-0.911646	-38.33643	0.0000*
Güney Afrika	-0.678820	-11.76965	0.0013*
Avustralya	-0.601311	-22.92382	0.0002*
Çin	-0.682221	-13.19372	0.0009*
Endonezya	-0.723296	-21.51789	0.0002*
Moğolistan	-0.556604	-22.73300	0.0002*

Not: * simgesi, 0.01 anlam seviyesine işaret etmektedir.

Tablo 10 içerisindeki bulgular, Dumitrescu & Hurlin panel nedensellik sınavını açıklamaktadır. Tabloya göre, nüfus yoğunluğu, yaşam beklentisi, işsizlik oranı, GSYH ve kentsel nüfus değişkenleri ile ekolojik ayak izi arasında geri-bildirim etkisini yansıtan iki yönlü; ancak nüfus yaşlanması ile ekolojik ayak izi arasında tek yönlü nedensellik ilişkileri mevcuttur. Değişkenler arasındaki mevcut tek yönlü ilişkinin yönü ekolojik ayak izinden, nüfus yaşlanmasına doğrudur. Elde edilen bulgular, Tablo 8 içerisindeki PMG-ARDL tahmincisinin bulguları ile örtüşmektedir.

Tablo 10: Dumitrescu & Hurlin (2012) Nedensellik Sınama Bulguları

H_0 hipotezi	W-istatistiği	Z-istatistiği	p-değeri
lnef \Leftrightarrow lnpa	13.3875	7.9570	0.0000*
lnpa \Leftrightarrow lnep	6.1702	1.1102	0.2669
lnep \Leftrightarrow lnepd	22.3453	16.4552	0.0000*
lnpd \Leftrightarrow lnep	10.6995	5.4070	0.0000*
lnep \Leftrightarrow lnle	15.8013	10.2471	0.0000*
lnle \Leftrightarrow lnep	10.5851	5.2985	0.0000*
lnep \Leftrightarrow lnune	3.6840	5.6935	0.0000*
lnune \Leftrightarrow lnep	2.5232	3.2312	0.0012*
lnep \Leftrightarrow lngdp	16.2584	10.6807	0.0000*
lngdp \Leftrightarrow lnep	3.1760	4.6159	0.0000*
lnep \Leftrightarrow lnup	11.1430	5.8278	0.0000*
lnup \Leftrightarrow lnep	19.8078	14.0479	0.0000*

Not: * simgesi, 0.01 anlam seviyesini belirtmektedir.

5. Sonuç ve Tartışma

Bu çalışmada, 1997-2018 dönem aralığında kömür ihraç eden ülkelerde ekolojik ayak izi, nüfus, refah ve teknoloji parametreleri arasındaki bağlantılar incelenmiştir. STIRPAT modeli çerçevesinde kurulan ampirik analizde, değişkenler arasındaki olası ilişkiler için panel eşbütünleşme ve nedensellik metodolojileri takip edilmiştir. Alan yazın incelemesinde yer alan çalışmalar doğrultusunda ekolojik ayak izi, çevre kalitesi; nüfus yaşlanması, nüfus yoğunluğu, yaşam beklentisi ve işsizlik oranı, nüfus; GSYH, refah; kentsel nüfus ise teknoloji parametrelerini açıklamak için model içerisine dahil edilmiştir.

Korelasyon analizi bulguları, nüfus yaşlanması, yaşam beklentisi, GSYH ve kentsel nüfusun ekolojik ayak izi ile pozitif yönlü; nüfus yoğunluğu ve işsizlik oranının ise ekolojik ayak izi ile negatif yönlü korelasyona sahip olduğunu göstermiştir. Yatay-kesit bağımlılığı, homojenlik ve birim kök sınamalarından sonra Westerlund eşbütünleşme analizi ile değişkenler arasındaki uzun vadeli ilişkinin kanıtlarına ulaşılmıştır. PMG-ARDL tahminci bulguları, uzun vadede nüfus yoğunluğu, yaşam beklentisi, işsizlik oranı, GSYH ve kentsel nüfus değişkenlerinin; kısa vadede ise işsizlik oranı değişkeninin ekolojik ayak izi ile istatistiksel olarak anlamlı olduğuna işaret etmiştir. Bununla birlikte incelenen dönem içerisinde nüfus yoğunluğu ve işsizlik oranı, ekolojik ayak izini azaltırken; yaşam beklentisi, GSYH ve kentsel nüfus ise ekolojik ayak izini artırmıştır. Ayrıca işsizlik oranının ekolojik ayak izi üzerindeki kısa vadeli etkisinin, uzun vadeli etkisinden yüksek olduğu görülmüştür. Dumitrescu & Hurlin nedensellik bulguları ise ekolojik ayak izi ile nüfus yoğunluğu, yaşam beklentisi, işsizlik oranı, GSYH ve kentsel nüfus arasındaki iki yönlü aktarımı, ekolojik ayak izinden nüfus yaşlanmasına doğru ise tek yönlü aktarımı açıklamıştır.

Bulgulardan ulaşılan sonuçlar, kömür ihraç eden ülkelerin yaşam beklentisi, GSYH ve kentsel nüfus nedeniyle büyüyen ekolojik ayak izine; nüfus yoğunluğu ve işsizlik oranı nedeniyle küçülen ekolojik ayak izine işaret etmektedir. Elde edilen bu sonuçlar, alan yazın incelemesinde yer alan çalışmaların sonuçları ile genel anlamda uyumludur. Bu kapsamda, yaşam beklentisinin ekolojik ayak izini büyütmesi sonucu Matthew ve diğerleri (2020) tarafından yapılan çalışmanın sonuçları ile doğrulanmaktadır. Çevresel sürdürülebilirlik ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkide, bazı araştırmacılar ekonomik büyüme ve çevresel sürdürülebilirliğin uyumsuz olduğunu belirtirken bazı araştırmacılar ise ekonomik büyümeyi ve çevresel sürdürülebilirliği uyumlu hale getirebileceği için sürdürülebilir ekonomik büyümenin çevresel hedeflerle tutarlı olduğunu savunan yeşil büyüme teorisini desteklemektedir. Bu çalışmada ulaşılan GSYH'nin ekolojik ayak izini artırması sonucu, çevresel sürdürülebilirlik ile ekonomik büyüme arasındaki çelişkiye işaret etmektedir. GSYH'nin çevresel bozulmayı artırdığını açıklayan bu sonuç, Lin ve diğerleri (2009) & Aguir Bargaoui ve diğerleri (2014) & Bosah ve diğerleri (2021) & Issaoui ve diğerleri (2015) & Granados ve Spash

(2019) & Liu ve Bae (2018) & Liu ve Xiao (2018) & Wu ve diğeri (2021) & Zhou ve Liu (2016) & Başıoğlu (2018) & Jia ve diğeri (2009) & Salman (2022) & Udemba (2020) tarafından yapılan çalışmaların sonuçları ile örtüşmektedir. Kentsel bölgelerde yaşayan nüfusun ekolojik ayak izine katkıda bulunduğu ile ilgili ulaşılan sonuç, kömür ihraç eden ülkelerde kentsel alanların ekonomik faaliyetlerin ve doğal kaynakların tüketiminin ağırlık merkezleri olduğu hipotezini geçerli kılmaktadır. Lin ve diğeri (2009) & Bosah ve diğeri (2021) & Liu ve Bae (2018) & Wang ve Li (2021) & Zhou ve Liu (2016) & Destek (2018) tarafından yapılan çalışmaların sonuçları, kentsel nüfusun çevre kalitesini azaltması sonucu ile benzerlikler içermektedir.

Nüfus dinamiklerindeki artışların, çoğunlukla doğal ekosistemi bozarak çevresel bozulmaya neden olduğu ve çevre kalitesini belirleyen önemli bir faktör olduğu varsayılmaktadır. Bununla birlikte nüfus dinamikleri gıda, su ve toprak talebinin artan bir sonucu olarak biyolojik kapasite üzerinde baskılar yaratmaktadır. Bu çalışmada nüfus yoğunluğuna yönelik ulaşılan sonuç, Salman (2022) tarafından yapılan çalışmanın sonuçları tarafından desteklense de söz konusu açıklanan hipotezleri desteklememektedir. Bunun olası bir nedeni, dünya nüfusunun yaklaşık %50'sinin kentsel bölgelerde yaşadığı göz önüne alındığında, örneklem kümesindeki ülkelerin kırsal nüfus yoğunluklarının yüksek olduğu şeklinde açıklanabilir. Diğer bir şekilde Wang ve Li (2021) tarafından yapılan çalışmada ifade edildiği gibi nüfus dinamiklerinin çevresel bozulma üzerindeki etkilerinin karmaşıklığı ve heterojenliği ile belirtilebilir. İşsizlik oranının çevre kalitesine etkisi konusunda ulaşılan sonuç, Adesina ve Mwamba (2019) & Granados ve Spash (2019) tarafından yapılan çalışmaların sonuçları ile benzer yönler içermektedir. İşsizlik oranının ekolojik ayak izini küçültmesi, örneklem kümesindeki ülkelerin durgunluk koşullarında olduğunu düşündürmektedir.

Kaynakça

- Adesina, K. S. ve Mwamba, J. W. M. (2019). Does economic freedom matter for CO₂ emissions? Lessons from Africa. *The Journal of Developing Areas*, 53(3), 155-167.
- Aguir Bargaoui, S., Liouane, N. ve Nouri, F. Z. (2014). Environmental impact determinants: An empirical analysis based on the STIRPAT model. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 109, 449-458.
- Apaydın, Ş. (2020). Küreselleşmenin ekolojik ayak izi üzerindeki etkileri: Türkiye örneği. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(1): 23-42.
- Başıoğlu, A. (2018). STIRPAT modeli kapsamında Türkiye'de ekolojik ayak izinin belirleyicileri. H. F. Erdem ve A. Başıoğlu (Ed.), *İktisat Seçme Yazılar* içinde (133-155). Trabzon: Celepler Matbaacılık.
- Bosah, C. P., Li, S., Ampofo, G. K. M. ve Liu, K. (2021). Dynamic nexus between energy consumption, economic growth, and urbanization with carbon emission: evidence from panel PMG-ARDL estimation. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 61201-61212.
- Branis, M. ve Linhartova, M. (2012). Association between unemployment, income, education level, population size and air pollution in Czech cities: Evidence for environmental inequality? A pilot national scale analysis. *Health & Place*, 18, 1110-1114.
- Breusch, T. S. ve Pagan, A. R. (1980). The Lagrange Multiplier test and its application to model specifications in econometrics. *Review of Economic Studies*, 47, 239-253.
- Destek, M. A. (2018). Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezinin Türkiye için incelenmesi: STIRPAT modelinden bulgular. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(2), 268-283.
- Erden Özsoy, C. ve Dinç, A. (2016). Sürdürülebilir kalkınma ve ekolojik ayak izi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 53(619), 35-55.

- Footprintnetwork, (2022). Erişim adresi: <https://data.footprintnetwork.org/#/countryTrends?cn=5001&type=earth>
- Gani, A. (2021). Fossil fuel energy and environmental performance in an extended STIRPAT model. *Journal of Cleaner Production*, 297, 1-11.
- Granados, J. A. T. ve Spash, C. L. (2019). Policies to reduce CO₂ emissions: Fallacies and evidence from the United States and California. *Environmental Science & Policy*, 94, 262-266.
- Huang, Y., Haseeb, M., Usman, M. ve Ozturk, I. (2022). Dynamic association between ICT, renewable energy, economic complexity and ecological footprint: Is there any difference between E-7 (developing) and G-7 (developed) countries?. *Technology in Society*, 68, 1-16.
- Huo, T., Li, X., Cai, W., Zuo, J., Jian, F. ve Wei, H. (2020). Exploring the impact of urbanization on urban building carbon emissions in China: Evidence from a provincial panel data model. *Sustainable Cities and Society*, 56, 1-11.
- Ibrahim, S. S., Celebi, A., Ozdeser, H. ve Sancar, N. (2017). Modelling the impact of energy consumption and environmental sanity in Turkey: A STIRPAT framework. *Procedia Computer Science*, 120, 229-236.
- Issaoui, F., Toumi, H. ve Touili, W. (2015). Effects of CO₂ emissions on economic growth, urbanization and welfare: Application to MENA countries. MPRA Paper No. 65683, 1-25.
- Jia, J., Deng, H., Duan, J. ve Zhao, J. (2009). Analysis of the major drivers of the ecological footprint using the STIRPAT model and the PLS method - A case study in Henan Province, China. *Ecological Economics*, 68, 2818-2824.
- Li, X., Xiao, L., Tian, C., Zhu, B. ve Chevallier, J. (2022). Impacts of the ecological footprint on sustainable development: Evidence from China. *Journal of Cleaner Production*, 352, 1-11.
- Lin, S., Zhao, D. ve Marinova, D. (2009). Analysis of the environmental impact of China based on STIRPAT model. *Environmental Impact Assessment Review*, 29, 341-347.
- Liu, D. ve Xiao, B. (2018). Can China achieve its carbon emission peaking? A scenario analysis based on STIRPAT and system Dynamics model. *Ecological Indicators*, 93, 647-657.
- Liu, X. ve Bae, J. (2018). Urbanization and industrialization impact of CO₂ emissions in China. *Journal of Cleaner Production*, 172, 178-186.
- Mahalik, M. K., Le, T.-H., Le, H.-C. ve Mallick, H. (2022). How do sources of carbon dioxide emissions affect life expectancy? Insights from 68 developing and emerging economies. *World Development Sustainability*, 1, 1-10.
- Matthew, O. A., Owolabi, O. A., Osabohien, R., Urhie, E., Ogunbiyi, T., Olawande, T. I. ve Daramola, P. J. (2020). Carbon emissions, agricultural output and life expectancy in West Africa. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 10(3), 489-496.
- Mızık, E. T. ve Yiğit Avdan, Z. (2020). Sürdürülebilirliğin temel taşı: Ekolojik ayak izi. *Artvin Çoruh Üniversitesi Doğal Afetler Uygulama ve Araştırma Merkezi Doğal Afetler ve Çevre Dergisi*, 6(2): 451-467.
- Özman, K. O. (2022). Ekolojik ayak izi nedir? Erişim adresi: <https://www.dogadergisi.com/ekolojik-ayak-izi-nedir/>
- Salman, M., Zha, D. ve Wang, G. (2022). Interplay between urbanization and ecological footprints: Differential roles of indigenous and foreign innovations in ASEAN-4. *Environmental Science and Policy*, 127, 161-180.

- Sarafidis, V., Yamagata, T. ve Robertson, D. (2009). A test of cross section dependence for a linear dynamic panel model with regressors. *Journal of Econometrics*, 148, 149-161.
- Şimşek, T. ve Bursal, M. (2019). Türkiye’de ekolojik ayak izi ve biyokapasite arasındaki ilişki: Bootstrap rolling window nedensellik testi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 452-465.
- Topdağ, D., Acar, T. ve Çelik, İ. E. (2020). Estimation of the global-scale ecological footprint within the framework of STIRPAT models: The quantile regression approach. *İstanbul İktisat Dergisi*, 70(2), 339-358.
- Tosunoğlu, B. T. (2014). Sürdürülebilir küresel refah göstergesi olarak ekolojik ayak izi. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 3(5), 154-171.
- Udemba, E. N. (2020). A sustainable study of economic growth and development amidst ecological footprint: New insight from Nigerian perspective. *Science of the Total Environment*, 732, 1-10.
- Usman, A., Ozturk, I., Naqvi, S. M. M. A., Ullah, S. ve Javed, M. I. (2022). Revealing the nexus between nuclear energy and ecological footprint in STIRPAT model of advanced economies: Fresh evidence from novel CS-ARDL model. *Progress in Nuclear Energy*, 148, 1-10.
- Wang, Q. ve Li, L. (2021). The effects of population aging, life expectancy, unemployment rate, population density, per capita GDP, urbanization on per capita carbon emissions. *Sustainable Production and Consumption*, 28, 760-774.
- Wang, Q., Zhang, F., Li, R. ve Li L. (2022). The impact of renewable energy on decoupling economic growth from ecological footprint - An empirical analysis of 166 countries. *Journal of Cleaner Production*, 354, 1-16.
- Wu, R., Wang, J., Wang, S. ve Feng, K. (2021). The drivers of declining CO₂ emissions trends in developed nations using an extended STIRPAT model: A historical and prospective analysis. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 149, 1-11.
- Xu, B. ve Lin, B. (2015). How industrialization and urbanization process impacts on CO₂ emissions in China: Evidence from nonparametric additive regression models. *Energy Economics*, 48, 188-202.
- Yang, T. ve Wang, Q. (2020). The nonlinear effect of population aging on carbon emission- Empirical analysis of ten selected provinces in China. *Science of the Total Environment*, 740, 1-12.
- York, R., Rosa E. A. ve Dietz, T. (2003a). Footprints on the earth: The environmental consequences of modernity. *American Sociological Review*, 68(2), 279-300.
- York, R., Rosa, E. A. ve Dietz, T. (2003b). STIRPAT, IPAT and ImPACT: Analytic tools for unpacking the driving forces of environmental impacts. *Ecological Economics*, 46(3), 351-365.
- Yurtkuran, S. (2020). N11 Ülkelerinde ekolojik ayak izi yakınsaması: Fourier durağanlık testinden yeni kanıtlar. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 6(2), 191-210.
- Zagheni, E. (2011). The leverage of demographic dynamics on carbon dioxide emissions: Does age structure matter? *Demography*, 48(1), 371-399.
- Zhang, C. ve Tan, Z. (2016). The relationships between population factors and China’s carbon emissions: Does population aging matter? *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 65, 1018-1025.

Zhou, Y. ve Liu, Y. (2016). Does population have a larger impact on carbon dioxide emissions than income? Evidence from a cross-regional panel analysis in China. *Applied Energy*, 180, 800-809.

Araştırma Makalesi / Research Article

“ADİL DEVLET DÜZENİ” ve “DEVLET-MİLLET KAYNAŞMASI”: NECMETTİN ERBAKAN’IN BAŞKANLIK SİSTEMİ TAHAYYÜLÜ

Emel ÇOKOĞULLAR BOZASLAN¹

Öz

Necmettin Erbakan, Türkiye’de siyasal hayat tartışmaları yapılırken mutlaka üzerinde durulan ve incelenen bir siyasal aktördür. Özellikle Erbakan’a yönelik bu ilginin, Türkiye’de Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ile ilgili tartışmalar başladığında çok daha arttığı görülmüştür. Bu ilginin artmasında Erbakan ve Adalet ve Kalkınma Partisi arasında kurulan ilişkinin etkili olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Zira Erbakan’ın Türkiye için önerdiği sistem, başkanlık sistemiydi ve başkanlık sisteminin, Türkiye’nin siyasal istikrarsızlıklarının, iktisadi sorunlarının ve toplumsal bunalımlarının çözümü olacağı yönündeki açıklamaları oldukça önemliydi. Erbakan’a göre, “devlet-millet kaynaşması”nın gerçekleşmesi için öncelikle millete tahakküm değil; hizmet anlayışının içselleştirilmesi gerekmektedir. Bu kaynaşmanın ve “adil devlet düzeni”nin sağlanabilmesi açısından da cumhurbaşkanlığı ile başkanlığın birleştirilmesine dayanan başkanlık sistemine geçilmesinin gerektiğini ileri sürmektedir. Böylece devletin ve hükümetin doğrudan millet arzusuna odaklanabilmesi ve milli karaktere uygun demokratikliğinin inşa edilebilmesi mümkün hale gelecektir ve başkanın tek dereceli olarak millet tarafından seçilmesiyle de “devlet-millet bütünleşmesi” kendiliğinden oluşacaktır. Bu çalışmada da öncelikle milli görüş geleneğinin devlet, millet ve siyasal alana dair oluşturduğu söylemsel çerçeve ele alınmaktadır. “Adil devlet düzeni” talebinin şekillenmesini sağlayan temel dinamikler üzerinde durulmakta ve “devlet-millet kaynaşması”nın bu düzen arayışındaki yeri tartışılmaktadır. Bu amaçla da milli görüş geleneğini temsil eden siyasal partilerin temel metinleri ve bizzat Erbakan tarafından yazılan kitaplar incelenmekte ve çalışmada içerik analizi yöntemi kullanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Adil Devlet Düzeni, Başkanlık Sistemi, Devlet-Millet Bütünleşmesi, Necmettin Erbakan.

“FAIR STATE ORDER” and “STATE-NATION INTEGRATION”: NECMETTİN ERBAKAN’S IMAGINATION OF THE PRESIDENTIAL SYSTEM

Abstract

Necmettin Erbakan is a political actor who is definitely emphasized and examined while discussing political life in Turkey. It has been observed that this interest, especially towards Erbakan, has increased much more when the discussions on the Presidential Government System in Turkey started. It is possible to say that the relationship established between Erbakan and the Justice and Development Party was effective in increasing this interest. Because the system proposed by Erbakan for Turkey was the presidential system, and his statements that the presidential system would be the solution to Turkey’s political instability, economic problems and social depressions were very important. According to Erbakan, for the realization of “state-nation integration”, it is not primarily domination over the nation; service mentality needs to be internalized. He argues that in order to ensure this cohesion and “fair state order”, a presidential system based on the unification of the presidency and the prime ministership should be adopted. Thus, it will be possible for the state and the government to focus directly on the desire of the nation and to build democracy in accordance with the national character and with the election of the president in a single degree by the nation, “state-nation integration” will occur spontaneously. In this study, first of all, the discursive framework created by the tradition of national view on the state, nation and political field is discussed. The basic dynamics that shape the demand for a “fair state order” are emphasized and the place of “state-nation integration” in this search for order is discussed. For this purpose, the basic texts of the political parties representing the tradition of national view and the books written by Erbakan himself are examined and the content analysis method is used in the study.

Keywords: Fair State Order, Presidential System, State-Nation Integration, Necmettin Erbakan.

¹ Arş. Gör. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, emel.cokogullar@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9975-1618

Başvuru Tarihi (Received): 20.05.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 20.07.2022

Giriş

Necmettin Erbakan, Türk siyasal hayatının önemli liderlerinden biridir. Aktif siyasete başladığı 1969 yılından vefat ettiği 2011 yılına kadar gerek ele aldığı konular gerekse de hitabet tarzı itibariyle öne çıkmayı başarmıştır. Siyasal alanın farklı dinamikleri tarafından ve oldukça farklı bağlamlara yerleştirilerek incelenmeye çalışılmıştır. Savunduğu siyasal ilkeler itibariyle laik kesimler açısından tehdit olarak değerlendirildiği gibi toplumun diğer bir bölümü açısından ise milletin hassasiyetlerine ve inançlarına yönelik koruyuculuk rolü üstlenmiş bir lider olarak tanımlanmıştır. Gerçekten de bazen uç noktalarda karşımıza çıkabilecek Erbakan profillerine ve tasvirlerine rastlayabilmek mümkündür ve halihazırda da bu tür eğilimler varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Meclise milletvekili olarak girdiği 1969 yılını temel alırsak, uzun yıllar Türk siyasetindeki etkinliğini koruduğu görülmektedir. Vefat ettiği 2011 yılına kadar da milli görüş geleneğini savunmaya, anlatmaya ve seçmene seslenmeye devam etmiştir. Bu geleneği temsil eden siyasi partiler kurmuş ve siyasal örgütlenmesini bu gelenekten güç alan ilkelerden yararlanarak belirleme yoluna gitmiştir. İdeolojik konumlanışı da öncelikle Batı hayranlığından vazgeçerek yerel değerlere bakmak ve bu değerler odağında politikalar geliştirmek ekseninde gerçekleşmiştir. Batı’dan olabildiğince uzak durmak ve ilişkileri de asgari zorunlu düzeyde tutmak gerektiği fikri, Erbakan’ın siyasal hareketinin temel dinamiğini oluşturmuştur. Batı’nın olumsuzlanması oldukça baskın karakterde ortaya çıkmış ve neredeyse yolunda gitmeyen her şeyin nedeni, Batı ile kurulan yakın ilişkilerde aranmıştır.

İslami yaşam tarzı, İslam’a göre belirlenmiş sınırlar ve kurallar, Erbakan’ın siyasal alanını oluşturan esas unsurlar olarak öne çıkmıştır. İslami ahlak anlayışı ve bu anlayışlarla şekillenen politik duruş, oldukça kısa denebilecek bir süre içerisinde Erbakan’ı anlatır hale gelmiştir. Milli görüş ise Milli Nizam Partisi’nin (MNP) kuruluşuyla birlikte anlatılmaya başlanmıştır. MNP’nin kuruluşu ve Türk siyasetinde kendisine yer bulması oldukça önemli bir gelişme olmuştur. Zira MNP, doğrudan İslami referanslarla gelmiş ve bu referanslardan güç alarak siyasal ve toplumsal alanın yeniden düzenlenmesi gerektiği düşüncesi ile iktidara talip olduğunu açıklamıştır. Bir diğer deyişle, Türkiye tarihinde ilk kez İslamcılar tarafından bir kitle partisi kurulmuştur (Tuğal, 2011). Ancak milli görüş, asıl ününü ve toplumsal bazda etkinliğini, 20 Mayıs 1971’de Anayasa Mahkemesi’nin laiklik ve Atatürk devrimciliği ile ilgili aykırılık gerekçesine yer verdiği kararı neticesinde MNP’nin kapatılmasının ardından kurulan Milli Selamet Partisi (MSP) ile kazanmıştır. Milli görüş hareketi ile de çok temelde ortaya konmaya çalışılan düşünce, milletin görüşlerinin, düşüncelerinin ve değerlerinin temsil edilmesi olmuştur. MNP’nin kuruluş beyannamesinde de “asırlardan beri özlediğin ve beklediğin, kendi ruhunun derinliklerinden gelen ve senin bizatihi kendi öz varlığının mânâ ve madde sahasında yeniden doğuşundan başka bir şey olmayan Milli Nizâm Partisi” şeklinde bir vurgu ile karşılaşılmıştır (*Millî Nizâm Partisi Kuruluş Beyannamesi*, 1970). Millete ait olma, milletin öz değerlerinden ve tarihinden doğma dolayısıyla da milletin kendisi olan bir hareket olduğu belirtilmiştir. Erbakan, bahsi geçen millete ait olma ve milleti tanımlama vurgusunu da birçok çalışmasında oldukça açık bir şekilde ortaya koymuş ve milli görüşün, milletin tarihi ve ruhu olduğunu ifade etmiştir.

Erbakan’ın milli görüşten bahsederken ne anlatmak istediği üzerine tartışmalar kabaca 1970’lerden itibaren başlamıştır. Kendi hareketini milli, diğer siyasi hareketleri ise gayri milli olarak nitelendiren Erbakan, sanayileşme temelinde kalkınma ve manevi yenilenme üzerinde durmuştur (Aydın ve Taşkın, 2018). Kemal Karpat’a (2017) göre, milli görüşün ana amacı Türkiye’nin “öz” ve “hakiki” kimliğine dönmesinin sağlanmasıdır. Türk modernleşmesinin materyalist ve şiddete yönelik bir medeniyet olduğu iddia edilen Batı’nın etkisinde gerçekleştiği, bu etkinin de toplumun geleneksel Osmanlı-Müslüman karakterinin yok olmasına neden olduğu düşünülmüştür (Karpat, 2017). Bu yönüyle milli görüş hareketinin dinliliği ve yerliliği öne çıkaran bir düşünsel zeminde hareket ettiği ve ayrıca Erbakan’ın yerlilik vurgusunun, İslam dünyasında gözlemlenen radikal akımlardan farklılaşma sağladığı görülmüştür (Çalmuk, 2005). Bahsi geçen yerlilik vurgusu, milli görüş hareketinin diğer İslami hareketlerden farklılaşması noktasında oldukça işlevsel olmakla birlikte bu

vurgunun, aynı zamanda bir motivasyon kaynağı olarak da kullanıldığı ileri sürülmüştür. Bu nedenle de Erbakan’ın siyasi analizlerinde, genellikle değinildiği üzere, geçmişte başarılı bir şeyin yeniden başarılacağı yönünde bir arzu ve ümit bulunmaktadır. İslam’dan uzaklaşarak Batı’ya odaklanmak da söz konusu bu unutkanlığın ve dolayısıyla yozlaşmanın en temel nedeni olarak gösterilmektedir. Buradaki millilik vurgusu da bu geçmişte var olduğu belirtilen İslam ahlakı ve faziletinin yeniden uyanışı ve dirilişi ile bağlantılı olarak kullanılmaktadır. Nitekim İslamcılar için milliyetçilik, ulusçuluk anlamına gelecek şekilde değil; “din” karşılığında kullanılmaktadır ve bu nedenle, İslamcıların bahsettiği de İslam milliyetçiliği olmaktadır (Tunçay, 1983).

Milli olma, yerele ait olanı diriltme ve yaşatma, Batı’dan uzaklaşma, İslam’a yeniden dönüşü sağlama şeklinde sıralanabilecek birçok öneri, milli görüş hareketinin temelini oluşturmuştur. Erbakan, tüm bunların ne kadar büyük öneme sahip olduğunu her fırsatta dile getirmiş ve gerçeğe dönüşen hedeflerle Türkiye’nin geleceği seviyeyi de idealize ederek anlatmıştır. Bu noktada, Türkiye’de başkanlık sistemine geçişin sağlanması gerektiği ile ilgili düşüncelerini yine milli görüş hareketinin temel ilkelerinden kopmadan ele almış ve bu sistemsel değişimin nasıl işleyeceği hususunda da ayrıntılı bir içerik oluşturmuştur. Erbakan’a göre, Türkiye’de başkanlık sistemine geçiş oldukça önemlidir ve kökleşmiş birçok siyasal ve toplumsal sorunun başkanlık sistemi ile çözülebileceği mümkündür. Her şeyden önce “devlet-millet kaynaşması”, cumhurbaşkanı ile başbakanın birleştirildiği başkanlık sistemi ile sağlanabilecektir. Adil düzenin tesisi ile de Türkiye’nin uzun yıllardır süren sistemsel sorunları ortadan kaldırılabilecektir. Ayrıca Erbakan, başkanlık sistemine farklı anlamlar yüklemiş ve siyasal hareketinin de bir özelliği olarak başkanlık sisteminin, yıllardır birbirinden uzaklaştığı ve birbirine yabancılaştığı ileri sürülen devlet ve milletin yeniden bütünleşmesini sağlayabileceğini anlatmaya çalışmıştır. Bu çalışmada da Erbakan’ın Türkiye’de uygulanmasını önerdiği başkanlık sisteminin hangi temel unsurlar etrafında şekillendiği ve nasıl bir sistem öngörüldüğü sorularının yanıtları üzerinden bir tartışma yürütülmeye çalışılmaktadır. Erbakan’ın “devlet-millet bütünleşmesi” derken üzerinde durmaya çalıştığı temel konunun ne olduğu ve bu konu ile başkanlık sistemi arasında kurulan bağın hangi ana esaslar üzerinden belirlendiği, çalışmada yanıtı aranan sorular arasında yer almaktadır. Devlet ve hükümet ilişkisinin nasıl kurulması gerektiğini başkanlık sistemi ile ilgili önerilerinde dile getiren Erbakan’ın, millet arzusuna ve milli karaktere uygun demokratiklik inşası derken ne anlatmak istediği de yine çalışma boyunca ele alınmaktadır. Bu nedenle de öncelikle milli görüş ile anlatılmak istenen ana fikirler üzerinde durulmakta ve ahlak anlayışının nasıl tanımlandığı incelenmektedir. “Devlet-millet bütünleşmesi”, “adil devlet düzeni” ve başkanlık sistemi arasında nasıl bir ilişki kurulduğu belirlenen sorular ekseninde tartışılmaktadır.

1. Necmettin Erbakan ve Milli Görüş

Türkiye’nin 1960’lı yılları, renkli ve zaman zaman da çalkantılı geçmiş; farklı ideolojilerin belki de hiç olmadığı kadar anayasal olanakları kullanarak kendilerine alan bulmaya çalıştıkları görülmüştür. Bu noktada 1961 Anayasası, hak ve özgürlüklerin genişletilmesi ve düşüncelerin çok daha özgür bir şekilde ifade edilebilmesine uygun ortam oluşturması açısından oldukça önemli olmuştur. 1950’lerde yaşananların tekrar yaşanmamasına yönelik önlemleri alarak demokratik ve liberal bir rejime uyan özgürlükler ve haklar tanımış, sosyal devlet ilkesini benimsemiş, yurttaşlarına Cumhuriyet tarihinde ilk kez siyasal-ideolojik çerçeve içinde konuşma ve yazma hakkı tanıyarak farklı ideolojilere siyasal alanda rekabet imkânı yaratmıştır (Ahmad, 1983). Erbakan da Türkiye’nin bu yıllarını yakından gözlemleme fırsatı elde etmiş ve siyasal alana farklı rollerde dahil olmaya çalışmıştır. Peki bu süreç Erbakan için nasıl ve hangi ortamda başlamıştır? Bilindiği üzere, Türk siyasal hayatının önemli ve tartışmalı ismi olan Erbakan 1926’da Sinop’ta doğmuştur. İstanbul Erkek Lisesi ve ardından İstanbul Teknik Üniversitesi Makine Fakültesi’ni bitirmiştir. Akademik hayatına aynı üniversitede başlamış, doktorasını Almanya’da tamamlamış ve nihayetinde İstanbul Teknik Üniversitesi’nde (İTÜ) 1965’te profesör olmuştur. Adalet Partisi’ne (AP) ve Süleyman Demirel’e büyük sermayeye ve özellikle yabancı sermayeye bağımlı olduğu gerekçesiyle mesafeli

olan küçük iş adamlarının yanında yer alan Erbakan, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Başkanı olarak seçilmiş ve AP’yi farmasonların ve Siyonistlerin hâkimiyeti altına girdiği gerekçesiyle eleştirerek dinsel vurgularını arttırmıştır (Zürcher, 2011). 25 Mayıs 1969’da başlayan Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Başkanlığı görevi, AP’nin bu seçimlerin iptal edilmesi gerektiği yönündeki ısrarı ve talebi neticesinde kısa bir süre içerisinde, yani 8 Ağustos 1969’da sona ermiştir. Siyasete katılma kararı alan Erbakan, 12 Ekim 1969’da gerçekleştirilen genel seçimde Konya milletvekili olarak meclise girmiştir. 1970’te MNP’yi kurarak siyasal hayatına çok daha etkin bir şekilde devam etmiştir. 23 Ocak 1971’de gerçekleştirilen MNP Birinci Kongresi’nde genel başkanlığa seçilmiştir. Erbakan’ın genel başkanlığı ile milli görüş hareketinin seyri ve yönü belirlenerek ilan edilmeye başlanmıştır. Milli görüş hareketinin ilk siyasal partisi olarak ortaya çıkan MNP, Türkiye’de başlayacak yeni bir tartışmanın ateşleyicisi olması nedeniyle yeni bir dönemin de habercisi olmuştur. MNP’nin dönemin koşulları itibarıyla verdiği mesajlar ve ortaya koyduğu savunular da genellikle manidar bulunmuştur. Türkiye’nin 1970’li yıllarına bakıldığında bu mana, çok daha rahat bir şekilde okunabilmekte ve kavranabilmektedir. Bu yıllar, sol hareketlerin güç kazandığı ve Türkiye’de de solun etkili olmaya başladığı yıllardır ve bu yıllarda, özellikle genç kuşağın sol hareketle olan bağının güçlü olduğu görülmektedir. Nitekim MNP’nin programı ve kuruluş beyannamesi incelendiğinde, genellikle üzerinde durulan konunun unutulmuş bir şeyin tekrar hatırlanması gerektiği söylemi üzerinden şekillendiği görülmektedir. Milletın fitratında ya da özünde olan ahlakın ve faziletin yeniden gün yüzüne çıkarılmasının önemi üzerinde durulmakta ve ancak bu yolla, yani söz konusu bu dönüş ve hatırlama ile toplumun huzur ve refaha kavuşabileceği ileri sürülmektedir (*Millî Nizam Partisi Program ve Tüzük*, 1970). Buradaki milli ruh, başta Osmanlı’nın ihtişamlı günleri olmak üzere Batı’nın işgalci ve emperyalist tavrının durdurulması ile doğrudan bağlantılı olarak kullanılmaktadır (*Millî Nizam Partisi Kuruluş Beyannamesi*, 1970):

“Bugün; bundan bin sene önce şahlanıp haçlı ordularını göğsünde söndüren, beş yüz sene önce gemileri karadan yürüten, dörtyüz sene önce Viyana kapılarını zorlayan, yarım asır önce Çanakkale ve İstiklâl Harbimizin şaheserlerini meydana getiren Millî ruh yeniden şahlanıyor, coşuyor ve MİLLÎ NİZÂM PARTİSİ’ni kuruyor.”

Milli ruh ile gönderme yapılan ve nitekim birçok farklı yerde de değinilen, tarihte İslam’ın yayılması, korunması ve İslam’a hizmet edilmesi açısından öne çıkan aktörler olmaktadır. Örneğin bu aktörler, Fatih Sultan Mehmet, Sultan Yıldırım Hazretleri, Sultan Murat, Sultan Melikşah, Ulubatlı Hasan, Orhan Gazi, Nizamülmülk, Akşemseddin, Sultan Yavuz, Kılıçarslan, Alp Arslan, Gelenbevi Hazretleri ve Sultan Hamit şeklinde sıralanmaktadır. Erbakan’ın değindiği bu tarihi aktörlerin, yaşadıkları dönemde içinde buldukları zor koşulları aşmayı başardıkları ve İslam’ın referanslarını da kendilerine doğrudan yol gösterici olarak kabul ettikleri ileri sürülmüştür. Dolayısıyla bu tarihi aktörler, belirli bir amaç çerçevesinde seçilmişler ve örnek olarak sunulmuşlardır. Özlemlerle anılan bir geçmiş olduğu söylemi oldukça belirgin bir şekilde öne çıkmış ve amaç da bu geçmişi esas kabul ederek belirlenmiştir. İslam’dan uzaklaşma neticesinde Türkiye’de sosyal bütünlüğün tehdit altında olduğu ve bu nedenle de bir şeylerin yanlış gittiği iddiasıyla şekillenen milli görüş sloganı, ekonomik ve ahlaki gelişim üzerine odaklanarak “savunmacı-milliyetçilik ve yoksullukla ilgili kaygıyı” birleştirmiş ve bu iki mesele, Erbakan’ın programının özünü oluşturmuştur (Özdalga, 2007). Ancak MNP, oldukça kısa bir süre içerisinde 12 Mart 1971 muhtırası sonrasında laikliğe, Atatürk ve devrimlerine karşıtlık oluşturduğu gerekçe gösterilerek Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır. MNP’nin kapatılması, milli görüş hareketinin başka bir siyasal parti altında yeniden örgütlenmesine giden süreci başlatmıştır. 11 Ekim 1972’de bu kez MSP kurulmuş ve genel başkanlığını Süleyman Arif Emre yürütmüştür. 20 Ekim 1973’te ise genel başkanlığa yeniden Erbakan getirilmiştir.²

² Bu süreç, genel hatlarıyla da günümüze kadar bu şekilde ulaşmıştır. Milli görüş hareketini temsil eden partiler, yakın tarihe kadar benzer gerekçelerle kapatılmış ve kapatılma kararının ardından kısa bir süre içerisinde yeni bir parti kurarak

MSP, milli görüş hareketinin ikinci partisi olarak siyaset sahnesine çıkmakla birlikte MNP’den çeşitli yönleriyle farklılaşmıştır. Milli görüşün “çok daha genişletilmiş değişik bir ifadesi” olmuştur (Karpat, 2017). MSP ile gerçekleşen etkili çıkış, ahlak ve maneviyat temelinde muhafazakâr/İslamcı çizgiye yerleşmeye çalışırken; ağır sanayi hamlesi sloganı ile de ulusal kalkınmacı hattı benimsemiştir ve bu sayede de hem sağ partilerle hem de dönemin güç kazanmaya başlayan solu ile rekabet etmeye çalışmıştır (Çakır, 2005). Gerçekten de milli görüş hareketinin gerek aktörler gerekse de siyasal sloganlarının güç kazanması özellikle MSP ile birlikte gerçekleşmiştir diyebiliriz. Öyle ki milli görüşün hangi siyasal akımın uzantısı ve devamı olduğu tartışmaları dahi çoğunlukla MSP ile başlamıştır. Genel olarak da bu konuda iki farklı görüş ile karşılaşılmıştır. Birinci görüş, MSP’yi Osmanlı son dönemi İslamcılık akımının devamı olarak görürken; bir diğer görüş, 19. yüzyıl sonunda ortaya çıkmaya başlayan İslamcılık akımının, çok farklı dinamiklerin var olduğu bir dönemde gelişme gösterdiğini ve dolayısıyla da ikisi arasında doğrudan bir devamlılık ilişkisinin kurulmasının mümkün olmadığı üzerinde durmuştur. Örneğin Binnaz Toprak’a (1983) göre, MSP’nin ideolojisini 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında Batılılaşma çabalarına yönelik konumlanması ile İslamcı akımın devamı niteliğinde görebilmek mümkündür. Bu dönemin İslamcılık akımının temel savunuları arasında da Batı karşıtlığı ve Batı’ya benzeme ile ilgili endişeler belirginleşmekte ve İslam’ın özünün hatırlanması gerektiği dile getirilmektedir. Milli görüş ile kastedilen anlam da aslında tam da bu noktada, yani İslam’ın referans kaynağı olarak gösterilmesi ile ilgili olmaktadır. Ekonomide, toplumsal hayatta, eğitimde ve siyasal alanda İslam’ın yol göstericiliğinin kabul edilmesi gerektiği yönünde şekillenen bir politik duruştan bahsedilmektedir. Dolayısıyla da aynı temaların benzer söylemsel çerçeve içerisine yerleştirilerek işlendiği ve milli görüşün de söz konusu bu çizginin bir devamı olarak görülebileceği üzerinde durulmaktadır. Şerif Mardin’e (1983) göre ise MSP gibi partileri, İslamcılık akımının bir parçası olarak görmek kolay değildir. Bunun nedeni de her şeyden önce MSP’nin ideolojisinin İslami felsefeden ziyade Batı’ya ait kültürün Türkiye’de kendisine yer bulmasına yönelik itirazlar ve tedbirlerle şekillenmesiyle ilgilidir ve bu da “tipik bir Anadolu’lu ‘taşralı İslam’ davranışdır” (Mardin, 1983). Yine Mardin’e (1983) göre, “MSP de ‘İslâm felsefesi’ yerine Kadı Birgevî’ye kadar giden taşra mahsulü bir tür ‘püritanizm’ buluruz. Bu da içki yasağı, büyüğe hürmet, tesettür ve vatandaşların cinsel hayatı üzerinde kontrolün konması gibi dar, popülist ve felsefi içeriği olmayan bir değerler kümesinden oluşur.”

MSP’nin, Osmanlı son dönem İslamcılık akımıyla mutlak ya da doğrudan bir bağ ve devamlılık ilişkisi kurduğunu söyleyebilmek zor olsa da aralarında temel noktaların benzerlik gösterdiğini söyleyebilmek mümkündür. Osmanlı’nın parlak dönemlerine yapılan göndermelerde, İslam’ın uygulanması ile ilgili herhangi bir problemin ya da aksamanın yaşanmadığı belirtilmektedir. MSP, büyük imparatorluk geçmişine rağmen Türk toplumunun gelişmiş ülkeler düzeyine ulaşamamasının nedeninin, kendi kültürel mirasımızın reddedilerek Batı ile kurulan ilişkilerde aranması gerektiği üzerinden politik görüşünü ortaya koymaktadır (Toprak, 2009). Türkiye’de uygulanan yanlış politikalar nedeniyle bir “manevi istila” yaşandığı belirtilmekte ve ortaya çıkan bu durumun temel nedenlerinden birinin milli eğitim sisteminin müfredatıyla ilgili olduğu ileri sürülmektedir (*Millî Nizam Partisi Program ve Tüzük*, 1970). Bu “manevi istila”nın, özellikle yeni nesil üzerinde etkisini gösterdiği ve “yabancı ideolojiler”in ülkede yayılmasının nedeninin, söz konusu bu yanlış politikalar olduğu belirtilmektedir. Erbakan’a (1975) göre, milleti dıştan yenemeyen düşmanlar,

siyaset sahnesine çıkış gerçekleşmiştir. Kapatılma gerekçeleri de laikliğe yönelik tehdit ve laikliğe karşıtlık olmuştur. İslam’ın referans olduğunun açık bir şekilde dile getirilmesi, siyasal İslam tartışmalarının kolaylıkla başlamasına neden olmuştur.

içten çökertmeye çalışmışlar ve zamanla da bu amaçlarında başarılı olarak büyük imparatorlukların yıkılmasına neden olmuşlardır. Ancak Türk milletinde hem maddi hem de manevi kalkınmayı gerçekleştirebilecek azmin, iradenin, kararın, imanın ve manevi kuvvetin mevcut olduğu ve bu nedenle de dünyaya örnek olabilecek bir “ahlak ve fazilet nizamı” kurabilmenin mümkün olduğu vurgulanmaktadır. Ancak maddi ve manevi güç açısından Türk milletinin sahip olduğu üstün özelliklere vurgu, İslam’ın gerektiği gibi yaşanması ve uygulanması koşuluna bağlı olarak ele alınmaktadır. Başka bir ifadeyle, var olan kudretin yeniden canlandırılması ve dolayısıyla da sorunun kökenine odaklanılması, İslam’a uygun düşen davranışı, yaşam tarzını, dili, ahlakı ve nizamı benimsemekten geçmektedir. Aksi takdirde, manevi sıklık, boşluk ve anlamsızlık döngüsü beklenen sonuç olmaktadır. Milli görüş perspektifinden bakıldığında, bu olumsuz sonuçların nedeni de aslında çok açıktır ve bir bakıma yine aynı noktaya ulaşılmaktadır. İslam’ın insanlık için çizdiği çerçevenin dışına çıkarak yaşamak, manevi alanı boş bırakmak ve Batı’yı örnek almak, bu döngünün oluşmasının temel nedeni olarak görülmektedir. Bu nedenle de milli görüş hareketinin karşıtlığının hangi ekseninde şekillendiği ve kurtuluş olarak imlenen önerilerinin hangi minvalde ortaya konduğu kolaylıkla anlaşılabilir.

2. “Manevi İstila”ya Karşı Ahlak-Fazilet ve “Devlet-Millet Kaynaşması”

Daha önce de değinildiği üzere Erbakan, siyaset sahnesine çıktığı ilk andan itibaren muhalefeti Batı karşıtlığı üzerine kurmuş ve bu karşıtlığının dinamiklerini de Tanzimat Dönemi’nden itibaren izlenen Batılılaşma politikalarıyla oluşturmuştur. 27 Ağustos 1970’te Van’da yaptığı bir konuşmada, Tanzimat Fermanı’nın (1839) ilan edilmesinin ardından başlayan süreci oldukça açık bir dille “gavurluğu getirmek” şeklinde ifade etmiş ve Mustafa Reşit Paşa’yı Türkiye’de gavurluğu resmiyete sokarak Tanzimat’ı getirmek için dışarıda yetiştirilmiş bir mason olarak tanımlamıştır.³ “Gavurluğun getirilmesi”⁴ ve “gavurlaştırma”, Erbakan’ın söylemlerinin odak noktasını oluşturmuştur. Batı taklitçiliği ve Batı’nın sorgusuz sualsiz övülerek örnek alınması, mutlaka terk edilmesi gereken bir yöntem olarak görülmüştür. Buna göre bu yöntem, Türkiye’nin gelişmesine katkı sunmamış; tam aksine milli ruhundan uzaklaşmasına neden olmuştur. Maddi ve manevi olmak üzere ikiye ayrılan Türkiye’nin iç sorunlarından maddi olan, ekonominin yabancı pazarlara ve sermayeye bağımlılığı ile ilgili olurken; manevi olan, gençlerin eğitilememesi ve eğitim politikasının kendini ret esasına dayanmasıdır; yani eğitim sistemi ile ilgilidir (Çalmuk, 2005). Erbakan ve dolayısıyla milli görüş için eğitim sistemi çok önemlidir ve eğitim meselesine özenle yaklaşıldığı görülmektedir. Eğitim sisteminin milletin tarihine ve fitratına uygun hale getirilerek yeniden dizayn edilmesi gerektiği önerisi gelmekte; ahlak ve maneviyat vurgusu öne çıkmaktadır. Sorunun ana kaynağı, İslam’dan uzaklaşmada arandığı için İslam’dan uzaklaşma nedeni olarak görülen her şeye katı bir karşıtlık geliştirilmektedir. Bu karşıtlık, bazen sembolik bir nesneye olabilirken bazen de bir politik duruşa yönelebilmektedir. Salt bir karşıtlıktan daha geniş ve büyük bir “savaş” olarak da değerlendirilebilmektedir. Cihan Tuğal (2011), 1970’lerde İslamcılarının çoğunlukla bir “kültür savaşı” yürütme çabası içerisinde olduklarına değinmekte ve siyasetçilerin, alkol, heykeller ve Cumhuriyet’in ilanı ile birlikte başladığı ileri sürülen “İslami olmayan” pratiklere yer verdikleri beyanlarıyla gündemde kalmaya çalıştıklarını belirtmektedir. Milli görüş hareketinin odağında Cumhuriyet’in laiklik politikalarına yönelik tepkisellik oldukça belirgindir ve birçok açıdan da bu politikalar nedeniyle ortaya çıkan değişime karşı bir “savaş” yürütülmektedir. Zira her ne kadar Tanzimat Dönemi’nde atılan adımlar milat olarak olumsuzlansa da Batılılaşma ve sekülerleşme, asıl olarak Cumhuriyet’in ilanı ile gerçekleşmektedir. Bundan ötürü de milli görüş

³ Bu konuda bkz. T.C. Resmî Gazete, 14 Ocak 1972, Anayasa Mahkemesi Kararları, Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/14072.pdf>

⁴ Erbakan, “gavurlaştırma” ya da “gavurluğun getirilmesi” ifadelerine söylemlerinde sıklıkla yer vermiştir. Bu ifadelerindeki amacı da başlı başına bir olumsuzlama olmuştur. Kendi özünden uzaklaşma, kendi özünüyle ilgisi olmayan ve aslında yozlaşma ve ahlaki buhran yaşadığı öne sürülen Batı’ya benzemeye ve onlar gibi davranmaya çalışmak anlamlarında kullanmıştır.

hareketi açısından radikal kopuşlar, uzaklaşmalar ve buhranlar, Cumhuriyet’in ilanı ile başlamaktadır. MSP de özellikle Milliyetçi Cephe Hükümetleri Dönemi’nde iktidarın bir ortağı olarak bu radikalizme karşıtlığını ortaya koymuş ve gelinen noktada yıkımın, istila düzeyine ulaştığından bahsetmiştir.

Türkiye’nin bir “manevi istila” ile karşı karşıya olduğu savunusu, Erbakan’ın söylemsel çerçevesini oluşturmaktadır. Bu söylemsel çerçevesinin merkezinde ise bu istilaya giden sürecin nasıl başladığı ve mevcut durumda bu sürecin nasıl sona erdirilebileceği yönünde öneriler üzerinde durulmaktadır. Sistemin bütün olarak değerlendirildiği görülmekte ve kurumlardan herhangi birisi üzerinde yaşanan sorunun diğer kurumları da dolaylı ya da doğrudan etkilediği belirtilmektedir. Ancak buradaki asıl vurgu, devlet üzerine olmaktadır. Devletin nasıl yapılanması gerektiği konusu ele alınmakta ve maneviyata, ahlaka ve fazilete yönelik beklentiler dile getirilmektedir. Devletin, her şeyden önce vatandaşlara karşı tavrının “adil”, “koruyucu” ve “yol gösterici” olmasının önemi vurgulanmakta ve Erbakan (1975), “istinat noktası hak ve adalet olan, cemiyette fazileti üstün kılacak her türlü tedbiri alması gereken, cemiyeti feda eden kapitalist görüşle, cemiyeti esas alıp ferdi feda eden sosyalizme karşı bir devlet yapılanması”ndan övgüyle bahsetmektedir. Tanzimat’tan itibaren başladığı öne sürülen Batı taklitçiliği nedeniyle devletle vatandaş arasına mesafe girdiği ve bu mesafenin de her geçen gün daha da artarak sorunların büyümesine neden olduğu anlatılmaktadır. Buna göre, Batı’ya benzeme çabası gelinen nokta itibarıyla her alanda tahribat yaratmıştır. Özellikle dini inanç ve özgürlüklerle ilgili yapılan yasak ve kısıtlamaların da söz konusu bu Batı’ya benzeme anlayışıyla birlikte geliştiği ve milletin ruhu ile bağdaşmadığı üzerinde durulmuştur. Bu nedenle de Erbakan (1991), anayasa yapım sürecine dikkat çekmiş ve milli görüş iktidarında anayasanın milletin inanç, örf ve adetlerine uygun olarak milletin kendisi tarafından yapılacağını ortaya koymuştur. Erbakan’a göre, anayasada yazılı esasların samimi olarak uygulanması gerekmektedir, zira bu uygulama iç barışın temini açısından da oldukça önemlidir. Örneğin anayasada demokrasiden bahsediliyorsa, demokrasinin ruhuna uygun politikalar benimsenmelidir (Erbakan, 1975, s. 50):

“Anayasada demokrasi var diyor. Demokrasi demek, söz milletin demektir. Aslında demokrasi varmış gibi gösterip, biz milleti istediğimiz şekle sokalım. Bu zihniyetle iç barış teessüs etmez. Herkes demokrasi tatbikatında kendini ayarlamalı. Kendi içerisinde yanlış düşüncelere sapıcı hastalık varsa, önce kendisini tedavi etmeli. Demokraside milletin arzusuna uymak şarttır. Ben milleti istediğim şekle sokarım, zihniyetiyle demokrasi bağdaşmaz ve iç huzursuzluklara sebep olur.”

Bu bakış açısına göre, millet, kendi öz değerlerinden, kültüründen ve inançlarından bahsi geçen yanlış siyasal kararlar nedeniyle uzaklaşmış ve kendisine yabancılaşmıştır. Bu uzaklaşma, karşılaşılan tüm problemlerin kökeni olarak görülmüş ve milli görüş hareketinin, tüm bu problemlerin çözüm yollarını nerede araması gerektiğini iyi bildiğinden bahsedilmiştir. Kendisine ait olmayan ve ruhu ile bağdaşmayan kararların uygulanması neticesinde âdeta bir istila süreci ile karşılaşmıştır. Dolayısıyla da bu manevi istilaya son vermek ve milletin kendi öz değerlerine dönmesini sağlayabilmek için öncelikle yapılması gereken “devlet-millet kaynaşması”nın sağlanmasıdır. “Devlet-millet kaynaşması”nın sağlanması için de devlet memur ve görevlilerinin millete hizmet anlayışını kalplerine yerleştirmeleri, millete tahakkümde bulunmamaları, yine devlet memur ve görevlilerinin milletin değerlerine saygılı olmaları ve devletin vatandaşlara adaletle yaklaşarak vatandaşları koruma ve yol gösterme vasfını yerine getirmesi şeklinde temel ilkeler benimsenmelidir (Erbakan, 1975). Anayasada yer alan hak ve özgürlüklerin anayasada tanımlandığı şekilde uygulamaya yansıtılması, devlet memurlarının devletin temsilcisi olarak vatandaşla kurdukları ilişkide yükümlülüklerine özen göstermesi ve demokrasinin ruhuna uygun düşecek politikalar benimsenmesi, devlet ve millet arasındaki bağın yeniden güçlendirilmesi için gerekmektedir. Buna göre, devletin tahakküm araçlarını kullanarak millet üzerinde baskı uygulaması ve birtakım dayatmalarda bulunması, hem anayasaya hem de demokrasiye aykırılık

oluşturmaktadır. Adil düzende ise bu tür problemlerin yaşanmayacağı, anayasanın herkese insan hakkı tanıyacağı, her türlü inanın yaşamasına izin verileceği, anayasanın hem insan haklarını koruyacağı hem de devletin zulüm yapmasını önleyecek sınırları çizeceği, kuvveti değil; hakkı üstün tutan bir anayasa olacağı belirtilmektedir (Erbakan, 1991). Dolayısıyla Erbakan, anayasanın öncelikle adil esaslar taşıması ve bir “İçtimaı Mukavele” olması gerektiğinden bahsetmektedir. Anayasanın adil olması gerektiği birinci esasını açıkladıktan sonra Erbakan (1991), ikinci esas olarak inanç ve fikir hürriyetinin önündeki engellerin kaldırılmasına, üçüncü esas olarak, anayasanın temel insan haklarıyla uyum içerisinde olması ve milletin kendi değerlerine ters düşmemesi gerektiğine ve dördüncü esas olarak ise anayasanın birtakım şekil maddelerle milleti aldatıp bir “zulüm nizamı” kurulmasına giden yolu açmayıp tam tersine “adil devlet düzeninin ve “saadet nizamının” kurulmasına değinmektedir. Demokrasi de Erbakan’a göre bir gaye değil; bir vasıta ve buradaki gaye de “saadet nizamının” kurulması olmaktadır. Erbakan, bu noktada aslında demokrasinin gerçek anlamda uygulanmadığını ileri sürmekte, seçmene alternatifler sunmanın ve tabii ki düşüncelerin özgür bir şekilde ifade edilebilmesinin önemine dikkat çekmektedir. Aksi takdirde de demokrasi olarak sunulanın aslında gerçek anlamda demokrasi olmadığını öne sürmekte ve nihayetinde de bir “zulüm nizamı” inşa edildiğini dile getirmektedir (Erbakan, 1991, s. 44-45):

“...Yoksa siz demokrasi adı altında o onu seçer, bu bunu seçer dersiniz ama bu seçimlerden sonra kurulan ve yürüyen nizam netice itibariyle bir “Zulüm Nizamı” olursa o seçmelerin ve şekillerin kıymeti kalmaz. Son olarak, milletin ne arzu ettiğinin ortaya konması için alternatifler millete sunulmalı ve bu alternatifler millete eşit şartlar altında ve yeterince tanıtılmalıdır. Yoksa tek bir Anayasa yaparak ve “Ya bunu kabul edersiniz veya askeri rejim devam eder” ve “Aleyhinde konuşmak yasaktır sadece lehinde konuşulacaktır” diyerek yapılan oylamalarla milletin arzunu tespit etmek mümkün değildir.”

Erbakan’ın demokrasi ile ilgili düşüncesi aslında daha ziyade fikir hürriyeti perspektifiyle karşımıza çıkmaktadır. Milletin asıl olarak ne istediğine odaklanılması gerektiğinden bahseden Erbakan, belirli bir zihniyetin kabule mecbur bırakılmasının demokrasi değil; güdümlü demokrasi olduğunu ileri sürmektedir. Buna göre de fikir hürriyetinin olmadığı yerde güdümlü demokrasi bulunmakta ve bu da demokrasi anlamına gelmemektedir. Fikir hürriyeti ve demokrasi arasındaki ilişkiyi bu şekilde açıklayan Erbakan (1975), asıl önemli noktaya dikkat çekmekte ve cumhurbaşkanının tek dereceli seçim esasına göre seçilmesi, millete kanun yapma hakkının verilmesi ve yapılan kanunları veto etme hakkının da yine millete ait olması gerektiği önerisiyle gelmektedir. Böylece millet arzusu ve millet hâkimiyetinin her alanda gerçekleşmesinin sağlanmış olacağı belirtilmektedir. Demokrasi, milletin arzusunun ve milletin taleplerinin yerine getirilmesi anlamına gelecek şekilde ele alınmakta ve aslında milletin isteğinin, kendisine sunulandan çok daha farklı olduğuna dair bir tezden yararlandığı görülmektedir. Milletin isteğine odaklanmanın ve bu isteği yerine getirmenin temel yolu da cumhurbaşkanının millet tarafından tek dereceli seçim esasına göre seçilmesi; yani başkanlık sistemine geçiş olarak belirlenmektedir. Dolayısıyla sistemin kendisine dair aksamalar ve problemler bulunduğu en önemli tespitler arasında yer almakta ve var olan kopukluğun ya da toplumsal ve bireysel açıdan her geçen gün belirginleştiği öne sürülen manevi alandaki boşluğun, kökten ortadan kaldırılmasının sağlanabilmesinin yolunun sistemsizlikten geçtiği belirtilmektedir. Bu noktada, milletin istek ve arzularının neler olduğu ve özellikle hangi alanlarda beklenti ve taleplerin yükseldiği soruları akıllara gelmektedir. Milli görüş hareketinin genel olarak ortaya koyduğu söylemsel çerçeve incelendiğinde de bu soruların yanıtlarının, dini inanç özgürlüğünün sağlanması ve bireyin dini inancının gerektirdiği şekilde davranabilmesinin yolunun açılması şeklinde oldukça temele işaret eden toplumsal ihtiyaçlara bağlı olarak verilebileceğini söyleyebilmek mümkün görünmektedir.

3. Erbakan’ın Başkanlık Sistemi Anlayışı ve “Adil Anayasa” Arayışı

Milli görüş hareketinin temelinde, Batı karşıtlığı, siyonizm tehdidi, emperyalizm öfkesi ve Osmanlı-Türk modernleşme sürecinde izlendiği öne sürülen yanlış politika eleştirisi oldukça belirgindir. Yeniden İslam ruhunun kuruculuğunda toplumsal ve siyasal alanı şekillendirme çabası öne çıkmaktadır. İslam’ın referanslarından uzaklaşma, laiklik odaklı politikalar ve Batı yanlısı tutumlar, tüm kötülüklerin ve toplumsal hastalıkların temel sebebi olarak görülmektedir. Hareketin yönünü ve söylemlerini de söz konusu bu reddiyeler oluşturmaktadır. Reddiye ve itirazlar, baskın boyutlarda ortaya çıkmakta ve neredeyse bütüne yayılarak ilerleyen bir olumsuzluk sarmalıyla karşılaşılmaktadır. Eleştiri dinamiği, genellikle değinildiği üzere, maneviyattaki boşluğa referansla sistematiğini oluşturmakta ve bu boşluğun, aslında toplumsal bunalımın ve yozlaşmanın nedeni olduğundan bahsedilmektedir. Bir bakıma, nihai aşamada ulaşılan sonuç, manevi alandaki eksikliklere, kopmalara ve unutulduğu öne sürülen toplumsal ve kültürel kalıplara dair olmaktadır. Nitekim Erbakan’ın Türkiye’nin mevcut durumunu değerlendirirken yaptığı buhran, istila ve yıkım şeklindeki açıklamalarında maddi yön de belirleyici olmakla birlikte asıl olarak maneviyattan bahsettiği görülmektedir. “Manevi ve iktisadi kalkınma” meselesi birbirinden koparılmadan değerlendirilse de manevi açıdan talep edilen güç, iktisadi gelişmenin ve kalkınmanın önüne yerleştirilerek ele alınmaktadır (Yavuz, 2005). Öncelikle amaçlanan manevi boyutta gözlemlenen büyük hasarın iyileştirilmesi ve İslam ruhuyla yeniden canlanmanın sağlanması olmaktadır. İktisadi alanda yaşanan problemler de bu önkoşulun yerine getirilmesiyle giderilebilecek nitelikte görülmekte ve kalkınmanın ivedilikle gerçekleştirilebileceği görüşü öne çıkmaktadır.

Türk milletinin tüm sorunları aşabilecek güce ve kudrete sahip olduğu belirtilse de öncelikle sistemsel bir değişikliğe ihtiyaç duyulduğu anlatılmaya çalışılmıştır. Birbirinden uzaklaştığı öne sürülen devletin ve milletin yeniden bir bütün haline gelmesi ve sorunların çözümü için de bu bütünlük ruhuna uygun hareket edilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Sistemsel değişiklik de tam da bu bütünlük ruhunun inşa edilebilmesi açısından zorunlu bir değişim olarak ele alınmıştır. Başkanlık sisteminin, Türk milleti için uygun olduğu ve onu yeniden ayağa kaldıracak tüm unsurları taşıdığı ileri sürülmüştür. Öz değerlere dönüş, vatandaşa hizmet, vatandaşa tahakkümün terki, Batı’nın idealleştirilmesine son verilmesi, emperyalist güçlerden uzaklaşılmasıyla ekonominin güçlenmesi, devletin ve milletin birlikte hareket etmesinin sağlanması, manevi alanın güçlendirilmesi şeklinde sıralanabilecek bir dizi değişim, Erbakan’ın başkanlık sisteminden beklentileri olmuştur. Başkanlık sistemi, neredeyse birçok sorunun çözümü olarak sunulmuş; gerçek anlamda adalet ve demokrasinin, planlanan içeriğe sahip olarak kabul edilen başkanlık sistemine geçişle sağlanabileceği belirtilmiştir.

Başkanlık sistemi idealleştirilirken “adil devlet düzeni”, ağır sanayi hamlesi ve manevi kalkınma olmak üzere üç temel konu belirleyici olmuştur. Bu üç temel konu üzerinde açıklamalar yapılırken de anayasa konusunun önemine özellikle değinilmiş ve anayasanın, milletin arzu ve istekleriyle uyumlu olarak ve tabii ki milletin kendine has özelliklerinin öncelenmesi esasına riayet edilerek hazırlanması gerektiği anlatılmaya çalışılmıştır. Buna göre de anayasanın söz konusu bu ilkeler eşliğinde hazırlanmasının, adalete de demokrasiye de uygun düşecek sonuçlar ortaya çıkaracağı vurgulanmıştır. Milletin ruhu ve toplumun öz değerlerine dönük bir anayasa, gerçekleştirilecek sistemsel değişikliklerle birlikte kökleşmiş sorunların aşılabilmesinin temel yolu olarak gösterilmiştir. Milletin beklenti ve ihtiyaçlarının da bugüne kadar görmezden geldiği eleştirisi öne çıkmış ve milli görüş hareketinin, hem milletin taleplerine odaklanarak politikalar oluşturacağı hem de bu taleplerin süratli bir şekilde uygulamaya yansıtılacağı amacından bahsedilmiştir. Aslında Erbakan, milli görüş hareketinin “milli hususiyetlere ve karaktere en uygun demokratik devlet, hükümet ve parlamento sistemini getirme kararlılığı”na işaret etmiştir (*Millî Selâmet Partisi 1973 Seçim Beyannamesi*, 1973). Yıllardır vatandaşın isteklerinin görmezden gelinmesi, Batı odaklı politikalar nedeniyle milli hassasiyetlerden vazgeçilmesi, vatandaşa hizmet anlayışından uzaklaşılması ve kararların oldukça ağır alınarak uygulamanın gecikmesi ana meseleler olarak öne çıkarılmış ve

mevcut parlamenter sistem, bu ana meseleler üzerinden eleştirilmiştir. Karar alma sürecinde hızın önemine değinilmiş; devlet ve hükümet yönetiminin ağır işleminin de problemlerin aşılmasını zorlaştırdığı ve özellikle kalkınma adımlarını randımsız kıldığı belirtilmiştir.⁵ Maddi ve manevi alanda gücün yeniden tesisi, kararların hızla alınarak uygulanması, ekonominin emperyalizm gölgesinden çıkarılması, milli hususiyetlere uygun politikalar belirlenmesi, vatandaşa tahakküm anlayışının terk edilmesi ve en önemlisi de devlet ve milleti yeniden birbirine yakınlaştıracak uzlaşma esasında bir anayasanın hazırlanarak başkanlık sisteminin tesisi, Erbakan’ın ve dolayısıyla milli görüş hareketinin özellikle 1973 sonrası politik duruşunun ana karakterini yansıtan unsurlar olmuştur. Ancak Erbakan’ın başkanlık sistemi ile ilgili üzerinde durduğu en temel nokta, daha önce de değinildiği üzere, devlet ve milletin bir bütün haline gelmesi olarak belirlenmiştir. Bu bütünlük meselesine büyük önem verilmiş, zira bir buhran ve istiladan bahsedilecekse, bu durumun ortaya çıkmasında devlet ve milletin birbirinden uzaklaşmasının belirleyici olduğu üzerinde durulmuştur. Milletın fitratıyla uyuşmadığı ileri sürülen fikirlerin kabulü neticesinde, milletin ahlâki sorunlarla karşı karşıya olduğunun altı çizilmiş ve bunun sorumlusunun da millet değil; milletin fitratına aykırı yollara sapmak isteyen politikacılar olduğu dile getirilmiştir (*Millî Selâmet Partisi 1973 Seçim Beyannamesi*, 1973).

Milletın fitratı, Erbakan’ın söylemlerinde sıklıkla karşılaşılan bir tanımlama çabası olmuştur. Dini imgelerle güçlendirilerek açıklanan ve yer yer tarihsel bir örüntüyle de çerçevelenen bu tanımlama çabasında Erbakan, dönemin koşulları itibarıyla sağ seçmenin desteğini elde etmeyi başarmıştır. Muhafazakâr eğilimleri öne çıkan ve özellikle İslami kimliği belirgin olan kesimler, Erbakan’ın gerek fitrat açıklamaları gerekse de bu topluma ait olan özelliklere dönüş vaatleri karşısında duyarsız kalmamışlardır. İdeolojik kutuplaşmaların şiddete dönüşmeye başladığı ve karşıtlığın her geçen gün radikalleştiği 1970’lerin ortalarında, Erbakan’ın sistem değişikliği önerileri de bu nispette dikkat çekici olmuştur. Nitekim daha sonraki yıllarda da Erbakan’ın başkanlık sistemine dair ne tür öngörülerde bulunduğu tartışılmaya devam etmiştir. Türkiye’de başkanlık sistemi tartışmaları genellikle sağ partiler tarafından başlatılmışsa da Erbakan’ın sistem değişimi önerisi çok daha etkili olmuş ve öyle ki günümüzde uygulanan Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi modelinin dahi Erbakan’ın düşüncelerinden esintiler taşıdığı zaman zaman dile getirilmiştir. Dolayısıyla da Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’ne geçişin planlandığı yıllarda, Erbakan’ın başkanlık sistemi önerisinde yer alan ana unsurların neler olduğu tekrar ele alınmıştır. Bu tekrar hatırlama arayışında, AK Parti kadrolarının ve tabii ki Recep Tayyip Erdoğan’ın milli görüş geleneği içerisinde gelmeleri ve Erbakan’ın yakın çalışma ekibini oluşturmaları etkili olmuştur. Erbakan’ın başkanlık sistemi ile ilgili belirlediği temel ilkeler ile Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’yle gelen değişiklikler arasında benzerlikler kurulmaya çalışılmıştır.

4. Sonuç

Erbakan, kabaca 1970’lerden günümüze kadar ulaşan süreçte hâlâ kendisinden söz edilmesini sağlayan bir siyasi lider olarak karşımıza çıkmaktadır. Başlattığı milli görüş hareketinin sahip olduğu özellikler, laik-Kemalist kesim tarafından endişe verici olarak değerlendirildiği gibi toplumun bazı kesimleri tarafından da umut kaynağı olarak görülmüştür. Bu denli keskin ve zıt bir ayırım, milli görüş hareketi ve doğrudan Erbakan’ın siyasi lider olarak kullandığı referanslarla bağlantılı olarak ortaya çıkmıştır. Erbakan’ın bizzat kendisi, zaman zaman partisinin ve milli görüş hareketinin önüne geçmiştir. Erbakan’ın siyasi tezleri arasında en bilineni ve öne çıkanı ve aslında

⁵ Gerçekten daha sonraki dönemlerde de özellikle sağ iktidarların temel bir problem olarak sunduğu konuların başında hızlı karar alamamak olmuştur. 2002’de hükümeti tek başına kuracak güce ulaşan ve kurucuları, milli görüş geleneğinin içerisinde gelen AK Parti de hızlı karar alabilme ile ilgili sorunları sıklıkla dile getirmiştir. Nitekim Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’ne geçiş de hem cumhurbaşkanının doğrudan halk tarafından seçilmesi hem de karar alma sürecinin hızlandırılması gerekçelerine dayandırılmaya çalışılmıştır.

milli görüşün de temelini yansıtan, Batı’nın örnek alınmasıyla milli ruha aykırı düşen özelliklerin benimsenmesi ve bu benimseme ile birlikte manevi yıkım sürecinin ilk andan itibaren başlaması olmuştur. Gerçekten de Erbakan, bu tezini milli görüş hareketinin odağına yerleştirmiş ve diğer tespitlerini bu odak noktası üzerinden tanımlayarak açıklamaya çalışmıştır. Tanzimat Dönemi’yle başladığını belirttiği bu Batı odaklılık neticesinde, gelinen noktada yeni neslin de toplumun da huzursuz, biçare ve kendi özünü bilmeyen bir halde olduğunu ileri sürmüştür. Başka bir ifadeyle, belirgin bir Batı karşıtlığından yararlanılmış ve ülkede yaşanan sorunların ana nedeni, Batı ile kurulan yakın ilişkilerde ve Batı’ya benzeme çabasında aranmıştır. Bu yakınlığın ve benzeme arayışının sonucunun da siyasal, toplumsal ve ekonomik açıdan tekrarlayarak devam eden problemler olduğundan bahsedilmiştir. Batı’ya benzerken kendi öz değerlerini, kültürünü ve geleneğini unuttuğu iddia edilen Türk milletinin, yeniden eski güzel günlerine dönebilmesinin mümkün olduğu ve bunun için de yine kendisinin gücünü ve kudretini hatırlaması gerektiği düşüncesi öne çıkmıştır. İstila, buhran ve yıkım şeklinde tarif edilen bir süreç yaşandığı ve mevcut durumda da bu sürecin yaşanmaya devam ettiği üzerinde durulmuştur. Ancak bu sürecin yaşanmasının nedeninin vatandaşlar olmadığı; batılılaşma gayesiyle yola çıkarak milletin ruhuna aykırı kararlar alan politikacılar olduğu belirtilmiştir. Böylece de geçen zamanla birlikte devlet ve milletin birbirinden uzaklaştığı ve birbirinden bağımsız hareket ettiği bir süreç başlamıştır. Bu sürecin sonlandırılması ve yeni bir başlangıç yapılması için de Erbakan, önerisini oldukça açık bir şekilde ortaya koymuştur. Bu öneri, sistemsel bir değişiklik ihtiyacı olarak dile getirilmiş ve başkanlık sistemine geçilmesi gerektiği nedenleriyle birlikte açıklanmaya çalışılmıştır.

Erbakan’ın başkanlık sistemi tahayyülü, kökleşmiş, katılaşmış ve milletin değer ve inanç sistemine uymayan her şeyin değiştirilmesi çerçevesinde şekillenmiştir. “Devlet-millet kaynaşması” ya da “devlet-millet bütünleşmesi” şeklinde açıklanan ve arzulanan durumun, başkanlık sistemine geçişle ve tabii ki milli görüş iktidarıyla birlikte sağlanacağı belirtilmiştir. Anayasanın da hak ve özgürlükleri tanımlamasının ve vatandaşlarının düşüncelerini korkmadan açıklayabilmelerini ve inançlarına uygun davranabilmelerini temel alan bir uzlaşma zemininde hazırlanmasının önemine değinilmiştir. Adil devlet düzeni de hem anayasanın bahsi geçen bu temel ilkelere sahip olması hem de “devlet-millet bütünleşmesi” ile ulaşılabilecek bir amaç olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla da başkanlık sistemi, hem devlet ve millet arasındaki engellerin ortadan kaldırılmasını hem de bu bütünleşme neticesinde hızlı karar alma ve sorunlara vakit kaybetmeden müdahale etme yetisinin güçlenmesini sağlayacak topyekün bir değişim olarak ele alınmıştır. Günümüzde uygulanan Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi de benzer gerekçeler öne sürülerek ortaya atılmıştır. Hızlı karar alamama, cumhurbaşkanının doğrudan halk tarafından seçilememesi ve parlamenter sistemin siyasal krizlere oldukça açık olduğu gibi temel nedenlerden bahsedilmiştir. Başkanlık sisteminden ziyade Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi tanımlamasına başvurulmuş ve yapılan ilk seçimi kazanan Erdoğan da Cumhurbaşkanı olarak anılmıştır. Bu yönüyle karmaşa da ortaya çıkmış ve sistemin adının ne olduğu tartışmaları hem ülke içinde hem de ülke dışında yoğunlaşmıştır. Yarı-başkanlık sistemi şeklinde adlandırmalar yapıldığı gibi özellikle muhalefet partilerinin “tek adam rejimi” şeklindeki eleştirileri de belirginlik kazanmıştır. Nitekim muhalefet partileri, 23 Haziran 2023’te gerçekleştirilmesi planlanan genel seçime yönelik stratejilerini bu eleştiriler üzerinden oluşturmakta ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’nin terk edilmesi yönünde programlarını oluşturacaklarını açık bir şekilde ortaya koymaktadırlar.

Kaynakça

- Ahmad, F. (1983). Türkiye’nin Cumhuriyet dönemi siyasal gelişmeleri. *Cumhuriyet dönemi Türkiye ansiklopedisi* içinde (C.7, ss. 1991-1998). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aydın, S. ve Taşkın, Y. (2018). *1960’tan günümüze Türkiye tarihi* (6. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Çakır, R. (2005). Milli görüş hareketi. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce İslâmcılık* içinde (C.6, ss. 544-575). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çalmuk, F. (2005). Necmettin Erbakan. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasî düşünce İslâmcılık* içinde (C.6, ss. 550-567). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erbakan, N. (1975). *Millî görüş*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Erbakan, N. (1991). *Türkiye’nin meseleleri ve çözümleri-program*. Ankara: Türkiye Gazetesi Yayınları.
- Karpat, K. H. (2017). *Kısa Türkiye tarihi 1800-2012* (7. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Mardin, Ş. (1983). İslamcılık. *Cumhuriyet dönemi Türkiye ansiklopedisi* içinde (C.7, ss. 1936-1940). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Millî Nizâm Partisi Kuruluş Beyannamesi* (1970). Erişim adresi: <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/798/197600498.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Millî Nizam Partisi Program ve Tüzük* (1970). Erişim adresi: <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/801>
- Millî Selâmet Partisi 1973 Seçim Beyannamesi* (1973). Erişim adresi: https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/815/197600578_1973.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Özdalga, E. (2007). *İslâmcılığın Türkiye seyri sosyolojik bir perspektif* (2. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- T.C. Resmî Gazete (1972). *14 Ocak 1972, Anayasa Mahkemesi Kararları*. Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/14072.pdf>
- Toprak, B. (1983). Milli Selamet Partisi. *Cumhuriyet dönemi Türkiye ansiklopedisi* içinde (C.8, ss. 2104-2110). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Toprak, B. (2009). Türkiye’de dinin denetim işlevi. E. Kalaycıoğlu ve A. Y. Sarıbay (Ed.), *Türkiye’de politik değişim ve modernleşme* içinde (ss. 445-458). (4. Baskı). Bursa: Dora Yayıncılık.
- Tuğal, C. (2011). *Pasif devrim İslami muhalefetin düzenle bütünleşmesi* (2. Baskı). (F. B. Aydar, Çev.). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Tunçay, M. (1983). Türkiye Cumhuriyeti’nde siyasal düşünce akımları. *Cumhuriyet dönemi Türkiye ansiklopedisi* içinde (C.7, ss. 1924-1928). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yavuz, H. (2005). Milli görüş hareketi: Muhalif ve modernist gelenek. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye’de siyasî düşünce İslâmcılık* içinde (C.6, ss. 591-619). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zürcher, E. J. (2011). *Modernleşen Türkiye’nin tarihi* (Y. Saner Gönen, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Araştırma Makalesi / Research Article

**YENİ KAPİTALİZM VE ERKEKLİK KRİZİ: ANKARA'DA HİZMET SEKTÖRÜNDE
ÇALIŞAN ERKEKLER***

Tuğba Metin AÇER¹

Öz

1980'lerden itibaren endüstriyel kapitalizm neoliberal ekonomi politikalarının etkisiyle dönüşüm geçirmiştir. Bu dönüşümün en önemli yansıması güvencesiz çalışma koşulları olarak karşımıza çıkmaktadır. Piyasanın artan kar beklentisine koşut olarak esnek, istihdam güvencesi olmayan, işsizlik tehdidi altındaki çalışma koşulları emek piyasasına hakim olmaya başlamıştır. Bireylerin psikolojik sorunlar yaşamasına neden olabilen güvencesizlik toplumsal cinsiyet ilişkilerini de derinden sarsmaktadır. Geleneksel toplumlarda "eve ekmek getiren", "evin reisi" olarak kabul edilen erkekler, iş yaşamındaki riskli, dengesiz çalışma koşulları nedeniyle her an işsiz kalma korkusuyla literatürde "erkeklik krizi" olarak adlandırılan durumla karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu çalışmanın amacı hizmet sektöründe çalışan erkeklerin çalışmaya yükledikleri sosyal anlam çerçevesinde, erkeklik algılarını ortaya koymaktır. Hizmet sektörü çalışanlarının tercih edilmesinin en önemli sebebi; "Yeni Kapitalizm" koşullarında yoğun istihdamın olduğu ve iş güvencesizliğinin en net gözlemlenebileceği sektör olmasıdır. Nitel araştırma yöntemlerinden fenomenolojik araştırma deseniyle yapılan çalışmada; 11 çalışan, 2 yönetici ve 2 işletme sahibi olmak üzere toplam 15 kişi ile derinlemesine görüşme yöntemiyle veri toplanmıştır. Elde edilen veriler değerlendirildiğinde; günümüzde çalışma yaşamına giderek hakim hale gelen güvencesiz çalışma koşullarının eril iktidarı sarstığı ve erkeklik krizini derinleştirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eril İktidar, Erkeklik Krizi, Prekarya, Yeni Kapitalizm.

**THE NEW CAPITALISM AND THE MASCULINITY CRISIS: MEN WORKING IN THE
SERVICE SECTOR IN ANKARA**

Abstract

Since the 1980s, industrial capitalism has been transformed by the impact of neoliberal economic policies. The most important reflection of this transformation is precarious work. In line with the increasing profit expectation of the market, flexible working conditions without employment security and under the threat of unemployment began to dominate the labor market. Precarity, which can cause individuals to experience psychological problems, also deeply shakes gender relations. Men, who are accepted as "the breadwinner" and "head of the household" in traditional societies, face the situation called "masculinity crisis" in the literature for the fear of being unemployed at any moment due to the risky and unstable working conditions in business life. This study seeks to reveal the perceptions of masculinity within the framework of the social meaning that men working in the service sector attach to work. The most important reason why employees in the service sector are preferred; It is the sector where there is intense employment under the conditions of "New Capitalism" and precarity can be observed most clearly. In the study conducted with the phenomenological research design, which is one of the qualitative research methods, data were collected through in-depth interviews with a total of 15 people, including 11 employees, 2 managers and 2 business owners. When the obtained data is evaluated; It has been concluded that the precarious working conditions, which have become increasingly dominant in working life today, shake the masculine power and deepen the masculinity crisis.

Keywords: Masculinity Crisis, Masculine Power, Precarious, New Capitalism

* Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İnsan Araştırmaları Etik Kurulu 25.06.2020 tarih ve 2020/141 protokol no ile izin alınmıştır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, tugba.metin@ibu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9808-3999

Başvuru Tarihi (Received): 21.05.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 20.07.2022

Giriş

1980’li yıllardan itibaren endüstriyel kapitalizm, küreselleşme ve neo-liberal ekonomi politikalarının etkisiyle dönüşüm geçirmiştir. Refah devleti uygulamalarının yerine ikame edilen neo-liberal politikalar sayesinde iktisadi faaliyetler ve sosyal hizmetler alanı sermayeye devredilerek, çalışma yaşamı esneklik ilkesi üzerinde temellenmiştir (İlhan, 2019: 361-362). “Yeni Kapitalizm” olarak adlandırılan bu süreç, alışlagelen çalışma ve iş anlayışında köklü dönüşümlere neden olmuştur (İlhan, 2008: 319). Esneklik anlayışı üzerinde temellenen güvencesiz çalışma koşulları gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan kapitalist ekonomilerin çalışma ilişkilerinde giderek daha fazla hâkim olmaya başlamıştır. ILO (Uluslararası Çalışma Örgütü)’nun dünya çapında 90 ülkenin verilerine dayanarak yayınladığı rapora göre işçilerin %73’ü güvencesiz çalışma koşullarında çalışmaktadır (Oğuz, 2011). “Dünyada İstihdam ve Sosyal Görünüm: Eğilimler 2019” (WESO) raporu ise dünya çapında istihdam edilen 3,3 milyar kişinin büyük bir kısmının yeterli seviyede ekonomik güvenceye, maddi refaha ve fırsat eşitliğine sahip olmadığını ortaya koymaktadır (ILO, 2019). Dünya çapında güvencesiz işlerin artmasının en önemli sebepleri ise; yoğun rekabet (işverenlerin hayatta kalma mücadelesi), küreselleşme, esneklik, işsizlik ve ekonomik durgunluk, hükümet ihmalleridir (ILO, 2010). Özellikle emek piyasaları zayıf ve özellikle de işsizlerin umutsuz olduğu toplumlarda güvencesiz çalışma daha yaygın hale gelir (ILO, 2010). Türkiye ise güvencesiz istihdamın en yoğun olduğu ülkelerden birisidir. Eurostat (2017) verilerine göre AB genelinde çalışanların %2,3’ü güvencesiz istihdam edilirken, Türkiye’de bu oran %6,4’tür. TÜİK (2021) İşgücü İstatistikleri verilerine göre Türkiye’de 2020 yılında işsizlik oranı %13,2; süreli işsiz (1 yıl ve daha uzun süreli işsizler) oranı %25,1; istihdam oranı ise %42, 8’dir. Açıklanan verilerde en çok dikkat çeken husus ise istihdam edilenlerin %56,2’sinin hizmet sektöründe istihdam edilmesidir.

Üretim modellerinin değişmesine koşut olarak, üretim sektöründen hizmet sektörüne kayan istihdam, beyaz yakalı çalışanların sayısını arttırmıştır. Günümüzde beyaz yakalı çalışanlar iş güvencesinden yoksun ve her an işsiz kalma riski ile karşı karşıya gelmiş durumdadır. Sanayi toplumunda iş güvencesi açısından ayrıcalıklı bir konuma sahip olan ve bu özelliği ile diğer çalışanlardan ayrılan beyaz yakalı çalışanlar artık günümüz koşullarında prekarya sosyolojisi ile ilgili tartışmalarda ana odak noktası haline gelmiştir (Gezer Aydın, 2021). Prekarya teorisine göre günümüzde eski sınıf ilişkileri dönüşüme uğramış, proletaryanın yerini prekarya olarak adlandırılan esnek çalışmaya dayalı ve güvencesiz işlerde çalışan; eğitimsiz, düşük ya da eğitilmiş (hatta dil bilen) olanların da dâhil olabildiği, farklı yelpazeden kişilerin yer aldığı çalışanlar almıştır (Çakır, 2018: 21). Yani prekarya teorisi, ister vasıflı işgücü ister vasıfsız işgücü olsun birçok kesimin yer aldığı bir sınıfsal konuma işaret eder.

Günümüzde birçok ülkenin hizmet sektöründe düşük ücret ve iş güvencesizliği, düzensiz istihdam, sosyal güvenlik haklarından yoksunluk bir norm haline gelmiş bulunmaktadır (Çakır, 2018: 65). Yani yeni kapitalizm koşullarında hizmet sektörü, yoğun istihdamın olduğu ve iş güvencesizliğinin en net gözlenebileceği alandır. Güvencesiz çalışma koşullarında çalışan işçiler işlerini kaybetme korkusu/riski ile baş etmekte zorlanmakta, bu sebeple hak talebinde bulunmaktan çekinerek, daha düşük ücretler karşılığında daha fazla çalışmak zorunda kalmaktadırlar (İlhan ve Yılmaz, 2017: 1775). Bauman (2005:35) yeni kapitalist zihniyetin dayattığı “uzun vade yok” sloganının toplumsal yaşamda, aile hayatında ve sosyal ilişkilerdeki yıkıcı sonuçlarına dikkat çeker. Birçok çalışmada da vurgulandığı üzere, yeni kapitalizmin oluşturduğu güvencesizlik koşullarının bireylerin kişilikleri üzerindeki etkisi yadsınmaz (Aytaç ve İlhan, 2008; Sümer, Solak ve Harma, 2013; Sennett, 2018).

Türkiye’de güvencesiz çalışma ilgili araştırma görevlileri (Bakır ve Eroğlu, 2019; Çolak, 2015; Vatanserver ve Yalçın, 2015), ücretli öğretmenler (Günerigök ve Oğur, 2018), taşeron işçi, Avm’de çalışan yöneticiler (Gezer Aydın, 2021), gazeteciler (Çiğdem ve Erdoğan, 2019; Özkan ve Cengiz, 2019), turizm işçileri (Çelik, 2013) vb. mesleklerde çalışanların geleceğe yönelik umutlarını içeren

birçok çalışma yapılmıştır. Turizm işçilerinin iş güvencesizliğini gündelik yaşamda nasıl deneyimlediklerine odaklanan Çelik (2013), işçilerin gelecek plan ve umutlarının sınırlılığına dikkat çeker. Sümer, Solak ve Harma (2013) Türkiye'nin farklı illerinden seçilen 679 mavi yakalı çalışan ve 251 işsiz üzerinde hem işsizliğin hem de güvencesizliğinin olumsuz etkilerini incelemiştir. Dinler (2014)'in katı atık toplayıcılarının sınıfsal konumunun erkeklik duyguları üzerindeki etkisini inceleyen çalışması ise hem sınıfsal hem de toplumsal cinsiyet açısından çalışma eyleminin bireysel düzeydeki etkilerini inceleyen çalışmalardan biri olarak ön plana çıkmaktadır.

Mavi yakalı işçilerin yanı sıra diğer meslek gruplarının da iş güvencesizliği ile karşı karşıya kaldığı yapılan birçok çalışma kapsamında değerlendirilmiştir. Çolak (2015) Ankara ve Eskişehir'deki üniversitelerde çalışan 24 araştırma görevlisi ile gerçekleştirdiği çalışmada akademik yaşamda hakim olan güvencesiz çalışma koşullarının bireylerin yaşamlarına etkisini incelemiştir. Araştırma görevlilerinin yaptıkları iş ile ilgili olarak eğitimlerini tamamladıklarında; çalıştıkları kurumla ilişkilerinin kesilecek olması, yani her an işsiz olma tehlikesiyle karşı karşıya kalma risklerinden ötürü elde ettikleri "güvenli" bir kimliklerinin olmadığı ortaya konulmuştur (Çolak, 2015). Alışveriş merkezlerinde yönetici pozisyonunda çalışanlar ile yaptığı çalışmada Gezer Aydın (2021) ise, çalışanların en büyük korkusunun istihdam güvenliği ve işsiz kalmak olduğunu tespit etmiştir. Bu anlamda alışveriş merkezinde yönetici pozisyonunda çalışanlar prekaryanın özelliklerini taşımaktadırlar (Gezer Aydın, 2021).

Yeni Kapitalizm çalışma koşulları tüm toplumsal kesimleri etkilemekte, prekaryalaşma kavramsallaştırması çerçevesinde bakıldığında bireylerin güvenli bir kimlik oluşturamamasına, geleceğe yönelik plan kurmaktan çekinmesine yol açmaktadır. Özellikle patriyarkal toplumlarda egemen olan "evi geçindiren erkek" ideali, erkek çalışanlar üzerindeki baskıyı daha da arttırmaktadır. Bu doğrultuda literatürde erkeklik ve işsizlik riskini (iş güvencesizliği) ele alan birçok çalışmanın ortaklaştığı nokta, patriyarkal toplumlarda "evi geçindiren" ve "sorumluluk sahibi erkek" idealinin, hegemonik erkekliğin önemli bir bileşeni olduğunu ortaya koymaktadır (Erbuğ, 2021; Sancar, 2016; Türkoğlu, 2013). Erbuğ (2021: 32)'un home office çalışan erkekler ile yaptığı görüşmelerde katılımcıların ücretli emek bağlamında çalışmayı kadın için bir tercih, erkek için bir zorunluluk olarak nitelendirmeleri dikkat çekicidir. Bu doğrultuda Erbuğ (2021) para kazandırıp evi geçindiren erkek mitinin yeniden üretildiğini belirtir. Türkoğlu (2013: 55) ise yaptığı alan çalışmada hegemonik erkeklik ideallerinin erkekleri baskı altına aldığı noktada eleştiride bulunan erkeklerin bile, ev içindeki kazanç söz konusu olduğunda erkeklerin hiyerarşik olarak kadınlardan bir basamak üstte olması gerektiğine inandıklarını ortaya koymuştur. Yani gelir getirici bir işte çalışmanın yanı sıra kadından daha çok kazanç elde etmek hegemonik erkekliğin en önemli bileşenidir. Türkoğlu (2013: 7)'nin dikkat çektiği bir başka önemli husus ise, işsizliğin kırılğan bir erkeklik yapısı oluşturduğu, erkekliğin yeniden inşasında ise şiddetin görünen tepkilerden biri olduğudur. Bu durum işsizlik kaybı söz konusu olduğunda, erkeklerin yaşayacağı krizi kadınlardan daha farklı deneyimleyeceğinin bir göstergesidir. Literatürdeki çalışmaların bulgularından görüleceği üzere; güvencesiz çalışma koşullarının erkekler üzerinde yarattığı etkilerin hem psikolojik hem de sosyolojik açıdan birçok sorunun kaynağı olduğu aşikardır.

Bireyin psikolojik sorunlar yaşamasına da neden olabilen güvencesizlik toplumsal cinsiyet ilişkilerini de derinden sarsmaktadır. Geleneksel toplumlarda "eve ekmek getiren", "evin reisi" olarak kabul edilen erkekler, iş yaşamındaki riskli, dengesiz çalışma koşulları nedeniyle her an işsiz kalma korkusuyla literatürde "erkeklik krizi" olarak adlandırılan durumla karşı karşıya kalmaktadırlar. Güvencesizlik, evlilik ve çocuk sahibi olma konusunda caydırıcı bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır (Standing, 2019:116). Örneğin Standing (2019:116)'in bildirdiğine göre İngiltere ve Galler'de 2008 yılında yapılan evlilik sayısı, 1895 yılından beri görülen en düşük rakamdır. İş güvencesizliğinin neden olduğu her an işsiz kalma korkusu, maddi kaygıların yanı sıra "toplumsal konum"da sarsılmaya neden olacağı kaygısına yol açmaktadır.

Bu çalışmanın konusu; Ankara’da hizmet sektöründe erkek çalışanların yaşadığı deneyimleri ortaya koymaktır. Çalışmanın amacı ise; güvencesiz çalışma koşullarında istihdam edilen erkeklerin çalışma eylemine yükledikleri anlam ve idealize ettikleri erkeklik tanımları doğrultusunda erkeklik krizinin izini sürmektir. Çalışmanın kapsamı Ankara’da hizmet sektöründe çalışan erkekler ile sınırlıdır.

1. Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve

1.1. Yeni Kapitalizm ve Güvencesiz Çalışma: Prekarya Sosyolojisi

Dünya çapında 1970’li yıllardan itibaren uygulanan Neoliberal ekonomi politikaları çalışma ve emek ilişkilerini köklü bir biçimde dönüştürmüştür. Bu dönüşümün en önemli yansıması güvencesiz çalışma koşullarıdır. Artık tam zamanlı, edinilen vasıflar ile uyumlu, istihdam güvencesinin yanı sıra sosyal güvenceye sahip olunan çalışma koşulları değişmiş, bunun yerini vasıf düzeyine uygun olmayan, esnek, istihdam güvencesi olmayıp sürekli işsizlik tehditi altındaki esnek çalışma koşulları emek piyasasına hakim olmaya başlamıştır (Çolak, 2015:25). Bauman (2005:59)’a göre yeni oluşan “esnek emek piyasası” sermayenin aldığı kararlar, kendi çıkarlarına tamamen aykırı olsa bile ona karşı örgütlü bir direniş geliştiremeyen ve hatta bu doğrultuda istek duymayan uysal bir kitle anlamına gelir. Çünkü esneklik ilkesi; işgücü piyasasının kuralsızlaştırılarak kısa süreli yarı-zamanlı, geçici, sözleşmeli, düzensiz, mevsimlik çalışma gibi farklı istihdam biçimlerinin yaygınlaşmasına neden olur (Oğuz, 2012:231). Çalışma hayatında standart çalışmanın yerini alan esnek çalışma anlayışını tanımlayan en önemli nitelik olan güvencesizlik İlhan ve Yılmaz (2007:1775)’in tanımıyla:

“İstihdamın, geçici, belirsiz, kötü şartlar altında gerçekleştiği, çalışanların gerek üretim araçları, gerekse de süreç bakımından kontrolü başka kişi ya da gereçlere devrettiği; ücret konusunda yaşanan belirsizlikler ve tüm bu yaşananlara karşı hukuki hiçbir koruyucu düzenlemenin olmadığı günümüz çalışma dünyasına karşılık gelmektedir”.

Ancak Kutlu (2012: 64-65)’nin da altını çizdiği üzere güvencesizlik kavramını; işçiyi yalnızca iş yaşamına dahil olduğu iş yerinde değil, bunun yanı sıra iş dışı toplumsal yaşamda yeniden üretim açısından; kişiliğine ve ruhuna etkileri açısından ele almak gereklidir. Öyle ki ülkelerin emek piyasasına zorunlu esnekliği dayatan neoliberal uygulamalar ve bu uygulamaların getirdiği risk ve güvencesizlik durumunun bedeli, işçiler ve onların aileleri tarafından ödenmektedir (Standing, 2019:11). Güvencesiz çalışma koşullarının birey üzerindeki etkileri üzerine çalışmalar yapan birçok sosyal bilimci bulunmaktadır (Bauman, 2005; Beck, 1986; Sennet, 2018). Riskler ve çelişkilerin toplumsal olarak nasıl inşa edildiğine odaklanan Beck (1986), artan bireyselleşmenin sonucu olarak risklerin birey odaklı olarak algılanışına dikkat çeker. Örneğin, birey “işsizlik” gibi yapısal bir risk karşısında kendini suçlama odaklı bir tavır alabilir. İşsiz kaldığı zaman bunun sorumluluğunu kendinde arama eğilimi gösterir, işsizliğinin nedenini iş görüşmesinden başarıyla çıkma becerilerini öğrenememesi, iş bulmak için yeterince gayret göstermediğini ya da işten kaçmasının işsizliğinin nedeni olarak görebilir (Bauman, 2005). Richard Sennett (2018) ise *Karakter Aşınması* kitabında işin kişilik üzerindeki etkisini ele almıştır. Sennett (2018:51)’a göre günümüzdeki yeni ekonomi politik; rutine karşı esnekliği gerekli kılmış, ancak bu esneklik insanları özgürleştirecek koşullar sunmak yerine yeni iktidar ve kontrol mekanizmaları üretmiştir. Esneklik merkezli yapılandırılan yeni kapitalizm koşulları, istihdam ilişkilerini dönüştürmüş, bireylerin yaşam boyu kendini güvende hissedebileceği işler yerine, her an kaybetme riski ile tanımlanan işler ikame edilmiştir. Sennett (2018: 32)’a göre bunun kaçınılmaz sonucu kişinin davranışını yolundan saptıran, güven ve sadakat bağını zayıflatan bir karakter aşınmasıdır.

İş güvencesizliği bireysel etkilerinin yanı sıra sınıfsal yapılarında dönüşüme uğramasına neden olmuştur. Guy Standing “küreselleşmenin çocuğu” olarak nitelendirdiği “prekarya” kavramsallaştırması doğrultusunda yeni istihdam ilişkilerinin gelişim sürecini, ortaya çıkardığı

sorun ve sömürü ilişkilerini analiz ederek, henüz oluşum sürecinde olan “yeni tehlikeli sınıfın” geleceği hakkında bilgi verir. Wacquant (2019) ise Standing’in prekaryayı “yeni tehlikeli sınıf” olarak tanımlamasına karşı çıkar. Çünkü prekarya Wacquant (2019:138)’a göre “*sadece istikrarlı bir hayat sürmekten değil, kendi temsilini üretmekten de mahrum bırakıldığı için, bir türlü kendisinin farkına varamayan, henüz doğmadan ölmüş bir kolektiftir*”. Oğuz (2011) da prekaryayı proletarya karşısında bir sınıf olarak tanımlayan yaklaşımların hem teorik hem de politik bakımından yanıltıcı olduğunu ileri sürer. Ancak Standing (2019:20)’in en isabetli tespitlerinden bir tanesinin esnek emek olgusunun eşitsizlikleri derinleştirdiği, sanayi toplumunun temelindeki sınıf yapısının yerini daha karmaşık fakat sınıftan bağımsız değerlendirilemeyecek yeni bir yapının almış olduğu hususudur.

Prekarya sözcüğü, İngilizce’de “güvencesizlik” anlamına gelen *precarity* ve modern kapitalist toplumun başlangıcından itibaren kitlesel olarak çalışan işçileri ifade eden *proleterya* sözcüklerinin birleşiminden oluşmuştur (Çakır, 2018: 71). Standing (2019: 21) prekaryanın Marksist manada kendi için sınıf olmaktan daha ziyade, henüz oluşum sürecindeki bir sınıf olduğunu iddia eder. Esnek emek piyasasının hakim olmasıyla sınıf ortadan kaybolmamış, parçalı bir sınıf ortaya çıkmıştır (Standing, 2018). Standing (2019: 21-22) bugünün koşullarında beş çeşit sınıf tanımlar: *Birincisi*, zengin küresel vatandaşların meydana getirdiği “elit sınıf”, *ikincisi*; büyük şirketlerde, devlet ve kamu kuruluşlarında tam istihdam koşullarında çalışan “maaşlı sınıf”, *üçüncüsü*; pazarlayabilecekleri yüksek vasıflara, sözleşmeye dayalı olarak yüksek gelirlere sahip kişileri kapsayan “profisyonerler”, dördüncüsü; eski işçi sınıfının özünü oluşturan el emeği ile çalışan kesim, beşinci ve hiyerarşik olarak en son sırada ise bir tarafta işsizler ordusu diğer tarafta toplumun uç kısımlarında yaşayan ve onun genel yapısıyla uyuşmayan ayrıksı bir kesimle kuşatılmış “prekarya” olarak adlandırılan giderek büyüyen bir sınıf vardır.

Standing (2019:29)’e göre prekaryanın en önemli özelliklerinden biri mensuplarının kendisini dayanışma üzerine kurulu bir emek camiasının parçası olarak görememesi, dolayısıyla iş temelli kimlik oluşturamamasıdır. Standing (2019:36)’e göre prekaryalaşmak; “*güvencesiz bir varoluş içinde yaşamaya neden olan baskılara maruz kalmak ve bu deneyimler içinden geçmek demektir ve iş ya da hayat tarzı ile elde edilen güvenli bir kimlik ya da gelişme hissi yoktur.*” İşte prekaryanın güvenli bir kimlik geliştirememesi bireysel düzeyde varoluşsal birtakım sorunlara neden olmakta, toplumsal düzeyde ise sosyal ilişkilerini etkilemektedir. Standing (2019:115)’a göre artık işçi sınıfı kökenli genç erkeklerin kendilerine toplumsal yaşamda saygı kazandıracak çok az sayıda rol modeli bulunmakta ve bu erkeklerin gelecekte “evin reisi” olma ihtimali de oldukça azdır.

1.2. Yeni Kapitalizm Koşullarında Eril İktidar ve Erkeklik Krizi

Erkeklik bir toplumsal cinsiyet kategorisi olarak, verili bir kimlik değil; sosyal ve kültürel olarak inşa edilen bir olgudur (Connell, 2015, 2017; Sancar, 2016; Türkoğlu, 2013). Erkeklik kategorisinin emek ile özdeşleştirilmesi sanayi kapitalizminin bir sonucu olarak ev ve iş yerinin birbiri ile ayrışması nedeniyledir. Erkek ve kadın arasındaki asimetric güç ilişkilerinin, yani modern cinsiyet rejiminin meydana geliş sürecinde endüstriyel kapitalizm, cinsler arasındaki farklılaştırma stratejilerini kendine uygun bir biçimde işleyip derinleştirmiştir (Sancar, 2016: 49). Toksöz (2015: 37) geleneksel kalkınma anlayışında kadınların hane içindeki doğuran, bakan, büyüten olduklarını ancak piyasaya katılmadıkları için üretici kabul edilmediklerini belirtir. Erkekliğin para kazanma kapasitesi üzerinden kurulumunda ise özel ve kamusal alandaki işbölümünün doğallaştırılması; erkek emeğinin kamusal alanda ücretli iş olarak, kadın emeğinin ise özel alanda ücretsiz emek olarak ayrışması etkili olmuştur (Erbuğ, 2021: 29). İşte patriyarkal ilişkiler çerçevesinde kadın ve erkeğe emek üzerinden atfedilen bu iş bölümü, bir yandan erkeğe iktidar sağlar iken diğer yandan erkek üzerinde “evi geçindirme” baskısını yaratmaktadır.

Erkeklik çalışmalarında ön plana çıkan Connell’in hegemonik erkeklik kavramsallaştırması, bir topluma, kültüre özgü olarak idealleştirilen, kadın ve diğer erkekliklere göre toplumsal hiyerarşide

daha üstte konumlanan erkeklik idealine işaret eder (Connell, 2005, 2019; Messerschmidt, 2019). Patriarkal kültürlerin hakim olduğu toplumlar bağlamında Türkoğlu (2013: 37) bu durumu “genç, heteroseksüel, beyaz, iş sahibi, sporda başarılı, güçlü, atletik, kentli, duygusuz bir erkek, *hegemonik erkeklik* kavramını en iyi şekilde temsil eden ideal erkek olarak değerlendiriliyor” şeklinde ifade eder. Türkiye’de çalışma ve erkek olma ilişkisine yaptığı geniş kapsamlı araştırmasıyla katkı sağlayan Sancar (2016: 59) ise, çalışarak var olmanın erkekliği inşa eden önemli strateji olduğuna dikkat çeker. Öyle ki iş sahibi olmak, erkeğe güç sağlamakta; aile içerisinde kadın ve çocuklar üzerinde tahakküm kurma imkanı verirken, toplumsal konum açısından diğer erkekliklerle kıyaslandığında saygı ve statü kazandırmaktadır (Türkoğlu, 2013: 33). Çalışarak kendini var edemeyen erkekler ise bir erkeklik kaybı riski ile burun buruna gelir (Sancar, 2016: 59).

Geçtiğimiz 100 yılda yaşanan dönüşümlerin işin doğasında yarattığı değişimler ile erkeklik sürekli olarak “kriz tartışmalarının” konusu olmuştur (Roberts, 2014:5). Endüstriyel kapitalizmin ortaya çıkardığı yeni toplumsallıkları açıklamak için kullanılan “endüstri sonrası toplum kavramsallaştırması” çerçevesinde bakıldığında cinsiyetler arası sınırların bulanıklaştığı görülmektedir (Sancar, 2016: 56). Connell (2005:372) gelişmiş ülkelerde her ne kadar erkeklerin tam zamanlı işlerde sürekli istihdam olanaklarına kadınlardan çok sahip olsa da, bu ayrıcalıklı konumdaki erkeklerin artık oransal olarak azaldığını belirtir. Sancar (2016: 56) ise bu dönüşümlerin “tam gün çalışma”ya dayalı olan ve ömür boyu istikrarlı bir biçimde süren kariyer sahibi olan başarılı erkek idealini sarstığına dikkat çeker. Emek gücüne dayalı sanayi kapitalizminin yerini giderek hizmet sektörü almış, kadınlar daha fazla istihdama dahil olmuştur. Erkekliğin sosyal özelliklerini karakterize eden, erkek istihdamı ağırlıklı endüstriyel kapitalizmin hizmet sektörü karşısında gerilemesi birçok teorisyen tarafından tartışılmıştır (Kelan, 2008; McRobbie, 2011; Skegs, 2004). Kelan (2008) ailenin geçimini sağlayan erkek modelinin düşüşünün ve risk algılarının, erkekler ve kadınlar üzerinde farklı etkiler yaratabileceğini belirtir. Kadınların emek gücü içerisindeki yeni konumlarına rağmen aile ve eve dair sorumluluklarının devam ettiği, dolayısıyla kadınların hizmet sektöründe ağırlıklı hale gelmesinin bir değişim değil, var olan erkek egemenliğinin yeniden üretimi olduğu söylenebilir (Sancar, 2016: 55). Dolayısıyla bu yeniden üretim döngüsü erkekler açısından çalışma ve iş hayatına dahil olma vasıtasıyla inşa edilen ya da kaybedilen bir durum olarak algılanmaktadır (Türkoğlu, 2013: 49). “Eve ekmek getirene” meydan okuyan kadınlık, erkekliği bir kriz içerisine sürüklemektedir (Connell, 2005: 372). İşte ekonomik ve kültürel etkenlerle eril iktidarın sarsılmasının yarattığı bu olgu “erkeklik krizi” olarak adlandırılmaktadır (Nayak ve Kehily, 2013). Endüstriyel kapitalizmde “çalışma ahlakı” ile ilişkilendirilerek inşa edilen erkeklik, endüstri sonrası toplumlarda çalışmanın güvencesizleşmesi, işsizlik riskinin artışı, tam zamanlı ve ömür boyu çalışılan işler yerine geçici işlerin almasıyla çalışma eylemi erkeklik kimliğinin inşa stratejisini etkileyerek, erkekliğin bir kriz içerisine doğru sürüklenmesine neden olur (Sancar, 2016:58).

2. Yöntem

Bu çalışma Temmuz 2020- Eylül 2020 tarihlerinde yürütülen saha çalışmasının bulgularına dayanmaktadır. Araştırmanın temel amacı güvencesiz çalışma koşullarında istihdam edilen erkek çalışanların çalışma eylemine ve erkekliğe yükledikleri anlamların incelenmesidir. Araştırma nitel araştırma desenlerinden, fenomenolojik (olgubilim) araştırma deseni kullanılarak yapılmıştır. Yorumlayıcı felsefeye dayanan fenomenolojik araştırmalar “*fenomeni bütün yönleriyle deneyim etmiş bir grup birey ile çalışarak fenomeni deneyim etmedir*” (Cresswell, 2020: 80). Bu sebeple araştırmanın amacına uygun olarak fenomenolojik araştırma deseni tercih edilmiştir.

Bu araştırmanın evrenini Ankara’da hizmet sektöründe çalışan erkekler oluşturmaktadır. Ancak altını çizmek gerekirse hizmet sektörü homojen değildir. Uyanık (2008: 218) hizmet sektörünü; dağıtım hizmetleri (ulaşım, haberleşme, toptan ve perakende ticaret), üretici hizmetler (bankacılık, sigortacılık, mühendislik vb.), sosyal hizmetler (sağlık, eğitim vb.) ve kişisel hizmetler (ev

hizmetleri, spor, onarım, eğlence vb.) olarak sınıflandırılmıştır. Bu çalışma dağıtım hizmetleri (perakende ticaret) ve kişisel hizmetler (Spor, eğlence vb.) alanında çalışanlar ile sınırlandırılmıştır. Amaçlı örneklem tekniklerinden ölçüt örneklem tekniği kullanılarak seçilen 15 kişi araştırmanın örneklemini oluşturmaktadır. Bu yöntemin kullanılma nedeni “*önceden belirlenmiş bir dizi ölçütü karşılayan bütün durumların çalışılmasıdır*” (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 112). Bu doğrultuda örneklem seçimindeki temel ölçüt dağıtım hizmetleri ve kişisel hizmetler alanında çalışan erkek olmaktadır. Araştırmaya başlamadan önce Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimlerde İnsan Araştırmaları Etik Kurulu’ndan (Protokol no: 2020/ 141) izin alınmıştır. Araştırmacıya ve katılımcılara daha fazla özgürlük ve yaratıcılık alanı sunması açısından verimli yanları bulunan (Diefenbach, 2009) yarı-yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak katılımcılar ile derinlemesine görüşme yöntemiyle veriler toplanmıştır. Katılımcılara çalışma deneyimleri ve çalışmaya yükledikleri anlam, kadınların çalışmasına bakış açıları, diğer çalışanlar ile ilişkileri, gelecekle ilgili beklenti ve kaygıları ile ilgili sorular yöneltilmiştir. Görüşmeler en az 30, en fazla 1 saat 15 dakika sürmüştür. Verilerin analizinde Nvivo 8 isimli nitel veri analiz programı kullanılmıştır. Dey (1993)’in nitel veri analizine yaklaşımı doğrultusunda öncelikle toplanan verilerin betimlemesi yapılmış, ikinci aşamada kodlanan veriler sınıflandırılarak kategorileştirilmiş, son olarak kodlamalar akabinde ortaya çıkan kategori ve temalar birbiriyle ilişkilendirilerek merkezi fenomene ilişkin analiz yapılmıştır.

Tablo 1: Örneklemin sosyo-demografik özellikleri

Katılımcı ¹	Doğum yeri	Yaş	Eğitim	Gelir	Medeni durum	Şu an yaptığı iş	Eşinin çalışma durumu	Mülkiyet
K1	Kırıkkale	35	Lise	Asgari ücret	Evli	Satış görevlisi	Çalışıyor	Araba
K2	Nevşehir	38	Lise	Asgari ücret	Evli	Satış görevlisi	Çalışmıyor	Yok
K3	Karabük	32	Lise	Asgari ücret	Bekar	Garson	-	Yok
K4	Ankara	25	Lise	Asgari ücret+prim	Bekar	Satış görevlisi	-	Yok
K5	Sivas	39	Üniversite	7000 TL+prim	Evli	Yönetici	Çalışıyor	Araba
K6	Van	38	Üniversite	10.000 TL	Bekar	İşletme sahibi	-	Ev, araba
K7	Yozgat	27	Lise	Asgari ücret	Bekar	Garson	-	Yok
K8	Mersin	29	Üniversite	Asgari ücret+prim	Evli	Satış görevlisi	Çalışmıyor	Yok
K9	Konya	36	Lise	8.000	Evli	Yönetici	Çalışmıyor	Ev, araba
K10	Rize	45	Üniversite	15.000 TL	Evli	İşletme sahibi	Çalışıyor	Ev, araba
K11	Çorum	27	Lise	Asgari ücret	Bekar	Garson	-	Yok
K12	Kırşehir	32	Lise	Asgari ücret+prim	Bekar	Satış görevlisi	-	Yok
K13	Ankara	29	Üniversite	Asgari ücret+prim	Bekar	Satış görevlisi	-	Yok
K14	Tokat	33	Lise	Asgari ücret	Bekar	Garson	-	Yok
K15	Kastamonu	42	Lise	Asgari ücret	Evli	Garson	-	Yok

¹ Çalışmada katılımcıların gerçek isimleri kullanılmamıştır. Katılımcılar K1, K2, K3,, K15 olarak kodlanmış, makale boyunca bu kodlar ile anılmışlardır.

3. Bulgular ve Tartışma

3.1. Güvencesiz Çalışma ve Benlik Algısının Zedelenmesi

1980’lerden itibaren neoliberal ekonomi ilkeleri etrafında şekillenen “emek piyasasında esneklik” politikaları; ücret esnekliği (ücretlerin düşürülmesi), istihdamdaki esneklik (istihdam güvenliğindeki azalma), iş esnekliği gibi boyutları ile birlikte çalışanların giderek sistematik olarak daha güvencesiz bir şekilde çalışmasına neden olmuştur (Standing, 2019:19). Toplumsal eşitsizliği artıran bir faktör olan güvencesiz çalışma koşulları toplumun büyük bir kesimini içermektedir. Standing (2019:27)’in prekaryalaşma olarak adlandırdığı bu sürecin en önemli sonucu; gelirlerin güvence altında olmaması ve gelir yapısının öteki gruplardan farklılık göstermesidir. K2 ve K9’un aşağıdaki ifadelerinde de görüleceği üzere bir çalışanın eğitim düzeyi ne kadar yüksek olursa olsun ya da ne kadar çok çalışırsa çalışsın istediği hayat standardına ulaşması mümkün değildir:

Önceden efsaneydi şimdi gerçek oldu, adam ODTÜ’yü bitirmiş nerdeyse amelelik istiyor onu bile vermiyorlar. Türkiye’nin en büyük sorunu işsizlik. Asgari ücret belli, vergiler belli ekonomik kriz bizi çok etkiliyor. Kira veriyorum. Zaten maaşım neredeyse kalmıyor yani. (K2, satış görevlisi)

Yani değişim olsa bile çok büyük bir değişim olacağını düşünmüyorum yaşam standardımızda. Yillardır çalışıyoruz bir evimiz var çok şükür başımızı sokabileceğimiz. Yeni borcunu bitirdik. Çoluk çocuk da büyüyor ister istemez masraflar ciddi artıyor. Şu an bile kendimize bir şey alırken 40 kere düşünüyoruz, çocuğa yarım porsiyon ayakkabı alıyoruz 150 lira gözümüz görmüyor, valla kendime alırken 40 kere düşünüyorum. (K9, Yönetici)

Gorz (2001)’a göre çalışma eyleminin; artık esnek, kesintili hale gelmesi, dönem ve saat ücretlerinin değişken ve geçici olması sebebiyle çalışanlar kollektifle bütünleşememekte, dolayısıyla yıllık zamanı ve yaşamın dönemlerini yapılaştıramamaktadır. Yani çalışma eylemi herkesin yaşam projesini üzerine temellendirdiği kaide olmaktan uzaklaşmaktadır (Gorz, 2001:83). Çalışanların geleceğe yönelik umutları sorgulandığında; hayata anlam ve güven katan “çalışma” eyleminin bireyler açısından geçerliliğini kaybettiği görülmektedir:

Düşünmedim gelecekte ne olur. Şöyle ben hiçbir zaman uzun vadede düşünmeyeceğim kısa vadede düşüneneceğim diye söz verdim kendime. Uzun vadeler biraz bana korkutucu geliyor. Bugün işim var yarın olmayabilir. (K8, Satış görevlisi)

Deniz kenarında, huzurlu, rahat para kazanabildiğim, mutlu bir şehirde yaşamayı çok isterdim. Ama istemekle olması arasında dağlar kadar fark var. Ama bu sadece benim çabamla olacak bir şey değil. İşin olacak, paran olacak, gücün olacak. Maddi kaygıların olmayacak. Bu ülkede en büyük neden maddi kaygılar. Almanya’da yaşayan kuzenim var benimle aynı yaşta şu an çalışmıyor ama devlet ona maaş veriyor. Ve o parayla geçiniyor. Ben işsiz kalsam açlıktan ölürüm. Hayal kuramıyorum, buradaki kazandığım paraya bağlı her şey. Geçen yıl eşimle ev tutacaktık buradan (eşim başka şehirde yaşıyor) işler kötü gitti vazgeçtik. Her şeyi durdurduk. (K6, işletme sahibi)

Güvencesiz çalışmanın ve istihdamın olumsuz etkilerinin izlenebileceği en önemli alanlardan birisi hizmet sektörü içerisinde satış alanıdır. Kendisiyle görüşme yapılan K5 isimli katılımcı bir spor tesisinde yönetici olarak çalışmaktadır. Katılımcı maaşın yanı sıra ekibiyle birlikte her ay tesise ne kadar çok üye kazandırır o kadar pirim kazanmaktadır. Ancak aşağıdaki ifadelerden de görüleceği üzere her ay hedef olarak ortaya konan kotayı tutturmaya çalışmak, kişinin “başarı” duygusunu zedelemekte, bireysel tatminden onu uzaklaştırmaktadır:

Başarı görecelidir. Örnek veriyorum bu tesis için 500.000 büyük başarıydı. Ama 600.000 lira yapıyorsun önceki zamanla kıyaslandığında “aa mükemmel” denilen şey 600.000 liraya çıkmasına rağmen şimdi hala göz doyurmuyor. Neye göre kime göre başarı, bu belli değil. Başarı da egale ettiğin sürece yeni başarılar yapmak zorundasın. Kendini sürekli aşmak zorundasın, bu da yoruyor. Alıştırıyorsun insanları. Satışta başarı her zaman değişiyor. Neye göre kime göre başarı? Aslında normalde bir önceki dönemlere göre hareket edersin. Bir önceki dönemin üzerine koyarak geliyorsan başarıdır. Ekonominin kötü olduğu dönemlerde özellikle. Ama işverenin kar hırsı bireysel başarıyı arka plana itiyor. (K5, yönetici)

İşverenin kendisinden beklediği performansı (satış) yerine getiremeyen çalışanlar bireysel olarak yetersizlik duygusuyla başa çıkmaya çalışmak zorunda kalmaktadır (Jones, Chonko, Rangarajan ve Roberts, 2007). Jones vd. (2007) tarafından satış görevlileri ile ilgili yapılan çalışmada daha deneyimli satış görevlileri bu baskıyı diğerlerine göre daha az hissettiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu çalışmada görüşme yapılan katılımcılar arasında da böyle bir durum geçerlidir. Katılımcılara her ay gelirin değişmesinin bireysel olarak ileriye dönük gelecek beklentilerini nasıl etkilediği sorulduğunda satış görevlisi olarak çalışan K8’in bu durumdan daha çok etkilendiği görülmektedir:

Kesinlikle etkiliyor. Şimdi şöyle bir şey var, geçen ay mesela aldığımız en yüksek primi aldık. İnsan bir an kendini oraya ait hissediyor. Yani ordaymışsınız gibi. Aslında orda değilmişsiniz gibi. Nasıl oluyor, ertesi ay düştüğünüzde batmışsınız gibi oluyor. Sanki şirketiniz varmış da batmışsınız gibi hissediyorsunuz. Yani kaybetmiş gibi hissediyorsunuz. Sonrasında tekrar oraya çıkıyorsunuz. Aldığınız paraya hep devam edecekmişsiniz gibi oluyor. Ama olmuyor. Ertesi ay belki daha kötü geçebiliyor. Aslında bu birazcık psikolojiyle ilgili bir durum. Eğer bu işte çalışıyorsanız kendi psikolojinizi buna göre temelleyseniz. Ama bende öyle olmuyor. Ama ben o 6.000 liraya kendimi adapte ediyorum. Ordaymışım gibi hissediyorum ama orda değilim. O benim ekstra bir çalışmamdan dolayı verilmiş bir ödül yani bana. (K8, satış görevlisi)

Güvencesiz ve belirsiz çalışma koşulları kişinin uzun vadeli mesleki tatmin yaşamasını engellemektedir. Sennett (2018:32)’in da belirttiği gibi “uzun vade yok” anlayışı kişinin davranışını yolundan saptırarak, güven ve sadakat arasındaki bağı zayıflatmaktadır. Çalışanların ifadelerine bakıldığında belirsizliğin, kısa vadeli ve sürekli yenilenen hedeflerin işyerine sadakati zayıflattığı görülmektedir:

Çok yoruldum artık. Satış nankör bir şey. Mesela 3 seneden beri burada çalışıyorum, en yüksek ciroları yapanlardan bir benim, hep fark atıyorum diğerlerine. Ama bugün mesela müdürüm sabahtan beri gelip “hadi diyor bu ay satışın kötü” nankör işte. 36 ay boyunca yaptığına değil, bir ay yapamadığına bakıyor sektör. Çok fazla baskı hissediyorum üzerimde. Beni psikolojik olarak çok yoruyor. Yani mesela insanlarla sohbet etmek istemiyorum. Eve gidiyorum, annemle bir 10 dakika konuşuyorum sonra diyorum ki benim başım ağrıyor. Gidiyorum müziğimi falan açıyorum, kafamı dağıtmaya çalışıyorum. Çok baskı altında hissediyorum kendimi. Sıkıldım yani. (K4, satış görevlisi)

Standing (2019:29)’e göre prekarya mensupları her ne kadar havalı unvanlara sahip olsa da onların mesleki bir kimliği yoktur. Görüşme yapılan K3 ev K11 isimli katılımcılar hizmet sektöründe garson olarak çalışmaktadır. Aşağıdaki ifadelerinden görüleceği üzere birey olarak benlik algısını zedeleyen durumlar genellikle müşterilerin tutumundan kaynaklanmaktadır:

İnsan ilişkileri benim için çok önemli, iyi de olduğumu düşünüyorum. Ancak bazen insanlar bize kötü davranıyor özellikle alkollü olduklarında. Ama biz iyi niyetli olmaya çalışıyoruz. Olumlu olduğumuz sürece bir sıkıntı yaşamadık. O anda sakın

olmak zorundasın iş yeri için öfkeni gizlemek zorundasın, ama insanın düşününce zoruna gidiyor seni hor görmeleri. Şimdiye kadar birkaç tane olumsuz davranış ve hareketler falan oldu ama aşarsa iyice haddini tokatlarız yani. (K3, garson)

İş sonrasındaki süreç beni zorluyor, iş yaparken iletişimim iyi vs. işten çıkıyorum tükenmiş hissediyorum kendimi. Mesela iş sonrası kız arkadaşım ile görüşüyorum hiçbir şey konuşmak istemiyorum. Oturayım böyle sadece dışarı izleyeyim falan modunda oluyorum. (K11, garson).

Standing (2019:36)'in de belirttiği gibi prekaryalaşmak “güvencesiz bir varoluş içinde yaşamaya neden olan baskılara maruz kalmak ve bu deneyimler içinden geçmek demektir ve iş ya da hayat tarzı ile elde edilen güvenli bir kimlik ya da gelişme hissi yoktur.” Katılımcıların ifadelerin görüldüğü üzere güvencesiz çalışmaya koşulları, çalışanlara iş nedeniyle yaşadıkları sorunlara her ne olursa olsun katlanma zorunluluğu hissettirmekte, bu da benliklerini zedeleyerek işten tatmin olmaktan uzaklaştırmanın yanı sıra, aile ve sosyal ilişkilerini de etkilemektedir.

3.2. Güvencesiz çalışma ve çalışanlar arasındaki sosyal ilişkiler:

Yeni çalışma koşullarının kısa süreli ve geçici olması çalışanlar arasındaki sosyal bağları zedeleyerek iş yerinde sosyalleşmeye zarar verir (Bilir, 2008: 22). Görüşmede katılımcılara “çalışma arkadaşlarınızla zaman geçiriyor musunuz?” sorusu yöneltilmiştir. Katılımcıların büyük çoğunluğu yoğun çalışma saatleri nedeniyle görüşemediklerini bildirmişlerdir:

Denk geldi mi görüşüyoruz ama zamanımız kalmıyor zaten. (K2, satış görevlisi)

Zaten sosyal hayatımız yok, burası sosyal hayatımız. (K10, İşletme sahibi)

Çalışanlar arasında sosyal ilişkileri zedeleyen bir başka unsur ise çalışanlar arasındaki rekabettir. Çalışanların bireysel olarak hissetleri iş güvensizliği duygusu, diğerlerinden bir adım öteye geçerek sağlanmaya çalışılmaktadır:

Benim olmasa bile mutlaka rekabet vardır. Şöyle hep böyle mi gideceğim korkusu. Mesela ben hep bu durumda mı kalacağım garson olarak. Ya da komi olarak mı kalacağım, ileriye düşünerek. Şef olabilirim, müdür olabilirim. Ben daha çok çalışayım. Mesela buraya bütün kafelerin koordinatörü geliyor. Mesela biraz daha çalışsam belki onların gözüne girer, daha iyi yerlere gelirim. Rekabet vardır yani. Her yerde vardır bu. (K7, garson)

Standing (2019) prekarya mensuplarında iş temelli kimliğin bulunmadığını belirtir. Onlar uzun süreli işlerde istihdam edilen kişilerde bulunan mesleki bir cemaate ait olma hissiyatı, etik kurallara ve davranış normlarına sahip olma gibi dayanışma duygularından mahrumdurlar (Standing, 2019:29). Rekabet olgusunun en şiddetli biçimde hissedildiği işler satış ve prim üzerine olanlardır. Bu işlerde çalışanların dayanışma duygusunu hissedemedikleri görülmektedir:

Gayet iyi, hiç olmuyor. Kota falan olsaydı işte o zaman tozu dumana katardık. Bizim iş yerinde yapmak zorunda olduğumuz bir kota yok, dolayısıyla aramız çok iyi (gülüyor). (K1, satış görevlisi)

Kota-prim uygulamasının olduğu işletmelerde çalışanların deneyimleri, çalışanlara arasındaki ilişkilerin zedelendiğini göstermektedir.

Ciro, kota hedefleri beni çok yoruyor. Daha doğrusu hedefe ulaşmak değil, ona ulaşmaya çalışırken girilen rekabet daha yorucu. Geçen ay en yüksek kotayı tutturan bendim, ancak bu ay bir başkası olabilir. Bir anda gözden düşebilirsin. Bu yüzden aramızın açıldığı çok oluyor. (K12, satış görevlisi)

Genel olarak iyi. Ama, dışarıdan bir eleman geliyor. Bilmiyorum dışarda insanlar öyle mi çalışıyor ama böyle bizimle hemen aynı seviyede olamaya çalışıyorlar.

Hiyerarşiyi yok sayıyorlar. En son işten çıkan arkadaş aşırı samimi davranmaya çalışıyor, ben tanımadığım insana aşırı samimi davranmam yani. En azından belli bir zaman geçmesi gerekiyor. Genel olarak yeni başlayan kişi böyle tez canlıysa olmuyor. (K13, satış görevlisi)

Bulut ve Kaya Hayatsever (2018: 104) AVM çalışanlarının sınıf içi iletişimini incelediği çalışmasında kota-prim uygulamasının çalışanların iletişiminde zedelediğine dikkat çeker. Tutturulması riske giren kotaların çalışanlar arasındaki iletişimi parçalayarak, sınıf içi iletişimin dayanışmacı değil, çatışmacı biçimlerde meydana gelmesine neden olduğunu belirtir (Bulut ve Kaya Hayatsever, 2018: 204)

3.3. Güvencesiz çalışma ve işsiz kalma korkusu = Erkeklik Krizi

Standing (2019:42) endişe içinde yaşayan prekaryanın emeklerine yabancılaşmış, kendilerini dışlanmış hissettiklerini belirtir. Bunun sonucu olarak ise davranışlarında net olmamakla birlikte umutsuzdurlar (Standing, 2019:42). Görüşme yapılan katılımcılardan hemen hemen hepsinin bir gün işsiz kalma korkusuyla yaşadıkları söylenebilir. Bu risk evlenmek başta olmak üzere özel yaşamda ileriye dönük plan yapma motivasyonlarını düşürmektedir. Yönetici pozisyonunda çalışan ve diğer çalışanlara göre gelir düzeyi görece daha yüksek olan K5, işsiz kalma korkusu sebebiyle eşiyile çocuk sahibi olmayı planlayamadıklarını şu şekilde ifade etmiştir:

Herkesin korktuğu kadar işsiz kalmaktan elbette korkuyorum. Kendi ayakların üzerinde durman lazım, ekonomik sıkıntı çekmemen lazım. Ev geçindirmen lazım. Eşim devlette, iyi bir maaşla çalışıyor, ancak biz yine de şu an eşimle çocuk bile planlayamıyoruz. İşsiz kalırsam ne olur diye. (K5, yönetici)

Güvencesiz çalışma koşullarında çalışan erkekler ile ilgili yaptığı alan çalışması sonucunda Erbuğ (2021) da benzer bulgulara ulaşmıştır. Erkekler için geleceğe dair güven ve garanti veremiyor olmak, erkeklerin romantik ilişkilerini ve gelecek planlarını etkilemekte, geçim sağlayan rollerini sarsıntıya uğratan kaygan ve belirsiz bir zemin yaratmaktadır (Erbuğ, 2021:34). K5 isimli katılımcı eşinin iyi bir işi ve maaşı olduğunu belirtmesine rağmen evin sorumluluğunu kendisini üstlenmekte, işsizlik durumunda iktidar kaybına uğrayacağını düşünmektedir. Catano (2000)'nun "kendini var eden adam" kavramsallaştırması çerçevesinde bakıldığında, çalışma eylemi erkeğe iktidar kazandıran bir unsur olarak, tehlikeye giren erkeklik konumunu sağlamlaştırmanın, başka bir ifadeyle erkekliği yeniden üretmenin bir aracı haline gelmektedir. İşsizliğin onlar için anlamı sorulduğunda katılımcılar, "erkek olmak" ve "güç kaybetmek" açısından değerlendirmişlerdir:

Benim için "işsizlik" demek "felaket" demek. Sorumluluk, ev, insanlara karşı boşlukta hissetmek toplumda. Biliyorsunuz bizim toplumda "işim yok" "yaa hala girmedin mi" derler. "Hala mı boş geziyorsun", Allah'a şükür bugüne kadar hiç o şekilde olmadım Bende işi bırakıp gideceğim algısı yok. Bir yerde sürekli çalışayım. Burada 50 kuruş fazla kazanacağım diye öbür tarafa gitmem. 50 kuruş eksik olsun ama sürekli olsun. Her zaman paramı alabileceğim, sigortamın yattığı, maaşımı alabileceğim, mutlu olduğum yerde çalışayım. (K9, Yönetici)

Türkoğlu (2013: 46)'nın çalışmasının bulgularına paralel olarak katılımcıların kendi erkekliklerini "sorumluluk" performansı üzerinden tanımladıkları; işsizlik nedeniyle sorumluluk alamayan erkeklerin, kendilerini başkalarının gözünde alçaldığını hissettikleri, bu sebeple kapılarak kendi erkekliklerini yetersiz gördükleri tespit edilmiştir. Bu çalışma kapsamında görüşme yapılan bir işletme sahibi olan K6 ve garson olan K14 adlı katılımcıların aşağıdaki ifadelerinde tüm yaşamlarını bir erkek olarak işine bağladığı görülmektedir:

Bir erkeğin bütün yaşantısı işine bağlıdır. Yani ilki mutsuzluk, eğer işi düzgün değilse evi mutsuz, eşi mutsuz, çevre mutsuz, sosyal çevre mutsuz. Yani birincisi mutsuzluktur. Herkes onu dışlar. Bir erkeği var eden işidir. (K6, işletme sahibi)

İşsiz kaldığımız zaman evden dışarı çıkamıyorsunuz, sosyal bir hayatınız olmuyor. Bir kızla buluşamıyorsunuz mesela. Bir arkadaşınızla buluşamıyorsunuz oturduğunuz yerde çaydan başka bir şey içemiyorsunuz. Öyle eksi yanları var , ama cebinizde para varken, insanın tabi ki hem kendine güveni oluyor. Bir kadına hesap ödetmektense hesabı biz öderiz yani. Erkekler için işsizliğin en zor yanı bu. Çünkü biz Türk erkeğiyiz, Türkler’in geleneğinde var biz kesinlikle kadına hesap ödetmeyiz. Tabi değer verdiğimiz sevdiğimiz insanla alakalı bu. Normal arkadaş ortamında oturduğumuzda tabi kim ne içtiyse onu öder. Ama sevgilimse söz konusu olan ben onunkini ödemem lazım. (K14, garson)

Standing (2019: 42)’in de belirttiği üzere “prekaryalaşmış zihin, korkuyla beslenir ve korkuyla motive olur”. Evli ya da bekar, yönetici ya da işletme sahibi olmak etmeksizin bütün katılımcılar toplumsalın dayattığı “erkeklik idealinden” sapacakları düşüncesiyle işsiz kalmaktan korkmaktadır:

Bireysel olarak benim işsizlik sürecim oldu, evlilikten sonra. Sorumluluklarını yerine getirememe ve yaşam standardının düşmesi. En büyük etkeni şey ekonomik yetersizlik, ikincisi sosyal ve bireysel sorumluluklarını yerine getirememe. Ekonomik koşullardan kaynaklı. İşsiz kalmaktan korkarım, çünkü daha önce damdan düştüğüm için, tekrar damdan düşmek istemem. Yeni evlendiğim sıralardı, hem ekonomik olarak kendimi yetersiz hissettim hem de eşimin ailesine karşı mahcupum. Eşim çalışıyordu ama olsun, ben birey olarak hep kendim yapmak isterim. Kimseden bir şey istememe gibi bir huyum var. Susuzluktan ölsem bir bardak su istemem kimseden. (K10, İşletme sahibi)

İnsanlar arasındaki destek ağlarının zayıflaması güvencesizlik tuzağını derinleştirir (Standing, 2019:90). Özellikle “evin geçiminden sorumlu erkeklik” normu erkekler üzerindeki baskıyı katmerlemekte, işsizlik durumunda herhangi bir ihtiyaç halinde aile ve yakın çevreden destek isteme eğiliminden alıkoymaktadır:

Bizim sorumluluğumuz çok daha fazla. Aileye bakma kaygısı, babandan, anneden ya da aileden birinden para isteyemiyorsun bir yaştan sonra. Şimdi ben askerliğimi de yaptım geldim. Mesela ben annemden babamdan para isteyemem. Askerliğini yapan erkek artık adam olmuştur, yetişkin olmuştur. (K15, garson)

K7’nin ifadelerinden görüleceği üzere askerliğini yapan erkek “adam” olmuş, “adam olmanın” anlamı ise ailesinin geçimini sağlamaktır. Bu doğrultuda iş yapma kapasitesi ve sorumluluk alma düzeyi üzerinden tanımlanan erkeklik ideali erkekler üzerinde önemli bir baskı unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Esnek istihdam ve güvencesizlik ilkesi temelinde yapılan yeni kapitalizm koşullarının ortaya çıkardığı en önemli risk faktörü olan “işsizlik”, halihazırda çalışan erkeklerin en büyük korkusu durumundadır.

4. Sonuç

Patriyarkal toplumlarda eril iktidarı besleyen “çalışma eylemi” sosyolojik açıdan değerlendirildiğinde bireylerin anlam dünyalarını şekillendiren, toplumsal cinsiyetlendirilmiş bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki çalışan erkekler üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında, erkeklerin her şeyden önce kendilerini işleriyle tanımladıkları görülmektedir. (Erbuğ, 2021; Türkoğlu, 2013; Yıldız, 2010). Günümüzde “Yeni Kapitalizm” olarak adlandırılan süreçte güvencesizlik koşullarında çalışanlar işlerini kaybetme korkusu sebebiyle koşullar ne kadar kötü olursa olsun çalışma şartlarına dayanma, daha fazla çalışma, hak talebinde bulunmaktan çekinme gibi sorunlarla başa çıkmak zorunda kalmaktadırlar (İlhan vd., 2017). Bu koşulların yanı sıra patriyarkanın dayattığı “evi geçindiren erkek” ideali, erkekler üzerinde çift taraflı baskı yaratarak bir kriz durumunun ortaya çıkışına neden olmaktadır.

Bu çalışma hizmet sektöründe çalışan erkeklerin güvencesiz çalışma koşullarını nasıl deneyimlediklerine, erkeklik algı ve deneyimlerinin bu durumdan nasıl etkilendiğine odaklanmaktadır. Kabul edildiği üzere, çalışma eylemi yeni kapitalizm koşullarında bir dönüşüm geçirerek daha güvensiz ve riskli bir duruma gelmiştir. Standing (2019:48)'in belirttiği üzere prekarya “*kariyer hissi ya da mesleki kimlik duygusuna sahip olmayan bir statüye sahip olmak*” demektir. İşte prekaryanın bireysel düzeyde hissettiği varoluşsal kaygı, toplumsal düzeyde sosyal ilişkileri de doğrudan etkilemekte; iş arkadaşları, aile üyeleri ile bu kaygan belirsizlik zeminde vuku bulan ilişkilerini de etkilemektedir. Özellikle işsiz kalma riski bu belirsizliği besleyen en önemli sorunlardan birisidir. Öyle ki yaşamını sürekli olarak geçici işler sürdüren bir kişinin varoluşu risklerle doludur (Standing, 2019:89). Çalışma bulguları güvencesiz çalışma koşulları erkeklerin iş yerindeki sosyal ilişkilerden başlayarak, aile yaşamına ve geleceğe yönelik umutlarına kadar yaşamlarının neredeyse tümünü etkilediğini göstermektedir. Bizatihi patriyarkal toplumsal yapının dayattığı “evine ekmek getiren/geçindiren erkek” ideali ile güvencesiz çalışma koşullarının yarattığı belirsizlik duygusunun çelişmesi erkeklik krizine neden olmaktadır. Görüşme yapılan katılımcılar işsiz kalma durumunu sıklıkla “felaket”, “mutsuzluk”, “dışlanma” gibi kelimelerle ifade etmişlerdir. Dolayısıyla çalışma eyleminin erkeklik kimliğinin inşasındaki merkezi belirleyiciliği göz önüne alındığında; güvencesiz istihdamın yoğun olduğu toplumlarda erkeklik krizinin, şiddet başta olmak üzere birçok toplumsal sorunun kaynağı olabileceği öngörülebilir. Prekarya kavramsallaştırması çerçevesinde bakıldığında, istihdamdaki güvencesiz çalışma koşulları kadınlar, yaşlılar, gençler, engelliler, göçmenler, etnik azınlıklar gibi dezavantajlılık açısından ön plana çıkan birçok kesimi farklı etkilemektedir. Konuyla ilgili ileride yapılacak çalışmalar vasıtasıyla güvencesiz çalışma koşullarının yarattığı bireysel ve toplumsal çıktıları söz konusu farklı gruplar bağlamında inceleyecek çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır.

Kaynakça

- Aytaç, Ö. ve İlhan, S. (2008). Yeni kapitalizmin kaotik evreni: Belirsizlik, sömürü, ahlaki kriz. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 182-210.
- Bakır, H. ve Eroğlu, E. (2019). Esnek ve güvencesiz çalışma bağlamında Türkiye’de araştırma görevlisi olmak. *Çalışma ve Toplum*. 2019/1, 155-178.
- Bauman, Z. (2005). Bireyselleşmiş toplum. (Çev. Y. Alagon). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bilir, Z. E. (2008). Duyguların ve bedenlerin ticarileşmesi: Ankara’daki alışveriş merkezlerinde çalışan kadın satış görevlileri. *Emek Araştırma Dergisi*, 1, 19-47.
- Bulut, G. ve Kaya Hayatsever, E. (2018). AVM’lerde emek: Sınıf içi emek ekseninde bir değerlendirme, *Genel-İş Emek Araştırma Dergisi*, 1, ss: 93-110.
- Catano, J. V. (2000). Entrepreneurial Masculinity: Re-tooling the Self-made Man. *Journal of American & Comparative Cultures*, 23(2), 1-8.
- Connell, R. W. (2005). Work/life balance, gender equity and social change. *Australian Journal of Social Issues*, 40(3), 369-383.
- Connell, R.W. (2015). Erkeklikler (Çev. N. Koyuncu). Ankara: Phoneix Yayınları.
- Connell, R.W. (2017). Toplumsal cinsiyet ve iktidar (Çev. C. Soydemir). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Creswell, J. W (2020). Nitel araştırma yöntemleri: Beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni. (Çev. M. Bütün ve S.B. Demir). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Çakır, M. (2018). Bilgi toplumu tartışmaları ve prekarya kuramı. M. Çakır (Ed.), *Bilgi toplumu tartışmaları* içinde (ss. 19-114). İstanbul: Pales Yayınları.

- Çelik, C. (2013). *Güvencesizlik ve işçi sınıfının oluşumu*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Çiğdem, S. ve Erdoğan, E. (2019). Medya endüstrisinde yeni bir prekarizasyon süreci olarak freelance çalışma. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 159-169.
- Çolak, E. (2015). Akademide güvencesiz çalışma: araştırma görevlilerinin deneyimleri. *ViraVerita E-Dergi*, 2, 23-44.
- Diefenbach, T. (2009). Are case studies more than sophisticated storytelling?: Methodological problems of qualitative empirical research mainly based on semi-structured interviews. *Quality & Quantity* 43(6): 875
- Dey, I. (1993). *Qualitative data analysis: A User-Friendly guide for social scientists*. London: Routledge.
- Dinler, D. Ş. (2014). İşçinin varlık problemi: Sınıf, erkeklik ve duygular üzerine denemeler, İstanbul: Metis Yayınları.
- Erbuğ, E. (2021). Özel alanda erkekliğin yeniden inşasını anlamak: Home office çalışan erkekler.. *Moment Dergi*, 8(1), 25-46.
- Eurostat (2017), Ükelere göre güvencesiz çalışma oranı. Erişim adresi: <https://www.verikaynagi.com/grafik/ulkelere-gore-guvencesiz-calisma-orani/>
- ILO (2010). Precarious Work. Erişim adresi: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_dialogue/@actrav/documents/meetingdocument/wcms_161381.pdf
- ILO (2019). Dünyada İstihdam ve Sosyal Görünüm: Eğilimler 2019. Erişim adresi: https://www.ilo.org/ankara/news/WCMS_734873/lang--tr/index.htm.
- İlhan, S. ve Yılmaz, M. (2017). Güvencesizliğin bireysel-toplumsal yansımaları. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(3), 1774-1793.
- İlhan, S. (2008). Yeni kapitalizm ve meslek olgusunun değişen anlamları üzerine. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (21), 313-328
- İlhan, S. (2019). Neoliberalizm, esneklik ve güvencesizlik. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:29, Sayı:2, ss: 361-368.
- Gezer Aydın, G. (2021). İşgücünün prekerleşmesi sürecinde beyaz yakalılar: AV M'de çalışanlar üzerine bir alan araştırması. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(40),197-219.
- Gorz, A. (2001). *Yaşadığımız sefalet: Kurtuluş çareleri*. (Çev. N. Tural). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Günerigök, M. ve Oğur, Kübra (2018). Prekarya sosyolojisi: ücretli öğretmenler örneği, *Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 1(2), 138-156.
- Jones, E., Chonko, L., Rangarajan, D., & Roberts, J. (2007). The role of overload on job attitudes, turnover intentions, and salesperson performance. *Journal of Business Research*, 60(7), 663-671.
- Kelan, E. (2008). Gender, risk and employment insecurity: The masculine breadwinner subtext. *Human relations*, 61(9), 1171-1202.
- Kutlu, D. (2012). Türkiye işgücü piyasasında güncel gelişmeler ve güvencesizleşme örüntüleri. Ö. Göztepe (Ed.), *Güvencesizleştirme içinde* (ss: 61-116). Ankara: NotaBene Yayınları.

- McRobbie A (2011) Reflections on feminism, immaterial labour and the post-Fordist regime. *New Formations* 70(Winter): 60–76.
- Messerschmidt, J.W. (2019). *Hegemonik erkeklik (Formülasyon, yeniden formülasyon ve genişleme)*. (Çev. Eleştirel Erkeklik İncelemeleri İnsiyatifi). İstanbul: Özyeğin Üniversitesi Yayınları.
- Nayak, A. ve Kehily, M. J. (2013). *Gender, youth and culture- Global masculinities and femininities*. New York: Palgrave Macmillan.
- Oğuz, Ş. (2011). Tekel direnişinin ışığında güvencesiz çalışma/yaşama: Proletaryadan “prekarya”ya mı?. *Mülkiye Dergisi*, 35(271), 7-24.
- Oğuz, Ş. (2012). Sınıf mücadelesinde özne sorunu proletarya mı prekarya mı?. Ö. Göztepe (Ed.), *Güvencesizleştirme içinde* (ss. 229-250). Ankara: NotaBene Yayınları.
- Özkan, E. İ. ve Cengiz, A. A. (2019). Prekerleşen meslekler içerisinde gazeteciliğin izdüşümü: Eskişehir’de yerel gazeteciler üzerinde bir inceleme. *Emek Araştırmaları Dergisi*, 10(15), 103-132.
- Roberts, S. (2014). Introduction: Masculinities in crisis? Opening the debate. S. Roberts (Ed.) *Debating Modern Masculinities: Change, Continuity, Crisis?*. içinde (s.1-16). New York: Palgrave Macmillan
- Sancar, S. (2016). Erkeklik: İmkansız iktidar: Ailede, piyasada ve sokakta erkekler. İstanbul: Metis Yayınları.
- Sennett, R. (2018). *Karakter aşınması: yeni kapitalizmde işin kişilik üzerindeki etkileri*. (Çev. B. Yıldırım).(13. Baskı). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Skeggs B (2004) *Class, Self, Culture*. London: Routledge.
- Sümer, N., Solak, N., & Harma, M. (2013). *İşsiz yaşam: İşsizliğin ve iş güvencesizliğinin birey ve aile üzerindeki etkileri*. İstanbul: Koş Üniversitesi Yayınları.
- Standing, G. (2019). *Prekarya: yeni tehlikeli sınıf*. (Çev. E. Bulut). (5. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Toksöz, G. (2015). Kadınlar işgücü piyasasının neden dışında? kapitalizm ve patriarka temelinde bir analiz. *Tar, Y.,(Der.) Çalışma Hayatında Ayrımcılık ve Ayrımcılığa Karşı Mücadele, Kaos* içinde (s. 37-56) İstanbul, GL Yayınları.
- TUİK (2021), İşgücü İstatistik Verileri, Erişim Adresi: file:///C:/Users/tuba/Downloads/54C9uyq4AnTIHaRW8pw3cebxi1h4PijVsF1Uj4Ai7fHzgkAtQZbRq3EAHW0SIPk5IpsxLBPVDQEGpxwXCauAWD_Qgz1svqUgEcAYGCpLN1Q=.pdf.
- Türkoğlu, B. (2013). Fay hattında erkeklikler: Çalışma ve işsizlik ekseninde erkekliğe bakış/Manhood on the Fault Line: Examining Manhood under the Frame of Working and Unemployment. *Mülkiye Dergisi*, 37(4), 33-61.
- Uyanık, Y. (2008). Neoliberal küreselleşme sürecinde işgücü piyasaları. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10 (2), ss:209-224.
- Vatansever, A. ve Yalçın, M.G. (2015). *Ne ders olsa veririz: araştırma görevlisinin vasıfsız işçiye dönüşümü*. İstanbul: İletişim.
- Wacquant, L. (2019). Sürgün bölgelerini yeniden düşünmek: İleri marjinalliğin teşkilinde sınıf, etnisite ve devlet. (Çev.A.Akçaoğlu). *İdealkent*, 10(26), 128-145. <https://doi.org/10.31198/idealkent.562591>

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yıldız, H. (2010). Çalışma üzerine sosyolojik perspektif. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 58, 129-161.

Araştırma Makalesi / Research Article

AFYONKARAHİSAR MÜZESİNDEN KYBELE FİGÜRİN GRUBU

Aslıhan ÖZBAY¹
Fikret ÖZBAY²

Öz

Günümüzde Afyonkarahisar Müzesi deposunda korunan 10027 envanter no.lu Kybele figürini grubu köklerini, Boğazköy Kybele heykel grubundan (MÖ 6. yüzyıl) alan ünik bir örnek olarak karşımıza çıkar. İkonografik bağlamda alışagelmış Kybele tasvirlerinin dışına çıkan Afyonkarahisar Müzesi Kybele figürin grubu şüphesiz üzerine sınırlı bilgi bulunan Phrygia Mater kült pratiklerine ilişkin ipuçları taşımaktadır. Figürin grubunun işaret ettiği bir diğer önemli nokta, Phryg'lerin önce Makedon ardından Roma hakimiyeti döneminde kültürel anlamda geri çekilmiş olmasına karşın etnik kimliklerini koruduklarını göstermesidir. Afyonkarahisar Müzesi Kybele figürin grubu Phrygia'da MS 1.-2. yüzyılda yerel unsurlara bağlı kalarak üretim yapan koroplastik atölyelerin varlığını devam ettirdiğini işaret eder.

Anahtar Kelimeler: Kybele, Phrygia, Kült, Pişmiş Toprak Figürin, Büst

KYBELE FIGURINE GROUP FROM AFYONKARAHİSAR MUSEUM

Abstract

The Kybele figure group with inventory number 10027, which is preserved in the warehouse of Afyonkarahisar Museum today, appears as a unique Kybele depiction that takes its roots from the Boğazköy Kybele sculpture group (6th century BC). The group of Kybele figures in the Afyonkarahisar Museum, which goes beyond the usual depictions of Kybele in the iconographic context, undoubtedly carries important clues about the Phrygia Mater cult practices, on which there is limited information. Another important point is that it shows that the Phrygians retained their ethnic identity despite the fact that they retreated culturally during the Macedonian and then Roman domination. The group of Kybele figures from the Afyonkarahisar Museum indicates that in the 1st century AD in Phrygia, coroplastic workshops that made production by adhering to local elements continued to exist.

Keywords: Kybele, Phrygia, Cult, Terracotta Figurine, Bust

¹ Dr., ORCID: 0000-0002-8519-5665

Sorumlu Yazar (Corresponding Author): aslihanozbay79@gmail.com

² Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, ORCID: 0000-0001-9004-846X

Başvuru Tarihi (Received): 25.05.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 20.07.2022

Giriş³

Anadolu'nun kadın tanrısı Mater'e ilişkin belki de tartışmaya en kapalı konu gerek tanrıçanın ana vatanı Phrygia'da gerekse kültün Hellenleşme sürecinde Yunan dünyasında tanrıçanın tasvirleridir. Özellikle kültün Yunan dünyasında kabulünün ardından Rhea ve Demeter'le özdeşleştirilen Kybele imajı Yunan düşünce sistemine göre tekrar tasarlanmıştır. Yunan kıyafetleri içinde bir taht üzerinde oturur vaziyette veya ayakta tasvir edilen Kybele'nin etnik kökeni, kült pratikleri ve hakim olduğu vahşi doğaya ait izler Kybele tasvirlerinin ana unsurlarından olan aslan, *Thympanon* ve *phiale* gibi objelerle bu yeni Kybele imajına ustalıkla yerleştirilmiştir. Agoraktios'un MÖ 5. yüzyıla tarihlendirilen Atina Agorası'ndaki Kybele heykeli ile görsel bazda; Kybele'nin Rhea ve Demeter'e (Kofier, 2018) evrilmesiyle birlikte düşünce bazında kısmen asimilasyona uğrayan bu Anadolu tanrıçasının yeni kimliği ile uyumlu görsel tasviri kanonik bir hal alarak yüzyıllar boyunca varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Ancak, çalışmanın konusunu oluşturan Kybele figürin grubu gibi ünik olarak değerlendirebileceğimiz oldukça az sayıda örnek bilhassa tanrıçanın ana vatanı olan Phrygia'da erken dönem Phrygia tasvirlerine bağlı kalarak yeniden yorumlandığını işaret etmektedir. Dahası önce Pers hakimiyeti ardından bölgede oldukça baskın hale gelen sırası ile Greko-Makedon ve Greko-Romen kültürü içinde hala Phryg kültürüne ait unsurların yaşatılmaya devam edildiğini gösterir. Çalışmanın konusunu oluşturan Afyonkarahisar Müzesi 10027 envanter numaralı Kybele büstü bilinen Mater tasvirlerinin dışında Boğazköy Kybele heykel grubu ile ortak bir kompozisyonu paylaştığı açıkça görülmektedir; dolayısı ile MÖ 6. yüzyıldan MS 1.-2. yüzyıla değin bölgede ana teması değişmeden uygulana gelen bir kült ritüelinin net bir tasviri yapılmaktadır. Bu anlamda gerek Boğazköy Kybele Heykel grubu gerekse Afyonkarahisar Müzesi 10027 no.lu Kybele figürin grubu kültün ana vatanında uygulana gelen kült pratikleri üzerine çıkarımda bulunmamızı sağlayan ender örnekleri teşkil etmektedir. Afyonkarahisar Müzesi 10027 no.lu Kybele figürin grubu ve buna ek olarak Afyonkarahisar örneği ile aynı tipolojik özellikleri sergileyen İstanbul müzesi envanterlerinde kayıtlı Kybele figürin grubu, Phrygia bölgesinin kültürel dinamikleri ile bağdaşık özgün eserler üreten atölyelerinde de bulunduğunu işaret etmesi noktasında önemli bir yere sahiptir.

³ Çalışmada incelenen figürin grubunun stilistik ve ikonografik incelemesi A. Özbay, Phrygia bölgesinin tarihsel süreci F. Özbay tarafından değerlendirilmiştir.

1. Afyonkarahisar Müzesinden Kybele Figürin Grubunun Tanımı

Resim 1: *Kybele Figürin Grubu, ön yüz*

Resim 2: *Kybele Figürin Grubu, arka yüz*

Müze Envanter No: 10027

Müze Geliş Yeri: Afyon İli, Sandıklı İlçesi, Susuz Köyü.

Ölçüler: **Yükseklik:** 16 cm., **Genişlik:** 13 cm., **Pişirme Deligi:** 1,7 cm., **Kaide Yüksekliği:** 4,9cm. **Hamur:** 2.5 YR 6/6, **Yüzye:** 2.5 YR 4. **Katkı:** Mika ve kum katkılı gözeneksiz hamur.

Afyonkarahisar Müzesi depolarında 10027 envanter numarası ile korunan pişmiş toprak figürin grubu merkezde yer alan Kybele büstü ve iki yanında ayakta durur vaziyette yer alan çocuk müzisyen figürinlerinden oluşmaktadır. Figürin grubunun merkezinde yer alan Kybele büstü *polosunun* üst kısmı dışında tüme yakın olarak korunmuştur. Yüksek olduğu anlaşılan *polosun* başa oturduğu noktada kumaştan yapılmış kalın bir çelenk yer alır. Kybele'nin yüzünü çevreleyen saçlar dairesel ve şişkin/kabarık parçalar halinde işlenmiştir. Kulaklarda dairesel küpeler kullanılmıştır. Başın arka kısmında saçlar enseden başın üst kısmına doğru orta kalınlıkta ve sığ yivler ile belirtilmiştir. Saç ensede dikdörtgeni andıran köşeli bir topuz şeklinde sonlanır. Arkada başın orta noktasında dairesel asma deliği yer almaktadır. Yüz uzuvları büyük oranda belirginliğini yitirmiş olmasına karşın göz kapaklarının sığ ve orta kalınlıkta işlendiği görülmektedir. Birbirine yakın olarak yerleştirilen gözler badem formunda ve açık, dudaklar küçük ve dolgundur. Çene sivri, yüz oval ve dolgundur. Kybele figürininin boyun kısmı baş ile orantısız kalınlıktadır. Boyun doğrudan dikdörtgen şeklindeki platformun üzerine yerleşir. Merkezde yer alan Kybele figürinin sağında ve solunda yer alan çocuk müzisyen figürleri cepheden ve frontal olarak ayakta durur vaziyettedirler. Aynı kalıptan üretildikleri anlaşılan müzisyen figürlerinden sahnenin sağında yer alan figür tam olarak günümüze ulaşırken sahnenin solunda yer alan figür baştan göğüs altına kadar korunmuştur. Müzisyen figürlerinin her ikisi de aşınmayla stilistik özelliklerini yitirmiştir. Ancak saçlarının kısa ve kabarık olduğu, boyun üzerinde birleştirdikleri ellerinde *aoulos* tuttukları açıkça görülmektedir. Kybele'nin sağında yer alan tüm olarak korunmuş müzisyen figürinin diz kısmında görülen kabarıklık, tunik giydiğini işaret eder. Müzisyen figürlerinin arka kısmı işlenmeden bırakılmıştır. Figürlerin üzerinde yer aldığı hafif konkav profilli dikdörtgen kaidenin sağ tarafının küçük bir kısmı korunmuştur. Kaideye figürlerin oturduğu düzlemden gövdeye geçişte önde ve yan kısımda kalın bir pervaz kullanılırken, arka kısım müzisyen figürinlerinde gördüğümüz üzere işlenmeden bırakılmıştır.

2. Phrygia Bölgesinde Mater İkonografisi

Phrygia bölgesinde tanrıça Mater olarak isimlendirilirken kültün Yunan dünyasında kabul görmesiyle birlikte tanrıça Kybele olarak isimlendirilmiştir. Çalışmada söz konusu bölgesel farklılık gözetilerek Yunan dünyasından bahsederken tanrıça Kybele olarak anılırken Phrygia bölgesiyle ilişkili anlatımlarda tanrıça Mater olarak kullanılacaktır.

Afyonkarahisar Müzesi Kybele figürin grubunu neden ünük olarak değerlendirildiği sorusuna yanıt olarak tarihsel süreçte bölgede görülen Mater tasvirlerine ana hatları ile göz atmak gerekmektedir. Bu noktada bölgede Mater tasvirlerini incelerken tarihsel süreçle birlikte değişen iki ana akımın varlığı dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki kültün ana vatanında ortaya çıkan Neo-Hitit dönemi Kubaba tasvirlerinin etkisinde biçimlenen Mater ikonografisi; diğeri ise MÖ 5. yüzyıldan itibaren Yunan dünyasında görülmeye başlanan Hellenleşmiş Kybele (Mater) tasvirlerinin bölgede görülmeye başladığı MÖ 4. yüzyıl olarak ikiye ayırmak mümkündür (Thonemann, 2013).

Phrygia bölgesinde erken dönem Mater ikonografisini en iyi takip edebildiğimiz Gordion (Roller, 1999), Ankara Bahçelievler (Roller, 1999), ve Etlik kabartmasında (Roller, 1999) Mater tasvirlerinin tamamında tanrıça figürinin başında yüksek bir *polos* taşıdığı görülmektedir. *polos*dan aşağıya doğru inen ve genellikle uç kısımları kemerin içinde sokulan kumaş örtü tanrıçanın ayak bileklerine kadar iner. Giyinik olarak tasvir edilen Mater'in vücut hatları kalın kumaştan yapılmış giysiler altında kaybolmuştur. Tanrıçanın boyuna kadar kapalı olan kıyafetinin bel kısmında kemer taşıdığı görülür. Kollar genellikle çapraz olarak hiartik pozda üst gövdeye yerleştirilmiştir. En erken örnekleri MÖ 7. yüzyıla tarihli Mater tasvirlerinin Neo-Hitit dönemi Kubaba tasvirlerinden etkilendiği görülmektedir. Roller, Anadolu kökenli iki tanrıça arasındaki benzerliklerin dış görünümdeki belirli unsurlarla sınırlı kaldığını her iki tanrıçanın da karakteristik özelliklerindeki farkların tasvirlerine de yansıdığını dile getirmektedir (Roller, 1999).

MÖ 6. yüzyıla gelindiğinde bölgede Mater ikonografisi köklü bir değişime uğramamasına karşın Batı Phrygia olarak anılan Afyon-Kütahya-Eskişehir üçgeninde tespit edilen kaya kabartmalarında ikonografide kısmi değişiklikler olduğu görülmektedir. Söz konusu ikonografik farkların ilki; tanrıçanın yanında aslanlarla birlikte tasvir edildiği Aslankaya anıtıdır. Büyük Kapı Kaya anıtında da Kybele heykelinin yer aldığı nişin iki yanında yer alan kaideler tanrıçanın bu eserde de yanında eşlikçileriyle birlikte tasvir edildiğini işaret eder (Roller, 1999). Batı Phrygia ve Orta Phrygia Mater tasvirleri arasında tespit edilen bir diğerk fark ise; Orta Anadolu merkezlerinde tespit edilen Mater tasvirlerinde tanrıçanın başından beline doğru inen örtüsü kemerin içine sıkıştırılırken Batı Phrygia örneklerinde örtünün düz bir şekilde sırt kısmına döküldüğü görülmektedir (Roller, 1999). Ancak, MÖ 6. yüzyılın önemi salt tanrıça imajındaki küçük bölgesel farklar ile sınırlı değildir. Kültün Lydia Krallığı üzerinden Batı Ege'de bulunan Yunan kent devletlerine doğru yayılımı beraberinde yeni bir Kybele imajını doğurmuştur.

MÖ 590'a değin bağımsız bir devlet olan Phrygler, Alyates'in Kızılırmak seferiyle birlikte (MÖ 590) Lydia Krallığına bağlı bir prenslik olarak varlığını sürdürmüş, ardından MÖ 547/546 'da meydana gelen Pers istilası sonucunda Lydia Krallığının yıkılmasının ardından büyük Phrygia satraplığının bir parçası haline almıştır (Tüfekçi Sivas, 1997). Mater kültürünün Phryg Krallığı'nın yıkımının ardından Lydia Krallığı tarafından kabul edildiği arkeolojik ve epigrafik kaynaklar ışığında bilinmektedir. Roller, kültün Lydia Krallığındaki kabul görüşünün en belirgin işareti olarak aslan tasvirlerini göstermektedir. Araştırmacı Lydia kraliyet ailesinin sembol olan aslan figürünün ana tanrıça ikonografisine eklenmesinin kraliyet ailesi ile Mater arasındaki bağın vurgulanmak istemesine bağlar ve Yunan Kybele ikonografisinde yer alan aslan tasvirinin Lydia kökenli olduğunu ileri sürer (Kofier, 2018). Kültün Lydia'lılar tarafından benimsenmesi aynı zamanda batıda bulunan Yunan kent devletleri tarafından da kabul görmesinin ilk adımını oluşturmaktadır (Erdoğan, 2003). Mater kültürünün Yunan kent devletlerinde yayılmasına ilişkin birden fazla sav olmakla birlikte kabul gören en yaygın görüş kültün Lydia Krallığının hakimiyeti altına giren Yunan

kent devletlerinde tanrıçanın *Gallos* ismi verilen gezici rahipleri tarafından yayıldığıdır (Graf, 1985; Graillot, 1912; Roller, 1999). Kültün erken dönemlerine ilişkin yazılı kaynakların azlığı özellikle Batı Anadolu topraklarında Kybele kültürünü bu denli hızlı bir yayılım görmesinin sebeplerini belirlemeye engeldir. Lydia’da kültürün kabul görmesi Anadolu geleneğinde prehistorik dönemlerden itibaren ana tanrıça kültürünün olmasıyla açıklana bilinir. Ancak Yunan dünyasına döndüğümüzde Kybele’ye olan bu kabullenmenin altında yatan dinamiklerin anlaşılması oldukça güçtür. Kültün batıya doğru yayılımının en önemli sonucu ise Anadolu tanrıçası Mater’in Demeter, Gaia gibi Yunan Pantheonu’ndaki Ana tanrıça kimlikleri ile girift bir hal alarak yeniden biçimlenmesine yol açmasıdır. Batı Anadolu’daki erken dönemlerine ait adak stellerinde Phrygia’da görülen Mater tasvirlerine genel hatları ile sağdık kalındığı görülmektedir. Yunan kıyafetleri içinde tasvir edilen tanrıça Phrygia örneklerinde görüldüğü üzere mimari bir yapı içinde ve ayakta durur vaziyettedir (Roller, 1999). Ancak MÖ 6. yüzyılın ortalarına gelindiğinde başta İon kent devletleri olmak üzere, adalar ve Batı Akdeniz’de hızla yayılan taht üzerinde oturan Kybele tasvirleri MÖ 5. yüzyılda kökten değişecek olan Kybele ikonografisinin ilk adımıdır (Roller, 1999). Ancak ilginçtir ki tüm Ege ve Akdeniz dünyasında hızla kabul gören oturan Kybele tasviri Phrygia’da rağbet görmemiştir. Batı Anadolu menşeli oturan Kybele tasvirleri Batı Phrygia’da tek tük örnekler karşımıza çıkmasına karşın bunun yaygın hale gelmediği görülür (Roller, 1999). Bu durum elbette bölgenin kültürün anavatanı olması ve yeniden şekillendirilmiş bir Mater tasvirine ihtiyaç duyulmaması ile açıklanabilir. İlk adımlarını MÖ 6. yüzyılın ortalarında duymaya başlanılan Kybele ikonografisindeki köklü değişim MÖ. 5. yüzyılda Agorakritos’un Atina Agorasındaki Metron Tapınağı için yaptığı kült heykeli ile tamamlanır (Kofler, 2018). Yunan kıyafetleri içinde, taht üzerinde oturan olgun kadın görünümündeki Kybele MÖ 5. yüzyıldan Roma dönemine değin küçük değişikliklere uğrayarak Kybele tasvirlerinin prototipini oluşturmuştur. Hellenleşme sürecinde tanrıçanın görsel tasvirindeki değişimin yanı sıra kültürün anavatanı Phrygia’da tespit edilen Mater tasvirlerinde bulunmayan atribütlerin de ikonografiye eklendiği görülmektedir. Söz konusu atribütlerin başında aslan figürü yer alır. Kybele ikonografisine eklenen diğer öğeler Tymphanon ve libasyon sunusuyla ilişkili kasedir (Kofler, 2018). Hellenistik döneme gelindiğinde Kybele’nin şehir koruyucu vasfını işaret etmesi adına başında sur duvarlarını temsil eden yüksek bir taç ile tasvir edildiği görülmektedir. Bøgh (2007), kültürün ana vatanında Mater ikonografisi için belirgin bir atribüt bulunmazken Hellenleşme sürecinde Mater’in birden fazla atribüte sahip olmasını Yunan dünyasında birden fazla ana tanrıça kültürünün varlığı ile açıklar.

Yunan Kybele tasvirlerinin bölgede görülmeye ve hatta orijinal Mater tasvirlerinin yerini almaya başladığı dönem tarihsel süreç içinde önemli bir yere sahiptir. Büyük İskender’in MÖ 334 yılında Granikos savaşında Pers ordularını yenmesinin ardından Anadolu’daki Pers hakimiyeti sonlanmış (Mansel, 1995) bu dönemde Makedon yerleşimciler Anadolu’da iskan edinmeye başlamıştır (Tüfekçi Sivas, 1997). Anadolu’nun genelinde görülen bu hareketlilikten Phrygia’da payını almış, Pers hakimiyetinin ardından bölge baskın bir Greko-Makedon kültürün hegemonyasına girmiştir. Yunan stili Kybele tasvirlerinin bölgedeki artışı da tam olarak bu dönemde başlar. Phryg’lerin Pers egemenliği altında kaldığı dönem boyunca MÖ 4. yüzyıla değin Phryg dilini ve yazısını kullandıkları kısaca kendi öz kültürlerine sağdık kaldıkları bilinmektedir (Tüfekçi Sivas, 1997). MÖ 334’te Pers hakimiyetinin sonlanmasının ardından Phryg kültürüne dair izler ortadan kalkmıştır (Thonemann, 2013). Bu dönemden itibaren bölgede yoğun olarak Greko- Makedon halkın yerleştiği ve Phryg’lerin Anadolu’nun bu yeni etnik kimliği karşısında kültürel yapı taşlarını daha kapalı topluluklar içinde devam ettirdikleri anlaşılır. Söz konusu Greko-Makedon hakimiyeti döneminde özgün Mater ikonografisi de kaçınılmaz olarak yerini Hellenleşmiş Kybele ikonografisine bırakmıştır (Thonemann, 2013).

3. İkonografik Değerlendirme

Afyonkarahisar Kybele figürin grubunu ikonografik bağlamda incelemeyen önce figürin grubunun prototipi olarak değerlendirebileceğimiz Boğazköy Kybele heykel grubunu incelemek, bir anlamda

çalışmanın konusunu oluşturan figürin grubunun kökenine göz atmak, eserde vurgulanan kompozisyonu anlamlandırmamıza yardımcı olacaktır.

Resim 3: Boğazköy Kybele Heykel Grubu

Hititlerin başkenti Hattuşa'da (Boğazköy) kent kapısının önünde yapılan kazı çalışmalarında ele geçen Kybele heykel grubu tanrıçanın yanında müzisyenlerle birlikte tasvir edildiği ünik örneklerdendir. Figürin grubunun merkezinde yer alan Kybele frontal olarak ayakta durmaktadır. Tanrıçanın cepheden ve frontal duruşu, yüksek polos, kolların konumlandırılması ve alt gövdeyi saran mantonun kumaş kıvrımları Gordion (Roller, 1999), Etlik (Roller, 1999) ve Bahçelievler (Roller, 1999) örneği ile yakın benzerlik göstermekle birlikte figürin grubu için ayırt edici nokta elbette Kybele'nin iki yanında yer alan müzisyen tasvirleridir. Kybele figürünün sağında yer alan erkek figürü çift *aulos* çalarken sol tarafında yer alan müzisyen figürünün *lyra* veya *kitara* taşıdığı görülür. Sakalsız ve üst gövdeleri çıplak olarak tasvir edilen erkek figürlerinin belden aşağısını peştamal benzeri bir örtü ile kapatılmıştır (Roller, 1999).

Tanrıçanın yanında müzisyenler ile tasvir edildiği ilk örnek olmasından dolayı Boğazköy heykel grubu spesifik bir örnek olarak değerlendirilmektedir. Heykel grubunda tanrıçaya eşlik eden müzisyenlerin kimliği üzerine net bilgi olmamakla birlikte figürlerin kimliğine ilişkin çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Roller (1999), Gordion'dan ele geçen kısa saçlı, sakalsız, üst gövdeleri çıplak ve ellerinde kase taşıyan erkek figürlerini tanrıçanın maiyetinde bulunan kişilerin tasvirleri olduğunu, dolayısı ile Boğazköy heykel grubunda yer alan müzisyenlerin de bu statüde değerlendirilmesi gerektiğini dile getirir. Berndt Ersöz (2004) ise konuya farklı bir bakış açısı ile yaklaşarak, Boğazköy müzisyenlerinin tanrıça ile aynı platformu paylaşmaları ve yüzlerinin doğrudan izleyicilere dönük olmasından hareketle bu figürlerin rahip veya mürit tasvirinden ziyade tanrı veya yarı tanrı olarak değerlendirilmesi gerektiğini aktarmaktadır. Araştırmacı bu savının kanıtı olarak söz konusu müzisyenlerin rahip veya mürit olması durumunda Aslankaya kabartmaları ile benzer şekilde yönlerinin tanrıçaya dönük olması gerektiğini ileri sürer (Berndt Ersöz, 2004).

Boğazköy heykel grubunda Kybele'nin yanında yer alan müzisyenlerin kimliğinden ziyade bu figürin grubu bütüncül bir halde ele alındığında Phrygia'da Mater kült pratiklerine ilişkin önemli ipuçları taşımaktadır. Bölgede Mater kült pratiklerine ilişkin veri yetersizdir; gizem kültürü olması dolayısıyla Yunan kaynaklarında da kült pratiklerine ilişkin oldukça sınırlı bilgi aktarımı bulunmaktadır. Ancak, Boğazköy heykel grubu bize kültürün anavatanında Yunan tasvirlerinde karşımıza çıkan ve Kybele ile özdeşleşen esirik kült ayinlerinin temelini oluşturan zil ve *tymphanon* yerine *aulos* ve *lyra* gibi daha sakin müziklerle özdeşleştirilecek enstrümanların kullanıldığını işaret eder. Kaldı ki Kybele kültürü üzerine ayrıntılı bir çalışma yayınlayan Naumann (1983), figürin

grubunda *aulosun lyra* ile bağlantılı olarak tasvirinin çığlına ulaşan esirik bir müzikten ziyade, sakin ve uyumlu bir müzik türüne işaret ettiğini dile getirir (Şare, 2017).

Yukarıda da bahsedildiği üzere Phrygia'da Mater kültüne ilişkin kült pratiklerinin içeriği bilinmemektedir. Erken dönem Yunanlı yazarlar tarafından kült pratiklerinin dağlık bir alanda yüksek sesli müzik eşliğinde kendinden geçme ve *mania* durumu olarak tanımlanmıştır (Vassileva, 2001). *Galloi* olarak anılan Kybele rahiplerinin kendilerini hadım etmesi ile sonlanan kanlı kült uygulamalarını ve orgiastik kült kutlamalarına ilişkin en erken veriler Hellenistik döneme aittir. Oryantal krallıklarda hadım devlet görevlilerinin varlığı bilinmektedir. Urartu kralı II. Russa'nın maiyetinde hadım devlet görevlilerinin çalıştığı bilinmektedir. Benzer şekilde Asur ve Hitit uygarlıklarında da hadım devlet görevlilerine ve harem ağalarına ilişkin yazılı belgeler bulunmaktadır (Peled, 2017). Boğazköy'den ele geçen yazılı belgelerde saraya bağlı hadım devlet görevlilerinin krallın yakın çevresinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Belgenin ilerleyen kısımlarında bu devlet görevlilerinin aynı zamanda krallın haremni de organize ettiği anlaşılır (Peled, 2013). Anadolu ve Mezopotamya'da yönetim organizasyonu içinde kendine yer bulan hadım devlet adamı olgusu biçim değiştirerek Mater kültü içine dahil edilmesi beklenebilir bir durumdur. Ancak, Kybele rahiplerinin antik kaynaklarda bahsi geçtiği gibi kült ritüeli çerçevesinde kendilerini hadım ettiklerine ilişkin bilgi bulunmamaktadır. İlginçtir ki söz konusu kanlı kült ritüellerine ilişkin bilgi aktarımı Makedon göçmenlerin Phrygia bölgesini iskan ettiği dönemle çakışır. Ancak Kybele kültüne hizmet eden rahiplerin kendini hadım ettiğine ilişkin en net veriler Roma yazılı kaynaklarıdır (Çapar, 1978). Çapar (1978), Cumhuriyet döneminde kült ritüelleri üzerine sınırlı bilgi olmasına karşın kültürün ana vatanı Phrygia'da yapılan uygulamaların Roma'da taklit edildiğini aktarmaktadır. Mater kültü Roma'da oldukça rövanşta olsa da kültürün ana unsurlarından olan hadım rahipler ve aşırıya kaçan masraflar Roma düşünce yapısına uymamış; dolayısı ile Erken dönemlerde Roma vatandaşlarının Mater'e kendilerini dilenci rahip veya flütçü olarak adamak ve kendi kendini hadım etmek yasaklanmıştır. Halikarnasoslu Dionysos Erken Cumhuriyet döneminde yapılan Kybele kült pratiklerinden bahsederken Phrygialı rahip (Matragyrtai) ve rahibelerin göğüslerinde tanrıçanın büstleri ve üzerlerine giydikleri renkli kaftanlarla ellerindeki tef ve flütü çalarak şehirde Kybele adına para dilendiğini aktarmaktadır (Çapar, 1978). Afyonkarahisar figürin grubu genel kompozisyonu ile Phrygialı dilenci rahip ve rahibelerin görsel bir tasvirini andırmakla birlikte figürin grubunda yer alan müzisyenlerin çocuk yaşta oluşu ve sükûnetleri bu kompozisyona uymaz. Kybele figürinin her iki yanında yer alan çocuk müzisyen tasvirleri ergenlik çağından önce Kybele'nin hizmetine giren rahiplerin esirik kült ritüellerinden ziyade daha naif kült pratiklerinde kullanıldığını işaret etmektedir.

4. Afyonkarahisar Müzesinden Kybele Figürin Grubunun Stil ve Tarihlendirilmesi

Çalışmanın konusunu oluşturan figürin grubunun stilistik özellikleri büyük oranda aşınmayla belirginliğini yitirmiştir dolayısı ile figürin grubu tarihlendirilirken genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Resim 4: *Kybele Figürin Grubu*

Resim 5: *İstanbul Müzesi. Kybele Figürin Grubu*

Kybele'nin başında taşıdığı *polos* başlangıç noktasından itibaren kırık olmasına karşın Hellenistik dönemden itibaren Kybele ikonografisinin nerede ise ayrılmaz bir parçasını oluşturan kule şeklindeki gösterişli *polos*lardan olduğu anlaşılmaktadır. *Polosun* kırıldığı noktanın hafif konkav profili gövdeden tepe kısmına doğru genişleyerek yükseldiğini işaret eder (Burr Thompson, 1963; Kielau, 2009; Romano, 1995; Rumscheid, 2006; Töpperwein, 1979). Kybele ikonografisinde görmeye alışık olduğumuz *polosun* altından tanrıçanın omuzlarına doğru dökülen örtü Afyonkarahisar Müzesi örneğinde karşımıza çıkmazken *polosun* altında kalın bir çelengin kullanıldığı görülür. Mater'in alınının hemen üzerine yerleştirilen kumaşla sarılmış kalın çelenkler Roma döneminde yaygın olarak kullanılmaktadır (Burr Thompson, 1963; Goldman, 1950). Figürinin alın kısmını sınırlayan şişkin ve dairesel parçalar halinde işlenen kavun dilimi saç stili dikkat çekicidir. Hellenistik dönemden itibaren kavun dilimi saç stilinde saç parçalarının daha hacimli ve belirgin işlendiği görülmektedir. Kybele figürininin kalın ve şişkin parçalar halinde işlenen saçları adeta kavun dilimi saç stiline dejenere olmuş varyasyonunu andırır (Burr Thompson 1963; Mollard Besques, 1963; Rumscheid, 2006). Figürinin yüz uzuvları belirginliğini kısmen korumaktadır. Mater'in çekik ve belirgin göz yapısı Diphilos atölyesi ile ortaya çıkan badem formundaki göz şeklini andırır da (Işın, 2007) gözlerin daha açık ve göz kapaklarının ince işlendiği görülmektedir. Burnun hemen altına yerleştirilen; küçük, kalın ve aralık işlenen dudaklar plastik işlenmiş iki bant andırır. Dudakların plastik iki bantla tasvir edilmesi Koroplastik sanatta MÖ 1. ile MS 1. yüzyıllar arasında sıklıkla kullanılan bir uygulamadır.

Afyonkarahisar Müzesi 10027 envanter numaralı eserin analogik karşılaştırma yapabileceğimiz benzer örneklerine baktığımızda İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde envanterinde yer alan tek bir örnek tespit edilebilmiştir. Eskişehir dolaylarından ele geçen ve 1966 yılında İstanbul Müzesi envanterine dahil edilen eser Tulay (1972) tarafından MS 2. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Oldukça iyi korunmuş ve kaliteli bir işçiliğe sahip olan İstanbul Müzesi örneğinde figürin grubunun merkezinde yer alan Kybele'nin *polosunun* Afyonkarahisar Müzesi örneğindeki gibi kırık olduğu görülmektedir. *Polosun* hemen altında yer alan çelenk derin ve sık işlenmiş plastik bantlarla bezenmiştir. Afyonkarahisar örneğiyle benzer şekilde parçalar halinde işlenen saçlar linear çizgilerle detaylandırılmıştır. Gözler yüze oranla büyük işlenmiştir. Oldukça düzgün işlenen burnun hemen altına yerleştirilen dudaklar küçük ve dolgundur. Üst dudak kavisli olarak işlenmiştir. Yüz şekli Afyonkarahisar örneğinde olduğu üzere yanaklar dolgun, çene yanaklara oranla daha incedir. Kybele büstünün sol tarafında yer alan çiftli flüt çalan müzisyen figürünü tüm olarak korunmuştur (Tunay, 1972). Kybele'ye eşlik eden müzisyenin yuvarlak yüz şekli, kabarık ve küt saçlarıyla Hellenistik dönemden itibaren kullanılan çocuk tasvirleri ile paralellik göstermektedir (Burr Thompson, 1963).

Çalışmanın konusunu oluşturan Afyonkarahisar Müzesi figürin grubu yüz uzuvlarında tespit edilen MS 1. yüzyıla ait stilistik özelliklere karşın başın arka kısmında saçların tarama şeklinde işlenmesinden dolayı MS. 1. yüzyılın ikinci yarısı- MS 2. yüzyılın erken safhalarına tarihlendirilmektedir. Afyonkarahisar Müzesi 10027 envanter numaralı figürin grubu gerek stilistik gerekse kompozisyon bazında İstanbul Müzesi örneği ile neredeyse benzer özellikler sergilemektedir. İstanbul Müzesi örneği için yapılan tarih önerisi de (MS 2. yüzyıl) çalışmanın konusunu oluşturan Kybele figürin grubu için yapılan tarih önerisini desteklemektedir.

4. Sonuç

Çalışmanın konusunu oluşturan Kybele figürin grubu Hellenistik dönemden itibaren Phrygia bölgesinde hakim olan Kybele tasvirlerinin dışındaki nadir örneklerden biridir. Afyonkarahisar Müzesi 10027 no.lu Kybele figürin grubu ile Boğazköy Kybele heykel grubu arasındaki yadsınamaz ikonografik birtelliğe ek olarak kompozisyon benzerliği aralarındaki geniş zaman dilimine karşın ortak bir kültürün yaratısı olduğunu açıkça göstermektedir. Bu da bölgedeki Makedon hakimiyeti ile başlayan ve sonrasında Roma hakimiyeti döneminde devam yerel kültürü baskılama politikasının kısmen işe yaramadığını çiftçi olarak tanımlanan ve daha çok kırsal bölgelere dağılan Phryg'lerin etnik kimliklerini hali hazırda koruduklarını işaret etmektedir. Phryg'lerin tarihsel süreçlerini biraz daha ayrıntılı incelemek çalışmanın konusunu oluşturan figürin grubuna neden bu denli önem atfedildiğinin anlaşılmasına yardımcı olacaktır. MÖ 9. yüzyıldan -MÖ 6. yüzyılın ortalarına değin Orta Anadolu'da ortak bir dil ve yazı kullanan, büyük saray komplekslerine ve anıtsal kült merkezlerine sahip, seçkinler sınıfının varlığı tespit edilen kısacası güçlü bir devlete ait karakteristik tüm unsurları bünyesinde barındıran bir topluluğun varlığı bilinmektedir (Thonemann, 2013). Geç Phryg dönemi (MÖ 540-330) olarak adlandırılan Akhemenid hakimiyetinde geçen yaklaşık iki yüzyıllık süreçte gerek yönetsel açıdan gerekse toplumsal anlamda Phryg'lerin baskı altına alınmıştır. Bu duruma ilişkin en net kanıtların başında Phryg anıtsal mimarisiyle özdeşleşmiş ve en şaşalı örnekleri MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilen anıtsal cephele kaya yüzeylerinin sayısal olarak azalması gelmektedir. Anıtsal cephele kaya yüzeyleri, bölgenin Akhemenid hakimiyetine girilmesi ile MÖ 5. yüzyılın ortalarına değin sayısal bazda azalarak ve sadeleşerek varlığını devam ettirmiştir, yüzyılın ikinci yarısından sonra ortadan kalkmıştır. Ayrıca bu dönemde anıtsal mimarinin ve gösterişli tümülüs mezarların da sonlandığı görülür (Thonemann, 2013). Çalışmanın konusunu oluşturan Afyonkarahisar Müzesi Kybele figürin grubu MÖ 4. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş tarih sahnesinden silinmeye başlayan Phrygia halkının kültürel kimliklerini yüzyıllar boyunca korumaya devam ettirdiğini göstermesi noktasında önem taşır. Kaldı ki Phryg'lerin Pessinus'un yönetimi noktasında da aktif olarak rol alma isteği de etnik kimliklerini sürdürdüklerinin önemli kanıtıdır (Tüfekçi Sivas, 1997). Afyonkarahisar Kybele figürin grubu kültürün ana vatanı olan Phrygia'da yerel bazda hala Arkaik kült pratiklerine sadık kaldığını göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır. Daha önemlisi figürin grubunun anlattığı kompozisyon Yunanlı ve Romalı yazarların aktardığı orgiastik kült ritüellerinin dışında tanrıçaya ergenlik çağında veya ergenliğe girmek üzere olan erkek çocuklarının eşlik ettiği daha naif kült ritüellerinin varlığını işaret etmektedir.

Yazarlık Katkıları (Authorship Contributions): Fikret Özbay, Aslıhan Özbay.

Kaynakça

- Berndt Ersöz, S. (2004). The Phrygian Mother Goddess and her companions. On Phrygian religious iconography. *Newsletter of the Department of archaeology and history of art, Bilkent University*, 3, 41-42.
- Bøgh, B. (2007). The Phrygian background of Kybele. *Numen* 54, 304-339.
- Burr Thompson, D. (1963). *Troy, The Terracotta figurines of the Hellenistic Period: Supplementary monograph III*. Princeton: Princeton University Press.

- Çapar, Ö. (1978) Roma tarihinde Magna Mater Kybele tapınımı. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 29(1-4), 167-210.
- Erdoğan, A. (2003). *Phokaia kaya tapınakları* [Yayınlanmamış doktora tezi], Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Graf, F. (1985). *Nordionische kulte, Religionsgeschichtliche und epigraphische Untersuchungen zu der Kulte von Chios, Erytraï, Klazomenai und Phokaia*. Roma: Schwabe Verlagsgruppe AG Schwabe Verlag.
- Graillot, H. (1912). *Le Culte De Cybèle, Mère des Dieux, à Rome et dans L' Empire Romain*. Paris: Fontemoing.
- Işın, G. (2007). *Patara terrakottaları Hellenistik ve Erken Roma dönemleri*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Kielau, S. (2009). *Terrakotten Aus Pergamon Tonfiguren Aus Wohnhäusern Der Stadtgrabung. Dissertation*. Bielefeld.
- Kofler, V. S. (2018). Kybele in Griechenland Ankunft und Aufnahme der Götttermutter in der Griechischen Welt. *Historia Scribere*, 10, 379-400.
- Mansel, A. (1995). *Ege ve Yunan tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mollard-Besques, S. (1963). *Musée national du Louvre Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre cuite grecs étrusques et romains II. Myrina*. Paris.
- Naumann, F. (1983). *Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der Griechischen Kunst*. Tübingen: E. Wasmuth.
- Peled, I. (2013). Eunuchs in Hatti and Assyria: A Reassessment. L. Felu, J. Llop, A. M. Alba, J. Sanmartin (Ed.) *Time and history in the ancient Near East* içinde (ss.785-797). Pennsylvania: Penn State University Press
- Peled, I. (2017). Cultural transformations from Mesopotamia to hattı? The case of the Gala. *JCS* 69, 109-116.
- Roller, L.E. (1991). The Great Mother at Gordion: The Hellenization of an Anatolian Cult. *JHS* 111, 128-143.
- Roller, L. E. (1999). *Ana Tanrıça'nın izinde. Anadolu Kybele kültü*, (B. Avunç, Çev.), İstanbul: Alfa yayınları.
- Romano, I. B. (1995). *The Terracotta figurines and related vessels*. Philadelphia: University Museum.
- Rumscheid, F. (2006). *Die figürlichen terrakotten von Priene: Fundkontexte, ikonographie und Funktion in Wohnhäusern und Heiligtümern im Licht antiker Parallelbefunde*, Wiesbaden: Reichert Verlag
- Şare, T. (2017). Woman and music in ancient Anatolia: The iconographic Evidence. E. Kozal, M. Akar, Y. Heffron, Ç. Çilingiroğlu, T.E. Şerifoğlu, C. Çakırlar, S. Ünlüsoy, E. Jean (Ed.) *Questions, Approaches, and Dialogues in Eastern Mediterranean Archaeology*, içinde (ss. 555-580). Münster: Ugarit-Verlag.
- Thonemann, P. (2013). Phrygia: an anarchist history, 950 BC- AD 100. *Roman Phrygia Culture and Society*, (Ed: P. Thonemann) içinde (ss.1-40). Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Töpperwein, E. (1976). *Terrakotten von Pergamon*, Berlin: de Gruyter.
- Tunay, M. İ. (1972). Pişmiş toprak Kybele heykelciği. *Belleten*, XXXVI (142), 137-143.

Tüfekçi Sivas, T. (1997). *Eskişehir- Afyonkarahisar, Kütahya il sınırları içindeki Phryg kaya anıtları* [Yayınlanmamış doktora tezi], İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Vassileva, M. (2001). Further considerations on the cult of Kybele. *Anatolian Studies* 51, 51-63.

Research Article/ Araştırma Makalesi

COMPARISON OF THE PERFORMANCES OF OECD COUNTRIES IN THE PERSPECTIVE OF SOCIO-ECONOMIC GLOBAL INDICES: CRITIC-BASED CoCoSo METHOD

Eylem ACAR¹

Abstract

Today, it has become a necessity for countries to adapt to the globalized and changing world in all areas. Developed countries, in particular, have realized the need for change and have updated their management philosophies based on performance measurement and effective/efficient use of resources. Therefore, countries that want to keep up with change, like developed countries, should monitor their performance in various areas and place in the world using various indicators. Global indices are one of the most important indicators that allow countries to compare their performance with other countries and identify their global weaknesses/strengths in many areas. In this study, using the CRITIC-based CoCoSo method, the performances of OECD countries between 2015 and 2019 were compared within the context of socio-economic global indices. First, weights for indices were determined in the study using the CRITIC method. According to the CRITIC method's findings, the GINI index has the most weight for all years. Subsequently, the performances of OECD countries were compared in the context of the global indices with the CoCoSo method using the weights determined according to the CRITIC method. The analysis showed that the best-performing country between 2015 and 2019 was Denmark and the worst-performing country was Mexico.

Keywords: CRITIC, CoCoSo, Multi criteria decision making, OECD countries, Socio-economic global indices

JEL Codes: C44, O21, O57

SOSYO-EKONOMİK KÜRESEL ENDEKSLER PERSPEKTİFİNDE OECD ÜLKELERİNİN PERFORMANSLARININ KARŞILAŞTIRILMASI: CRITIC TABANLI CoCoSo METODU

Öz

Günümüzde her alanda küreselleşen ve değişen dünyaya uyum sağlamak ülkeler için de bir zorunluluk haline gelmiştir. Özellikle gelişmiş ülkeler, değişimin gerekliliğinin farkına varmışlar ve yönetim anlayışlarını performans ölçümü ve kaynakların etkin/verimli kullanımını temel alarak yenilemişlerdir. Dolayısıyla gelişmiş ülkelerin de yaptığı gibi değişime ayak uydurmak isteyen ülkeler çeşitli alanlardaki performanslarını ve dünya üstündeki yerlerini çeşitli göstergeler yardımıyla izlemelidir. Ülkelerin diğer ülkelerle performanslarını karşılaştırmaya ve birçok alanda global olarak zayıf/güçlü yönlerini görmeye yarayan önemli göstergelerden biri küresel endekslerdir. Bu çalışmada CRITIC tabanlı CoCoSo metodu kullanılarak 2015-2019 yılları arasında OECD ülkelerinin performansları sosyo-ekonomik küresel endeksler çerçevesinde karşılaştırılmıştır. Çalışmada öncelikle CRITIC yöntemi kullanılarak söz konusu endekslere ilişkin ağırlıklar elde edilmiştir. CRITIC metodu sonuçlarına göre tüm yıllar için en büyük ağırlığa sahip olan endeksin GINI endeksi olduğu bulunmuştur. Daha sonra, CRITIC metoduyla elde edilen ağırlıklar kullanılarak OECD ülkelerinin ele alınan küresel endeksler çerçevesinde performansları CoCoSo yöntemi ile karşılaştırılmıştır. Yapılan analizler sonucunda 2015-2019 yılları arasında performansı en iyi olan ülkenin Danimarka ve en düşük olan ülkenin ise Meksika olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: CRITIC, CoCoSo, Çok kriterli karar verme, OECD ülkeleri, Sosyo-ekonomik küresel endeksler

JEL Kodları: C44, O21, O57

¹ Assoc. Prof., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, eyacar@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0863-9143

Başvuru Tarihi (Received): 28.05.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 20.07.2022

Introduction

The famous scientist Charles Darwin said, "*The survivors are not the strongest of their kind, nor are they the most intelligent. They are the ones best able to adapt to change*". Parallel to this sentence that Darwin said about living beings, almost 100 years later, the Japanese organization theorist and management consultant Masaaki Imai developed the "*Kaizen*" philosophy, which is one of the cornerstones of Total Quality Management in companies (Imai, 2007). Derived from the words "*Kai*" meaning "*Change*" and "*Zen*" meaning "*Better*", the Japanese word "*Kaizen*" means "*Continuous Improvement*" (Álvarez-García, Durán-Sánchez & del Rio-Rama, 2018). As can be seen, both scientists emphasized the same thing, albeit for different areas and at different times, namely "*change*". Now, "*continuous improvement*" is necessary not only for living things or businesses trying to survive, but also for countries that need to keep up with the changing world.

Today, many problems arise in countries that cannot keep up with globalization and the changing world in all areas that stay out of developments and thus cannot renew themselves. Developed countries in particular have recognized the need for change and have designed their management approaches accordingly. Instead of the process/form-based classical management approach, they have chosen the New Public Management (NPM) approach, which meets and adapts to the demands of the times (Telsaç, 2019). Performance measurement and effective and efficient use of resources are the basic principles of the New Public Management approach, which is similar in many respects to Total Quality Management (TQM), where success is achieved with the Kaizen philosophy (Özmen, 2013; Telsaç, 2019). Therefore, in order to adapt to the new times and change, countries should strive to "*continuously improve*" their performance in each area, as emphasized in the NPM and "*Kaizen*" philosophy, by monitoring indicators in these areas.

Global indices are one of the most important indicators that allow countries to compare their performance with that of other countries in the world and to identify their global weaknesses and strengths in many areas. Global indices are calculated by converting data from countries or international organizations into a numerical value using common definitions, classifications, and methods (Türkiye Bilişim Derneği, 2013). Many global indices that track economic performance, such as production, investment, and consumption, as well as social and human performance, such as education, health, and culture, are calculated and published at regular intervals. One of the most important features of these indices is that they provide continuity and comparability over time (Türkiye Bilişim Derneği, 2013; Fırat, Yurtsever, İleri, & Kızılcım, 2017). Therefore, countries can use global indices to compare their own performance in various areas with that of other countries. As a result, they can question their place on the global scale and focus on solving problems, creating a roadmap of actions and solutions for "*continuous improvement*".

There are many approaches to the problem of evaluating the performances of countries in different areas. In recent years, multi criteria decision making (MCDM) methods have been increasingly used, which belong to these approaches and seem to provide effective and consistent results for the problem at hand (Çakın & Ayçin, 2019). In this study, the performances of OECD countries were compared within the context of socio-economic global indices using the CRITIC-based CoCoSo method, which is a MCDM method. Six global indices, namely the GINI Index, the Human Development Index (HDI), the Ease of Doing Business Index (EDB), the Global Competitiveness Index (GCI), the Global Entrepreneurship Index (GEI), and the Environmental Performance Index (EPI), were discussed. First, the global indices discussed were weighted using the CRITIC method, and then the performances of OECD countries based on these indices were compared with the Combined Compromise Solution (CoCoSo) method using these weights.

The study consists of five sections. In the first section, an introduction has been made on the importance of global indices and the comparison of countries' performances taking into account

these indices. The second section is the part that conveys the studies in the literature on the use of MCDM methods in the performance evaluation of countries in the context of global indices. In the third section, the data and methodology used in the study are explained in detail. The fourth section is the application section, and the performances of OECD countries are compared within the context of socio-economic global indices using the CRITIC-based CoCoSo method. In the last section of the study, the results of the application are given and the results are interpreted.

1. Literature Review

In the literature, many techniques such as structural equation modeling (Cracolici, Cuffaro, & Nijkamp, 2010), fuzzy logic (Phillis, Grigoroudis, & Kouikoglou, 2011), regression (Kaklauskas et al., 2020), analysis of variance (Djoundourian, 2012), multidimensional scaling (Uca & Yüncü, 2020), and document analysis (Bek, 2019) are used to evaluate the performances of countries in various domains. In addition, MCDM methods are among the approaches that provide effective and consistent results in performance evaluation and have been widely used in the literature, especially in recent years. In Table 1, studies in which different MCDM methods, indices/indicators, and country/country groups are discussed to evaluate the performances of countries in different fields are presented.

As shown in Table 1, many MCDM techniques have been used in the literature to evaluate country performance. One of these methods is the CoCoSo method. Since the CoCoSo method was added to the literature in 2019, it has been observed that it is used less compared to other MCDM techniques in the field.

Table 1: MCDM Methods Used in Evaluating the Performances of Countries in Different Areas

References	Methods	Indices/Indicators	Countries
Ecer et al., 2019	CoCoSo	Sustainability performance	OPEC
Altıntaş, 2021a	CoCoSo	Global knowledge index	G7
Stanujkic et al., 2020	Shannon entropy method, CoCoSo	Sustainable development goals	EU
Torkayesh et al., 2021	BWM, LBWA, CoCoSo	Healthcare performances	Eastern Europe
Şener, 2022	CRITIC, ENTROPY, ELECTRE III	Legatum prosperity index	Selected Countries
Urfalıoğlu & Genç, 2013	ELECTRE, PROMETHEE, TOPSIS	Macro-economic criteria	EU, Turkey
Şener & Bircan, 2021	ELECTRE III, TOPSIS	Ease of doing business index	Selected Countries
Antanasijevic et al., 2017	PROMETHEE, DMCA	Sustainable development	European
Battal & Akan, 2019	CRITIC, PROMETHEE-GAIA	Macroeconomic and logistic performance (GDP per capita, annual growth rate, unemployment rate, annual inflation rate, balance of payments, credit rating, global innovation index, global competitiveness index, R&D spending to GDP ratio, human development index, logistics performance index, emerging markets logistics index, global logistics directory, regular line freight connectivity index)	BRICS, Turkey
D'Adamo, Gastaldi & Rosa, 2021	AHP	Environmental and energetic indices	European
Paksoy, 2015	VIKOR	Human development index, global competitiveness index, corruption perception index, welfare index	EU members, EU candidate, Turkey
Karakış & Göktoğa, 2016	AHP, VIKOR	Economic and social performance (Growth rate, gross domestic product per capita, unemployment rates, inflation rate, foreign direct investment, life expectancy at birth, logistics performance index, under-five mortality rate, mobile phone use, internet use)	Turkish Republics in Central Asia
Akandere, 2021	ENTROPY, TOPSIS	Logistics performance index, environmental performance index	BRI
Bakır & Çakır, 2021	CRITIC, EVAMIX	Global competitiveness index, global innovation index, european innovation scorecard	EU, OECD
Şahin & Yılmaz, 2022	CRITIC, GRA	Economic and epidemic performances (Deaths, number of tests, number of cases, vaccinated population, GDP per capita, health spending/GDP, unemployment rate, consumer price index, poor population rate, number of hospital beds, number of doctors, stringency index)	Selected Countries

References	Methods	Indices/Indicators	Countries
Çakın & Ayçin, 2019	ENTROPY, GRA, MOORA	Environmental performance index	EU members, EU candidate
Altın, 2020	CRITIC, ENTROPY, ARAS, MOOSRA	Macroeconomic performance (GDP growth rate, GDP per capita, FDI inflow, unemployment, inflation, public debt)	American Continent
Şahin & Öztel, 2017	COPRAS	Habitability levels (Gross domestic product, life expectancy, human development index, population, unemployment rate)	BRICS
Altıntaş, 2021b	CRITIC, WASPAS, COPRAS	Logistics performance index	EU
Altıntaş, 2021c	ENTROPY, ROV, ARAS, COPRAS	Environmental performance index	G20
Satici, 2021	CRITIC, WASPAS	Innovation performance (Human resources, research systems, digitalization, financing and supports, company investments, use of information technologies, innovation, connections, intellectual assets, employment impact, sales impact, environmental sustainability)	Selected Countries
Çınaroğlu, 2021	CRITIC, CODAS, ROV	Life quality (Purchasing power index, climate index, cost of living index, safety index, health care index, real estate prices/income ratio, pollution index, time spent in traffic index)	EU
Belke, 2020	CRITIC, MAIRCA	Macroeconomic performance (Real per capita gross domestic product, economic growth, investment rate, trade, current account balance, budget balance, public debt, unemployment rate, inflation rate)	G7
Aktaş, Ömürbek & Karaatlı, 2021	ENTROPY, CRITIC, EM	Internet usage (mobile and cable internet subscription rates)	OECD
Arsu & Ayçin, 2021	CRITIC, MARCOS	Economic, social and environmental aspects (GDP, unemployment rate, inflation rate, growth rate, social progress index, Gini, human development index, life satisfaction index, share of renewable energy in gross final energy consumption, CO ₂ emission per capita, environmental performance index, ecological footprint)	OECD
Orakçı & Özdemir, 2017	CRITIC, ENTROPY, GRA, MOORA	Human development index, Europe quality of life survey	EU, Turkey
Orhan & Aytakin, 2020	CRITIC, MAUT, SAW	R&D performance (Patent applications by non-residents, patent applications by non-residents, trademark applications made by non-residents directly, trademark applications filed directly by non-residents, trademark applications filed by non-residents, trademark applications filed by residents, total trade mark trademark applications, number of researchers in R&D, research and development expenditures GDP ratio, high technology exports, advanced technology exports, ICT goods exports, number of articles in scientific and technical journals)	Turkey, Last Members of EU
Orhan & Mutlu, 2021	CRITIC, MABAC	Fighting performance against Covid-19 (Number of medical doctors, number of nurses, number of hospital beds, health expenditures, percentage of people aged 65 and over in the total population, population density, total number of Covid-19 cases, number of deaths due to Covid-19, number of active Covid-19 cases, number of recovered patients, total number of tests for Covid-19, population, mortality rate due to total Covid-19)	Selected Countries

Ecer et al. (2019) assessed 12 countries OPEC with the CoCoSo method using official real data on 41 sustainability indicators. According to the results, the United Arab Emirates is the most sustainable member country of OPEC with a score of 71.9%. It is followed by Qatar (69.3%), Kuwait (66.6%) and Iran (56.2%). Stanujkic et al. (2020) discussed 17 sustainable development goals and compared EU countries using the Shannon entropy method and the CoCoSo method. According to the results, Sweden is the country that best implements the goals of SD, while Romania is in last place. Altıntaş (2021a) assessed the information performance of the G7 countries based on the values of the components of the Global Knowledge Index (GKI) using the CoCoSo method. According to the results, the countries with above the average knowledge performance are the United States and the United Kingdom; the countries below the average are Japan, Canada, Germany, Italy and France. Torkayesh et al. (2021) evaluated the health care performance of Eastern European countries using 7 indicators. This study applied an integrated approach using BWM-LBWA-CoCoSo methods. As a result of the evaluation, it was emphasized that Lithuania and Slovenia have better health systems.

2. Data and Methodology

2.1. Data

The aim of this study is to compare the performances of OECD countries in terms of socio-economic global indices. For this purpose, data from 34 OECD member countries for the period 2015-2019 were used on the above indices. New Zealand was not included in the study due to missing data. The aforementioned data used in the study were obtained from OECD databases. In Table 2, the indices, abbreviations, data sources and decision qualities discussed in the study are given.

Table 2: *Indices, Abbreviations, Data Sources and Decision Qualities*

Indices	Abbreviations	Data sources	Decision qualities
GINI Index	GINI	OECD	Cost
Human Development Index	HDI	UNDP	Benefit
Ease of Doing Business Index	EDB	World Bank	Benefit
Global Competitiveness Index	GCI	WEForum	Benefit
Global Entrepreneurship Index	GEI	GEDI	Benefit
Environmental Performance Index	EPI	SEDAC	Benefit

The information on six indices indicating the socioeconomic status of the countries listed in table 2 is as follows:

GINI index (GINI): It is a measure of income inequality. The GINI index takes values between 0-100. 0 means complete equality in income distribution and 100 means complete inequality (Kozuharov, Petkovski, & Ristovska, 2015). Since it is desirable for the GINI coefficient to have low values, this index was considered cost criterion in the study.

Human Development Index (HDI): It is an index that measures human development by taking into account indicators related to education and health, as well as income. This index is calculated for each year and takes values in the range of 0-1. If the index value approaches 0, it is said that human development is low; if it approaches 1, it is said to be high human development (Trabold-Nübler, 1991). For this reason, since the index will be asked to take high values, HDI has been considered as a benefit criterion in this study.

Ease of Doing Business Index (EDB): It is an index that determines the quality of the investment environment in countries based on basic criteria and indicators that apply to the entire life cycle of companies in countries. This index is calculated annually and takes values between 0 and 100.

Values close to 0 indicate that the ease of doing business in a country is low, and values close to 100 indicate that it is high (Srivastava, 2020). Since the index is supposed to take on high values, it was considered as a benefit criterion.

Global Competitiveness Index (GCI): It is an instrument that measures the competitiveness of countries from a microeconomic and macroeconomic perspective. While the scores of this index, which is calculated annually, ranged from 1–7 until 2010, it was updated to 0-100 in 2011 when the calculation method was changed (Zengin & Sağır, 2019). Values of the index close to 0 indicate a low level of competitiveness for the country, while values close to 100 indicate a high level of competitiveness. Since the index must assume high values, it is considered as benefit criterion.

Global Entrepreneurship Index (GEI): It is an index that determines the entrepreneurial performance of countries in the context of components and variables of entrepreneurship. This index, which is calculated annually, takes values between 0 and 100. Values of the index close to 0 indicate that the country's entrepreneurial performance is low, and values close to 100 indicate that it is high (Szerb et al., 2018). Since the index will be required to take high values, this index has been considered as a benefit in the study.

Environmental Performance Index (EPI): EPI is an index that measures the environmental performance of countries based on environmental components. This index takes values between 0-100 (Akandere, 2021). Countries with an index value close to 0 have low environmental performance, while countries with a value close to 100 have high environmental performance. Since an index value close to 100 indicates better environmental performance, this index was as a benefit criterion in the study.

2.2. CRITIC Method

The CRITIC method developed by Diakoulaki, Mavrotas, & Papayannakis (1995) is used to determine the objective weights of the criteria of relative importance in the MCDM. In this method, the weighting of the criteria is not subjectively determined based on the judgement of a decision maker. In determining the weights, an objective approach is used that takes into account the standard deviations of the criteria and the correlation between the criteria (Mukhametzyanov, 2021). The process of the CRITIC consists mainly of the following four steps:

Step 1: Determination of the decision matrix

In the first step, the (mxn) dimensional decision matrix X, consisting of m alternatives and n criteria, is created as shown below.

$$X = [X_{ij}] = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

Here, x_{ij} ($i=1,2, \dots, m$; $j=1,2, \dots, n$) represents the value of alternative i for criterion j.

Step 2: Normalization

Since it does not make sense in decision problems to evaluate criteria with different units of measurement together, these values are converted to a common unit by normalization (Satici, 2021). In this step of the method CRITIC, the decision matrix X is normalized using equations (2) and (3) to convert the criteria values into a common unit. If it is a benefit criterion, equation (2) is used in normalization, and if it is a cost criterion, equation (3) is used.

$$r_{ij} = \frac{x_{ij} - \min(x_j)}{\max(x_j) - \min(x_j)} \quad i=1,2, \dots, m \text{ and } j=1,2, \dots, n \quad (2)$$

$$r_{ij} = \frac{\max(x_j) - x_{ij}}{\max(x_j) - \min(x_j)} \quad i=1,2, \dots, m \text{ and } j=1,2, \dots, n \quad (3)$$

Here, r_{ij} = normalized value of the value of the i th alternative for the j th criterion, x_{ij} = the value of the i th alternative for the j th criterion, $\min(x_j)$ = the minimum value of the j th criterion for the alternatives, and $\max(x_j)$ = maximum values of the j th criterion for the alternatives. At the end of this step, normalized decision matrix $R_{(m \times n)}$ is obtained.

Step 3: Calculation of C_j values

In this step, the C_j values, which indicate the information content of each criterion in the decision problem, are calculated using equation (4) below.

$$C_j = \sigma_j \sum_{k=1}^n (1 - \rho_{jk}) \quad j=1,2, \dots, n \quad (4)$$

As shown in equation (4), the standard deviation of the criteria and the correlation coefficient between the pairs of criteria are used to calculate the C_j values. Therefore, here σ_j denotes the standard deviation of the j criterion and ρ_{jk} the correlation coefficient between the j criterion and the k criterion. The normalized decision matrix R is used to calculate the standard deviation and correlation coefficients.

Step 4: Determination of the criteria weights

In the 4th and last step of the CRITIC method, the values of the criterion weights w_j are calculated according to equation (5):

$$w_j = \frac{C_j}{\sum_{k=1}^n C_k} \quad j=1,2, \dots, n \quad (5)$$

The criterion with the highest value among the w_j values resulting from the weighting according to equation (5) has the highest importance, that is, the most important criterion.

2.3. CoCoSo Method

The CoCoSo method is a new MCDM method developed by Yazdani (2019) in recent years. This method is an extension of the SAW (simple additive weight) and EWP (exponentially weighted product) methods and attempts to determine the relative importance of alternatives through a combination of different aggregation strategies (Dündar, 2021). The process of the CoCoSo method consists of five steps, which are given below:

Step 1: Determination of the decision matrix

In the first step of the CoCoSo method, the $(m \times n)$ dimensional decision matrix X is created. The general representation of X decision matrix is given below:

$$X = [X_{ij}] = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (6)$$

As can be seen from equation (6), the decision matrix X consists of m alternatives and n criteria. x_{ij} , ($i=1,2, \dots, m$; $j=1,2, \dots, n$) indicate the value of the i th alternative for the j th criterion.

Step 2: Normalization

In this step, the decision matrix X is normalized using equations (7) and (8) below to convert the criteria into a common unit.

$$r_{ij} = \frac{x_{ij} - \min(x_j)}{\max(x_j) - \min(x_j)} \quad i=1,2, \dots, m \text{ and } j=1,2, \dots, n \quad (7)$$

$$r_{ij} = \frac{\max(x_j) - x_{ij}}{\max(x_j) - \min(x_j)} \quad i=1,2, \dots, m \text{ and } j=1,2, \dots, n \quad (8)$$

Equation (7) is used in the normalization of benefit criteria, and equation (8) is used in cost criteria. Equations (7) and (8) show that r_{ij} = the normalized value of the i th alternative for the j th criterion, x_{ij} = the value of the i th alternative for the j th criterion, $\min(x_j)$ = the minimum value of the j th criterion for the alternatives, and $\max(x_j)$ = the maximum value of the j th criterion for the alternatives. As a result of the normalization process, normalized decision matrix $R_{(m \times n)}$ is obtained.

Step 3: Calculation of the weighted comparability sequences

In the third step, the additive weights (S_i) and exponentially weighted sums (P_i) of the alternatives are calculated using equations (9) and (10), respectively.

$$S_i = \sum_{j=1}^n (w_j r_{ij}) \quad i=1,2, \dots, m \quad (9)$$

$$P_i = \sum_{j=1}^n (r_{ij})^{w_j} \quad i=1,2, \dots, m \quad (10)$$

Here, w_j indicates the weighting of the j th criterion and r_{ij} indicates the normalized value of the i th alternative for the j th criterion.

Step 4: Determine the relative importance of the alternatives

In this step, three different evaluation scores are calculated using the values S_i and P_i determined in step 3. The formulas for these three evaluation scores, using different aggregation strategies, are given below.

$$k_{ia} = \frac{P_i + S_i}{\sum_{i=1}^m (P_i + S_i)} \quad (11)$$

$$k_{ib} = \frac{S_i}{\min S_i} + \frac{P_i}{\min P_i} \quad (12)$$

$$k_{ic} = \frac{\lambda(S_i) + (1-\lambda)(P_i)}{(\lambda \max S_i + (1-\lambda) \max P_i)} \quad 0 \leq \lambda \leq 1 \quad (13)$$

Here S_i and P_i are the additive weights and exponentially weighted sums, respectively, of the alternatives calculated in the previous step. $\min S_i$ is the smallest value among the S_i values; $\min P_i$ is the smallest value among the P_i values; $\max S_i$ is the largest value among the S_i values; and $\max P_i$ is the largest value among the P_i values. λ is a value between 0 and 1 that the decision maker can determine. The effects of the S_i and P_i values can be modified by choosing different values in the range 0-1 for the λ value. However, this value is usually set at 0.5 (Yazdani et al., 2019).

Step 5: Ranking of alternatives

In the final step of the method, using the three different evaluation scores obtained in step 4, the final evaluation scores (k_i values) of the alternatives are calculated using the formula given below.

$$k_i = (k_{ia} k_{ib} k_{ic})^{\frac{1}{3}} + \frac{1}{3} (k_{ia} + k_{ib} + k_{ic}) \quad (14)$$

After determining the k_i final evaluation scores using equation (14), these values are ordered from largest to smallest. Thus, the alternatives are ranked from best (largest k_i value) to worst (smallest k_i value).

3. Empirical Results

In this study, six socio-economic global indices (GINI, HDI, EDB, GCI, GEI, and EPI) were weighted using the CRITIC method. Then, using these weights, the performances of OECD

countries were compared using the CoCoSo method within the framework of the mentioned indices. In this section, all steps for both methods are presented together for 2015 only. Table 3 shows the decision matrix created for 2015 for 35 countries and 6 indices.

Table 3: *Decision Matrix for 2015*

Countries	GINI	HDI	EDB	GCI	GEI	EPI
Australia	32,7	0,938	80,38389	73,6	77,6	82,4
Austria	27,7	0,915	78,81665	73,1	64,9	78,32
Belgium	26,1	0,922	72,42806	74,3	65,5	66,61
Canada	31,6	0,921	79,75597	75,9	81,5	73,14
Chile	45,6	0,842	71,17517	65,3	63,2	69,93
Czech Republic	25,1	0,891	76,10923	67	48,9	81,47
Denmark	25,8	0,933	84,50938	76,1	71,4	76,92
Estonia	32,3	0,877	80,53864	67,7	60,2	74,66
Finland	25,5	0,93	80,10477	77,9	65,7	75,72
France	32,7	0,895	76,14755	73,3	67,3	71,05
Germany	29,3	0,938	79,5005	79	67,4	80,47
Greece	36	0,877	66,92296	57,4	42	73,28
Hungary	27,7	0,842	71,06578	60,7	42,7	70,28
Iceland	24,8	0,934	78,97419	69	70,4	76,5
Ireland	30,1	0,935	79,79674	73	65,3	74,67
Israel	35,5	0,91	72,99577	73,1	59,9	65,78
Italy	33,7	0,882	71,68638	63,7	41,3	74,36
Japan	32	0,908	77,52941	78,1	49,5	72,35
Korea, Rep.	32,5	0,907	83,08952	71,3	54,1	63,79
Latvia	34,9	0,849	79,13397	63,6	54,5	64,05
Lithuania	35,7	0,862	78,99313	65	54,6	61,26
Luxembourg	28,9	0,906	69,15342	74,3	57,2	83,29
Mexico	44	0,766	71,64492	61,3	30,7	55,03
Netherlands	26,6	0,934	75,5221	78,6	66,5	77,75
Norway	25,7	0,947	81,83183	77,3	65,6	78,04
Poland	29,6	0,863	76,93009	64,1	47,4	69,53
Portugal	32,9	0,854	76,36078	64,6	50,8	75,8
Slovak Republic	24,1	0,85	74,84151	60,3	45,4	74,45
Slovenia	25,2	0,894	74,71274	61,1	53,1	76,43
Spain	33,7	0,895	75,92621	65,6	49,6	79,79
Sweden	26,1	0,938	81,63208	77,6	71,8	78,09
Switzerland	29,7	0,947	76,42844	82,3	68,6	87,67
Turkey	39,7	0,801	69,14468	62,4	54,6	54,91
United Kingdom	33,5	0,923	83,33719	77,6	72,7	77,35
United States	41,2	0,921	83,59247	80,1	85	67,52

For the other years (2016, 2017, 2018, and 2019) included in the study, only the outcome values are reported.

3.1. Determination of Index Weights with the CRITIC Method

In order to determine the weights by using the CRITIC method, firstly, the decision matrix given in Table 3 was normalized in order to convert the criteria values to the common unit. The decision characteristics of the indices listed in Table 2 were considered in the construction of the normalized

decision matrix. Since the GINI index is cost criterion, equation (3) was used to normalize the GINI values, as shown in Table 2. Except for the GINI index, the other five indices (HDI, EDB, GCI, GEI, and EPI) are benefit indices. Therefore, equation (2) was used in the normalization of these five indices. The normalized decision matrix for 2015 is shown in Table 4.

Table 4: *Normalized Decision Matrix for 2015*

Countries	GINI	HDI	EDB	GCI	GEI	EPI
Australia	0,6000	0,9503	0,7654	0,6506	0,8637	0,8391
Austria	0,8326	0,8232	0,6763	0,6305	0,6298	0,7146
Belgium	0,9070	0,8619	0,3130	0,6787	0,6409	0,3571
Canada	0,6512	0,8564	0,7297	0,7430	0,9355	0,5565
Chile	0,0000	0,4199	0,2418	0,3173	0,5985	0,4585
Czech Republic	0,9535	0,6906	0,5224	0,3855	0,3352	0,8107
Denmark	0,9209	0,9227	1,0000	0,7510	0,7495	0,6719
Estonia	0,6186	0,6133	0,7742	0,4137	0,5433	0,6029
Finland	0,9349	0,9061	0,7495	0,8233	0,6446	0,6352
France	0,6000	0,7127	0,5245	0,6386	0,6740	0,4927
Germany	0,7581	0,9503	0,7152	0,8675	0,6759	0,7802
Greece	0,4465	0,6133	0,0000	0,0000	0,2081	0,5607
Hungary	0,8326	0,4199	0,2356	0,1325	0,2210	0,4692
Iceland	0,9674	0,9282	0,6853	0,4659	0,7311	0,6590
Ireland	0,7209	0,9337	0,7320	0,6265	0,6372	0,6032
Israel	0,4698	0,7956	0,3453	0,6305	0,5378	0,3318
Italy	0,5535	0,6409	0,2709	0,2530	0,1952	0,5937
Japan	0,6326	0,7845	0,6031	0,8313	0,3462	0,5324
Korea, Rep.	0,6093	0,7790	0,9193	0,5582	0,4309	0,2711
Latvia	0,4977	0,4586	0,6943	0,2490	0,4383	0,2790
Lithuania	0,4605	0,5304	0,6863	0,3052	0,4401	0,1938
Luxembourg	0,7767	0,7735	0,1268	0,6787	0,4880	0,8663
Mexico	0,0744	0,0000	0,2685	0,1566	0,0000	0,0037
Netherlands	0,8837	0,9282	0,4890	0,8514	0,6593	0,6972
Norway	0,9256	1,0000	0,8477	0,7992	0,6427	0,7060
Poland	0,7442	0,5359	0,5690	0,2691	0,3076	0,4463
Portugal	0,5907	0,4862	0,5367	0,2892	0,3702	0,6377
Slovak Republic	1,0000	0,4641	0,4503	0,1165	0,2707	0,5965
Slovenia	0,9488	0,7072	0,4429	0,1486	0,4125	0,6569
Spain	0,5535	0,7127	0,5119	0,3293	0,3481	0,7595
Sweden	0,9070	0,9503	0,8364	0,8112	0,7569	0,7076
Switzerland	0,7395	1,0000	0,5405	1,0000	0,6980	1,0000
Turkey	0,2744	0,1934	0,1263	0,2008	0,4401	0,0000
United Kingdom	0,5628	0,8674	0,9333	0,8112	0,7735	0,6850
United States	0,2047	0,8564	0,9479	0,9116	1,0000	0,3849

After the normalized decision matrix is created, the C_j values, which indicate the information content of each criterion, are calculated using equation (4). However, in order to apply equation (4), the standard deviations of the criteria and the correlation coefficients between the pairs of criteria must first be determined. The normalized decision matrix is used to calculate the standard deviation

and correlation coefficients. The standard deviation values and correlation matrix obtained considering the normalized decision matrix for 2015 are shown in Table 5.

Table 5: *Standard Deviation Values and Correlation Matrix for 2015*

	GINI	HDI	EDB	GCI	GEI	EPI
GINI	1,0000	-0,5598	-0,2586	-0,2540	-0,1503	-0,5896
HDI	-0,5598	1,0000	0,5593	0,8012	0,7251	0,6828
EDB	-0,2586	0,5593	1,0000	0,5751	0,6159	0,2239
GCI	-0,2540	0,8012	0,5751	1,0000	0,7717	0,4255
GEI	-0,1503	0,7251	0,6159	0,7717	1,0000	0,3413
EPI	-0,5896	0,6828	0,2239	0,4255	0,3413	1,0000
<i>Standard deviation</i>	<i>0,2506</i>	<i>0,2326</i>	<i>0,2536</i>	<i>0,2749</i>	<i>0,2227</i>	<i>0,2235</i>

Using the standard deviation values and the correlation matrix in Table 5, the C_j values for each criterion were calculated according to equation (4). Table 6 shows the C_j values for 2015.

Table 6: *C_j Values for 2015*

	GINI	HDI	EDB	GCI	GEI	EPI	Total
C_j	1,7069	0,6493	0,8328	0,7368	0,6006	0,8751	5,4014

After calculating the C_j values, the weights of the indices were determined using equation (5). The weights for 2015 are shown in Table 7.

Table 7: *Weights of Indices for 2015*

	GINI	HDI	EDB	GCI	GEI	EPI	Total
w_j	0,3160	0,1202	0,1542	0,1364	0,1112	0,1620	1,0000

As shown in Table 7, the index with the highest weight for 2015 is the GINI index. In other words, the index that has a relatively strong impact on the performances of OECD countries on socio-economic indices is the GINI index. The GINI index is followed by EPI (0.1620), EDB (0.1542), GCI (0.1364), HDI (0.1202), and GEI (0.1112). The steps of the CRITIC method, performed above for the year 2015, were applied to all years of the period 2016-2019, and the weights for the indices for the periods covered in the study were calculated. The results are presented in Table 8.

Table 8: *Weights for Indices for 2015-2019 Using the CRITIC Method*

Indices	2015	Rank	2016	Rank	2017	Rank	2018	Rank	2019	Rank
GINI	0,3160	1	0,3004	1	0,3118	1	0,3118	1	0,3368	1
HDI	0,1202	5	0,1264	5	0,1222	5	0,1238	6	0,1192	6
EDB	0,1542	3	0,1494	3	0,1589	2	0,1573	2	0,1537	2
GCI	0,1364	4	0,1433	4	0,1328	4	0,1311	4	0,1302	4
GEI	0,1112	6	0,1050	6	0,1206	6	0,1260	5	0,1201	5
EPI	0,1620	2	0,1755	2	0,1538	3	0,1499	3	0,1401	3

According to Table 8, it is seen that the criterion with the highest weight for the years 2015-2019 is the GINI index for all years. In other words, the GINI index affects the performances of OECD countries on socio-economic indices relatively more than other indices for all years covered in the study. When the weights in Table 8 are examined, it is seen that the index with the lowest weight is GEI for 2015, 2016 and 2017, and HDI for 2018 and 2019.

3.2. Comparison of OECD Countries in the Context of the Socio-Economic Global Indices Using the CoCoSo Method

In this section, the performances of OECD countries are compared with the CoCoSo method in the context of socio-economic global indices by using the weights obtained with the CRITIC method. As with the CRITIC method, the application steps of the CoCoSo method are only presented in detail for the year 2015, the results for the other years are reported at the end of the chapter.

The first step of the CoCoSo method is to determinate the decision matrix. The decision matrix for 2015 is shown in Table 3. As in the CRITIC method, the decision matrix is normalized in the second step of this method. The recommended normalization procedure for the CoCoSo and CRITIC methods is the same. Therefore, the normalized decision matrix to be used in the CoCoSo method for 2015 is the same as the normalized decision matrix used in the CRITIC method in Section 2.2 and given in Table 4. After obtaining the normalized matrix, the additive weights (S_i) and the exponentially weighted sums (P_i) of the alternatives were calculated using equations (9) and (10), respectively. The w_j values in equation (9) and (10), which indicate the criterion weights, are the weighting values for the indices resulting from the application of the CRITIC method. The weights for 2015 can be found in Table 7 in the previous section. Taking these weights into account, the calculated S_i and P_i values for 2015 are shown in Table 9 and Table 10, respectively.

Table 9: Additive Weights (S_i) for 2015

Countries	GINI	HDI	EDB	GCI	GEI	EPI	S_i
Australia	0,1896	0,1142	0,1180	0,0887	0,0960	0,1359	0,7426
Austria	0,2631	0,0989	0,1043	0,0860	0,0700	0,1158	0,7381
Belgium	0,2866	0,1036	0,0483	0,0926	0,0713	0,0579	0,6602
Canada	0,2058	0,1029	0,1125	0,1013	0,1040	0,0901	0,7167
Chile	0,0000	0,0505	0,0373	0,0433	0,0666	0,0743	0,2719
Czech Republic	0,3013	0,0830	0,0805	0,0526	0,0373	0,1313	0,6861
Denmark	0,2910	0,1109	0,1542	0,1024	0,0833	0,1088	0,8507
Estonia	0,1955	0,0737	0,1194	0,0564	0,0604	0,0977	0,6031
Finland	0,2954	0,1089	0,1156	0,1123	0,0717	0,1029	0,8068
France	0,1896	0,0857	0,0809	0,0871	0,0750	0,0798	0,5980
Germany	0,2396	0,1142	0,1103	0,1183	0,0752	0,1264	0,7840
Greece	0,1411	0,0737	0,0000	0,0000	0,0231	0,0908	0,3288
Hungary	0,2631	0,0505	0,0363	0,0181	0,0246	0,0760	0,4685
Iceland	0,3057	0,1116	0,1057	0,0635	0,0813	0,1068	0,7746
Ireland	0,2278	0,1122	0,1129	0,0855	0,0709	0,0977	0,7070
Israel	0,1484	0,0956	0,0532	0,0860	0,0598	0,0538	0,4969
Italy	0,1749	0,0770	0,0418	0,0345	0,0217	0,0962	0,4461
Japan	0,1999	0,0943	0,0930	0,1134	0,0385	0,0862	0,6253
Korea, Rep.	0,1925	0,0936	0,1418	0,0761	0,0479	0,0439	0,5959
Latvia	0,1573	0,0551	0,1071	0,0340	0,0487	0,0452	0,4474
Lithuania	0,1455	0,0638	0,1058	0,0416	0,0489	0,0314	0,4371
Luxembourg	0,2455	0,0930	0,0196	0,0926	0,0543	0,1403	0,6452
Mexico	0,0235	0,0000	0,0414	0,0214	0,0000	0,0006	0,0869
Netherlands	0,2793	0,1116	0,0754	0,1161	0,0733	0,1129	0,7686
Norway	0,2925	0,1202	0,1307	0,1090	0,0715	0,1144	0,8383
Poland	0,2352	0,0644	0,0877	0,0367	0,0342	0,0723	0,5305
Portugal	0,1867	0,0584	0,0828	0,0394	0,0412	0,1033	0,5118
Slovak Republic	0,3160	0,0558	0,0694	0,0159	0,0301	0,0966	0,5838
Slovenia	0,2998	0,0850	0,0683	0,0203	0,0459	0,1064	0,6257
Spain	0,1749	0,0857	0,0789	0,0449	0,0387	0,1230	0,5462
Sweden	0,2866	0,1142	0,1290	0,1107	0,0842	0,1146	0,8392
Switzerland	0,2337	0,1202	0,0833	0,1364	0,0776	0,1620	0,8133
Turkey	0,0867	0,0232	0,0195	0,0274	0,0489	0,0000	0,2058
United Kingdom	0,1778	0,1043	0,1439	0,1107	0,0860	0,1110	0,7337
United States	0,0647	0,1029	0,1462	0,1243	0,1112	0,0624	0,6117

Table 10: *Exponentially Weighted Totals (P_i) for 2015*

Countries	GINI	HDI	EDB	GCI	GEI	EPI	P_i
Australia	0,8509	0,9939	0,9596	0,9431	0,9838	0,9720	5,7033
Austria	0,9437	0,9769	0,9415	0,9390	0,9499	0,9470	5,6980
Belgium	0,9696	0,9823	0,8360	0,9485	0,9517	0,8464	5,5345
Canada	0,8732	0,9815	0,9526	0,9603	0,9926	0,9094	5,6696
Chile	0,0000	0,9010	0,8034	0,8551	0,9445	0,8813	4,3852
Czech Republic	0,9851	0,9565	0,9047	0,8781	0,8855	0,9666	5,5765
Denmark	0,9743	0,9904	1,0000	0,9617	0,9684	0,9376	5,8324
Estonia	0,8592	0,9429	0,9613	0,8866	0,9344	0,9213	5,5057
Finland	0,9789	0,9882	0,9565	0,9738	0,9523	0,9291	5,7790
France	0,8509	0,9601	0,9053	0,9407	0,9571	0,8917	5,5057
Germany	0,9162	0,9939	0,9496	0,9808	0,9574	0,9606	5,7585
Greece	0,7751	0,9429	0,0000	0,0000	0,8398	0,9105	3,4684
Hungary	0,9437	0,9010	0,8002	0,7591	0,8455	0,8846	5,1340
Iceland	0,9896	0,9911	0,9434	0,9011	0,9658	0,9347	5,7256
Ireland	0,9018	0,9918	0,9530	0,9382	0,9511	0,9214	5,6573
Israel	0,7876	0,9729	0,8488	0,9390	0,9333	0,8363	5,3180
Italy	0,8295	0,9479	0,8176	0,8291	0,8339	0,9190	5,1770
Japan	0,8653	0,9713	0,9250	0,9751	0,8887	0,9029	5,5283
Korea, Rep.	0,8551	0,9704	0,9871	0,9236	0,9106	0,8094	5,4562
Latvia	0,8021	0,9105	0,9453	0,8273	0,9124	0,8132	5,2108
Lithuania	0,7827	0,9266	0,9436	0,8506	0,9128	0,7666	5,1828
Luxembourg	0,9233	0,9696	0,7273	0,9485	0,9233	0,9770	5,4690
Mexico	0,4400	0,0000	0,8165	0,7766	0,0000	0,4030	2,4361
Netherlands	0,9617	0,9911	0,8955	0,9783	0,9547	0,9432	5,7246
Norway	0,9759	1,0000	0,9749	0,9699	0,9520	0,9452	5,8178
Poland	0,9109	0,9278	0,9167	0,8361	0,8771	0,8775	5,3460
Portugal	0,8467	0,9170	0,9085	0,8443	0,8954	0,9297	5,3416
Slovak Republic	1,0000	0,9119	0,8842	0,7458	0,8648	0,9197	5,3264
Slovenia	0,9835	0,9592	0,8820	0,7710	0,9062	0,9342	5,4362
Spain	0,8295	0,9601	0,9019	0,8594	0,8893	0,9564	5,3966
Sweden	0,9696	0,9939	0,9728	0,9719	0,9695	0,9455	5,8232
Switzerland	0,9091	1,0000	0,9095	1,0000	0,9608	1,0000	5,7793
Turkey	0,6646	0,8208	0,7269	0,8033	0,9128	0,0000	3,9283
United Kingdom	0,8339	0,9830	0,9894	0,9719	0,9718	0,9405	5,6906
United States	0,6057	0,9815	0,9918	0,9875	1,0000	0,8567	5,4232

Three different evaluation scores (k_{ia} , k_{ib} , and k_{ic}) were calculated using the values for S_i and P_i given in Table 9 and Table 10. Equations (11), (12), and (13) were used to calculate the k_{ia} , k_{ib} , and k_{ic} evaluation scores, respectively. In calculating k_{ic} , the value of λ is assumed to be 0.5. Finally, using these three different evaluation scores, k_i values (the final evaluation scores) of the alternatives were calculated using equation (14). After the final evaluation scores were determined, these values were ordered from largest to smallest. The k_{ia} , k_{ib} , and k_{ic} evaluation scores and, k_i final evaluation scores, and country rankings for 2015 are shown in Table 11.

Table 11: k_{ia} , k_{ib} and k_{ic} Rating Scores, k_i Final Rating Scores and Country Rankings for 2015

Countries	k_{ia}	k_{ib}	k_{ic}	k_i	Rank
Australia	0,0312	10,8887	0,9645	4,6506	9
Austria	0,0311	10,8353	0,9630	4,6304	10
Belgium	0,0299	9,8709	0,9269	4,2587	15
Canada	0,0309	10,5775	0,9556	4,5329	12
Chile	0,0225	4,9294	0,6968	2,3090	33
Czech Republic	0,0303	10,1861	0,9371	4,3789	14
Denmark	0,0323	12,1868	1,0000	5,1393	1
Estonia	0,0295	9,2018	0,9140	4,0104	20
Finland	0,0318	11,6589	0,9854	4,9405	5
France	0,0295	9,1436	0,9133	3,9890	21
Germany	0,0316	11,3876	0,9789	4,8392	6
Greece	0,0184	5,2084	0,5682	2,3103	32
Hungary	0,0271	7,5007	0,8383	3,3430	28
Iceland	0,0314	11,2659	0,9726	4,7909	7
Ireland	0,0308	10,4597	0,9523	4,4884	13
Israel	0,0281	7,9024	0,8701	3,5117	27
Italy	0,0272	7,2600	0,8414	3,2592	30
Japan	0,0297	9,4672	0,9208	4,1102	17
Korea, Rep.	0,0293	9,0990	0,9056	3,9670	22
Latvia	0,0274	7,2883	0,8466	3,2734	29
Lithuania	0,0272	7,1585	0,8409	3,2224	31
Luxembourg	0,0296	9,6713	0,9149	4,1780	16
Mexico	0,0122	2,0000	0,3775	1,0062	35
Netherlands	0,0314	11,1971	0,9716	4,7656	8
Norway	0,0322	12,0372	0,9959	5,0830	3
Poland	0,0284	8,3011	0,8793	3,6615	25
Portugal	0,0283	8,0833	0,8758	3,5809	26
Slovak Republic	0,0286	8,9067	0,8843	3,8814	23
Slovenia	0,0293	9,4337	0,9070	4,0872	18
Spain	0,0287	8,5020	0,8892	3,7411	24
Sweden	0,0322	12,0507	0,9969	5,0886	2
Switzerland	0,0319	11,7334	0,9864	4,9678	4
Turkey	0,0200	3,9811	0,6186	1,9064	34
United Kingdom	0,0311	10,7808	0,9613	4,6097	11
United States	0,0292	9,2669	0,9030	4,0247	19

When the performance rankings of the OECD countries in 2015 according to the socio-economic indices given in Table 11 are examined, it is seen that Denmark has the best performance within the framework of the indices discussed in the study. Sweden and Norway follow Denmark, respectively. Within the scope of the indices discussed, the three worst-performing countries for 2015 are Mexico, Turkey and Chile, respectively.

The steps of the CRITIC-based CoCoSo method performed above for 2015 were applied to all years of the 2016-2019 period. Performance rankings for these periods were determined in the perspective of socio-economic indices of OECD countries and the results are given in Table 12.

Table 12: *Performance Rankings of OECD Countries for 2015-2019*

Countries	2015	2016	2017	2018	2019
Australia	9	12	13	14	15
Austria	10	8	11	11	9
Belgium	15	16	14	13	13
Canada	12	13	12	12	10
Chile	33	33	33	33	33
Czech Republic	14	18	19	20	18
Denmark	1	1	1	1	1
Estonia	20	19	20	24	23
Finland	5	4	3	4	3
France	21	15	15	15	16
Germany	6	7	7	7	11
Greece	32	32	32	32	32
Hungary	28	30	31	31	27
Iceland	7	5	5	6	5
Ireland	13	9	9	10	12
Israel	27	29	25	25	26
Italy	30	31	30	29	29
Japan	17	21	18	17	17
Korea, Rep.	22	25	23	21	19
Latvia	29	27	29	30	31
Lithuania	31	28	28	28	30
Luxembourg	16	20	21	23	21
Mexico	35	35	35	35	35
Netherlands	8	10	8	8	6
Norway	3	3	4	5	4
Poland	25	24	26	26	25
Portugal	26	26	27	27	28
Slovak Republic	23	22	22	19	22
Slovenia	18	14	17	18	14
Spain	24	23	24	22	24
Sweden	2	2	2	2	2
Switzerland	4	6	6	3	7
Turkey	34	34	34	34	34
United Kingdom	11	11	10	9	8
United States	19	17	16	16	20

When the results obtained using the CRITIC-based CoCoSo method are examined, it is seen that Denmark is in the first place for all years between 2015-2019 within the framework of the socio-economic global indices discussed in the study. Similarly, Sweden is ranked 2nd in all years included in the study. Another finding that emerges from Table 12 is that Norway, which ranked 3rd in 2015 and 2016, experienced a decline in 2017. Norway ranked 4th in 2017 and 5th in 2018, with a further decline. In 2019, the last year covered by the study, Norway again ranked 4th. In parallel with this result, Finland in 2017, Switzerland in 2018 and Finland in 2019 were in third place, considering the indices used in the study. When Table 12 is examined, it is seen that the countries in the last place are Mexico, Turkey and Chile, and the ranking of these countries has not changed according to the years covered in the study.

4. Conclusions

Today, in order to adapt to the globalized and changing world in all areas, countries should review their position in various fields and compare their performance with that of other countries. Thus, they should identify their weak and strong areas globally and develop new strategies based on this information. Global indices are one of the most important indicators of the global performance of countries in almost all areas.

There are many global indices that show both the economic performance and the social and human performance of countries and are calculated and published by internationally recognized institutions. Because of the continuity and comparability of the indices over time, countries can use global indices to compare their own performance with other countries in many areas. The mentioned comparison can be performed using many approaches and methods, one of which is the use of multi criteria decision making methods (MCDM).

In this study, the performances of OECD countries within the framework of socio-economic global indices were compared using the CRITIC-based CoCoSo method, an MCDM method. Six global indices (GINI, HDI, EDB, GCI, GEI and EPI) were included in the study, and these indices were first weighted using the CRITIC method.

The CRITIC method determines the amount of information contained in each criterion in the decision problem, and enables the determination of the objective weights of these criteria. When the results obtained with the CRITIC method shows that the GINI index has the greatest weight for all years. This result can be interpreted that the GINI index contains more information than other indices. The GINI index is considered as a cost criterion in the study. This is because it is desirable that the GINI index has low values. Therefore, based on this result, it can be said that the low GINI indices of OECD countries increase the performance of countries in terms of socio-economic indices. When the weights obtained by the CRITIC method are examined, it is seen that the lowest weighted indices are GEI for 2015, 2016 and 2017, and HDI for 2018 and 2019.

After the weights were determined with the CRITIC method, the performances of OECD countries within the framework of socio-economic global indices were compared with the CoCoSo method by using these weights. According to the results obtained using the CRITIC-based CoCoSo method, in terms of the global socio-economic indices discussed in the study, Denmark and Sweden are the two countries whose rankings have not changed over the period 2015-2019 and always performed best. Norway, Finland and Switzerland, on the other hand, alternately shared 3rd place in the aforementioned years. According to these results, when examining the data of the top three countries in the ranking, it is noticeable that the GINI indices of these countries are low. This is a result that is consistent with the result "Countries with low GINI index perform better on socio-economic indices" obtained using the CRITIC method. The three OECD countries with the lowest performance on the socio-economic indices covered in the study are Mexico, Turkey, and Chile. It is seen that the ranking of these countries has not changed as of the mentioned years. These three countries belong to fragile economies with an economic structure that is very sensitive to economic shocks, as well as to developing countries. Consequently, it is seen that the performance ranking determined under the indices discussed in the study is consistent with the socio-economic structures of the countries concerned.

In this study, the CRITIC method, which enables the objective determination of the criteria weights determined subjectively in many MCDM methods, was used and this method was integrated into the CoCoSo method, which is a newly introduced MCDM method. Therefore, this study is an example of the application of the CRITIC-based CoCoSo method, especially in performance evaluation problems. On the other hand, six global indices (GINI, HDI, EDB, GCI, GEI, and EPI) were addressed in the study, and the performance evaluation of OECD countries was made in the perspective of these indices. Today, many internationally accepted indices are calculated and

published for almost all countries. Therefore, in line with the structure of CRITIC and CoCoSo methods, the performances of different countries/country groups can be evaluated using different indices. In this way, countries' performance in different areas can be assessed both internally and jointly with other countries on a year-by-year basis, providing guidance to decision makers and researchers.

References

- Akandere, G. (2021). Kuşak yol ülkelerinin lojistik ve çevresel performansının analizi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(4), 1893-1915.
- Aktaş, K. B., Ömürbek, N. & Karaatlı, M. (2021). Entropi-Critic temelli EM algoritması ile internet kullanımı açısından OECD ülkelerinin incelenmesi. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi KAÜİİBFD*, 12(24), 648-679.
- Altın, H. (2020). Aras ve Moosra yöntemlerinin performans sonuçlarının karşılaştırılması: Amerika kıtası ülkeleri. *Journal of Economics, Finance and Accounting*, 7(2), 173-186.
- Altıntaş, F. F. (2021a). G7 ülkelerinin bilgi performanslarının analizi: COCOSO yöntemi ile bir uygulama. *Journal of Life Economics*, 8(3), 337-347.
- Altıntaş, F. F. (2021b). Avrupa Birliği ülkelerinin lojistik performanslarının CRITIC tabanlı WASPAS ve COPRAS teknikleri ile analizi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 25(1), 117-145.
- Altıntaş, F. F. (2021c). Çevre performanslarının ENTROPİ tabanlı ROV, ARAS ve COPRAS yöntemleri ile ölçülmesi: G20 grubu ülkeleri örneği. *Social Sciences Research Journal*, 10(1), 55-78.
- Álvarez-García, J., Durán-Sánchez, A. & del Río-Rama, M. D. L. C. (2018). Systematic bibliometric analysis on Kaizen in scientific journals. *The TQM Journal*, 30(4), 356-370.
- Antanasijević D., Pocajt V., Ristic M. & Peric-Grujić A. (2017). A differential multi-criteria analysis for the assessment of sustainability performance of European countries: Beyond country ranking. *Journal of Cleaner Production*, 165, 213-220.
- Arsu, T. & Ayçin, E. (2021). Evaluation of OECD countries with multi-criteria decision-making methods in terms of economic, social and environmental aspects. *Operational Research in Engineering Sciences: Theory and Applications*, 4(2), 55-78.
- Bakır S. & Çakır, S. (2021). Seçilmiş ülkelerin yenilik performanslarının bütünlük CRITIC-EVAMIX yöntemleriyle ölçümü. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 17(4), 971-992.
- Battal T. & Akan E. (2019). BRICS ülkeleri ile Türkiye'nin performans ve potansiyel kriterleri çerçevesinde değerlendirilmesi. *Beykoz Akademi Dergisi*, 7(1), 1-35.
- Bek, N. (2019). Çevresel performans endeksi ve sürdürülebilir yönetim göstergeleri kapsamında ülke karşılaştırması: Türkiye ve İsviçre Örneği. *International Journal of Innovative Approaches in Social Sciences*, 3(2), 36-45.
- Belke, M. (2020). CRITIC ve MAIRCA yöntemleriyle G7 ülkelerinin makroekonomik performansının değerlendirilmesi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19, Temmuz 2020 (Özel Ek), Prof. Dr. Sabri ORMAN Özel Sayısı, 120-139.
- Cracolici, M. F., Cuffaro, M. & Nijkamp, P. (2010). The measurement of economic, social and environmental performance of countries: A novel approach. *Social Indicators Research*, 95(2), 339-356.

- Çakın, E. & Ayçin, E. (2019). Ülkelerin çevresel performanslarının çok kriterli karar verme yöntemleri ve bulanık mantık tabanlı bir yaklaşım ile bütünleşik olarak değerlendirilmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 14(3), 631–656.
- Çınaroğlu, E. (2021). CRITIC temelli CODAS ve ROV yöntemleri ile AB ülkeleri yaşam kalitesi analizi. *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(1), 337-363.
- D'Adamo, I., Gastaldi, M. & Rosa, P. (2021). Assessing environmental and energetic indexes in 27 European countries. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 11(3), 417-423.
- Diakoulaki, D., Mavrotas, G. & Papayannakis, L. (1995). Determining objective weights in multiple criteria problems: The CRITIC method. *Computers Ops Res.*, 22(7), 763-770.
- Djoundourian, S. (2012). Environmental performance of developing countries: A comparative study. *Topics in Middle Eastern and African Economies*, 14, 265-277.
- Dündar, S. (2021). *Kümeleme yöntemi ile TR83 bölgesinde hayvansal atıkların değerlendirilmesinde optimal tesis yerlerinin belirlenmesi*, [Doktora tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Ecer, F., Pamucar, D., Zolfani, S. H. & Eshkalag, M. K. (2019). Sustainability assessment of OPEC countries: Application of a multiple attribute decision making tool. *Journal of Cleaner Production*, 241, 1-17.
- Fırat, S. Ü. O., Yurtsever, Ö., İleri, Ç. & Kıvılcım, İ. (2017). *Sürdürülebilir bir dünyaya doğru: Küresel gündem ve Türkiye*. İktisadi Kalkınma Vakfı Yayınları, Yayın No: 294.
- Imai, M. (2007). *The Kaizen approach to Quality*. Going for Gold, Tutorial on Gemba Kaizen, 1-4.
- Kaklauskas, A., Dias, W. P. S., Binkyte-Veliene, A., Abraham, A., Ubarte, I., Randil, O. P. C., Siriwardana, C. S. A., Lill, I., Milevicius, V., Podvieszko, A. & Puust, R. (2020). Are environmental sustainability and happiness the keys to prosperity in Asian nations? *Ecological Indicators*, 119, 1-33.
- Karakış, E. & Göktolga, Z. G. (2016). Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin ekonomik performanslarının Analitik Hiyerarşi Süreci ve VIKOR metodu ile karşılaştırılması. *International Conference on Eurasian Economies*, Session 1E: Büyüme I, 786-793.
- Kozuharov, S., Petkovski, V. & Ristovska, N. (2015). The impact of taxes measured by Gini index in Macedonia. *UTMS Journal of Economics*, 6(1): 41–52.
- Mukhametzyanov, I. Z. (2021). Specific character of objective methods for determining weights of criteria in MCDM problems: Entropy, CRITIC, SD. *Decision Making: Applications in Management and Engineering*, 4(2), 76-105.
- Orakçı, E. & Özdemir, A. (2017). Telafi edici çok kriterli karar verme yöntemleri ile Türkiye ve AB ülkelerinin insani gelişmişlik düzeylerinin belirlenmesi. *AKU İİBF Dergisi*, XIX(1), 61-74.
- Orhan, M. & Aytakin, M. (2020). Türkiye ile AB'ye son katılan ülkelerin Ar-Ge performanslarının CRITIC ağırlıklı MAUT ve SAW yöntemiyle kıyaslanması. *BMIJ*, 8(1), 754-778.
- Orhan, M. & Mutlu, H. T. (2021). Ülkelerin Covid-19 pandemisine karşı mücadelesinin CRITIC tabanlı MABAC yöntemiyle değerlendirilmesi. *Nicel Bilimler Dergisi*, 3(2), 173-189.
- Özmen, B. (2013). *Türk kamu yönetiminde performans denetimi: Kaymakamların performanslarına ilişkin bir araştırma*. [Doktora tezi, İnönü Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.
- Paksoy, S. (2015). Ülke göstergelerinin VIKOR yöntemi ile değerlendirilmesi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(2), 153-169.

- Phillis, Y. A., Grigoroudis, E. & Kouikoglou, V. S. (2011). Sustainability ranking and improvement of countries. *Ecological Economics*, 70(3), 542-553.
- Satıcı, S. (2021). Ülkelerin inovasyon performansının CRITIC temelli WASPAS yöntemiyle değerlendirilmesi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 16(2), 91-104.
- Srivastava, R. (2020). Ease of doing business in India: World Bank's ranking. *International Journal of Science and Research (IJSR)*, 9(1), 144-147.
- Stanujkic, D., Popovic, G., Zavadskas, E. K., Karabasevic, D. & Binkyte-Veliene, A. (2020). Assessment of progress towards achieving sustainable development goals of the "Agenda 2030" by using the CoCoSo and the Shannon Entropy Methods: The case of the EU countries. *Sustainability*, 12(14), 5717, 1-16.
- Szerb, L., Acs, Z. J., Komlosi, E., Markus, G., Rappai, G., Vörös, Z. & Pager, B. (2018). *The Global Entrepreneurship Index (GEI)–European dataset*. D4.2 Report describing Pan European database with time series of new GEDI-indicators, Version 1.0, Submission date: 20-04-2018.
- Şahin, C. & Öztel, A. (2017). Ülkelerin yaşanabilirlik düzeylerinin COPRAS yöntemiyle karşılaştırmalı analizi: BRICS ülkeleri ve Türkiye. *USOBED Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1(1), 75-84.
- Şahin Y. & Yılmaz M. K. (2022). Analysis of economic and epidemic performances of countries during the Covid-19 pandemic period. *Düzce University Journal of Science & Technology*, 10, 729-747.
- Şener, S. (2022). Legatum refah endeksi göstergeleri ve verileri kullanılarak refahın çok kriterli karar verme yöntemleri ile değerlendirilmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 17(1), 46-70.
- Şener, S. & Bircan, H. (2021). Electre III ve TOPSIS yöntemleri ile ülkelerin iş yapma kolaylığına göre sıralanması. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 50, 382-408.
- Telsaç, C. (2019). Toplam kalite yönetimine kamu yönetimi perspektifinden bakmak. *Uluslararası Akademik Birikim Dergisi*, 1(1), 14-23.
- Torkayesh, A. E., Pamucar, D., Ecer, F. & Chatterjee, P. (2021). An integrated BWM-LBWA-CoCoSo framework for evaluation of healthcare sectors in Eastern Europe. *Socio-Economic Planning Sciences*, 78, 1-12.
- Trabold-Nübler, H. (1991). The human development index- A new development indicator? *Intereconomics*, 26(5), 236-243.
- Türkiye Bilişim Derneği, Bilişim- Aylık Bilişim Kültürü Dergisi. (2013). *Olağan Şüpheli: Endeksler*. Yıl:41, Sayı: 153.
- Uca, S. & Yüncü, H. R. (2020). Akdeniz turizm destinasyonlarının çevresel performans endeksine göre ekolojik performansları: Çok boyutlu ölçekleme analizi ile bir değerlendirme. *Journal of Gastronomy Hospitality and Travel*, 3(2), 299-310.
- Urfaloğlu, F. & Genç, T. (2013). Çok kriterli karar verme teknikleri ile Türkiye'nin ekonomik performansının Avrupa Birliği üye ülkeleri ile karşılaştırılması. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B. Dergisi*, XXXV(II), 329-360.
- Yazdani, M., Zaraté, P., Zavadskas, E. K. & Turskis, Z. (2019). A Combined Compromise Solution (CoCoSo) method for multi-criteria decision-making problems. *Management Decision*, 57(9), 2501-2519.

Zengin, E. Ç. & Sağır, H. (2019). Rekabet gücü kapsamında dünyadaki ve Türkiye'deki kentlerin değerlendirilmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 22(2), 867-889.

Düzeltilme / Erratum

2022 yılı 72. Sayıda yayınlanan; “Boreout (İş Yerinde Sıkılma) Ölçeğinin Türkçe Formu: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması” başlıklı makalede yapılan düzeltmeler aşağıdaki gibidir.

Düzeltilme Açıklaması: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi’nin 2022 yılı 72. Sayısında yer alan “Sürücü, L. & Yıkılmaz, İ. (2022). Boreout (İş yerinde sıkılma) ölçeğinin Türkçe formu: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (72), 64-77. DOI: 10.51290/dpusbe.1018823” referanslı makalede sorumlu yazar tarafından çalışmaya ilişkin sehven araştırma örneklem şehrinin hatalı yazıldığı bildirilmiştir. Makalede yer alan hatanın giderilmesi amacıyla bu düzeltme metni sunulmuştur.

Aşağıda sunulan açıklama metni, ilgili makalenin metin açıklaması şeklinde düzeltme olarak yayınlanmıştır.

Makale URL: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe/issue/69496/1018823>

Bildirilen Düzeltilmiş Hali:

Araştırmanın örneklemi İzmir’deki kamu kurum/kuruluşlarında çalışanlar oluşturmaktadır.

Makale 69. sayfa, 22. satırda yer alan:

“Araştırmanın örneklemi Ankara’daki kamu kurum/kuruluşlarında çalışanlar oluşturmaktadır.”

Yerine

“Araştırmanın örneklemi İzmir’deki kamu kurum/kuruluşlarında çalışanlar oluşturmaktadır.”

KÜTAHYA
DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ
EĞİTİM
ENSTİTÜSÜ

KÜTAHYA DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi bünyesinde 1 enstitü, 11 fakülte, 1 yüksekokul ve 14 meslek yüksekokulu bulunmaktadır. Araştırmacı, üretken, kişisel ve mesleki alanda kendini sürekli geliştiren, çevreye ve topluma duyarlı, yenilikçi, etik değerlere bağlı erdemli bireyler yetiştirmeyi amaç edinen üniversite, kentin, bölgenin ve ülkenin yaşam kalitesini artırıcı hizmet ve çözümler sunmayı kendisine görev edinmiştir.

KÜTAHYA ZAFER ANITI

Çatılmış silahların uzaktan görünüşü veya alev alev meşale hissini uyandıran Zafer Anıtı, asıl manası ile Kurtuluş Savaşını sem bolize eder. Anıtı bir bütün olarak meydana getiren değişik yöndeki üçgen bloklar; milletimizin, yakın ve uzak milletlerin göstermeye hazırlandıkları haksızlığa fevran, iç ve dıştaki düşman kuvvetlerinin mukabil hareketlerini ve çeşitli müdahalelerden sonra, milletin tek vücut halinde birleşerek kazandığı 30 Ağustos Zaferini canlandırır ve gelecek nesilleri Türk milletini içte ve dışta meydana gelebilecek kötü tesirlere karşı, er geç birleşerek zafere gidebileceğini sembolize eder.

AIZANOI ANTİK KENTİ

Aizanoi Antik Kenti Kütahya Çavdarhisar İlçe merkezinde, Kütahya'ya 50 km uzaklıktadır. Penkalas (Kocaçay) Irmağının yukarı kesiminde tanrıça Meter Steunene'nin kutsal mağarası civarında yaşayan Frigyalıların öncülü olarak antik kaynaklarda geçen Azan adlı mitoloji kahramanının su perisi Erato ile efsanevi kral Arkas'ın birleşmesinden Aizanoi şehrinin ortaya çıktığı sanılmaktadır. Aizanoi Antik Kenti pek çok bakımdan ilkleri barındırmaktadır. Bunlardan birisi de dünyanın ilk borsası olarak bilinen Macellum alanının Aizanoi'deki tespitidir.